

A

MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

IRTA

BODNÁR ZSIGMOND

II. KÖTET.

Dr Kéki Lajos 1906.

BUDAPEST 1891
SINGER ÉS WOLFNER KÖNYVKERESKEDÉSE
Andrássy-ut 10.

FOUILLÉE ALFRÉDNAK

PÁRIZSBAN.

PÁZMÁNY KORA.

1600—1650.

BEVEZETÉS.

A nemzeti reactio hatalmas áramlatába lépünk bele. Minden vonalon győzött, visszaszorította az újítás rajongó hőseit, leverte az ábrándozókat, kijózanította a mámoros főket, lehűtötte képzelődésöket és biztosította a nemzeti eszme győzelmét.

Az egész XVII. század és egy rész a XVIII-ikból a nemzeti eszme uralma alatt áll. A nemzeti zászló lobog az állami, társadalmi és művészeti élet minden terén. Senkit sem háborgat az új. Ennek a kornak tehát egy fő jellemvonása van és azért egy időszaknak vehetnők. Azonban az anyag bősége indít arra, hogy lehetőleg két egyenlő részre szakítsuk. Az első felét *Pázmány korának* nevezhetjük, mert ő fejtette ki a legnagyobb tevékenységet. Mint jezsuita hittérítő, mint kiváló politikus és legjobban, mint író, korának legkitünőbb embere volt.

Minden kedvezett neki. Az ember megunta a szabadság hullámzását, a vallási, erkölcsi és politikai nézetek örökös zűrzavarát, az ész rideg bonczolását, a haladás nyugtalan javítását. Mint a vándor, a ki útra kel és gyönyörködik a vidék gyönyörűbbnél gyönyörűbb szépségein, elragadtatva nézi a hegyek s völgyek fenséges alakulását és örűl, hogy kiszabadúlt otthona egyhangúságaból, úgy érezte magát az emberiség a XVI században.

Csakhogy végre az utas is belefárad az örökös változatosságba. Nyugalomra, édes otthonra van szüksége. Ilyen után epedt nemzetünk a XVI. század végén. Az ész és szabadság után, a tekintély és szív uralmát kívánta vissza. A régi rend és fegyelem utáni vágy foglalta le a kebleket.

A megbomlott hűbériség helyébe a fejedelmek korlatlan hatalma lépett. Néhány országot kivéve, e hatalom mindenütt a katholikus vallás támogatását óhajtotta. Kitűnő fejedelmek, erős világi hatalmak a régi katholikus vallás mellé állottak, a meggyengült egyház pedig két kézzel ragadta magához a fejedelmi támogatást, törekvéseinek állami kedvezményeket követelt s létrejött az állam és egyház ama szöv tsége, mely mindenütt a szabadság elnyomásával jár.

Nálunk vészes lehetett volna e szövetség a nemzetiség ügyének. A magyarnak nemzeti szempontból rettegnie kellett e két hatalom összetartásától. A magyar király majdnem hiába koronáztatta meg magát, hiába tette le az esküt az ország alkotmányára; mint Ausztria fejedelme, Csehország királya és a római szent birodalom császára annyira hozzá volt kötve az örökös tartományokhoz, hogy nem érezhette magát magyarnak, annál kevésbbé, mert a magyar birodalom keleti része az erdélyi fejedelmek, déli része a török szultánok birtokában volt. A magyar tehát méltán idegenkedett az idegen királytól.

És mégis, mit látunk a XVII. században? A rend és tekintély utáni vágy megragadja a lelkeket, hátat fordítanak a protestans erdélyi és nemzeti fejedelmeknek, az ország nagyjai egymásután a katholikus hitre térnek, jobbágyaikat a katholikus vallásra kényszerítik, a protestans papokat elűzik, templomaiktól megfosztják, mindenütt a katholicismus zászlaja lobog, pedig egyértelmű

volt a nemzet gyöngülése s végre pusztulásával. És ha több szerencséjük lett volna királyainknak, több siker koronázta volna a XVII. század első felében politikájukat és katholikussá tehették volna az országot, ma aligha szólanánk nemzeti önállóságról, régi magyar alkotmányról és Szent-István koronája talán a bécsi cs. kir. udvari kincstár érdekes régiségei között foglalna helyet.

Szerencsére az erdélyi fejedelmi széken Bethlen Gábor, egy genialis uralkodó és buzgó protestans űlt. Politikai sikerei megbénították a bécsi kormány hatalmát, földönfutóvá tették a királypárt vezető férfiait. De csakis az ő fényes tehetségének sikerűlt győzni az ár ellenében, gátat vetni az eszmék özönének és egy időre fentartani, ápolni a nemzeti politika irányát.

A XVII. század a tekintély, a rend, a szív uralma után epedvén, a katholicismus malmára hajtotta a vizet, mint a melynek kebelében mindama kivánságát megtalálhatta a nemzet. Azok az eszközök, melyekkel a protestantismus élte hajnalán megtámadta a katholicismust, már mind elavultak. Az úgynevezett bálványozás, a római pápák, a pilises és cautés papok erkölcstelen viselete, a búcsúk, a purgatorium, Krisztus testének és vérének két szín alatti vétele, a puszta hit üdvözítő volta és más egyebek már kopott fegyverek valának. A katholikusoknak csak azt kelle bebizonyítaniok, hogy náluk van a tekintély, rend és fegyelem, náluk van az igaz egyház, a régi hit s megnyerik a csatát. A protestansok ugyan még mindig használják a régi fegyvereket, de a rozsdás cső már felmondja a szolgálatot, nem sebez meg senkit, legfölebb azt, a ki még használni akarja.

Pedig a protestans tanítók képzettebbek, tanúltabbak valának a katholikusoknál. Ők Wittemberg, Jena, Heidelberg, Utrecht s más nagyhírű protestans főiskolában képezték ki magukat. Birták szóval és tettel; ügyes írók,

életrevaló, mozgékony emberek valának, a kik hiveik tiszteletét érdemelték ki: de szembe szállott velük a kor iránya, mely nem a szabadságot, a reformot, a javítást, hanem az ó rendet, fegyelmet és tekintélyt óhajtotta vissza.

Számos kiváló szónok akadt közöttük s nemcsak életük volt erényesebb, buzgóbb a katholikus papokénál, a kik legtöbbször anyagi jólétben, gondatlanúl éltek, hanem szép előadásukkal, szónoki tehetségükkel is elbájolták hiveiket. Most azonban mindez nem segített rajtuk. A katholicismus mindenfelé győzött. A XVII. század közveleménye a hatalmat, a megnyugtató, rendosztó hatalmat kívánta vissza.

E században előtérbe lépett a nemzeti érdek, a magyar ember nemzetiségének megóvására és keble nyugalmának megszerzésére törekedett. De ugyanaz a törekvés mutatkozott a többi nemzetiségeknél is, hisz a nemzeti eszme uralma alatt állottak ők is épen úgy mint mi. S a hol kisebbségben volt a magyarság, ez a nemzeti eszme a rajongó katholicismussal párosulva veszedelmes lőn rá nézve. És valóban lassankint terjedt a nemzeti nyelv elfelejtése, a szláv és német nyelvek uralma. Noha a katholikus papság is a protestansokat követve, magyarúl írta hitvitázó iratait, magyarnak vallotta magát s Pázmány még a német tudósoknak is, mint a wittembergi egyetem tanárainak magyarúl felelt: a nemzeti nyelv, melyet a XVI. század vitázó irodalma annyira terjesztett és erősített, hogy Sztárai Mihály még egy színdarabját is Körmöcz, Selmecz és Beszterceze városoknak ajánlotta, most megfogyatkozott és a családból kiveszett a használata. A katholikus főpapság mind magyar volt, az esztergomi és más megyék káptalanának tagjai többnyire magyarok voltak és mégis a szláv nyelv terjedt az országban a magyar rovására, mert a tekintély és kedély világában a helyi többség lesz az erkölcsi, vallási és társadalmi élet-

ben az uralkodó, mely féltékenyen őrzi nemzeti szokásait és erkölcseit, a kisebbségre rá kényszeríti nyelvét, belétolakodik a családi szentélybe, a házasság és a vallás utján, gyülekezések- és tanácskozásokkal kiszorítja a rá nézve idegen nyelvet. Azért a felvidéki lutheranusok majd mind eltótosodtak. Különben a kath. egyház teljes erővel iparkodott megtenni a magáét. Aránylag nem sok, de egy-két nagytehetségű íróval rendelkezett. A Pázmány-korabeli protestans írók száma nagyobb volt, mint a katholikusoké és mégis sikeresebb volt ezek működése, a mi szintén mutatja, hogy nem az írók számával győztek, hanem kedveztek az idők, változott a nemzet hangulata.

Annyi igaz, hogy a katholikus író nagy szorgalommal dolgozott. Pázmány maga majd minden évben egy-két munkával lépett fel. S míg a protestansok inkább az áhitatra buzdító müvekkel álltak elő, a katholikusok egyenes támadásokat intéztek ellenök, melyre alig győztek felelni.

A XVI. században az irtózatos törökpusztítás, a német és magyar hadak garázdálkodása, a főurak rabló eljárása teljesen megingatták az anyagi és gazdasági életet, megrendítették a birtokviszonyt, ehhez az anyagi zűrzavarhoz a vallási és erkölcsi nézetek megrendülése és felforgatása járult. Nem csoda, hogy ha nemzetünk a régi fegyelmet kivánta vissza. Míg a XVI. században az egyén óhajtotta magát érvényesíteni, kifelé az új után tört az emberiség, mely a tisztább, általánosabb, egyetemesebb embert mutatta fel a láthatáron, nagyobbnak, hatalmasabbnak érezte magát a polgár, büszkébbnek, önérzetesbnek az ember: most megtörve sóhajtotta vissza az gát, mely nyomja ugyan, de védi is a külső és belső, bajok ellen. Mindenfelől visszahúzódott az individualitás. Az író, a tudós, a tanár s kivált a pap elveszti.

elhagyja a múlt században mindenütt felmutatott alanyiságát. Akkor egy-egy prédikátor tevékenysége csudákat müvelt, az egy Sztárai Mihály maga 120 eklezsiát alapít, teremt, mások a legnehezebb viszonyok között számos könyvet írnak. Most a XVII.-ben egymást támogatják, összébb húzódnak, kitérnek a vakmerő hitviták elől, a tehetséges komjáthi tanító, Súri, kitér Pázmány elől, elmegy hazulról, ha sejti, hogy a beszédes és tudós jezsuita érkezik; a híres szónok és tehetséges író, Magyari István sárvári prédikátor, nem akar szóbeli vitába ereszkedni, nem szeretné lelke csöndjét zavartatni: egy egész kerület prédikátorai gyűlnek össze, hogy társuk Veresmarti Mihály nehézségeit, gyötrelmeit eloszlassák, de nem tudják és maguk is tétovázva állanak a töprenkedő protestans pappal szemben, a ki aggódva keresi az igazságot és zaklatott lelkiismerete nyugalmát. Az uralkodó tekintély elvénél fogva magában a protestantismusban is jelentkezett a régibb iránti tisztelet. Maguk is a régi alapot, a biztosabb talajt keresték, melyen erősen állhasson az egyház isteni épülete. Nem azzal állottak elő, hogy egyházuk épen azért jobb, mert újabb, tökéletesebb; teljes erővel azt bizonyítgatták, hogy az övék a régi, az egyedül igaz, a valóban római keresztyén katholikus anyaszentegyház. Szinte megsajnálja őket a mai olvasó! Érzik a munkájokon, hogy maguk is alig hiszik, a mit mondanak, ők is kétkednek, töprenkednek; de egyházi életök megszokása, protestans neveltetésök, számos társadalmi és politikai ok visszatartja őket az áttéréstől. Mily más idők voltak azok, mikor a XVI. század közepén újítani, átalakítani és nagy erkölcsi hatalommal tudott fellépni az egyes ember! És mennyi kiváló egyéniség! Nemcsak a széles Európában, hanem hazánkban is nagy számmal születnek a hatalmas új szellemek, a kik mind hivatva érzik magukat a világ átalakítására! Most nagyobb volt

a tanúltság, több a müveltség, számosabb az iskola és könyv, de hiányzott *az actió rajongása, lelkesedése.* Mennyivel müveltebb, folyékonyabb, gördülékenyebb, simább most a nyelv, ki van képezve a verselés, könnyű a kadenczia, a görög-római hat és ötméretű sorok nagyobb számmal teremnek a magyar ajkakon; de az egész fél század alatt nem akad egy hatalmasabb lantos költő, nincs a nemzetnek egy tehetséges ódai poetája, a ki honfitársai örömének és fájdalmának, jó és balsorsának őszinte tolmácsa és hivatott énekese volna. Lelkesedésre és erős meggyőződésre csak a katholikusoknál akadunk. Jelesbjeik minden eszközt megragadnak, hogy visszanyerjék a szellemi világ hegemoniáját. Több megyei és nemzeti zsinatban erősen sürgették az erkölcsi élet és vallásos áhitat fölébresztését, a könnyelmű és lelkiismeretlen papok megfékezését, a buzgók és tanúlni szeretők megjutalmazását. A püspöki és káptalani javadalmakat csak az érdemesek nyerék el, mert, mint Pázmány mondá a veszprémi szék betöltésénél, nem úrra, hanem lelkipásztorra van a népnek szüksége, a kik azután kétséges jövedelmöket az egyház és a szegények javára fordíták. Az országban többfelé iskolákat alapitottak, melyeken csak oly szorgalommal és értelemmel müvelék a görög-római klassikusokat, mint a múlt század protestans tudósai.

Sikeres tényezőkül a jezsuiták szolgáltak, kik a rajongók lelkesedésével, a vértanúk önfeláldozásával s a humanisták müveltségével, a casuistica theologia kígyói eszélyével és a jámborság őszinteségével, majd bölcs elnézéssel, majd inquisitori kegyetlenséggel léptek fel az egyházi küzdelem terén. Csodálatos tetterejük s a kor szinvonalán álló müveltségük csakhamar czélt is ért s a kerek földön épp úgy, mint hazánkban, a világi életben úgy, mint az egyháziban minden alkalommal találkozunk velök.

Már a XVI. század utolsó negyedében láttuk, mily eszélyesen ragadta meg az egyház néhány képviselője az irodalmi harcz fegyverét; de a mit ők tettek és tehettek. kevés vala. Az egyház kormányzásával vagy a hivek vezetésével lévén elfoglalva, alig akadt annyi idejök, hogy az irodalomnak is éljenek. Talán az írás becsét és hasznát is kevesen ismerték fel. A katholikus papság képzettségre sem állott a kellő színvonalon, hogy méltó és sikeres harczot folytasson a protestansokkal. A főpapok sem buzdították az egyház fiatalabb szolgáinak íróskodását.

Mindez megváltozott a XVII. században. A jezsuita Pázmány és társai vevék kezökbe az irodalmat. A nyomda segélyével gyorsan és számos példányban terjeszték el irataikat, a protestans tanok czáfolatait. A jezsuita író nem panaszkodék, hogy nem ér rá. hogy lelkészkednie kell, hogy nincsenek forrásai, melyekből müvét megalkossa; mert ha időre volt szüksége, az áhitat rendes gyakorlatain és egy-két tanítási órán kívűl, asztalához ülhete és nyugodtan dolgozhaték; ha pedig könyvekre, nélkülözhetlen forrásokra volt szüksége, a rend és pártfogói éppen nem sajnálták a költséget, hogy előteremtsék a kivánt müveket.

De mindez keveset használt volna, ha meg nem változik a kor szelleme. A lelki és testi bajokban senyvedő nemzet tiltakozott az újítók rombolása ellen; nyugalom és béke után epedve, nem háborodott fel a protestans igehirdetők szavaira; nem látta már a katholikusok bálványozását, istentelenségét. A kijózanúlt ember szelidségével bírálta a katholikusok ünnepélyeit, jól esett szemének a bálványképek szépségein gyönyörködni, a fényes szertartásokon megpihenni. Lelkében a szép utáni vágy legalább annyi helyet foglalt el, a mennyit előbb az erkölcsi érzés élvezett.

Míg ötven év előtt a protestansok ellenmondás nélkül gúnyolák a katholikusok bálványimádását, ez volt egyik legfőbb fegyverük a katholikusok ellen; most már Szenczi Molnár Alberttel ők védekeznek, hogy templomaikban, nincsenek «bálványképek és oltárok», a mi némelyek szerint «dísztelen dolog .... hisz a képek által is tisztelhetnék az istent, lám az képek bibliája az közembernek és az képekkel megrakott tetézett oltárok ékességére vadnak a templomnak, melyek nélkül majd ugyan pusztának láttatik?*) Ha a XVI. század nagyratörő embere felháborodik a szent kép ellen, mely előtt leborúlva imádkozik az együgyű pór; most gyönyörködik benne a kedély embere, mert kellemesen izgatja a szép iránti érzékét, érdekes jelenetei megragadják képzeletét, bevésődnek emlékezetébe és öntudatlanúl megnyerik szivét. A katholikusok szép képei, feldíszített oltárai, fényes szertartásai rokonszenvesebben, szívrehatóbban tudnak szólani a század emberéhez, mint a protestansok egyszerű és színtelen könyörgése, hitvitázó polemiája, melyet Magyari István Nádasdy Ferencz fölött mondott gyászbeszédeiből sem tudott hallgatóinak és magának elengedni.

*) Szenczi Molnár Albert: Consecratio templi novi. 1626. A bekeczi templom fölszentelésekor mondott beszédek, könyörgések, feliratok és szép mondások stb. gyűjteménye.

VALLÁSOS PROZA.

I. A BIBLIA FORDITÁSAI.

A XVI. század első tizedében, 1608-ban látott újra napvilágot *Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája.* A protestansok nagy szorgalommal olvasták és fogyasztották e könyvet, melyet újabb kiadás alá kelle rendezni. *Szenczi Molnár Albert* vitte a felügyelő szerepét. Ő azonban többet is müvelt. Itt-ott javított, simított a szövegen. Formásabbá, használhatóbbá tette. Nyomtatása is szép, kellemesen olvasható.

A katholikusok között *Szántó* (*Arator*) *István* jezsuita fogott a biblia forditásához. Állitólag magából a héber eredetiből fordította le az ó-szövetségi szentírást. Müve azonban kiadatlan maradt.

Kitünő munkát végezett egy másik jezsuita: *Káldi György.*

Az egyház ez érdemes fia 1572-ben Nagy-Szombatban született. mint világi pap kezde működni és gyöngéd, rokonszenves lelke annyi elismerésre talált, hogy Kutasi János előkelő egyházi méltósággal kínálta meg. Káldi a szerzetes életre vágyott és 1598-ban Rómában a jezsuita rendbe lépett. Itt még két évig theologiát tanult, először Erdélybe küldeték; de Bocskay által kiüzetvén, Bécsben alkalmazta a rend főnöke. Hitszónok lőn s az akadémiai ifjúsághoz latin, a néphez pedig német és olasz beszédeket intézett. Azután több helyen tanárkodék, végre

Nagy-Szombatban és Pozsonyban igazgató lett és 1634-ig, halála éveig szorgalmasan munkálkodott az egyházi tanítás és irodalom terén. A latin Vulgata nyomán lefordította az egész szentírást és müve a római egyház által helyben hagyatván, kétszáz éven keresztül közkincse lett a magyar katholikus népnek. Fordítása mutatja, hogy Káldi ízléssel és ügyességgel adta vissza az eredetit. A szentírás ódon és drámai rövidségű kifejezéseit találó magyarsággal és szabatossággal magyarította; úgy hogy elődeit jóval meghaladta és utódjai sem múlták felűl. Látszik, hogy nyelvünk a klassikusok emlőin és a hitviták porondján finomabb és símább, gördülékenyebb és határozottabb lőn. A középkori merevségnek és nehézkes körülírásnak ritkább a nyoma. De Káldi csak lassan jutott a nyelvkezelés ily magaslatára: első fordítása, mely 1605. decz. 10.—1607. márcz. 25. időközben készűlt, még gyenge és nehézkes. Úgy látszik, azon 20 esztendő alatt, mely müvének kiadásáig lefolyt, tetemes javításokat eszközölt. Majd minden lap számos verse mutat apró, sokszor lényeges törléseket, és a kinyomtatott bibliában még több változtatásra akadunk. Káldi lelkében apostoli bátorság és férfias határozottság mellett nemes és gyöngéd szív vala. Jó ízlése és a nyelv mesteri alkalmazása a világirodalom s talán különösen az olasznak ismeretét árulja el. Munkája élénk versenygés tárgya volt. A protestansok maguk között sokkép hányták-vetették a kérdést, már felekezeti szempontból sem akarták engedni a Károlyi-biblia becsét. Hitvitáikban nem egyszer emlékeznek meg róla. Különösen *Dengelegi Péter* szólalt fel 1630-ban Károlyi Gáspár mellett és Káldi György ellen.

Aradozó és nehézkes bevezetés után sokszori ismétléssel ostromolja Káldit, számtalanszor megrója a *Vulgatát* és hangoztatja a zsidó és görög eredetinek tökélességét. Káldi kifogásait Károlyi fordítása ellen éles elmé-

vel torolja vissza, bár előadása nem oly világos, logikája nem oly szigorú és nyelve sem oly tetszetős, hogy el ne fárasztaná olvasóját. A szerző azonban ért hozzá, hogyan kell ugyanazon kérdést több oldalról meghányni-vetni s lankadatlanúl rovogatni, in indefinitum czáfolgatni az ellenfélt. Bár főleg Károlyi védelmével foglalkozik, néha megtámadja Káldi fordítását, például «In fine trium dierum auferet Pharaho caput tuum de super te et suspendet te super lignum, comedentque aves carnem tuam de super te.» Káldi így fordította: «Melyek után Pharaho elveszi fejedet és keresztre akasztat téged és megszaggatják az madarak az te testedet.» «Ez volna bezzeg az minden fogyatkozás nélkül való fordítás, a mely *az harmad nap után*-t elhagyja, az *lignomot keresztnek*, az *comedent-et szaggatásnak* fordítja.» Az efféle kifogások daczára Káldi fordítása népszerű lett és maradt a katholikusoknál, legalább szivesen használta a papság; míg *Tárkányi Béla* nem vette kezébe és modernebb szinbe nem öltöztette. A javítást Bartakovics Béla egri érsek költségén a Szt-István-társulat adta ki.

II. A HITVITÁZÓ ÉS ERKÖLCSTANI IRODALOM.

A század jelleme, az idők árja követelte, hogy a katholikusok legyenek a támadók. Most ők ragadták meg a fegyvert és rohantak a szegény protestansokra, a kiknek saját lelkiismeretökkel is elég bajuk volt. Pázmány Péter volt a katholikusok generálisa. Vele kell megkezdenünk a képet, s ha nagyobb helyet engedünk neki, igazolja az a nagy szerep, melyet a század óriás harczában vitt.

Pázmány Péter 1570-ben okt. 4-én született Nagy-Váradon, hol tanulását kezdette. Szülei szegény biharmegyei protestans nemesek voltak, kik 13 éves korában Kolozsvárra

küldötték. Ott tanúlt tizenhét éves koráig, mikor a kath. hitre tért és a jezsuita rendbe lépett. Krakkóban ujonczkodott, hol az éghajlat ártott az egészségének. Onnan Bécsbe kerűlt és a császári városban három évig bölcsészetet és theologiát tanúlt. Azután Rómába küldetett s a többi között Vasquez és Valencia jezsuita professorok vezetése alatt állott. Tíz évi tanulás után a gráczi egyetem tanára lett, dialectikát, természettant és metaphysikát tanított. Gráczból sokszor berándult hazájába, itt főpapokkal és előkelő nemesekkel érintkezett. Radosnyán Forgách Ferencz nyitrai püspök vendége volt s a hagyomány szerint Forgách Zsigmondot, a püspök testvérét három hét alatt a kath. egyházba térítette. Mint kitűnő társalkodó és szellemes beszélgető szerény állása daczára az előkelő körökben is ő vitte a szót, ő vezette a beszéd fonalát s ő volt lelke a társaságnak, kit mindnyájan szivesen hallgattak. Fényes tehetségét mindig a kath. egyház javára fordította. Szűntelen csak egy czél lebegett szeme előtt: a kath. egyház dicsősége. Már az 1608-iki országgyűlésen is szerepelt mint a thuróczi prépostság képviselője. Az udvar kivánságára V. Pál pápa fölmentette szerzetesi fogadása alól, 1616-ban thuróczi préposttá s még ugyanabban az évben esztergomi érsekké neveztetett ki. Buzgalmáról beszélik, hogy vagy harmincz előkelő családot hozott vissza a kath. egyház kebelébe. Nagy befolyása az udvarnál és magas egyházi állása következtében élete története szoros összeköttetésben van korának politikai és vallási eseményeivel, úgy hogy az elkeseredett protestans hazafiak számüzetését követelték, de sikertelenűl. Pázmány az ügyek élén állott egész a sírig.

Minden ügyekezetét arra fordította, hogy a kath. egyház érdekeit mozdítsa elő. Ezért alapította a nagyszombati egyetemet, a bécsi Pázmáneumot papok nevelésére, a nagyszombati Convictus nobilium-ot, melyre

magára 144.000 frtot áldozott. 1629-ben Orbán pápa bibornokká tette. Rendkivül munkás életét 1637-ben márczius 19-ikén végezte be Pozsonyban. Életének és korának történetét Fraknói Vilmos írta meg. Minket kiválóan az író érdekel s müvei nagyobb részét kivánjuk bemutatni olvasóinknak, melyeknek száma többre rúg húsznál, közöttük olyan, melynek megírása maga egy emberéletet vehetett volna igénybe.

Első támadását a protestánsok ellen egy kitűnő íróra mérte, ki müvével nagyobb figyelmet keltett az országban. Ez Magyari István volt. Pázmány munkája ily czím alatt látott világot: «*Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól irt könyvire* iratott Pázmány Péter által Nagyszombatban anno 1603» Forgách Ferencz nyitrai püspöknek ajánlva. Pázmány könyve elején inti, figyelmezteti olvasóját a nyomtatásban esett fogyatkozásokra, az igéknek és bötüknek elváltoztatásába, megszaggatásába, szóval a nyomdahibákra. Valóban az írónak a nagyszombati és pozsonyi nyomdákból kikerült müvei sokkal gyarlóbbak, mint a Gráczban és Bécsben kiadottak.

Magyari ellen tagadja, hogy a reformatio vallása nem új és hogy a pápistáké nem régi, védi az egyháziak életét, a pápa uraságát, tiltakozik a bálványozás vádja ellen. Megtámadja Eszterházy Tamást, ki Hunniusnak az Anyaszentegyházról írt könyvét magyarra fordította, «megrostálja okoskodását.» s «fölötte csodálkozik rajta, hogy immár az magyarországi nemes embernek gyermeki kifáradván az vitézségből, az tanítók tisztiben adják magokat, más ember rétin kezdnek kaszálni.» A czáfolás után azt mondja neki, különben «te reád nem panaszolkodom . . . mert ifju legény vagy, többet értesz a nyulazáshoz és az poháremelgetéshez, hogysem a szentatyák irásihoz.»

A mi az egyháziak életét illeti, Pázmány gúnyosan

mondja: «Az ti prédikátoritok nyilván való latorságit én nem akarom mostanában előszámlálni; az prédikátorok kívül pedig tudom, valakik az új evangeliumot követik mind szentek és jámborok, soha ti közöttetek semmi paráznaság, részegség, szitok, csalárdság, ragadozás, szegény ember kóborlás nem találtatik, mind szentek vagytok. Az Adám megholt bennetek, megfeszült az ti testetek és immár semmit nem érez: közülünk kimenvén, csak az lelket vittétek ki, az testet nálunk hagytátok, maga jól tudom, azt hiszitek, hogy az Isten parancsolatját senki közületek meg nem tarthatja, hogy minden cseleködetetek bün és förtelmes undokság.» E hízelgésféle többször elötordúl Pázmánynál, a protestáns népet és a prédikátorokat különválasztja egymástól, míg jót mond az elsőről, megtagadja az utóbbiról.

Könyve végén a tárgy meritumát, az ország romlásának kérdését is fölveti. «Ha ki megtekinti romlásunkat, magunktól, külső nemzetségtől, ellenségtől szerzett sok inségünket; ha ki az erdélyi iszonyú rettenetes, pusztítást, rablást, gyalázatot meghányja magába: ha ki az éhséget, döghalált, hadat, baromnak veszedelmét és rövid szóval, megtekinti az mi veszett országunknak söprejét,» nyilvánvaló, hogy isten ostorozásának, «haragos büntetésének és nem csak fiui ostorozásnak» kell tulajdonítania. Ennek a protestánsok «a nagyobb okai.» Mert «tagadhatatlan dolog, hogy mióta ti ez világra hozátok az új tudományt: . . . azótától fogva még csak az tíz esztendős gyermek is több latorságot és gonoszságot tud, cselekszik, hogysem azelőtt az negyven esztendős ember. Ezt az tinnen vallástokon való vén emberekkel bizonyítom, kik még jól emlitik minemű állapat volt az ti hitetek elhatalmazása előtt.»

Hizeleg a magyar nemzetnek s oly dicséretet hangoztat felőle, mely a nemzet természetét ismerve, épen

nem felel meg az igazságnak. Csak amolyan laudator temporis acti vallhatja például: «Az mi nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, ájtatos nemzetség volt, hogy hozzafoghatót nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az fajtalan és feslett élet, az szitok és átok csak hírrel is alig hallatott közötte; de mióta ti támadátok, nem csak azokat, az kik titeket követnek, olyanokká tevétek mint az zabla nélkül való vadlovakat és kegyetlen tigrisseket, de még azokat is, kik tőletek külömböznek, az veletek való társalkodassal, mint az basiliscus az ő látásával ugyan elváltoztattatok, úgy hogy az kit most legjámborb és tekélletesb erkölcsűnek tartunk, ez előtt száz esztendővel igen gonosz embernek látszott volna.»

Hogy valami látszata rejlett e szavakban az igazságnak, nem lehet tagadni: tény, hogy a protestantismussal jelentkezett a hitbeli kétely és tagadás, a mit az egyház a legszörnyűbb bűnnek tartott, épen mint az állam az ész és közjogi fejtegetéseket.

Pázmánynak könnyű volt azt bizonyítgatni Magyari ellenében, hogy hazánk irtózatos pusztulása épen a lutheranismus följéptével esik össze. Azért mondja: «De talán azt itíled, hogy a míg Magyarország bódog lőn, addig nem az mi vallásunkon volt, hanem az tiéteken; hogy Hunyadi János és Mátyás király is az Luther lova farkát tartotta. Ha ezt itíled, megérdemled tudatlanságodért, hogy az prédikálló székből záp tyukmonyokkal kergessenek ki.»

Könyve végén egy latin levelet intéz Nádasdy Ferencz grófhoz, mint Magyari István pártfogójához és erőteljes, de egyúttal szenvedélyes nyelven szidalmazza az új tanok mestereit. Van e műben hat epigramm és anagramm Magyari István nevére, minőket utóbb Zvoranich és Nagy Benedek írtak a Pázmányéra.

Pázmány Péter 1605-ben adta ki Gráczban *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonysága* czímű könyvét, melyet a török vallás rövid ismertetésével toldott meg, könyve elején a vita modoráról szól, megdícséri Magyari Istvánt, a ki mérsékletesnek tetteti magát, de azért mennyi «becsületes neveket és titulusokat ad» ő is a régi keresztyéneknek, úgy hogy ne csudálkozzék az olvasó, «ha néha mi is megélesítjük a penna orrát, megmelegítjük az tentát.» Müvében azt bizonyítgatja, hogy Luther és Kálvin tanításának fő mestere az ördög, hogy az új vallás szabadságot ad mindennemű feslett erkölcsre, tévelygésre, istentelenségre, hogy oly dolgokat kennek a katholikusokra, melyekben nincs sem hírünk, sem tanácsunk, hogy ők maguk között is egyenetlenkednek, «mennyi fejek, annyi értelmek», hogy régen kárhoztatott eretnekek iskolájából származtak, hogy nyilván való hamisságokat tanítanak, hogy megfertőztették az istennek testamentomát, efölött az sacramentomokat és szentségeket, az credót, az keresztyéni tudománynak fő ágazatit felbontották», hogy oly dolgokat tanítanak, melyeket valóban magok sem hisznek.» Pázmány úgy állítja elénk a törököket, mint a protestánsok szövetségesét, «nem hiába szokta vala Solyman császár azt mondani, hogy Luther Márton fölötte sokat használt ő neki», hogy maguk «a lutheristák törökkel bélletteknek» nevezik a kálvinistákat és azt írják, hogy első grádics a mahometismusra a kálvinistak iskolája, melyből sokan a tanítók közűl törökökké löttek.»

Pázmány is, mint a legtöbb kath. író, mindig felhozakodik a protestánsok moraljának gyarlóságával. «A fa gyümölcsében két rendbeli fogyatkozás lehet, első, mely nem a fa természetéből, hanem külső okokból származik: úgy mint ha ragya megveri, ha dér megsüti, a féreg megvesztegeti a gyümölcsöt. Második a fának tulajdon-

ságától való vétek: mert természete szerint fás, vad, fojtó gyümölcsöt szokott némely fa hozni. Azonképen az emberek feslett életének és gonosz gyümölcsének két oka lehet: első a vallásnak tulajdon ereje és mivolta; mivel ez oly dolgokat kapcsol magában, melyek természetük tulajdonsága szerint nagy okot adnak és tágas utat nyitnak a gonosz életre... Másik az ember gyarlósága vagy vakmerő gonoszsága.»

Ma már tudjuk, hogy a két egyház erkölcstana kevéssé különbözik egymástól, s ha van némi külömbség hatásukban, a két felekezet tagjainak megjelenésében, ez inkább a protestáns egyház democraticus szervezetéből, nem pedig vallási tanaikból származik.

Ez időtájt fordította Pázmány Kempis Tamás könyvét «*Krisztus követéséről*». A bánat e könyve, a kath. ascesis e megható terméke, mely annyi ezer meg ezer jámbor léleknek volt vigasztaló irata, Pázmány tollából jóízű magyaros nyelven került ki. Hogy erre törekedett, maga mondja előszavában: «Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét hiven magyaráznám, a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne lássanak deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarúl iratott volna.» Hogy ez nem mindenütt sikerült, a középkori keresztyén asceticus mű némi homálya is szülte, mit jól és szépen adni más nyelven rendkívül nehéz dolog.

1606-ban adta ki «*Keresztyén imádságos könyvét*,» mely számtalan kiadást ért és a katholikus híveknek kedvelt imakönyve lőn. Utoljára napjainkban a szent-István-társulat tette közzé. Benne még szerepelnek a kath. tan oly részei és szertartásai, melyek a mai imádságos könyvekben ritkán fordúlnak elő, legalább a művelt közönségnek nem igen ismétlik.

Keresztyéni felelet. A megdicsőűlt szentek tiszteletirűl, értünk való könyörgésekrűl és segitségűl hivásokrul» czím alatt 1607-ben Gráczban adott ki Pázmány Péter egy munkát, mely válasz akar lenni Gyarmati Miklósnak Monoszlai könyve ellen írt *csacsogásira.* Pázmány meg van győződve, hogy «akármely új tanító írását kezünkbe vegyük is . . . pirulatlan és szemtelen orczával, hamis és csavargó értelemmel marcsongja és rútítja a keresztyén doktorok írásit; rágalmazza az elemetes régi jámborok tetszésit; álnokul és csalárdul ki akarja tekerni markunkból sok csavargások és magyarázatok által a szent írásból vött éles tőröket, melyekkel megszaggattatik az hitetlenség; agyafurt embernek tévelygő gondolatival avagy inkább Antalkodásival akarja meghomályosítani, behálólni és eltitkolni az igazságot; sok undok és nyilvánvaló hazugságokkal gyülölségessé akarja tenni a mi tekélletes vallásunkat és azon mesterkedik, hogy a mi győzhetetlen ellenvetésinknek köteliből vagy egyképen, vagy másképen ki láttassék feselni.»

Ime mily biztos és erős öntudat, a győzelem büszke bizalma van e gráczi jezsuitában! Érzi, hogy eljött az ő kora, neki virradt fel, ő a hatalom és az erő. «Csak könnyű kézzel és igen ritka rostával pallá ezt az ötvennégy árkus papirosra nyomtatott abajdóczot, de mégis annyi gazza esék és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz árra borsót be nem takarhatnánk.» Ha mind kiszaggatná a sok hazugságot, az ötvennégy árkusból nem maradna «két árkus papiros.» Csakhogy ez a két árkus papiros sok szomorú igazságot foglalna magában a katholikus egyházra nézve. Szerencsére ezeknek az igazságoknak lejárt az idejök, most nem győznek meg senkit, ma már nem kellenek a hivő lelkeknek. Mindenki hajlandó szentűl hinni, hogy tisztelni kell az egyház szentjeit, hogy bátran könyöröghetünk hozzájok, szivesen segítenek raj-

tunk, a mint hogy Pázmány számos csodával bizonyítja a szentek jótékonyságát. A mit idevágót idáig létrehozott a theologiai éleselműség, azt mind felhozza Pázmány. Mennyi szellem, mily éles megkülömböztetés, mily finom aprózása a gondolatoknak! A legélesebb eszű aesthetikus a ki legnagyobb genialitással tud az író lelkébe vagy müvébe egyet-mást belédiktálni, hasonlítható Pázmány theologiai éleselműségéhez! A theologia volt akkor a nagy eszű emberek harcztere, itt mutatták meg, mire képes az emberi elme. Ma szánalommal nézzük a támadót és védekezőt, sajnálva tekintjük e jeleseket, a kik annyi szellemi erőt pazaroltak oly dolgokra, melyeket ma már egy gondolkodó sem vall magáénak. Akkor azonban elérte czélját s ez elég volt.

«*Egy keresztyén prédikátortul az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél.*» 1609-ben hagyta el a sajtót. A kiadás szépsége a gráczi nyomdára vallott és a közönség mindjárt tudta, hogy a figyelemre méltó könyv szerzője nem protestans lelkész, hanem Pázmány Péter. «Az ékesen szóló és szokatlan bölcseséggel tündöklő,» «Az úr mezejének és Krisztus csürinek vigyázó kerülője,» «Az megnyomorult magyar nemzetnek égő szövétneke,» «Az híres, neves, nevezetes» stb. czímekkel szólítja meg Alvinczi Pétert, a kassaiak hatalmas prédikátorát, kit Bethlen Gábor is barátságára méltatott. Könyve a pápisták bálványozásáról, az eskü felbontásáról, az egyháziak nőtelen életéről stb. szól. A hit vagy eskübontásnál erős vitát folytat Ulászló király esküszegéséről és éles dialectikával védi a pápát, a királyt s Luther ellen fordítja fegyverét, mert hisz «Luther a csuklyát és kápát farba rúgá és az ő szerelmes apáczájával Katus asszonynyal az apáczafátyolt elvetteté és hitek, fogadások ellen egybeszűrék a levet» . . . pedig «még csak az termeszet szerint való igazságnak törvénye

szerént is tartozik ember megállni, a mit fogad istennek, sőt még ellenségének is.» Mikor a katholikus papok gazdagsaga kerül szóba, szemére veti Alvinczinak, hogy «nem csak vezére volt éltibe Bocskay Istvánnak, de halálakor is testamentariussa lőn és az füst alatt beférkezék a széplaki uraságba, az egri káptalan házát Kassán elfoglalá és az kóborlott marhából, annyi szépség marada nála, hogy most is fogasin fénylenek szép aranyos kardjai; Foktőy Máté és több prédikátor társaival, tanácsok és vezérek vala minap az hajduvitézeknek és mikor az Nagyságos fejedelemmel, Báthori Gáborral megakarnának békélleni az vitézek, ugyan articulusba írá az Foktőy, hogy ő nagysága de facto mindjárt valóba ezer aranyat adjon neki, emellett egy kocsit négy lóval szőnyegestűl, száz ház jobbágyot udvarházzal és forgó malommal egyetembe» stb. A prédikátorok életét Bornemisza Péter, a híres reformator, számos kifakadásával illusztrálja, a miket a Kalauzba is fölvett; majd másokéit közli, például, hogy Kálmánczi Márton, a ki legelőször kezdé a kálvinismust hirdetni Beregszászban, megvallotta Batízi Demeternek, hogy régtűl fogva egy leányt tartott férfiú ruhában, hogy Sztárai Mihály részeges, haragos, lator ember volt, hogy Beythe István nyilván való gyilkos, mert Kálmán deákot maga késével ölte meg, Beythe pedig azt állítja a tuladunai prédikátorokról, hogy ki ördöngős, ki gyilkos, ki fajtalan közöttök.» Mindezek a kifakadások nagyon érdekes tüneményei a küzdő actiónak és nagy erővel fellépő reactiónak. Ilyenkor bomlás áll be a vezető férfiak bensejében, önmagukban háborognak, érzik, hogy inog lábuk alatt a föld, valami megnevezhetetlen, bizonytalan lelki állapot rabjai, a mi némelyeket szenvedélyessé, idegessé tesz, némelyeket vad kitörésekre ösztönöz, mikor nem sokra becsülik az emberi életet. Azt sejtjük azonban, hogy a vádak, melyekkel

Pázmány hozakodik fel, nagyobb részt mende-mondákból származnak, nincs erős alapjok.

Sok tért szentel a jezsuiták védelmének, bőven tárgyalja a müncheni esetet, mely szerint a jezsuiták egy leányt meggyilkoltak a templomban s idézi a bajor fejedelem és München városa 1607-iki okiratait, melyek világos és ördögi hazugságoknak bélyegzik bizonyos röpiratok és énekek idevágó állításait.

Pázmány e müve több kiadást ért meg. Ő maga belétette a *Kalauz* első kiadásába. Egy későbbi kassai kiadás után Kolozsvárott is megjelent a múlt században 1761-ben.

«*Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégéres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*» czím alatt 1609-ben jelent meg Pázmány erős válasza, melyben igazolja, miért írta névtelenül előbbi munkáját, most azonban nem örömest felel, mert Alvinczi írásában «semmi egyéb nincsen egynéhány jó módjával ejtett Magyarismusnál, Aesopus beszédinél, korcsomárul költ kaytor tréfáknál, istállóhoz illendő posthadt szitkozódásoknál». Pázmány azt hirdeti, hogy ellenfele szitkait *füle mellől* bocsátja, mindamellett pontosan összeszedi és czáfolgatja őket, anagrammát csinál Alvinczi nevéből: *Nial civ* azaz *nyájaskodásnak cive* vagy csatornája. Ellenfelei módjára ő is csinálja az effajta verseket pl.:

Hogyha te nem láttál Magyar *Al, nyal* férfiat, ime
Alvinci Péter neve is azra mutat:
Fordítsd Alv*incit* s *Al*, s *nialciv* jő ki belőle
Olvast irását s azzal is azra tanít:
Semmire kellő tehát, mint *nialt*, s *al* kucsokat úgy tartsd
Alvincit s könyvét, az ki belőle tanúlsz stb.

Bocsánatot kér ugyan, hogy *így kelle fordítania*, de csak meg akarta mutatni, hogy *könnyű ezféle apró-lékot feltalálni.*

E mű ismét bőven foglalkozik a szentek köteles tiszteletével, a bálványozás annyira elcsépelt kérdésével, újra megvitatja az eretnekek javára tett eskü megtartását, Husz János híres salvus conductusát; a magyarok és Julián bibornok esküszegését stb.; védi a papokat, a pozsonyi apáczákat, kikről Alvinczi könnyelműen azt állította, hogy tavaly is terheseknek találtattak. Pázmány visszautasítja ezt a rágalmat s más efféléket.

Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy istene azaz az Calvinus értelme szerént való igaz magyarázatja az Credónak, mely az Calvinus tulajdon könyveiből hiven és igazán egybeszedettetett, az Calvinista Atyafiaknak lelki éppületekre és vigasztalásokra.» 1609-ben jelent meg Nagyszombatban S. T. D. P. P. jegyek alatt. A hit egyes ágazata szerint tárgyalja Kálvin doctrináját. Mindjárt az elsőnél felhozza, hogy «az Calvinus istene nem egyéb pokolbeli ördögnél. Mert igazán és valóságos képen ördög az, a ki az embert izgatja és kisirti az gonoszra.» Kálvin istene a hazugság atyja, az emberi nem mostohája, kegyetlen tyrannusa és hóhéra, hisz «cselekedetire való tekintet nekül pokolra rendelt» némelyeket, «elveszi szabad akaratunkat,» úgy hogy ekkép kellene a Kálvin Credóját megkezdeni: «Hiszek az pokolbeli ördögben, minden ocsmány vétkeknek alkotójában, kegyetlen mostoha atyában, erőtlen nem istenben.» A második ágazatnál Pázmány azzal vádolja Kálvint, hogy szerinte «az mi üdvözítőnk nem törli le és el nem vészi az ő népének bűnét, meg nem tisztítja és meg nem szenteli az ő hiveit, hanem csak reájok fogja, hogy megtisztúltak és megigazúltak, a kik rakvák fekélylyel és minden gonoszsággal, csak elfödözi Krisztus urunk az ő palástjával az ő népének vétkét, szemekre nem veti, azzal meg nem orczázza őket, hanem nekik tulajdonítja és reájuk ruházza az ő tulajdon igazságát; de azért szinte mint az, csak befödi

és elrejti rút sebeit, az béfödéssel meg nem tisztítja fekélyit, úgy Krisztus urunk sem szabadítja meg az bűnös embereket.» Kálvin munkáiból vett idézetekkel bizonyítja a praedestinatio és más kálvinista doctrinák tévedéseit; minden egyes fejezet végén átalakítja a credónak illető pontját, a hogy nézete szerint Kálvin tanainak értelmében kellene hangzania. Természetesen nem kutatja Kálvin sötét tanának kegyetlen igazságát. Nem is csoda, ha nem értette meg a praedestinatio csodálatos doctrináját, mely a szükségszerűség tanának theologiai alakja a maga borzasztó tévedésével. Nem a bölcselő, nem a gondolkodó szól Pázmány éles vitájában, hanem a katholikus theologus, a ki rendesen gyakorlati fordulatot ád az ellenfél állításának, kiforgatja helyes utjából és gúny tárgyává teszi.

Sajátságos alakja volt a kath. visszahatás mozgalmának egy Ferenczrendi szerzetes, bizonyos Thordai, kiről Pázmány 1610-ben szent beszédet tartott a pozsonyi templomban. A beszéd ily czím alatt jelent meg: *Posonban lött praedikatio Pázmány Péter által azon az napon, melyen az' tündér módra változandó állhatatlanságnak tüköre, Thordai János barát, harmadszor kiöltözött az csuklyából.* Az új és a nemzeti eszme találkozása rendkívüli harczot és bomlást idéz elő sok ember szivében. Nem tudják tájékozni magukat. Egyszer az új, másszor a nemzeti eszme hatása alatt állanak. Ha közelebbről vizsgáljuk őket, csupa ellenmondás egész életök. Merő állhatatlanság a viseletök. Kivált ha tetterő van bennök, ha tudnak lelkesedni és kívánnak szerepelni, ezer baj és kellemetlenség éri őket. Szerencsétlen, szánni való teremtések, a kik nem tudják megtalálni az Ariadne-fonalat az élet útvesztőjéhez. Sem ők, sem a világ nem érti az ő bajukat. Úton-útfélen kegyetlenül elitélik, üldözik és megvetik őket. Belső háborgásuk miatt nem tudnak becsü-

lésre szert tenni. Az egyik rossz embernek tartja, a másik himpellér, jellemtelen és léha fraternek, a ki a legcsekélyebb bizalomra sem méltó. Pedig inkább részvéttel kellene rájok tekinteni. Megtörténik velök az is, hogy borba fojtják belső háborgásukat. Idősebb korukban részegesek lesznek. Az ital és társaság azután felejteni tanítja őket. Pedig mindez nem történt volna, ha az egyik eszme határozott győzelmet arat a másikon; ha belsejök meg tudja szerezni a szükséges egyensúlyt. A reactio elején nagy számmal fordúlnak elő e szerencsétlenek s minél jobban belé megyünk a reactióba, annál jobban kevesbednek. Úgy látszik, effajta ember lehetett a szegény franciscanus Thordai, a kiben volt érzés, volt buzgóság, volt érdeklődés az eszme iránt. Meg tudott indúlni, miért sírva beszélt Pázmány előtt. Kereste az igazságot, de mindig csak rövid időre találta meg, mert mint Pázmány mondja, «az ő állhatatlanságának climactericus esztendeje az hármat meg nem haladja.» Thordai majd «Erdélyben egy kis boszúságból az Krisztustagadókkal kezdett vala czimborálni»; majd «egy kálvinista embernek azt igérte, hogy ha leányát neki adja, mindjárt az kálvinista prédikátorságra adja ő is magát», majd lutheranus lőn, közbe-közbe visszatért a zárdába is; vagy ha nem akart, mint Gyöngyösön, «az barátok félelem nélkül a kálvinista mesternek házára menének és az csuklyás kálvinistát erővel elhurczolták.» Ekkor azután a protestánsok a törökökhöz fordúltak segélyért, «törvényszéket űlt a török» és már vissza akarta nekik adni Thordait, mikor az állhatatlan ember a katholikus befolyás alatt kijelentette, hogy részeg volt, mikor a kálvinistákhoz állott. A török helyt adott a mentségnek. Thordai a zárdában maradt, utóbb a pozsonyi ferencziek templomában egyházi szónok lőn. Három évig teljesítette ezt a hivatalát, azután «ismét megfordította vala az kaszát.» Pázmány

bizonyítgatja, hogy Thordai részeges ember volt. Ez azonban nem magyarázza meg szerencsétlen hányódását; még az sem fejti meg, hogy az ördöggel társalkodott. Volt ugyanis neki «egy titkos ládácskája . . . és abban titkos ördögi bájolásnak mind nyomtatott s mind kézzel írott könyveit találták.» Különben Pázmány maga is beszélt vele az ördögről s Thordai dicsekvék, hogy «nyilván, fényes nappal, látható ábrázatban» járogattak hozzá, többi közt egyszer egy *úr ördög* szolgáitól kisérve. Pázmánynak Thordai «beszéllésére is borzadott a haja» és aggódva, szorongva kérdezte ferenczi társát: «Ha reszkető szíve dobogott-e? Ha az hideg veríték kivertejé? Ha keresztet homlokára vetett-é?» Thordai tagadta, hogy félt; a barátok pedig azt hitték felőle, hogy nem annyira az ördöggel gyűlt meg Thordainak a baja, hanem *esze nélkül* cselekedett. És igazuk volt a *jámbor barátoknak*. Thordai esze nélkül müvelte az ő dolgait, persze képes értelemben véve ezt a kifejezést, mert csak az cselekszik észszerűen, a ki állandóan vagy az új, vagy a nemzeti eszme hatása alatt áll. A szegény franciscanus azonban majd ide, majd oda szegődött. Mily külömbség Pázmány egész élete és Thordai Jánosé között! Azé csupa következetesség és észszerűség, erély és biztosság; míg a szegény baráté gyöngeség és gyarlóság, könnyelműség és állhatatlanság! Mindketten jártak Rómában, mindkét fél eltanulhatta volna az orthodoxia felfogását, érzését, gondolkodását; Thordai azonban nem tudta kiirtani kebléből az új eszme erősebb hatását s így nyomorúság és hányódás lett az élete, míg a másikat tisztelet és fény, hatalom és rang kisérte a sírig s örökké emlegeti nevét a történet, rajongással emlékezik róla a magyar katholikus.

Pázmány délpontját érte el irodalmi működésenek, mikor 1613-ban *Hodegus. Igazságra vezérlő kalauz* czímmel nagy hittani munkáját tette közzé. A *Kalauz* nem

csak mint irodalmi mű legkitünőbb a maga fajtájából, hanem a katholikus vallás győzelmében nevezetes historiai tény, mely megalázta ellenfeleit és felbátorította a kath. vallás tagjait és védőit. Fényes és döntő ütközetnek mondhatni e könyv megjelenését, mely kora tudományának teljével, roppant olvasottságával, a meglepő képek halmazával, hasonlatainak gazdagságával, logikája erejével, megkülömböztetéseinek élességével legjelesebb theologiai terméke századának. Óriási terjedelme imponált ellenségeinek, tiszteletet kelte a jámbor olvasóban, ki csodálta benne ismeretlen szerzőjét, a jezsuita pátert. Változatossága, élénksége folytonosan izgatta az olvasó érdekeltségét, míg a sokszor durva és nyers, erőteljes és goromba nyelv megfelelt ízlésének. A század nyersebb fia nem élvezhette volna az előkelő államférfi, magas diplomata, finom és nyájas főpap nemes és választékos nyelvét; neki a nyers magyar ember egyszerű és erős, kemény és paraszt beszéde tetszett, melyet egy hatalmas szellem épen nem sima, hanem kemény nyaka és hajthatatlan makacssága diktált. Pázmányt meg lehetett törni, össze lehetett zúzni, de meghajlítani nem.

Nagy munkáját tizenöt könyvre osztotta fel. Az első az Istenről, létéről és tulajdonságairól értekezik, a másikban a keresztyén hit igazságát tíz «derék» bizonysággal erősíti. Csak a harmadikban kezd leszámolni a protestansokkal s kárhoztatja őket, mert kétségbeejtő bizonytalanságra viszik az embert, nem istentől hivatott lelkipásztorok, újak és mostaniak, első mesterök pokolbeli ördög, a jó cselekedeteket kigyomlálják és minden gonoszságra szabad menedeket adnak, hazugsággal gyarapodnak, visszavonók, állhatatlanok és magukkal ellenkezők, a régi tévelygések összeszűrt-zavart söprei és mosléki, rútul megmarczangolják a szentírást, sem isten, sem ember előtt okát nem adhatják szakadásuknak. Épen

az uralkodó reactio alapján egy nagy igazságot mond: «Én abban bizonyos vagyok, hogy valaki csak közép szerint érti is az római hitnek fondamentomit és az ujságoknak állapatját, (ha ezerszer külömbet esküszik is) csendes lelkiismerettel lutherista nem lehet; vagyon mindenkor ösztöne és titkon rágó ízgatója az kis-bíró előtt.» Különösen sokat törődik a szentírás «marczangolásának» kérdésével. Tudjuk, hogy az újítók a katholikusok Vulgatájával szemben a görög és zsidó eredetire hivatkoztak, Pázmány Luther és Károlyi fordításainak hibáival hozakodik fel, kivált ez utóbbinak «éktelenségeit» emlegeti. Azt bizonyítgatja, hogy «Károlyi Gáspár és Molnár Albert a magyar bibliát sok rossz toldalékokkal, lopásokkal, változtatásokkal mocskolták meg.» Sok helyet szentel a protestáns papok erkölcseinek megvilágítására, szemökre hányja félénkségöket, a vitától való óvakodásukat, gyáva kitérésüket; mert kivált az «egy kevéssé tudósbak lelkiismeretök ellen követik az ujságokat. Nem csak a sárvári predikatortul, Magyari Istvántul, de egyebektül is hallottuk, hogy azzal mentették magukat a velünk való beszélgetéstül, hogy nem akarják lelkiismeretök csendességét felzavarni, azaz felnek, hogy az igazságot meg ne ismerjék.»

Ha valamely katholikus pap kitér az egyházból, miért teszi? kérdezi Pázmány s megfelel reá: «Most, mihelyt valamely pap, barát, apácza kiszökik, első dolga az, hogy igyék és nőszszék. Sőt mikor az uj evangelicusok valakit magukhoz hitegetnek az egyházi szemelyek közül, szép menyecskével fenyegetik. És soha nem beszélik, hogy ha közükbe mégyen, testi sanyargatásban, böjtölésben, alázatosságban kell élni; hanem minden persuasio és hitegetés csak asszony-emberen fordúl meg, mintha az evangeliom nem terjedhetne kerítés nélkül. Minap itt nálunk, mondja Pázmány, egy csácsogó barát

szökék a lutheristák közé. Ez a megőszült, rút, büdös dög mindjárt futkározni kezde, mihelyt a Luther evangeliomát megizelíté; más ajtaján kezde kolompozni, melytül hogy elfognák patronusi, magához hasonló safarinát kötének nyakába. Ez ... a töpörödött agg-lant az ő ünője hajából kézrevalót csinált aranyperecz gyanánt, azt mutogatta sokaknak és olyakat beszélt titkos dolgai számárul, hogy szégyen csak emlékezetbe is hozni.» Bilgezdi Gábor katholikus papot állítja vele szembe, a kit Bethlen Gábor alatt bebörtönöztek, éheztettek, nyomorgatták, végre kínzó szereivel a hóhért meg egy «czifra tót asszonyt» hoztak elő, hogy válaszszon a kettő közül s ez inkább az elsőt választotta. Pázmány e vádja még a régi alapon áll. Az ő korában ritka volt a protestans hitre térés, hanem annál többen mentek át a katholikus vallásra. De mivel a reactio idején nagy szerepet játszik magunktartásában a jólét, a család és a szerelem érdeke, azért nem lehetetlen, hogy akadtak egyesek, a kik az uralkodó eszmével szemben odahagyták a katholikus vallást; ennek valószínűleg az volt egyik oka, hogy keblökben nem tudott egyeduralkodóvá lenni a nemzeti eszme, nem tudta kiirtani az új eszmét, melyet azután a szerelem és család szeretete is támogatott; míg a kik a katholikus hitre tértek, a nemzeti eszme nyomása alatt tevék, és hacsak papok, missionariusok, szerzetesek nem lettek, áldozhattak az anyagi jólét, a családi élet, a szerelem oltárán is.

A negyedik könyvben Luther, az ötödikben Kálvin credójával foglalkozik, mely tárgyról évekkel előbb egy egész könyvet írt. A hatodik könyvben a hagyomány kérdéses tanát, a hetedikben az egyház tekintélyét, döntő szavát a hit dolgában vitatja, a nyolczadikban az anyaszentegyház fogalmát fejtegeti, a kilenczedikben pedig azzal foglalkozik, hogy az újítóké nem lehet igaz egyház,

a tizedik könyvet e tétel bizonyítására szenteli, hogy a pápa nem antikrisztus. A tizenegyedik az oltári szentségről szól, a tizenkettedikben a megigazulásról, a tizenharmadikban a szentek tiszteletéről és segítségűl hívásáról. A tizennegyedik könyvben a purgatoriumot magyarázza és védi; a második kiadás alkalmával pár függelékkel és a tizenötödik könyvvel toldotta meg munkáját, melyben «az újítóknak három gyalázatos szidalmazási rontatnak meg.» E három szidalom: hogy a kath. egyház bálványozó, hogy a hittel kötelezett fogadásokat felbontja és hogy eltiltja a házasságot. A hitszegésnél szerepet játszik Julian bibornok és a magyarok békebontása Ulászló alatt, míg a házasságtilalom az egyháziak nőtlenségére vonatkozik. A második rész harmadik pontjában *Husz* salvus conductusáról bőven szól és egy elfogult felekezeti ember cynismusával írja: «Hogy hitszegés nélkül kötötték Huszt nyakon . . . kitetszik: mert noha a császár szabad menedéket adott Husznak, de nem adott a conciliom. Azért tartozott a császár ótalmazni őtet tehetsége szerént; de arra köteles nem volt, hogy a conciliom hatalmát megsértse és a hitrül és egyházi személyrül való itéletit felbontsa . . . Husznak a conciliomtul kellett volna salvus conductust venni, ha egészséggel akart járni.» A bazeli zsinaton 1431-ben valóban öt cseh huszita jelent meg a conciliom salvus conductusára.

Pázmány *Kalauza* Bellarmin nagy theologiai művének kiváló felhasználásával készűlt. A római jezsuita tudós és tanár korának eretnek tanait egy katholikus íróra nézve ritka praecisióval adta elő, melyeket azután nagy tudománynyal és éles dialecticával czáfolgatott. Müve számos kiadást ért és a művelt világ katholikus íróinak fő forrásúl szolgált. Pázmány is használta a nélkül, hogy egyszerűen kiírta vagy plagizálta volna. A ki annyira jártas volt a theologiában, nem szorúlt rá, hogy vala-

mely nagyobb munkának szolgai követője legyen. És nem csupán a terjedelmes theologiai kézikönyvekkel foglalkozott, hanem a szentatyákat s az egyház jelesebb doktorait külön is tanulmányozta és felhasználta. E tanulmányát érvényesítette nagy munkájában, de mégis úgy, hogy a közönség is szívesen olvashassa. Nem száraz és rideg scholastikai vitákat adott, hanem szellemmel, képekkel és élénkséggel kifejtett kérdéseket, melyek mindenkit érdekeltek az ő korában. Más müveinek egyes részeit belevette e nagy munkájába ; a mennyire lehetett, beleillesztette, de úgy hogy nem veszített formájából az egész.

A *Kalauz* első kiadásához két *appendixet*, függeléket csatolt Pázmány. Az első a kassai prédikátor ellen írt *öt levél*, melynek előszavában némileg elismeri Alvinczi nagy tehetségét, «kinek mély tudományárul, hegyes elméjérűl, frissen felkendőztetett s fodorgattatott szós voltárúl, cserdűlt valami vékony hírecske füleimben.» A második appendix egy latin munkája, *Logi alogi* czímű, melyben keresett és mesterkélt latinsággal polemizál. A második kiadáshoz újra egy *appendixet* csatolt, melynek első részében azt fejtegeti, hogy szoktak felelni az újítók az ő irataira. «Az elfolyt 1618. esztendő végében egy előhasu kálvinista prédikátor név nélkűl, fertály hejáu két árkos papiroskára mázlott irásocskával csirippelt az igaz hitre vezérlő *Kalauzon.*» A kis irat annak adja okát, miért nem érdemel feleletet a *Kalauz.* Pázmány azt hiszi, hogy az efféle «dib-dáb irásocskák» nem árthatnak a *Kalauz*-nak, mégis hozzá fog czáfolatához. Többi közt szemére veti az irásocska, hogy durva szitkokkal illeti a protestánsokat, «hozzá sem nyúlhat az istenfélő, igaz, csendes lelkiismeretű ember; de ha kezébe vette volna is, kékételen pad alá készeríttetnék vetni.» E szitkok ellen védi magát Pázmány. Mindenesetre jellemző a korra nézve, hogy most épen azok hozakodnak fel a szitkokkal, kik-

nek a múlt században egyik legfőbb fegyverök volt a szakadatlan szitkozódás, szidalmazás. A protestáns író szemére hányja Pázmánynak, hogy a püspökök vagyonát erővel elfoglaló urakról, mint Török Bálint, Chibak Imre, Bodó Ferencz, Petrusit Gáspár, Szerecsen János, Prínyi Péterről azt hirdeti, hogy vagy elaprósodtak, vagy elvesztek mind maguk, mind maradékjok s mind nemzetségök; szitok az is, mikor azt állítja, hogy az isten evangeliumát pajtákban, csűrökben és disznóalmokban prédikálják a kalvinisták. Pázmány azzal is védi magát, hogy így mondotta: *csaknem disznóalomban.* Általában mentegetőzéseinek jó része farizeusi eljárásra mutat s kevésbbé méltó egy önérzetes férfiuhoz, amint siet is azzal helyrehozni, hogy tagadja ugyan a betűt, de újabb szidalmakkal tetézi előbbi mondásait. — Azért sem felelnek a kálvinisták a *kalauzra*, mondja a prot. író, mert a háboruság vádjával illetnék őket. Bezzeg azelőtt nem féltek a *«háboruság indító névtül»*, vágja vissza Pázmány. Hiába erősítik, hogy «soha ők az ő urokat pártütésre nem izgatják . . . De világ előtt tudva vagyon, mit miveltek Bocskay támadásakor és a Bocskay halála után mint mázolák (azaz királyságra kenék) a szegény Homonnai Bálintot, hogy a Bocskay helyét meg ne hagyná hűlni. Foktűi Máté kálvinista prédikátor a hajdukat mint lázzasztá, a gyermekek is tudják. Báthori Gábort, az erdélyi fejedelmet, a váradi kálvinista prédikátor, Detzius István tanácsából verék agyon, mint ugyanazoktól hallottuk, a kik jelen voltak akkor. Az 1619. és 1623. esztendőkbeli háboruk előtt kicsoda jött ment Kassárul Erdélybe, tudva vagyon mindeneknél.»

Az appendix második része Alvinczi Péter *Itinerariumával* foglalkozik. A kassai prédikátor egy szellemes munkája álnév alatt egy katholikust mutat be, ki addig szidja Luthert és Kálvint, míg hivükké válik. Alvinczi

csak Pázmányt utánozta, a katholikus író mégis szemére veti, hogy Luthert és Kalvint «rút gyalázatosan szinte földhöz veri», pedig nagyon jól tudja, hogy mindent máskép kell érteni, azután Magyari elleni polemiáját igazolja, a mennyiben az *Itinerarius* felhozakodik vele, majd maga az *Itinerarius* ellen fordul és fölemlíti, mivel mentegeti a kálvinistaság ujságát, kiket tart régi kálvinistáknak, s azzal vádolja, hogy méltatlanul terheli a római egyházat. Mind e vádak és védekezések számtalanszor előfordulnak Pázmánynál, a ki soha sem riad vissza, hogy ugyanazon kérdést új meg új lével föleresztve, föl ne tálalja olvasó közönségének.

Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter czímű munkát Balásfi Tamás választott boszniai püspök adta ki Pázmány helyett, a ki Rómába távozott 1614-ben. A művet Forgách Ferencz bibornoknak és esztergomi érseknek ajánlotta kiadója, a második ajánló levelet Pázmány Péter intézte Balásfihoz. A kis könyv felelet akar lenni Alvinczi iratára, melyben Lethenyei munkáját megtámadta. A Lethenyei név alá Pázmány rejtőzött, azért a kassai híres prédikátor csak a nagy tekintélyű jezsuitát ostorozta. Pázmány válaszának tárgya megint csak a szentek tisztelete. Mint minden művében, itt is rendkivül éles, csípős, hajhászsza a legsértőbb kifejezéseket s nem egyszer durva parasztos. «Megbocsásson disznóságod, irja Alvinczinak, magadnak tarts ártányságodat. Az én nevem Pázmány, nem Pázmán . . . mikor disznólkodtál, akkor turtad ki rút orroddal a z-et és más bötüt adtál helyibe, hogy itt is orvnak mutatnád magadat. Gaz ember, eredj disznóságoddal az vállura, zabáljál moslékoddal». Alvinczi ugyanis Pázmány nevére anagrammákat írt, melyeket most ez is viszonzott és kissé megváltoztatta Frussiusnak Luther nevére készített verseit és Alvinczira alkalmazta.

Ugyane könyvecske végén van Balásfitól egy levélalakú vitairat Alvinczihoz, melyet több xenia, anagramma követ. A boszniai püspök jelleméből következtetve tudhatjuk, hogy ez a levele is sok mocskolódást foglal magában. Ebből kijut Bogáczinak, a latin verselőnek is, a ki Alvinczi kijelentése szerint könyvébe irt efféle verseket.

Szyl Miklós álnév alatt 1614-ben *Csepregi mesterség* czímű munkájában támadta meg Pázmány dunántúli ellenfelét Zvonarit Imrét, ki Hafenreffer magyarra fordított müve elé bevezetést írt, melyet «czégéres czigányságoknak és orczaszégyenítő hazugságoknak» nevez. Pázmány szerint a *Hat-fél-réf* nevű német munkája elé függesztett levelek hiába vádolják a *Kalauzt*, hogy hamisan gyalázza őket hitökben, hogy nem igázán bizonyít ellenök az irásokkal, hogy alattomban veszedelmes dolgokra tanít. Ellenfele csak «taknyos tajtékkal áztatja ajakát», melyekre Pázmány mentől rövidebben akar felelni, azért a «szitkokat, bizonyság nélkül való hiuságos káromlásokat és az kőszegi kúfárok tárházából vött trágár rágalmazásokat . . . . . mint lánczra vetett kuvasz ugatásokat fül mellől bocsátja». Ezt az igéretét azonban nem teljesíti. Egész mesternek mutatja magát ellenségei szidalmazásában. Mint annyiszor láttuk, épen nem válogatta a szót, hajhászsza, keresi a nem mindennapi szitkokat; felelete azonban rendkivűl szellemes és találó, mindig ügyesen védekezik a támadások ellen. Az általános reactio kedvezett neki abban, hogy ellenségeinek vádjait visszafordíthassa reájok. Ha egykor a protestánsok azzal állottak elő, hogy ez vagy az nincs a szentírásban, Pázmány az ő tanaik- és szertartásaikból hoz fél olyanokat, melyekről nem emlékezik az írás. Említésre méltó, hogy a csepregiekkel való vitájában egyik elsőrendű kérdés, hogy a *lelkes atyától s anyától lelkes magzat származik.*

A protestantismus gyöngeségének egyik tünete, hogy

kevesbedtek eredeti müveik, több fordítást adtak, melyekhez legfölebb egy-egy előszót írtak. A második előszó, melybe beleszólt Pázmány is, a *Lelki orvosság* czímű fordított munkában jelent meg. Ma már elveszett ez a mű. Az *elöljáró beszéddel* Alvinczit gyanusította jezsuita ellenfele, véleménye szerint bár «helye sincs az nyomtatásnak feljegyezve, mind az által, a kik az ebet szőrin s az embert beszédin meg szokták ismerni, azt csergetik, hogy az Humanitásod vinnyéjéből költ ez írásocska.» Pázmány kis munkája álnév alatt ily czímmel látott világot: *Az kálvinista prédikatorok igyenes erkölcsű tekélletességének tűköre*, melyet az felföldön nyomtatott *Lelki Orvosság* elöljáró beszédéből szerzett *Lethenyei István* 1614. Talán azért is választott álnevet, hogy annál szabadabban írhasson és védelmezhesse a *Kalauzt*, melyet Alvinczi *Pokolra vezérlő kalauznak* czáfolt. A kis könyv kiválóan a Boldogasszony és a szentek tiszteletével foglalkozik és vitatkozásában mindig Alvinczit híja fel bírónak a szerző. Különben rendkívül éles és goromba s kijelenti, hogy «ma mondok ellene a pápistaságnak», ha ellénfele ki tudja mutatni a szentírásból, hogy nem szabad a szentek imádságát, közbenjárását kérni.

A *Kalauzra* a wittembergi egyetem is válaszolt. Mint Pázmány írja: «A szegény Thurzó Györgyné a Kalauzt az egész wittebergai Akademiának küldvén, nagy költséggel szorgalmaztatta, hogy valamit írnának ellene... Balduinus Luther successora, helytartója, pennáját megélesíté a magyar arany». E válaszra felelt azután Pázmány 1627-ben. Testes könyvének czíme: »*A setét hajnal csillag után bujdosó lutheristák vezetője*, mely útba igazítja a vittebergai Akademiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra.» Pontonkint felel a német tudósnak, szokott élességével. Kiforgatni az ellenfélt álláspontjából, szembe állítani a kath. egyház szentségét a

mentomiból, a szentírásból és az ellenkedő fondamentomok felforgatásából meríti. Mindezek ma már szóra sem érdemesek, rég elavult okoskodások s ha valami kevés igazság van a vitában, azt a csepregiek részén találhatni.

Az sz. írásrul és az anyaszentegyházrúl két rövid könyvecskék czímű munkája 1626-ban jelent meg «az böcsületes Biharvármegyének» ajánlva. Negyven egész esztendeje, mondja az érsek, hogy az isten kiszólítá *honából*. «Soha az olta, édes nevelő hazám, feledékenységben nem volt előttem emlékezeted.» Hálául könyvét ajánlja nekik. Az első részben azt bizonyítja, hogy a kath. egyház megbecsüli a szentírást, míg az újítók gyalázzák; csak az egyház által tudjuk meg, hogy igazán az isten könyvei, csak tőle tanulhatjuk igazi értelmét, végül azt magyarázza meg, hogy nincs minden a szentírásban, a mit hinni kell.

A második az igazi egyház ismertető jeleit hozza fel, t. i., hogy egy, szent, közönséges és apostoli, melyeket csupán a kath. egyházban talál fel. Könyve végén a protestánsok ellenében bizonyítgatja, hogy szent *Ágoston-idítt* is azt tanította az egyház «a mostani visszavonyásokról» azaz vitás hitágazatokról, a mit ma hirdet.

«*Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetvén egy fő ember az új vallások tőréből kifeslett és az római ecclesiának kebelébe szállott*» czímű munkáját Pázmány 1631-ben Pozsonyban adta ki és Poppel Éva asszonynak, Batthyányi Ferencz özvegyének ajánlotta, mint a kinek «földi jókkal nem kedveskedhetik, mivel ezekkel Isten áldásából bővelkedik». Földi javak helyett egy «rövid irásocskával» kivánja megajándékozni, melyre «egy főrenden való ember levele» adott okot, ki egy más nagy embertül tudakozódott a felől, mi indította régi vallásának elhagyására. Pázmány meg akarta menteni a jámbort a munkától, kapta a pennáját és a sok ezer közül nyolcz okot foglala

írásba minők, hogy a lutherista és kálvinista vallás nincs a szent írásban, a pápista hitben úgy is üdvözülhetünk, míg Luther és Kálvin táborában semmi bizonyost sem tudni a hit dolgairól, ecclesiájok sem igaz, míg a rómainak igazsága tagadhatatlan stb. Különben a «főember» szavaival mondja, hogy «még az igazságnak valóságos smerete után is senki ne itélje, hogy könnyen és hirtelen lett ez a vallásváltoztatás. Számtalan lelki tusakodásim, kimagyarázhatatlan sok akadékim és tartóztatásim voltak. Mennyiszer forogott elmémben, hogy késő volna nékem hitet cserélnem, mert immár vén pribék lennék? Hányszor ütközött elmémbe: Mit mondanak az emberek felőled; mely rút, mely gyalázatos neved lészen? Ki azt fogja itélni, hogy reménységért, előmenetelért, kedvért cselekeszel és kereskedel a hittel. Ki bolondultnak és csekély okosságúnak hirdet.» Olvasóját pedig arra kéri, hogy «elszánt és tökéllett itéletet ne vigyen az olvasáshoz, hanem a dolog mivoltából tegyen utoljára törvényt.»

Az esztergomi érsek élte végén rendezte sajtó alá szent beszédeit, azért, hogy nem lévén elég fölszentelt papja az egyháznak, a licentiatusok némely egyházi működésre megbizottak, azután «világi böcsületes főemberek» olvashassák vagy olvastassák a hivek- és cselédeknek a szent beszédeket. Ismeretes, hogy Pázmány főesperesei által gyakran tartatott visitatiót. A főesperesek jelentései általában szomorúan szólnak. A papok viselete és tudománya még az érsek hosszú kormányzása végén is sok kivánni valót mutat. Némelyiket meg kelle dorgálni, másikat áthelyezni, többeket elmozdítani. Voltak, a kik részegségnek adták magukat, akadtak többen, a kik vadházasságban éltek. Némely kerületben kevés volt a kifogástalan lelkipásztor. Prédikáczióit azért is kiadta, mert «a plébánosok nem egyaránt tudósok; nem is egyaránt bévesek jó könyvekkel.»

A szent-háromságnak ajánlott müvében okos és bölcs tanácsokat ad a hit szónokainak. Képzelete nagy gazdagságával szórja a szép képeket és hasonlatokat, csakhogy munkásságra és tisztes életre ösztönözze őket, mert «a ki cselekszi, a mit tanít, s mind nyelvét, mind pennáját szive gyökerének tintájába mártván úgy szól a mint szive járása vagyon», annak van hatása; a tanulás is nagyon szükséges, mert «ha Homerus medve módon nyalogatva ékesgette verseit, ti is a prédikácziót nem futó-félben, hanem hosszú ideig való jobbításokkal készítsétek.» Sokan pedig abba a hibába esnek, hogy fel nem gerjesztenek, mert magok nem égnek.» Valóban Pázmány beszédeit olvasva, el kell hinnünk, hogy ő mindig égett és gerjesztett is. Ez az égés azonban nem egy szent rajongó mámoros lángolása volt. Erősebb volt az értelme, mint hogy ilyen tudott volna lenni. Beszédeinek peroratiója, befejezése, hol mások az érzelem szenvedélyes kitörésével gyujtják fel hallgatóik lelkét, többnyire komoly erkölcsi intést foglal magában; de maga az egész beszéd hangja mutatja, hogy mélyen át volt hatva tárgyától és ha akart, tudott az égő szív hangján is szólani. Például hozhatnók fel megragadó nagypénteki beszédét, melyen elejétől végig a szerető szív keserű fájdalma jajdul fel. Beszédei telvék latin idézetekkel, de meghagyja, hogy az olvasók ne közöljék hallgatóikkal, «mivel a közbevetett deák szók kiverik inkább az együgyűk elméjéből, hogysem beleoltanák a tudományt.» A görög-latin gondolkodók és bölcsészek müveit sem veti meg s érdekes olvasni, hogyan és mily bőven indokolja azok használatát. Csaknem kifogyhatatlan a bizonyításban. Tollából ontja a meggyőző érveket, melyek sokszor nem egyebek meglepő képeknél, de mindig szivesen olvassuk.

A prédikácziók kevés kivétellel csak vasárnapokra szólanak, az ünnepieket már nem készithette el, hisz a

vasárnapiak nyomtatása is három esztendőt vett igénybe s «esztendőkkel, törődésekkel és sok betegségekkel terhes állapotja nem biztatta, hogy a szentek ünnepire rendelt prédikácziókat is elkészíthesse és kibocsáthassa.»

Pázmány nem simán és szépen szóló orator volt, a ki szelid, de vonzó előadásával leköti hallgatósága figyelmét, nyelvének jó hangzásával, kellemes folyásával inkább a fülnek mint a szívnek szól; hanem erőteljes, férfias szónok, a ki meggyőzni és megindítani kivánt. Hatalmas tudománya és roppant emlékezőtehetsége szórja az okokat, melyek az észnek szólanak, nem merül ki soha, mikor bizonyítani kell; az élet, a görög és római világ, a keresztyén erkölcstan szent atyái- és doctoraival, az újabb theologia jeles tudósaival mind rendelkezésére áll.

Egészséges, józan gondolkozása sohasem keresi a szokatlant, a gyanust és a beteges ascetismust. Ő maga sem volt soha vallásos töprenkedő, a ki a szív mélyeit vizsgálva mindig újabb és újabb zavarba jön, ha tenni kell. Világos látása csak a törvényt kereste és mindjárt megtalálta, s a mit megtalált, követte gondolkodás, aggódás nélkűl. Kétkedni épen nem tudott. A modern világ ezen ascesisa soha sem bántotta. Hitt és megnyugodott a lelkiismeret szorongása nélkül. Nem adatott meg neki az igazság keresésének csodás szenvedélye, mely tovább kutat, vizsgál, bonczol és elemez, míg semmi sem marad kezei között. Nem látott mást, mint a katholikus igazságot, melylyel ellenkezik a protestánsok, az újítók tana. Ez a határozottság javára vált mint államférfiunak, theologusnak és mint szónoknak is. Biztossággal lépett föl, soha sem ingadozott. Ez a biztosság és ingadozás nélküli határozottság magyaros nyiltsággal, itt-ott, mint a pogányok erkölcséről szóló beszédében s más irataiban pórias illetlenséggel párosulva tetszett az ő hallgatóinak, kik lelki megnyugvást és kielégítést kerestek és találtak nála.

A szent-háromságnak ajánlott müvében okos és bölcs tanácsokat ad a hit szónokainak. Képzelete nagy gazdagságával szórja a szép képeket és hasonlatokat, csakhogy munkásságra és tisztes életre ösztönözze őket, mert «a ki cselekszi, a mit tanít, s mind nyelvét, mind pennáját szive gyökerének tintájába mártván úgy szól a mint szive járása vagyon», annak van hatása; a tanulás is nagyon szükséges, mert «ha Homerus medve módon nyalogatva ékesgette verseit, ti is a prédikácziót nem futó-félben, hanem hosszú ideig való jobbításokkal készítsétek.» Sokan pedig abba a hibába esnek, hogy fel nem gerjesztenek, mert magok nem égnek.» Valóban Pázmány beszédeit olvasva, el kell hinnünk, hogy ő mindig égett és gerjesztett is. Ez az égés azonban nem egy szent rajongó mámoros lángolása volt. Erősebb volt az értelme, mint hogy ilyen tudott volna lenni. Beszédeinek peroratiója, befejezése, hol mások az érzelem szenvedélyes kitörésével gyujtják fel hallgatóik lelkét, többnyire komoly erkölcsi intést foglal magában; de maga az egész beszéd hangja mutatja, hogy mélyen át volt hatva tárgyától és ha akart, tudott az égő szív hangján is szólani. Például hozhatnók fel megragadó nagypénteki beszédét, melyen elejétől végig a szerető szív keserű fájdalma jajdul fel. Beszédei telvék latin idézetekkel, de meghagyja, hogy az olvasók ne közöljék hallgatóikkal, «mivel a közbevetett deák szók kiverik inkább az együgyűk elméjéből, hogysem beleoltanák a tudományt.» A görög-latin gondolkodók és bölcsészek müveit sem veti meg s érdekes olvasni, hogyan és mily bőven indokolja azok használatát. Csaknem kifogyhatatlan a bizonyításban. Tollából ontja a meggyőző érveket, melyek sokszor nem egyebek meglepő képeknél, de mindig szivesen olvassuk.

A prédikácziók kevés kivétellel csak vasárnapokra szólanak, az ünnepieket már nem készíthette el, hisz a

vasárnapiak nyomtatása is három esztendőt vett igénybe s «esztendőkkel, törődésekkel és sok betegségekkel terhes állapotja nem biztatta, hogy a szentek ünnepire rendelt prédikácziókat is elkészíthesse és kibocsáthassa.»

Pázmány nem simán és szépen szóló orator volt, a ki szelid, de vonzó előadásával leköti hallgatósága figyelmét, nyelvének jó hangzásával, kellemes folyásával inkább a fülnek mint a szívnek szól; hanem erőteljes, férfias szónok, a ki meggyőzni és megindítani kivánt. Hatalmas tudománya és roppant emlékezőtehetsége szórja az okokat, melyek az észnek szólanak, nem merűl ki soha, mikor bizonyítani kell; az élet, a görög és római világ, a keresztyén erkölcstan szent atyái- és doctoraival, az újabb theologia jeles tudósaival mind rendelkezésére áll.

Egészséges, józan gondolkozása sohasem keresi a szokatlant, a gyanust és a beteges ascetismust. Ő maga sem volt soha vallásos töprenkedő, a ki a szív mélyeit vizsgálva mindig újabb és újabb zavarba jön, ha tenni kell. Világos látása csak a törvényt kereste és mindjárt megtalálta, s a mit megtalált, követte gondolkodás, aggódás nélkűl. Kétkedni épen nem tudott. A modern világ ezen ascesisa soha sem bántotta. Hitt és megnyugodott a lelkiismeret szorongása nélkül. Nem adatott meg neki az igazság keresésének csodás szenvedélye, mely tovább kutat, vizsgál, bonczol és elemez, míg semmi sem marad kezei között. Nem látott mást, mint a katholikus igazságot, melylyel ellenkezik a protestánsok, az újítók tana. Ez a határozottság javára vált mint államférfiunak, theologusnak és mint szónoknak is. Biztossággal lépett föl, soha sem ingadozott. Ez a biztosság és ingadozás nélküli határozottság magyaros nyiltsággal, itt-ott, mint a pogányok erkölcséről szóló beszédében s más irataiban pórias illetlenséggel párosulva tetszett az ő hallgatóinak, kik lelki megnyugvást és kielégítést kerestek és találtak nála.

A hányatott szívnek és az igazságkeresőnek Pázmány előadásában megvolt a viharmentes kikötője és szivesen beléevezett a csendes révbe.

Főleg arra törekedett, hogy egyszerüen jó legyen. A jóság szerinte nem egyéb, mint az isten parancsainak, az egyház rendeleteinek megtartása. S hívei, a kik megnyugvást, pihenést és lelki békét kerestek, szivesen hallgatták e biztos és határozott kebel nyilatkozatait, mely gyönyörködtette őket képeinek sokaságával, megnyugtatta rendületlen biztosságával.

A XVII. század első felében nem akadt író és szónok, a ki Pázmány könnyűségével vetekedhetett volna. Egyik ellenfele sem tudott oly könnyen írni. Szelleme pillanat alatt felfogta és papirosra vetette tárgyát. E bámulatos könnyűség egy csomó vitairattal gazdagította a magyar irodalmat; de meg van prédikáczióiban is. Szent beszédeinek és más iratainak egy lapján sem vehetni észre, hogy a tudós aprólékos gondosságával, a gondolkodó nehézkes aggodalmával, a kiváló állású egyén körültekintésével, az alantas férfiú óvatosságával, az ízlés emberének fontolgatásával szólana tárgyáról. Ő mintegy hajánál fogva ragadja meg s oly könnyedséggel bánik vele, hogy szivesen olvassuk. Derék, tehetséges ellenfelei voltak, a kik értelmesen és tudománynyal szólottak a tárgyról, mely áthatotta a lelküket; de hiányzott bennök a vívó, a harczos az a könnyed fegyverforgatása, mely első garantiája a győzelemnek.

E mellett a legegyetemesebb volt közöttük. Míg társai és ellenfelei kitűnő hittudósok, derék lelkipásztorok, igaz magyar hazafiak valának, ő államférfiú, főpásztor, jeles tudós, kitűnő, ügyes és szellemes társalgó volt. Egyszerre sokat látott s mélyebben pillanthatott a dolgok folyásába. Jámbor ellenfeleinek szűk szellemi világa, becsületes törekvése és jóakaró charaktere daczára sem

tehetett oly hatást, mint az esztergomi érsek hatalmas tolla.

Pázmány e mellett hajlékony, mint a nád; nem meggyőződésében, mert ebben rendületlen; hanem harczmodorában, hajlékony, símuló, sokszor ravasz mint a macska, mikor áldozatjára leselkedik. Az esztergomi érsek nem az a merev, hajlíthatlan főpap, minők az egyház nagytekintélyű komoly és szent főpásztorai szoktak lenni, a kik csupa méltóság-, szentség- és hozzáférhetlenségből állanak. Pázmány maga keresi fel ellenfelét, símán közelíti meg, befonja hálójába s mikor ott vergődik előtte, szórja rá gazdag szelleme özönét, mely elkábítja s megadásra kényszeríti.

És mennyi szellemes ötletet, meglepő gondolatot tárnak fel müvei! Ez vele jár ugyan a könnyűséggel, mert a nehézhes lélek a gondolatok vaspánczéljába burkolózva alig tud mozogni; míg Pázmány egy huszár könnyed vágásaival csapkod szerteszét, úgy hogy soha sem untat és fáraszt.

Hogy ily kiváló tehetségnek, könnyed írónak és genialis gondolkodónak, a ki oly ügyesen és mesteri módon kezelte a nyelvet, nagy hatása volt kora irodalmára, igen természetes. Ellenfelei, de főleg társai őt vették példányképűl s habár a múlt század utolsó negyedében körülbelűl megállapodott az irodalmi nyelv, úgy hogy a legjobb akarat mellett sem lehet őt Toldy Ferenczczel a mai könyvnyelv megteremtőjének mondanunk, annyi kétségtelen, hogy «a dunántúli nyelvjárás felett a tiszait érvényesítette, a nyelvvel grammatikai szabatossággal élt, . . . azt a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentős szólásformákkal és közmondásokkal gazdagította.» Habár nem volt «új aera szerzője», de mestere és tanítója volt korának, melynek nemcsak az ő személye lebegett mindig szemei előtt a vallási és politikai

életben, kit okvetlenül látniok kellett akár akarták, akár nem, hanem számtalan munkája, némelyik több kiadásban is, kezei között forgott s olvasta, ha jó barát volt, örömmel és büszkeséggel: ha pedig ellenfele volt, talán gyűlölettel és elkeseredéssel, de soha sem a szerző iránti bámulat és csodálkozás nélkűl.

Végűl ismételjük, hogy Pázmány volt a reactio legszélsőbb és leghatalmasabb embere. Az ily író nem lehet el ráfogások, szenvedélyes kifakadások, gyűlöletes túlzások, igazságtalan vádak nélkűl. Mint kath. pap és magyar gyűlölte az újítókat egyházi és nemzeti szempontból. Ez utóbbi ugyan csak másod helyet foglalt el az ő lelkében, de épen a reactiónál fogva megvolt és csak buzdította eljárásában. Habár ily bőven ismertettük számos munkáját, soha sem láttuk és néztük rokonszenves bámulattal. Csak azt láttuk, hogy szükséges és hatalmas karika volt nemünk fejlődésének lánczában, mint ilyen szolgálatot tőn lesújtott hazájának, mely azonban végzetes lehetett volna, ha nincs ott a háttérben a kis-Erdélyország és meg nem menti a magyarságot, Pázmánynak és társainak katholikus reactiója bizonynyal eltemette volna. Szerencsére ez a temetés nem következett be, mert a mikor be kellett volna állania, ellankadott a reactió vallásos eleme, megrendűltek az isten házának oszlopai, a nemzeti eszmének más elemei félretolták amazt. Ezek a nemzeti elemek azután fellázadtak az osztrák uralom ellen, mely végre is jónak látta békelábra állani velök.

Sallai István püspöki plébános 1630-ban *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* czímű nagyobb irattal lépett föl Pécs-Váradi támadása ellen. Kiválóan kemény és durva a plébános védirata. Igaz ugyan, hogy nem említi ellenfele nevét, csak Farkasnak híja; de a legélesebb, bántóbb kifejezések összehalmozásától sem riad vissza.

A kálvinisták írása és beszéde neki: «ad populum philerae község eleibe való színlés, okosság nélkűl való csácsogás, szemtelen szitkozódás, nevetséges trágárság, temérdek hazudás, nyelveskedés, majmoskodás, játék, hiuság, tétovázás». Mindezt egy lélekzetre mondja el. Pécsváradi «könyve nem egyéb, hanem régen megbűzhödt és szemétre vettetett s tapodtatott fogásocskák gyölvész mosléka, melyet morgással, enyelgéssel, rágalmazással trágyázott, hazugságokkal színlett a váradi prédikátor: kinek okossága szapora szó; vezére nagy akarat; győzedelmeszitok . . . sem ira, sem szelenczéje nem lévén, csak mint a felfutt tömlő, kevélységgel puffadozván, írásra adta magát.»

Sallai müvében pontrul pontra követi Pázmány Biharmegyének ajánlott irata egyes fejezeteit és czáfolgatja a váradi Farkast. Irálya tagadhatlanul értelmes és világos, gondolkodása élénk és fáradhatatlan, nyelve szivesen olvastatja magát. Vajjon maga Sallai írta e munkát vagy pedig csak a nevét kölcsönözte oda Pázmánynak, bizonyosan nem tudni. De az olvasó néhány lapon végig szaladva, mindjárt érzi, hogy a hatalmas bíbornok erős szelleme és genialis tolla dolgozhatott e munkán, ő nyomta meg a pennáját Pécsváradi megczáfolására. Nagyon lehet, hogy a protestáns lelkész elleni támadás durvasága és kegyetlen élessége az ő szemében sem illett az ország primásához, azért a püspöki plébános nevét biggyesztette a könyv élére, kinek szerény állása és félreeső lakása nem keltette föl a finomabb lelkek bosszúságát. Ha pedig Sallai írta, Pázmány dolgozhatta át, irályának sajátságait ő kölcsönözte oda a püspöki plébanosnak.

Veresmarti Mihály, a ki sok lelki töprengés, hosszú vajudás után a kath. hitre tért, Pázmány felhivására lefordította *Lessius* vagy helyesebben *Leys Lenárt* belga

jezsuita egyik kis munkáját és Homonnai Drugeth Bálintnak ajánlva 1611-ben ily czím alatt adta ki: «*Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások közül választani.*» Veresmarti már akkor pozsonyi kanonok volt. 1612-ben adta ki másodszor s megtoldotta *az Meiszner rosszalkodására rövid felelettel*; még egyszer megjelent e kis munka 1640-ben, mind a három kiadás «vezető táblájának hozzáadásával.» — Még egy fordításával szerepel az író: «*Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról*» (1641) a felekezeti harczok e kedvencz themájáról. E mű Becanusé, vagy igazi nevén Van der Beck Márton brabanti jezsuitáé, ki több röpiratban fejtegette a vallás függő kérdéseit. A bécsi egyetemen tanárkodott s mint a király gyóntatója kiváló politikai befolyásra tett szert, melyet Pázmány is többször igénybe vett.

E fordításokon kivűl vannak Veresmartinak eredeti dolgozatai is, melyek azt mutatják, hogy szerzőjök egyszerű, világos fő volt, a ki ragyogó tehetség nélkül, de alaposan hozzá tudott szólani a függő kérdésekhez.

Első ily munkája: *Intő s tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaiakat erősíti apáturok*; 1639-ben adta ki. A könyv már régebben (1634-ben) készült. Pázmánynak is bemutatta és neki ajánlotta, de a nagy bíbornok éltében nem láthatott világot. A szerző jobbágyaihoz, a bátai néphez, fordúl, mert azt hallotta, hogy katholikus plébános helyett lutheranus vagy kálvinista prédikátort fogadott fel. Népiesen akart szólani, hogy mindenki megértse, «parasztfőhöz való» tanuságokat irt nekik, hogy ne akadhasson közöttük «oly tömérdek fejű és késedelmes elméjű», a ki be ne lássa igazságukat. Veresmarti csendes, szelid természete ez iratában is mutatkozik, nyugodt polemiája bizalmat kelt az olvasóban, a ki szivesen látja, midőn néha párbeszéd alakjában folytatja vitáját. Egy plébánost és egy prédikátort

állít szembe egymással; máskor Kálmán deák és egy plébános vitatkoznak, majd Pál deák szól a prédikátorral stb. Ez a Pál deák a protestáns istentiszteletről mondja: Egy barátommal e napokban mentömben sivalkodásokat hallván inkább egy pajtában, hogy sem kiáltást hallottunk volna, oda hogy menénk, látjuk, hogy te prédikállasz és a pápistáknak hosszú lajstromba írt sok tévelygésöket szörnyű nagy csatorával hát szinte akkor számlálod elő . . . Ezek után iskolamestered is, prédikáczióidhoz rendelvén magát, elkintornálá amaz éneket, melyben többi között ezek is valának:

«Rontsd meg úr isten a bálványozókat,
Kik hatalommal kergetik lelkünket,
És kik csufolják a te szent fiadat,
Krisztus urunkat.»

Egy népdalfélét is idéz:

Noha tolvaj voltam,
Ugyan jámbor voltam;
Kit estve megvertem,
Reggel eltemettem.

Szereti a népies mondásokat s találóan alkalmazza. Némelyik kevésbbé ismert, mint «hosszú nyelű kapával nem jó kapálni,» azaz közel legyen a gazda; vagy «a mezőnek is legzsírosb ganéja a gazda lába nyoma.»

Veresmarti sokfelé ajándékozta könyvét, így küldött a debreczeni iskola növendékeinek, «tudós uraknak», mint ez iskola egykori növendéke.

Veresmarti mint Pázmány tisztelője és barátja a *Kalauzhoz* egy tárgymutatót készített, a mely azonban nem jelent meg. Leírta a pozsonyi szent-László-kápolnát, a mi szintén kéziratban maradt. Ugyanez történt *Megtérése históriájával*, melyet később a szt.-István-társulat adott ki. Ipolyi Arnold püspök pedig terjedelmes életrajzot csatolt hozzá. E megtérés históriája rendkivül ér-

dekes terméke a hitvitázó irodalomnak. Találó korképet nyújt a szerző és figyelemreméltó történeti érzéket árul el előadásában. A szelid töprengő aggódva keresi az igazságot, bonczol, elemez, a mennyire elméje engedi, szétszedi a protestánsok dogmatikai nézeteit s mivel buzgó lankadatlan keresésében nem találja meg náluk az igazságot, végre sok vajudás és lelki küzdelem után a katholikus egyház kebelébe tér, melynek őszinte és lelkes harczosa lesz. A protestantismus sok jeles hirdetőjével ismertet meg és elég tárgyilagos képet nyújt róluk, úgy hogy nemcsak őtet szeretjük meg, a ki őszintén keresi lelke nyugalmát, hanem részvéttel kisérjük ellenfeleit is, a kik szívvel-lélekkel fáradtak megnyugtatásán, de nem érhettek czélt. Veresmarti itt-ott erősebben megnyomja tollát róluk szóltában, de azért kiérzik írásából, hogy szerette őket, hogy fájdalommal és nehezen tette meg a lépést, mely lelki boldogságot szerzett aggódó keblének. Irálya elég élénk, s hatalmas emlékező tehetsége tárházából oly apró részleteket közöl, melyek ha talán nem egészen pontosak is, nagyon érdekesek az olvasónak s legalább is nagyon valószínűek. Hajlama a bőbeszédűségre soha sem fárad ki az érvelésben, de a rajtok elömlő őszinteség és becsületesség elnémítja unalmunkat, mert látjuk, hogy oly ember szavai, a ki mindenekelőtt igazságot és lelki nyugodalmat keresett.

Pázmánynak előbb pártolója, utóbb barátja, végre alattvalója volt *Balásfi Tamás* boszniai püspök, egy vad, szenvedélyes és durva, de tehetséges ember, a kinek sok, mondjuk, minden szabad volt a reactio védelme alatt. A nemzeti eszme idején a család, a testület érdeke és szelleme sokat megenged annak, a ki buzgó szolgálatába áll. Ez magyarázza meg a sok önkény, visszaélés, sikkasztás, mulasztás és egyéb hibák takargatását, elnézését. Az új eszme elleni harczban szolgálatkész és tehetséges,

egyénekre van szükség, a kik érzik ezt az előnyüket és sokat megengednek maguknak. Balásfi is ilyen volt. Pázmány müve végén *Alvinczihoz intézett leveléről*, már szólottunk, most két müvéről kell megemlékeznünk. Az egyik a *Csepregi iskola* czímű nagyobb munkája, melylyel 1616-ban kelt Pázmány védelmére.

Ritka elismeréssel rajzolja barátja nagyságát, míg keresett durvaságokkal, szellemes gorombaságokkal bántja ellenfeleit. A csepregi papok minden ügyességök mellett sem mulhatták felül Balásfit, annyi mesterséggel tudja szőni szitkait. Ma nemével az undornak fordulunk el a gyülölség e találós nyelvétől; akkor azonban tetszettek az ilyenek: «Az csepregi szitkos nyállal csepegő száju és csak szárnya kiszaggatott szarka módon csergő Luther prédikátorkának, feje falban verésétől, ösztön ellen való, maga lába sértő rúgodózásától az római fényes egy igaz hütnek napjára heában való pökdécselésétől stb.» Az *elöljáró intés* után egykét katholikus tanra tér át minő a halottakért való imádság, melyet bőven igazol, majd a purgatorium kérdését fejtegeti, nem maradhat el a szentek segítségűl hivása, a böjt, a pápa főbbsége. Pázmány e védelemért mindig pártolta lelkes barátját; még botrányos dolgaiban, gyalázatos verekedéseiben sem hagyta el, oly erős, hatalmas volt benne a pártszellem. A legjobb és legderekabb embernek is alig adott némi elégtételt, ha Balásfi követte el a bántást.

Epinicia Benedicto Nagy... cantata czimmel latin és magyar anagrammákat irt Nagy Benedek nevére, ki Pázmányra irt ilyen verses játékokat. Előszavából megtudjuk, hogy Nagy Benedek «tenyeres, talpas, ónfejű és kövér» ember volt, magát pedig Balásfi így írja alá: Kész szolgátok a Krisztusban, Bertalan Tűri Bőre Pusztulását, ami azt akarja kezdőbetüivel jelenteni: Balásfi Ta-

más boszniai püspök. Például álljon itt egyik anagrammája :

Nagy Benedek, nagi eb neked az hasadbol ugat ki
De kit ugat? papokat: s hát pokol az potrohod.

Érdekes az *Echo christiana et catholica* latin munkácskája is, melyben Balásfi, a szerző, Súri Mihály, a sárospataki kálvinista és Jair István, a lutheránus pap vitatkoznak egymással. A rímjátéknak a prózában megjelenése e kis munkája, melyből mutatóúl ideírunk pár sort: *Stephanus, anus garritu, ritu Luteranus, cognomine Jairus, irus doctrinae paupertate, aetate nescio qualis, alis fractis, volavit in lucernam, super candelabrum positam, sitam ut videant, eant in luce omnes.* Balásfi Alvinczival is vitázott latin nyelven. A kassai prédikátor *Macchiavellisatio* czímű latin munkáját szintén latinúl castigálta. A támadás czime: *Castigatio etc.* Különben Balásfi magán és irói élete és működése azt mutatja, hogy különös képességei és genialis ötletei voltak; de hóbortos és szenvedélyes ember volt.

Lépes Bálint nyitrai püspök és kanczellár 1615-ben egy imádságos könyvet, 1616-ban *Az halandó és itéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tükörö* és 1617-ben *Pokoltól rettentő és Mennyei boldogságra édesgető tűkör* czímű elmélkedéseket adott ki. Mind a három mű a katholikus ascesis derék terméke, mely kerüli a polemiát, az éles hitvitát, még ott is, a hol alkalma nyilnék, Lépes nem igen szeret ellenfeleiről szólani. Előtte csak a hivő lelki boldogsága, üdvössége lebeg. Jellemző azonban a sok példa a klassikus világból, a régi írók és költőkbül s ha nem fordított a mű, legalább is nagy olvasottságát mutatja a szerzőnek. Ugy látszik a tüzes hitvita idején akadtak olyanok, a kik a püspök e langyosabb müveit élesebben birálgatták, mert nagy gondot

adnak neki a *zoïlusok*, s hogy visszariaszsza őket, Pázmánynak ajánlja utóbbi munkáját.

Sokkal szebb, nemesebb lélek volt Balásfinál *Káldi György*, a ki bibliafordításán és a hozzácsatolt függeléken kívül szent beszédekkel gyarapította a magyar irodalmat. *Ünnepi és vasárnapi prédikácziói* 1631-ben jelentek meg Pozsonyban, az előbbiekből csak az első rész. Jóval halála után 1681-ben Kollonicz Lipót, még akkor németújhelyi püspök és a pozsonyi kamara elnöke, kiadatta *Istennek szent akaratja* czim alatt a tíz parancsolatról szóló szent beszédeit, melyeket nem maga végzett be. Káldi szent beszédei józan, higgadt magyarázatok, melyekben rendesen hiányzik a szenvedélyes és pathetikus nyelv, a nyers erő és sötét gyűlölet szava. Kerek szerkezete és nyugodt logikus fejtegetése a hivő lelki boldogságát tartja leginkább szem előtt. Nem követte «némely *hegyes elméjű* embereknek» azt a kívánságát, hogy szokatlant és ujat adjon, nem iparkodott prédikáczióit a maga *köntöse ujjából kirázni*, hanem csak a jelesek utján járt. «Udvari ékesszólásra sem nem érkezett, sem nem erőlködött», nem gondolt azokkal, a kik «az emberi bölcseségnek czapragos igéiben gyönyörködnek», csak egyszerű józan oktatást kivánt adni. Talán *a parancsolatokról* szóló beszédeit tanult hallgatósághoz intézte, mert az idézetek mind latinok, míg más beszédeiben magyarul jelennek meg. Egyszerű, sokszor kedves lelkének naiv felfogásával nem egyszer találkozik az olvasó, egy-egy példája mosolyt von ajkaira, az egészet azonban jó lélekkel teszi le, mert egy jámbor és tanult hivő tisztességes alkotása.

Meg kell emlékeznünk Balassa Bálintnak egy hátrahagyott fordításáról, mely e czim alatt jelent meg: «*Campianus Edmundnak, Jézus neve alatt vitézkedett theologusnak stb. tíz magyarul irott okai*, kikben azt adja

tudtukra az angliai tudós akademikusoknak, mi vitte őtet arra, hogy egyedül egész Angliában lakozó kálvinistáknak az hitnek dolgában bayt méért legyen küldeni: *Balassa Bálinttól* iratot». E könyvet 1606-ban adta ki Dobokay Sándor jezsuita Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak ajánlva. Ő fordította hozzá a három utolsó okot, melyeket a költő Balassa be nem végezhetett. Lelkes előszavában Balassa Bálint jó híre-neve érdekében ismeretlen adatokat közöl a jeles költő katholikus buzgóságáról és istenes haláláról. Az angol vértanu könnyed és mégis tömör, elegans és nemes irályát nehéz volt a két fordítónak visszaadni. Az angol író az oxfordi és cambridgei akademikusokhoz szólott, azért elvont theologiai s bölcsészeti kérdéseket saját nevökkel illethetett, míg a magyar fordítók magyarázatokkal adták tudtúl, hogy mit akarnak. Például mikor a latin azt kérdi: mi tehát az igazság? Egyszerűen, röviden feleli: *Relatio.* A magyar fordító, Dobokay, ezt fecsegő fontoskodással megtoldva, körülírva adja: «Ne legyek jámbor, ha nem valami relatio azaz a dolgok közt némi nemű egymásra való tekintet». De Balassa sem tud vagy nem törekszik az eredeti szépségének átültetésére, hanem úgy látszik csak oly müvet akart folyekony olvasható magyarsággal nyujtani, mely az ő és mások lelkiismeretét megnyugtassa.

Hajnal Mátyás jezsuita buzgó harczosa volt a katholikus egyháznak. Húsz éves korában lépett a rendbe, melynek mindvégig kiváló tagja volt. Eszterházy Miklós nádor nagyon kedvelte, általa képeztette ki magát. Hajnal térítette a katholikus egyházba a nádor gazdag nejét, Nyáry Krisztinát, Thurzó Imre özvegyét, a ki roppant vagyonával első rangú mágnássá tevé második férjét, a középrendű nemes embert. E derék asszony buzdítására írta meg szép imakönyvét, melyben vonzó, kellemes

stylussal fejezi ki ájtatos lelkének jámbor érzelmeit és ügyesen alkalmazza a kath. egyház középkori hymnusait. Fordítása itt-ott szabadabb ugyan, de versei gördülékenyek, rhythmusuk többnyire kifogástalan. A rendesen missióval foglalkozó jezsuita, ki egy ideig Eszterházy Miklós nádor udvari papja is volt, talált időt egy munka írására is, melyet Keresztúri Pál *Csecsemő keresztyéne* ellen intézett. Czíme: *Kitett czégér, mely alatt feltalálja akárki is, minémű poshadt és mérges tejet fejt Keresztúri Pál Erdélyben egy kathekismusnak tömlőjébe, némi nemű Heydelberga táján nőtt és hizlalt teheneknek tölgyéből a nem régen született csecsemő keresztyénnek szoptatására, mely megorvosoltatik egy keresztyén orvosdoktor által.* Az orvosdoktor Hajnal Mátyás jezsuita volt, ki 1640-ben tette közzé munkáját. Elején a szerkezet hibáit rója fel Keresztúrinak, azután a kálvinista tanokat rostálja. Nyelve férfias és magvas; világos, értelmes főre mutat, a ki nemcsak tudja, a mit tanult: hanem éles észszel alkalmazza is. Könyvének izetlen czime után egy gorombaságokkal telt munkát várhatnánk, de Hajnal, az előszót kivéve, kevesebbet törődik az emberrel, mint inkább tanaival, melyeket ügyesen czáfolgat. Könyvén csak két hónapig dolgozott (1640 febr. és márcz.), nem is árul el oly széles theologiai tudományt, mint Pázmány, «az írás locusinak előtámogatását is» elhagyta, «mert felette sokra terjedett volna a dolog»; de annál ügyesebb a vitás kérdés földerítésében.

Szentgyörgyi Gergely, a nádor titkára, lefordította 1643-ban *Drexelius Jeromos* jezsuita atyának müvét: *Elmélkedések az örökkévalóságról.* A fordításra nézve megjegyzi, «hogy inkább vigyázott a dolog mivoltára, hogy sem a magyar nyelvnek folyására . . . Nem is illik, hogy ott a beszédnek csinosságáról fölöttébb törődjünk, a hol mennyországot keressük. .» Az erős vallásos érzés

irodalmi szereplése ritkán válik a művészet előnyére. Ha még a reactio elején érzi is a műforma szükségét, később rendesen alább hagy vele s az egyszerűség, igénytelenség czime alatt erőtlen, lapos, pongyola és házias lesz. A póriastól sem riad vissza. Szentgyörgyi is ebből a felfogásból indul ki. Csak a dolog mivoltára s nem az előadás szépségére törekszik. Különben is a reactio haladásával mindinkább elsatnyul a forma, a dolog lényege érdekli az írókat, az előadás mikéntje kevésbbé fontos előttük. Ez a gondolkodásmód úgy látszik leghamarább jelentkezik a vallásos írók- és művészeknél.

Nem érdemetlen munkása volt a katholikus irodalomnak *Vásárhelyi Gergely* jezsuita, a ki óvakodott a polemiától, hanem inkább a vallásos élet emelésén fáradozott. Müvei: *Canisius Péter kátéjának* fordítása, mely rövid idő alatt négy kiadást ért; *Evangeliomok és epistolák és ezekre való elmélkedések* 1618. *Epistolák és azoknak formája* 1618. *Világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedetek példáinak summái.* 1623. — Ez utóbbi munka nincs bevégezve. Correctorai megölettettenek a katholika religióért, az nyomtató mester és háza népével együtt pestisbe megholt, sőt a kézirat vége is elveszett, mondja a jámbor iró. Vásárhelyi nem magaslott ki valamely fényes tulajdonnal, érdemes és munkás tagja volt a rendnek, tisztelt és szeretett pap, buzgó lelkipásztor és tanitó. Könnyen olvassuk iratait, melyeknek egyszerű világos nyelve elismerést érdemel. Mivel csak a hivő lelki boldogságát tűzte ki czéljáúl, nem torzsalkodhatik a felekezetekkel. Egyébiránt kényes volt a helyzete is: a protestántismus egyik vagy másik középpontján lakott és úgy látszik, senkibe sem akart belékötni, de mindenkivel simán es tapintatosan bánni.

Kopcsányi Pap Márton minorita-szerzetes szintén néhány munkával gyarapította a vallás-erkölcsi irodal-

mat. Még 1616-ban kiadta *Az evangeliomok és epistolák-at*, 1631-ben sz. Bonaventura után a *Szerzetes rendtartó fenyitő tükörét* és *A bódog Szűz Mária életé-t*. Ez azonban nem életrajz, hanem szent beszédek gyűjteménye, melyek mind Máriáról szólanak, az ő hét örömét, hét epeségét, tizenkét csillagu koronáját magyarázzák. Kopcsányi, mint a boldogságos szűz tisztelője, nem «csudálja, hogy a keresztyén magyar eleink azt végezték 1523. esztendőben Rákos mezején, hogy a lutheranusok megfogattassanak, úgymint a Bódog asszony ellenségi és megégettessenek» ; egyik szent beszéde Máriáról, Magyarország patronájáról szól : hő szívvel beszél a szűz anyáról, itt-ott egy éles megjegyzés, guny is ellebben ajkairól, peld. : «Bezzeg gyomorból boszankodnak az új vallás után lázadt emberek a megmondott budai vegezésért ; de heában törődnek, mert akaratjok ellen is oltalmazniok kell Bódog asszony tisztességét, midőn az ő képét erszényekben is hordozzák, sőt vasas ládájokban ugyan őrizik. De nehéz az ösztön ellen rugódozni. Ha lehet, törűljék el a Bódog asszony képét a Magyarországi aranyakról.» Kopcsányi ugy látszik szivesen verselt ; költő is volt. Legalább e munkájában és *A ker. tökéletes életre intő nyolczvan elmélkedésekben* (1634) néha csinos versek is fordulnak elő, melyek jó része alighanem tőle származik.

Tasi Gáspár 1626-ban gr. Eszterházi Miklósnénak, bedeghi gr. Nyári Krisztinának ajánlotta *Lelki kalendariom* czimű fordítását, mely az év minden napjára elmélkedesi tételeket foglal magában s talán csak az érdemel némi figyelmet a kis könyvben, hogy Tasi még mindig a nap utjáról beszél, melyet 365 nap alatt tesz meg ; míg a holdról az astronomusok után azt hirdeti, hogy mikor minekünk egésznek és teljesnek látszik, akkor az ő felső része, az kit az égnek lakosi látnak, homályos és setét ; mentől inkább pedig a naphoz közelít, annyival

inkább fogy a mi felőlünk való világa és mikor szintén aláját jut a napnak, akkor éppen elfogy és elenyészik minékünk. De az ég felől való része akkor legszebb, akkor teljes és világos.»

1639-ben *Bellarmin Róbert* után «*Elménknek istenben fölmeneteléről*» czímű fordítás jelent meg tőle. 1640-ben pedig kiadta Feucht Jakab *öt rövid prédikáczióját húsz szines okokrúl, miért nem akarnak most némely emberek katholikusokká, vagy (a mint ők szóllanak) pápistákká lenni*; az okok nagyon ismeretesek a két fél vitájából, nem kell ismételnünk azokat. A künyv röviden tömören és talpraesetten utasítja vissza az újítók «szines» okait, Tasi pedig ügyesen, jó magyarsággal ültette át nyelvünkre és Lósi Imre esztergomi érseknek ajánlotta.

De térjünk a protestánsokra. Lássuk, mit csináltak az új eszme hősei, hogyan harczoltak, viaskodtak, mikép küzdöttek a külső és a belső ellenséggel. Mert a mint láttuk, nagy ellenség rejtőzött saját belsejökben is. Nagy és kérlelhetlen háboruság folyt szivökben. Ha ma támad a nemzeti eszme és szorítja az új eszmét, sok bajnak lesz szülője, de talán még sem annyinak, mint a XVII. században. Ma mindjárt tudjuk, hogy nem térhetünk vissza a régihez, az újat sem tarthatjuk meg s bizonyos középuton hányódunk. Volt ilyes ember a XVII. században is. De a legtöbben vagy katholikusok, vagy protestansok voltak, legalább külsőleg ilyeneknek kelle lenniök. Az előbbiek belsőleg nyugodtak valának, az utóbbiak azonban nem. Pedig az ő szemükben is nagy dolog volt hitet változtatni, kitérni abból a vallásból, melyen neveltettek, és arra térni vissza, melyet annyiszor hallottak bálványozónak stb. csúfolni. Azért némely protestáns író inkább az áhitatot akarja fölkelteni olvasójában, erényes életre óhajtja őket buzditani és nem nyugtalanítja dogmatikus kérdésekkel. Ilyenek számosan voltak, a kiknek

müveit nem kivánjuk mind előszámlálni ; voltak azonban erélyesebb jellemek is, a kik habár önmagukkal harczoltak szivükben, szembe szállottak a külső ellenséggel és vissza akarták verni támadásait.

Első helyre teszszük *Magyari Istvánt*, a sárvári prédikátort.

Ő gróf Nádasdy Ferencznek vas- és sopronmegyei főispánnak és dunáninneni főkapitánynak volt udvari papja és senior a sárvári egyházi kerületben. Fő munkája: *«Az országokban való sok romlásoknak okairól»* egyike a protestans polemia gyülöletesb. de egyszersmind jobb tollú müveinek. Ugyanazon korlátolt felfogás uralkodik müvében, mely az egyháziakat mindig arra indította, hogy az ország bajait és elemi csapásait eretneki tanításnak tulajdonítsák; ugyanazon nem ismerése nemünk fejlődéstörténetének, melyet a providentia tanának hű apostolainál napjainkig megtalálunk: de egyszersmind erős meggyőződés, mély erkölcsi érzés s az irály erőtelje jellemzik munkáját. Csak kevesen írtak annyi gyülölettel a katholikus egyház iránt mint Magyari. A már kifejlett egyházi szónoklat ritka szóárjával halmozza fel a katholikus egyház állitólagos bűneit, máskép bálványozásait: «Öntött, irott és faragott képek imádási, remeteség, apáczaság, barát-szerzet, pilis és koszoró-nyírés, 'miseszolgáló kis papság minden rendbe szerzettekkel, ereklyék, miséző oltárok, pápista módra, halottakért, földön, vizen járókért, nehézkesekért, gyermekszülükért és hasonló dolgokért való misemondások, papiöltözetek, gyertyatartók, ámpolnák, lámpások, útioltárok, szövétnek- és gyertyaszentelések, temjénezők, zászlók, mostratiák, füstölések, csengetések, pápista orgonálások és czimbalmozások. Az szentelt vízzel való hintés, szentelt só, fű, berke, és mintha ördögöt üztetnének, velök való elés, az hamvazások, az negyven napi böjtnek kötelesség alatt

és benne való czeremóniáknak megtartások. Tűz, víz, viasz és kokonnya szentelések, kuklyába, czorba való öltözések, proczesziók, bucsujárások, az papoknak bűbájos felszenteltetések, az utolsó kenet, az keresztelésben s bérmálásban való haszontalan kenések, sózások, arczulcsapások. Az indulgentiák, az kenyér Krisztus és annak tartó kalitkája, az Agnus Dei-nek nyakba függesztése, az úrnapi bálvány ostyának utczáról-utczára való fassangoltatása. Az pünkösdnapi fagalambnak, mintha menyből a szent Lélek jőne, alábocsátása; az falegénynek nyakon kötve, felakasztva, mintha Krisztus menne mennybe, a templom padlására való felhúzása, az bűnökért való váltságok és elégtételek; az olvasókon való berbitélések; a pálmába felöltöztetett szamár; a kereszt csókolás, képölelés, azokhoz való sok ajak-pattogatások; koporsó és oltárkerengések; az Úr vacsorájának meghamisítása; az halottakért való böjtölések, a purgatórium, az templomoknak és oltároknak szentek nevére való neveztetések, harang-keresztelések, eleségben való válogatások, az húsételnek bizonyos napokon megtiltása, a szentek tetemeivel való czigánykodások, az megholt szenteknek segítségül hivások, az házasságnak megtiltása és ezekhez hasonló sok kabaságok, melyekből bűnök bocsánatjoknak érdemét tanítják a pápisták kiszármazni». Munkáját négy részre osztja. Az elsőben a pusztaság okait hozza fel; a másodikban azon jeleket fejtegeti, melyekből még nagyobb nyomoruságot jósol; a harmadikban a zsidók, pogányok és keresztyének eljárását hozza fel, kik hozzánk hasonló nyomoruságot szenvedtek; végre a negyedikben «jó utat mutat és megtanít reá, mihez kellessék mi nekünk is ez sok romlásokban és vérontásokban magunkat tartanunk, ha azt akarjuk, hogy a pogány törököknek kemény vasigájokat nyakunkról lerázhassuk és az rajtunk uralkodó sok inségekből valaha immár egyszer valamennyere meg-

szabadulhassunk». E fejezet a legérdekesebb: az erkölcsiség emelésére ajánlja a házasságot, a papok házasságát, mert ha «most bízván erejökben, szüzességet fogadnak az papok, maga nem tarthatják meg, hanem iszonyú dolgokat, az ő lelkek ismeretek tudja, cselekesznek, s mégis szüzességgel kérkednek, mint az is, ki minap véle való beszélgetésemben, nyilván meré nagy esküvéssel mondani, hogy ő olyan szűz volna, mint az világra születésekor volt, maga élete viselése (mert ritkán józan, néha kétszer is részeg napjában) mást mutatna. Lát Isten mindeneket. Loth elesett az jó lakás után, eleshetik ő is. De jól mondja effélékről Erasmus, hogy mostan az papokat nem az istenes kegyesség, hanem az egyházi jövedelmek herélik meg azaz teszik szüzekké». Majd a békességre tér át. Ezután «az hadról és vitézségről» értekezik. Sürgeti, hogy jól díjazzák és jutalmazzák a katonákat. «Az török halálra fut az harczra, mert ha szinte megcsonkul is, tudja hogy tisztessége leszen, zaimság, iszpahiaság, békség, zsold adattatik neki, s még sem lészen koldussá. De nem sietsz elő te *szegény legény*, mert tudod, hogy jó katonában jó koldus szokott lenni». Tanácsokat ad a katonáknak, például fölemliti a törökök vitézségét, mértékletességét és csekély igényét. Magyari jártassággal bír a történelemben s állításait számos történeti adattal igazolja. Álláspontja nem áll feljebb mint a társaié, logikája sem helyesebb, de előadása sok erővel és a kifejezések nagy bőségével rendelkezik. Mint láttuk, müvére Pázmány felelt, sőt személyesen is akart vele vitatkozni, Magyari azonban kitért előle.

Magyari István 1604-ben saját ura *Nádasdy Ferencz fölött mondott két halotti beszédet*, az elsőt teste fölött, a másodikat temetésekor. A buzgó ágostait még a gyászünnepély sem tartotta vissza, hogy vitába ne keveredjék a pápistákkal, és theologiai polemiával ne fáraszsza

siránkozó hallgatóit. A második beszéd második fele nagy méltatással szólt az elhunyt hazafi jeles érdemeiről, a törökök elleni csatározásáról, újudvari diadalairól stb.

Még 1600-ban adott ki Magyari egy fordított munkát: *A jól és boldogúl való meghalásról* stb. *Beust Joakhim* után. Harminczkilencz évvel később gr. Illésházy Gáspár *szerelmes gyermekinek*, Gábornak és Györgynek szintén lefordította e müvet és Laskai János által kiadatta: *Kézben viselő könyv. A jó és bódog kímulásnak mesterségéről*, czim alatt.

Magyari István, a lelkes író, neve többé nem fordúl elő az irodalomban, korán letette a tollat s nem sokára teljesen elnémította a halál.

Pathai István pápai prédikátor még 1592-ben kiadta első munkáját: *Az sacramentumokról közönségesen és kiváltképen az úr vacsorájáról való könyvecske* czim alatt, mely a rá következő évben újra megjelent, söt a XVII. század közepén ismét világot látott. Az oltári szentség Kálvin-féle magyarázatát adja a lutheránusok, brencziánok es pápisták ellen. A szerző fölteszi a kérdést és megfelel reá. Lehetőleg világosan és elfogulatlanul fejti ki az egyes tanokat.

Nem érdektelen munkát irt még *Pathai István* «pater *Kalauz*» ellen 1616-ban. Czime hosszú. «*Amaz hét fejű és tíz szarvú fenc bestián ülő, bársonynyal és drágakövekkel felruháztatott parázna Babylonnak*, mely az ő tisztátalan paráznaságának arany pohárba töltött részegitő utálatosságával megrészegitötte az földnek lakozóit, mezételenségének tüköre». E furcsa és czikornyás titulus talán még nem illett a XVII. század második tizedébe; azt hiszem, hogy csak elijeszthette az olvasót, míg benne a hitvitázó irodalom formailag eredeti termékét találjuk. A könyvecske ugyanis párbeszéd alakjában van írva. Két «olasz vallású» fiatal ember: Diaphanes és Scotodulus, két iskolatárs

sok év után újra találkozik egymással. Diaphanes nagyon heretice beszél, társa kérdőre vonja s ez elmondja, hogy ezelőtt pár hónappal csupa kiváncsiságból egy prédikátort hallgatott a templomban, a kivel azután szóba állott s megtudta tőle, hogy «az katholika Ekklezsiának dicsőséges neve alatt annyi és olyan nagy czigányságokat tartanak röjtökben az emberek».

A szerző a szentírásról, a papi viselet külsőségéről, a pilisről, majd legtöbbet a szentek tiszteletéről vitatkozik. Ügyesen hozakodik fel ama sok különösséggel, a mit a szentekről talál, a mit a nép naiv képzelme a középkorban sokszor nagyon szépen megalkotott, de a mi a reformator rideg észszerű felfogása előtt Krisztus érdemeinek lealacsonyítása, a kath. római olasz vallás bálványozása és a papok csalárdsága. A katholikusok ugyan ez ellen azzal védekeznek, hogy az egyes jámbor iratokban felhozott adatok nem dogmák; egyesek rajongása, vak tulzása nem az egyház tanítása; míg más részről az is igaz, hogy az egyház tűri olvasásukát és buzgó terjesztésüket. Pathai tagadja, a mit pápai okiratok is bizonyítanak, hogy sz. Ferencz Krisztus sebeit hordta magán, mint évekkel ezelőtt a tyroli és belga rajongók, a stygmatizált szüzek. Majd a pápák életét rostálja, fölemlíti Johanna papissát és egy ide vágó latin verset magyar hexameterekben fordított le. Elmondja Gergely pápa históriáját Henrik császárral, a ki »letévén minden királyi öltözetét, mezétlábbal az canisiomi kapu előtt regveltűl fogva estvéig éhen szoméhan könyörge alázatosan, hogy a pápa eleibe bocsáttatnék. Harmad napig éhen, mezétláb, télidőben könyörögvén, ilyen válasz adaték: Nincs, úgymond, most a pápának üressége az ő vele való beszélgetéshöz.» Végre engedett a «felfuvalkodott, kevély és kegyetlen ördög»; de minő föltételek alatt!

Az idők jele, tanuja volt az a sz. beszéd, melyet

Wittembergben egy prágai sz. Ágoston-rendi barát kitérése alkalmával mondott. Manlius János keresztúri nyomdász kiadta magyar fordításban: *Agoston-barát-szerzetin való Hollósi Godefridusnak, prágai barát prédikátornak, böcsülletes tudós embernek az keresztyénségre való megtéréséről irattatott predikáczió stb.* czim alatt 1603-ban. Benne van a wittenbergi dékán szenior és több szentírás tanéttó doktorok előjáró beszédje is, mely mutatja, hogy mennyire elterjedett a gondolat, «hogy minden ember megent pápistává leszen». A wittenbergi egyetem tanárai kijelentik ezt a tüneményt és az üldözésnek tulajdonítják. Sokan elszakadtak protestáns hitöktől: «Némelyek csak azért, hogy az urak előtt kedvet, nagy tisztességet és jószágot nyerhessenek; némelyek az ő földi hazájoknak, marhájoknak és jószágoknak szerelmeiért, némelyek tisztességkivánásból és kevélységből, hogy egyebeknél akarnak láttatni eszesbeknek lenni, némelyek pedig egyigyöségből és történetből». Ezek lettek volna a visszatérés indító okai! Mindig ilyen szemrehányás éri az áttérőket, az apostatákat; a közönséges ember ily okokat keres és talál; pedig legtöbbször a fő, a mozgató, az indító ok, nem más mint az uralkodó eszme nyomása, melyet ha anyagi és erkölcsi előnyök is támogatnak, alig tud neki ellentállani a szegény ember. Végre azután akad egy ágostonrendi barát is, Corvinus (Hollósi) Godefrid, aki áttér a protestantismusra. Ime mily öröm dagasztja, feszíti keblöket, hogy van nekik is proselytájok! Jellemző a wittembergi tanárok nyilatkozatának ez a része is: Némelyek visszatérnek azért, «hogy egyebeknél akarnak láttatni eszesbeknek lenni.» A magyar fordítás ugyan rútúl fejezi ki ezt a gondolatot, de szintén nagy igazságot mond ki, hogy az emberek itélete szerint is az eszesebbek a kor irányának táborában vannak.

Simon Pál deák postillájából *egy jámbor keresztyén*

ember magyarra fordította az ünnepi beszédeket és Klösz Jakab bártfai nyomdász kiadta e czim alatt: *Magyarázatja az evangeliomoknak, melyek az apostoloknak és egyéb szenteknek napjaira rendeltettek.* 1608. A fordító arra figyelmeztet, hogy «a szentek napjait mi nem azért üdlük, hogy őket imádjuk», hanem *az históriáért*, szent történetükért, hogy épüljünk belőlük. A protestansokra nézve kényes tárgyat elég nyugodtan fejtegeti, kerülni látszik a felháborodás alkalmait, a középkori csodás meséket; alig egy két helyen jelentkezík a katholikusok elleni szerény észrevétel, pl. mikor mindszent napján a *hű és jámbor* Luther Márton doctort röviden dicséri. Hiába, ekkor már a nép nem szivesen hallgatta a katholikusok elleni heves kifakadásokat. Megváltoztak az idők s elnémult a protestans lelkesedés. Van valami a lemondásból a kor számos protestans iratában, mintha elnyomottaknak éreznék magukat s sokszor amolyan szenvedő hang vonul végig könyveiken. A reactio kicsinyes és köz elégedetlenségére mutat például Simon Pál egyik prédikácziója, melyben a nagyurak, az egyházi szolgák, a *pologárok*, a kalmár és müves emberek, házasok és nőtelenek elégedetlenségit rajzolja. Nem igen szólanak ily kérdésről a lelkesedés napjaiban. Az egyes osztályok apró torzsalkodásait, irigykedéseit föl sem veszi a lelkes reformator, neki más bajai vannak, más gond nyomja kebelét. Morálja sem enged afféle langyos magyarázatot mint a minőt az *egy jámbor keresztyén* használ az osztályok irigykedésére, hogy «úgy vagyon dolgok mint az tyúkfiaknak, kik az katroczba vannak bérekesztetve, azok ide kü kívánkoznak; a kik pedig künn vadnak, békivánkoznak». Az elégedetlenség a haladás egyik ösztönzője, sarkantyuja. Az actio idején is uralkodó az elégedetlenség, csakhogy ez magasztos és tiszteletre méltó; míg a reactio idején nyomott hangulat uralkodik, az osztályok apró-

ékos, kicsinyes irigykedése, versenygése jelentkezik mindenütt, az egyén csak a társaság, a testület körében érvényesül, actio-képessége meg van bénítva s az idők általános jellege: a tompa elégedetlenség.

Mihályko János az eperjesi magyar gyülekezetnek méltatlan lelkipásztora fordításokkal támogatta a protestans irodalmat. Nagyon jellemző, hogy a protestantismus eredeti elmék hiányában a híresebb idegen tudósok müveit ültette át a magyarba. Legfölebb előszóval látták el. A tárgy, különben korszerű volt. csupán a hazai vonatkozások hiányoztak belőle. Néha pótolták e hiányt. Mihályko első fordítása: *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári üdejéről való könyvecske* 1603-ban jelent meg, homonnai Drugeth Bálintnak ajánlva. A második szintén az örök életről szól. Pollio Lukács után fordította: *Hét prédikáczio az isten fiainak örök életekről* (1612). Várta ugyan, «hogy más bizott uram és atyámfia vötte volna magára ez munkácskát, az ki sokkal jobb módjával, ékösebb phrasisekkel és magyarabb igékkel tolmácsolta volna meg ez könyvecskét»: de mivel nem akadt, maga vállalkozott reá és Czobor Erzsébetnek, gr. Thurzó György nádor feleségének ajánlotta. 1630-ban adta ki egy barátja Mihályko János *Keresztyéni istenes és áhitatos imádságok* czímű imakönyvét.

A protestantismus legtekintélyesebb képviselője *Alvinczi Péter* kassai prédikátor volt. Nagy-Enyeden született. S miután megjárta külföldet, 1603-ban a váradi kálvinista iskolában kapott alkamazást, hol Molnár Gergely grammatikai szabályait versekbe szedte és kinyomatta, majd ugyanott lelkész lőn. Utóbb Kassára. a felvidék fővárosába ment át, hol előkelő szerepet játszott a vallási és politikai életben. Több munkát írt, melyekből egy pár elveszett. Ilyen mindjárt az első müve: *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P-től küldetett*

szines öt levelekre rend szerint való feleleti 1609. Megvolt 1849-ig a nagyenyedi reform. kollegiom könyvtárában gr. Bethlen Kata könyvei között, A *Lelki orvosság* (1614) czimű szintén elveszett könyvéről Pázmánynál emlékeztünk. Ugyanilyen sors érte a *Tükör* (1614) czimű munkáját, melyről Pázmány elleniratából tudunk egyet-mást. Annál számosabb példányban maradt reánk *Itinerarium catholicum azaz nevezetes vetélkedés az felől, ha az evangelicusok tudománya-e új; vagy az mostani római valláson való pápistáké és az pápisták ecclesiája-e vagy az evangelikusoké igaz és világ végéig állandó.* 1616.

Alvinczi ez iratában magát Theocritos presbyter claviusnak nevezi, lelkiismeretesen felhozakodik Pázmány Péter állításaival, melyeket azután czáfolgat. A mi az új tudományt illeti, e felől «két képen kell gondolkodni: I. Eredetire és remekére (materia) képest. II. Valamely emberek közé való érközésére és azok között való hirdettetésére és értelmére képöst». A jezsuiták által nagyon szeretett vitatkozó formát, a syllogismust alkalmazza ő is, felállítja a propositio majort és minort s levonja belőlök a következtetést. Századokon keresztül követi az egyes gondolkodókat, bátrabb egyháziakat önállóbb független jellemeket, kikből kitört néha a buzgóság és a protestantísmusnak követeli őket. Igy akarja kimutatni az igaz egyház folytonosságát, a protestans eszme continuitását. Érdekes és eredeti felfogásra valló munka; akkor azonban csak árthatott magának ily gondolattal. A tekintély, a régi rend világában senkit sem győzünk meg egy sereg lázadó magasztalásával, eretnek dicsőitésével; sőt a legtöbb ember szemében nem szálka, hanem gerenda volt az ilyen elfajult vakmerő, a kit most Alvinczi a protestansok számára követelt. Támadásában néha magyar vonatkozások vannak, így Varkocs Tamás elrontatja a váradi templomban a szűz «Mária aranyos és annak ölében

tündöklő Jézus képét, ugyanazt teszi Perényi Péter Terebesen, Petrovics Péter pedig a beregszászi templomból hányatta ki a faképeket». Érdekes Szinán basának 1594-ben a Pannonhalma megvétele utáni viselete az apátúrral és szent képeivel szemben, midőn azt mondá neki: «Szegény bolond, ha te oly istent imádtál, a ki te velöd jót nem tehetett és az hatalmas török császár hada ellen meg nem oltalmazhatott, Te ne légy háladatlan, hanem tégy jól vele és vidd el innen, mert az ottoman nemzetség ilyent nem tisztel». Ekkor a legnagyobbikat (leghöregbiket) az apát vállára téteti és Tanyiszra váráig viteti vele.

Nem annyira vitázó, mint erkölcstanító müvei: *Az úrnak szent vacsorájáról való rövid intés az szent Pál apostol tanítása szerint*, mely 1622-ben jelent meg. 1622-ből van egy *gyászbeszéde* is Károlyi Zsuzsánna temetésén a nagy templomban a sír fölött (Exequiae principales azaz halottpompa stb. 1624). Prédikácziója van a *Consecratio templi novi* czimű munkában: *Dedicatio regii sacelli cassoviensis* czím alatt 1625-ben, majd *Czeglédi János* ecsedi lelkipásztorral a meggyilkolt Báthori Gábor erdélyi fejedelem hamvainak eltakarításakor mondott gyászbeszéde megjelent 1628-ban.

Quadragesima Vasárnapra tartozó szent evangeliomnak magyarázatja hét predikatio szerént stb. A böjt és angyali szolgálat értelmét fejtegeti Alvinczi Péter e könyvében, melyet 1632-ben Kassán adott ki. A kitünő protestáns pap e hét beszéde amily egyszerű a tartalmában, oly igénytelen a nyelvében és kissé gyarló polemia a római egyház böjtje ellen. Az olvasó érzi, hogy nem lelkesült, nem hevült fel a szónok. Több lélek van az «*Egy rövid úti prédikáczióban*,» melyet Tepliczen, Sárosmegyében tartott. Ezzel együtt jelent meg a gr. Bethlen Péter és gr. Illésházi Katalin esküvőjén mondott rövid

intése, de itt is hiányzik a szép előadás. Alvinczi eszes, értelmes fő, de nincs nagy képzelőtehetsége, mi nélkül jeles szónok senki sem lehet. Ugy látszik, jobb előadó volt, mint író, hivei azonban «kedvesen» hallgathatták, legalább idevágó dolgot említ egyik beszédében.

Alvinczi Péter 1633- és 1634-ben adta ki Kassán «*Postilla azaz egymás után következő prédikátiók* stb.» czím alatt szent beszédeit. Mily hatással voltak e beszédek a hallgatóságra, föl tudták-e kelteni a hivő lélek figyelmét? Nagyon valószínű. Oly nagy és előkelő hitközség, minő a kassai volt, kiváló és tudós papot választott, s Alvinczi ilyen volt, a ki éles eszével és gyors tollával, széles ismereteivel és nagy befolyásával imponált híveinek és másoknak. E beszédek azonban nem tartoznak valamely nagy szónoki tehetség alkotásai közé. A szerzőben hiányzik az igazi szenvedély, az érzés heve s forrósága. De másrészt van benne bizonyos nemes hang, mely nem keresi a különöst, a szokatlant, a kirívót, óvakodik a gyűlöletes polemiától, mintha tudná, hogy szavait nemcsak a protestánsok, hanem a katholikusok is meghallják, sértő kifakadások nélkül fejtegeti a más felekezetűek nézeteit, mintha érezte volna, hogy előkelőbb hallgatói vannak Felső-Magyarország fővárosában, mint Pázmánynak Nagy-Szombatban.

Derecskei Ambrus 1603-ban adta ki szent beszédeit *az szent Pál apostol leveléről, melyet írt az Rómabeli keresztyéneknek* stb. Értelmes józan beszédek előkelő sajátságok nélkül. Cseh András váradi főharminczados fedezte a kiadás költségeit; neki is van ajánlva a gyűjtemény.

A *Zvonaritsok* a dunántúli egyházi irodalom kiváló munkásai voltak. *Mihály*, a czenki prédikátor *Pápa nem Pápa* stb. czím alatt lefordította és 1603-ban kiadta Osiander András hitvitázó munkáját, melyben katholikos

iratokból iparkodik bizonyítani a protestáns tanok igazságát. Halála után 1627- és 1628-ban adták ki *maradéki Magyar Postilláját* két részben. Mint a czím bevallja, «fő tudós és nevezetes szent-írás magyarázó doktoroknak és professoroknak írásokbul» készűlt. Ugy látszik, nem igen törekedett másra, mint hogy «világos és értelmes magyarázatot» adjon, a mit igazán elért.

Fordítást adott ki *Zvonarits Imre* csepregi fölső templomi prédikátor, csakhogy e munka nagy vihart keltett. Ő ugyanis lefordította Hafenreffer tübingeni theologus munkáját *Az szent írásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása* czím alatt 1614-ben, melynek előszavában Sármelléki Nagy Benedek kőszegi mester panaszkodik, hogy Pázmány az ő *nyúlszívű kalauzában* «nagy rossz otromba könyvnek» mondja a német tudós müvét és azt állítja róla, hogy tagadja a lélek halhatatlanságát; a superintendens és a seniorok pedig hosszú tiltakozást közöltek, ismét ana- és epigrammákat írtak a könyv elején, Mindezekre Pázmány és Balásfi felelgettek.

Zvonarits Imre és Nagy Benedek Keresztúron 1615-ben *Pázmán Péter pironsági* czímmel feleltek Pázmány *Kalauzára.* Farkas Imre nyomdája a nyomtatás kezdetleges állapotját mutatja. Nem a XVII. századba, hanem a XV-ikbe való. De a mily szegényes a nyomda, annyira erőteljes és gazdag a két író stylja. Polemiájok élénk és éles; annyi szellemmel verik vissza, czáfolgatják Pázmány állításait, a mennyit megérdemelt kitűnő ellenfelök, nyersek és durvák, mint Pázmány, de tele vannak ritka közmondások- és szólamokkal, nyelvök számos kevésbbé ismert kifejezést használ. Vitáikban olykor érdekes müveltségtörténeti adatokkal állnak elő, mint például mikor a dunantúli végvárak kalauzairól szólanak. Pázmányra is jellemzőt írnak, midőn azt mondják, hogy

merő csacsogó szajkónak tartják a fő emberek is asztaluk fölött, mondván: «Nincs ott semmi bánat, a hol Pázmán fabulálhat»; máskor el vannak keseredve, midőn Pázmány Grauerus Albertot, «cassai főtudós iskolamestert csak mesterecskének írá, gyalázá, maga ennek az Deákságban csak calefactora is alig lehetett volna. Másutt taknyas orró, tetves soczéknak ír bennünket.» Megtorolják Pázmány csúfolódásait, visszautasítják vádjait, rostálják egyes állításait, *regéi közűl* felhozzák a legenda egy bohó meséjét s másokat.

Sárvári Zvonarits György 1626-ban írta: *Rövid felelet, melyben Péczeli Imrének érsekujvári calvinista prédikátornak tanácsa meghamisittatik* stb. A néhány lapból álló könyvecske czáfolgatja Péczelit, kinek nem tetszett a kálvinista elnevezés. Zvonarits nem akad fenn azon, «hogy lutheránusoknak vagy kálvinistáknak neveztetünk», hisz különbséget kell tenni Luther személye és tana között. «Nem is neveztetünk mi Luthernek személyéről, mintha ő volna a mi igaz vallásunknak szerző oka, mert így boszusággal illettetnék Krisztus, ha az igaz tudománynak szerzését puszta embernek tulajdonétanánk». A vékony füzetkét egy könyv táblájából fejtették ki a muzeumi könyvtár őrei.

Milotai Nyilas István szatmári lelkipásztor *Az mennyei tudomány szerint való Irtovány* stb. czim alatt 1617-ben oly hitvitázó munkát adott ki, melyben a «veszedelmes tévelygések és hamis vélekedések kárhozatos, tövisses bokrait» akarta irtogatni. Még utódainak is lelkökre köti, hogy támogassák az efféle törekvést. Erős érzéssel és némi lelkesedéssel szól néha fejtegetései közben. Nyelve olykor szépen tagolt, numerosus, bár itt-ott dagályos is tud lenni. Tőle van: *Sz. Dávidnak huszadik zsoltárának rövid prédikácziók szerint való rövid magyarázatja* (1620). *Agendá-ja az azanyaszentegyházbeli szol-*

gálat szerint való cselekedet stb több kiadást ért meg. Föllépett az unitáriusok ellen is. Nem látta a közös ellenséget, a mindenható catholicismust, hanem a gyönge, az üldözött vagy lenézett egységhivőket támadta meg *Speculum Trinitatis* (1622) czímű magyar müvében. Enyedi Györgynek magyarra forditott latin munkája volt a támadás tárgya. Ő is latinul akart válaszolni, utóbb azonban magyarra fordította és nagyobb tekintély kedvéért az enyedi zsinat elé terjesztette. A reactio idején a protestans papok közül többen követték a katholikus írókat, hogy a felsőbb hatóság által hagyatták jóvá müveiket. Milotai Károlyi Zsuzsánna fényes temetésén is működött, mint gyulafejérvári udvari főprédikátor három beszédet mondott. Milotai az előadás szépségére törekedett, müvészi gonddal dolgozta ki beszédeit, melyek nem hangzottak el hatás nélkül.

Kecskeméti János kállai prédikátor 1615-ben *Három fű és nevezetes esztendős innepekre való prédikácziókat* adott ki, melyeket egyszerű, rövid és világos előadásánál fogva nagyon kedvelhettek, mert csakhamar több kiadást ért. Tőle meg kell külömböztetnünk *Kecskeméti Alexis Jánost*, a ki *Dániel prófétáról irt prédikácziókban magyarázatot*, melyet Margitai Péter adott ki. Ugy látszik, ismét más író volt *Kecskeméti C. János* homonnai prédikátor, a ki 1622-ben *A Sámuel prófêta könyvének prédikácziók szerint való magyarázatját* adta ki. Két ájtatos munkát is bocsátott közre *Szép áhitatos könyörgések* 1624. és *Szép és áhitatos imádságos könyvecske* 1640. czím alatt. Mindezek egy jóravaló tehetségnek komoly fejtegetései és jámbor lélek vallásos ömlengései, melyekből azonban hiányzik az érzés ereje és heve. Azonban a polemiától sem riadt vissza. Már 1616-ban leforditottta *Visartus Donatustól: Fides Jesu et jesuitarum;* 1620-ban az angol *Perkins* után már mint ung

vári prédikátor a *Catholicus Reformatus*-t, mely munka nagyon elüt az akkori magyar hitvita lármás termékeitől.

Margitai Péter debreczeni lelkipásztor rövid prédikácziókat adott ki 1616-ban *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja* czim alatt. Esztendőre rá megjelent tőle *Az isten törvényének az szentírás szerint való magyarázatja;* 1621-ben mint a kállai hitközség papja *Az Jónás próféta könyvének* stb. *igaz magyarázatját* adta ki. Ezt követte 1624-ben *Az apostoli credónak az sz. írás szerint való igaz magyarázatja.* Halála után 1632-ben adta ki Keresszegi István *Temető prédikáczióit.* Mind ezen szent beszédeket főleg a gyakorlati czél jellemzi. A rövidséget és világosságot tűzte ki fő czéljáúl. Prédikátor társainak kurta egyházi oktatást akart kezökbe adni, melyet a hivők is haszonnal forgathassanak. Egyike volt az egyszerű és okos, de épen azért becsült protestans prédikátoroknak, a kik nem ásták el szerény talentumukat, hanem társaik és hiveik javára fordíták. Kerek kis beszédei értelmes főre mutatnak, a ki nem sokat küzdött belsejével, hanem híveinek és a munkának élt. Ugy látszik praktikus ember volt.

Szepsi Korocz György «*I. Jácob angol királynak az igaz hitnek oltalmazójának* etc. *Fia tanitásáért írt királyi ajándéka*» címmel fordította le a fejedelem hitvédő munkáját és homonnai Drugeth Bálint országbírónak ajánlotta. Az előszó nehézkes és verejtékes stylusán dicsőíti Mátyás királyt, mint a ki «gerjedezett a szép deáki tudományoknak országunkban való plántálgatásán»; a ki «nagy kincscsel külömb-külömb országokból az sok szép könyveket is az meghot mestereknek élő tanításokat könyvtartó házában bőséggel betakartatta, melyeknek némi-nemű maradéki még a mai napon is megtartatnak az régi jó Budában az magyarországi királynak akkori lakó helyében az mi szomszéd ellenséginktől». Az elején

6*

és végén különféle ajánló és gyászversekkel s feliratokkal jelent meg (1612) Oppenheimban. Fordítója a heidelbergi egyetemen tartózkodott.

A protestáns vallásos irodalom egy derék munkása, szorgalmas müvelője volt *szenczi Molnár Albert.* Nem előkelő, nagyra valló tehetség, a kinek van ereje valami kiválót müvelni, hatalmasat teremteni. Hisz az idők sem kedveztek neki. A régi rend és régi szokások napjaiban mit tehetett volna az ujítók jámbor követője, mikor a catholicismus győzelmesen haladt előre és diadallal vitte mindenfelé zászlaját? Molnár Albert lágy, siránkozó és szelid ember volt müvészi hajlamokkal. Ki várhatott e lágy jellemtől valami erőszakost, valami hatalmasat? Becsületes és jó lelkének már az is elég volt, hogy a különféle csábítások között hű maradt neveltetéséhez, hű szüleinek és barátjainak hitéhez. Hányódásai közben megőrizte vallását s a mellett szerette nemzetét; használni akart mindkettőnek. Küzdő, nyomorgó szegénység volt kisérője a nagy világban. Mások pártfogása, segélye tartotta benne az életet és munkaerőt. Ha e szorgalommal és tehetséggel mint katholikus pap müködik, jólét és rang lesz a jutalma: míg a protestáns egyház a vándorbotot sem tudta kivenni a kezéből.

Első munkája a heidelbergi káté fordítása volt és *Kis Catechismus* czím alatt jelent meg 1607-ben. A következő évben felügyelete alatt és javításával adatott ki Károlyi Gáspár *bibliája*; 1610-ben tette közzé magyar nyelvtanát (*Novae grammaticae ungaricae .... libri duo*), mely munka némi haladás Erdősiéhez képest. Utóbb nagybecsű szótárát tette közzé. 1617-ben lefordította *Scultetus Abrahám Postilláját*, melyet a nagy-szombati hivek «fő patronusinak» és a pfalzi meg az anhalti fejedelemasszonyoknak ajánlott. Meghatóan meséli el az előszóban élete

viszontagságait, «fáradságos búdosásit» és egy párverssel vígasztalja magát:

Számkivetésben járt ez földön Krisztus urunk is,
Járjuk el ez járást hát mi is ő tagai.

Az utolsó sz. beszéd, az újévi, történeti áttekintést ad a protestantismus keletkezése- és fejlődéséről.

Secularis Concio Evangelica czím alatt 1618-ban kiadta ugyanazon Scultetus Ábrahámnak a protestantismus száz éves jubilaeumán tartott prédikáczióját; 1624-ben Kalvin János egyik művét, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítást*; 1625-ben összegyűjtötte és *Consecratio templi novi* czím alatt kiadta a bekeczi templom megszentelésekor mondott prédikácziókat, feliratokat és szép mondásokat; könyvét Monaki Miklósnak és nejének Csitneki Annának ajánlotta, mint a kik külföldön és itthon monaki és somosi házuknál segélyezték. Molnár Albert röviden elmondja a bekeczi templom fölszentelésének történetét, az ott szereplő lelkészeket, hálásan megemlékszik «az úri módon gazdagon elkészített» ebédek- és vacsorákról, számos ajánló verset tesz közzé, többi közt egy magyar distichont Chertvélyesi János zambori, egy alexandrint Thuri István bekeczi prédikátortól. A szent beszédek közt van egy a bálványképek ellen, melyet Molnár fordított és indokolással látott el, mely a kor szellemének változására nézve érdekes. Védekezik ugyanis az ellen, hogy e templomban nincsenek bálványképek és oltárok, a mi «disztelen dolog . . . az képek által is tisztelhetnék az istent, lám az képek bibliája a köz embernek és az képekkel megrakott tetézett oltárok ékességére vadnak az templomnak, melyek nélkül majd ugyan pusztának láttatik.» Könyve végéhez még egy fordítást csatol Molnár, Molina Péter beszédét a vegyes házasság ellen; továbbá *Dedicatio regii sacelli*

cassoviensis per rev. et clar. virum Dn. Petrum Alvinci, a kassai királyi ház kápolnájának felszentelésekor «tött prédikácziót.»

1630-ban megjelent tőle *Josquinus Betulicus* (*Ziegler György*) magyarra fordított munkája: *De summo bono: az legfőbb jóról* stb., melyet Darholcz Ferencznek ajánlott. Hálával emlékezik meg e jótevőjéről, a ki egy ideig kitartotta, segítette őt és családját, úgy hogy az ajándékból leányát is kiházasíthatta.

E rövid kimutatásból is látszik, hogy Szenczi Molnár Albert nem volt eredeti tehetség, nem éles és erős hitvitázó, nem tudta saját munkáival támogatni az új Sion omladozó falait. Mindamellett fordításainak gondos nyelve, a styl művészete figyelmet érdemel; legnagyobb érdeme azonban a vallásos költészet terén volt; a miről másutt lesz szó.

Pécsváradi Péter váradi lelkipásztor egy hatalmas munkával felelt Pázmány két könyvecskéjére, melyeket *A szentírásról és az egyházról* írt s Biharvármegyének ajánlott. Munkája 1629-ben jelent meg Debreczenben. Pécsváradi kitünő polemikus tehetség, a ki nem csak széles theologiai tudománynyal rendelkezett, hanem mint Pázmány, meg tudta ragadni ellenfelét és kiforgatni, megczáfolni állításait. Protestáns létére felháborodik azon, hogy Pázmány Biharmegyének azt meri mondani: «Most arra késztetnek és fenyitékkel is vonszanak téged, hogy pápista könyvet ne olvass .... Kelletinél feljebb tilalmazni fognak írásomnak olvasásátul.» A protestans ember tiltakozik az ellen, mintha pápista könyvek olvasását nem engednék meg hiveiknek. Minden esetre jellemző Pázmányra nézve, hogy ezt a fegyvert is fölhasználja a protestánsok ellen, a kik nagyobb szabadságot adtak a lelkiismeretnek, mint a minőt a catholicismus enged. — Másrészről azt sem tagadhatni, hogy a XVII. század

protestánsai már nem voltak a régi, szabadabb gondolkozású reformátorok, saját körükben vizsgáltatták és approbáltatták a maguk könyveit, a hatalom nyomása alatt meghonosították a censurát; üldözték, elnyomták az unitáriusok, kivált a szombatosok irodalmi működését. Pécsváradi egyúttal felhozza, hogy «a pápisták mi tőlünk tanulnak az egyházi tisztben valo eljárásban . . . eltanulák tőlünk, hogy a hallgatókat nem elég idegen nyelven oktatni . . . hogy nyalábban és általvetőkben hordják Biharvármegyére a bibliákat és egyéb pápista könyveket és ajándékon osztogatják az fő embereknek azokat.» Mint e kor minden vitázója ő sem ment a történeti hazugságoktól. Például egész nyugodtan hirdeti: «Nyilván vagyon ma ez világ előtt, hogy az kalastromok bordélyházak és latrok barlangjai legyenek. A lapszélre pedig oda nyomtatja, hogy I. Gergely alatt csak egy halastóban 6000 gyermekfejet találták, «kiket az apáczák, igazban anyáczák, egyszer és másszor abba hánytak volt. — Ilyen szűzek ma is a pápa országában levő apáczák.»

A protestantismus gyengülését és a katholicismus erősödését nem mindenik prédikátor érezte át s nem számolt következményeivel. Többen látták, hogy tömörülniök kell, hogy barátságos viszonyba kell állaniok, hogy közös erővel verhessék vissza a közös ellenség támadásait. Sokan azonban nemcsak külföldön, hanem hazánkban sem akartak egyezkedni a lutheranus és kálvinista felekezet tagjai közül. Ha *Samarjai János* világosabb elméje közelről látta a protestantismus veszélyeit, *Lethenyei István* csepregi prédikátor és senior orthodox szelleme visszariadt a Samarjai-féle *Magyar harmoniától.* Mikor még sárvári tanitó volt, már akkor magára zúdította *Pálfi János* előbb pápai, később németujvári pap és püspök haragját, ki az úrvacsorájáról szóló fordítására

ily czímű elleniratot küldött neki: *Sárvári konyhárul Lethenyei Istvántul Pápára némely csemege kivánóknak valami speciale gyanánt ajándékon egy hajdunak kecséje alatt küldetett Fekete lével főtt nyúlhúsnak abálása, vizsgálása és fűszerszámiban való fogyatkozásinak előszámlálása.* — Ez irat még 1613-ból való és nem került sajtó alá. Ugyanarra Pálfi János 1632-ben újra írt efféle müvecskét *Kis Bertalan* lutheranus superintendens ellen: *Fantom Fant azaz sárvári püspöknek kozmás levelére szóló választétel.* Lethenyei azonban superintendensére hagyja, «hogy feleljen Pálfi Jánosnak, ő maga Samarjai János harmoniájára válaszol és pontonkint tárgyalja az ágostai hitvallás tanait, s azon eredményre jut, hogy «mi a kálvinistákat lelki atyánkfiainak nem ismerjük és soha azoknak nem is akarjok ismernyi.»

Madarász Márton eperjesi magyar prédikátor egyike volt azon szerényebb tehetségü, de munkás íróknák, a kik nem szüntek meg, hol egy ima, hol egy elmélkedő, hol egy prédikacziós könyvvel szolgálni az irodalomnak. Nem volt polemikus elme, hanem jámbor lélek, a ki hitsorsosainak lelki boldogságán fáradozott. Számos könyvet adott ki, minő Luther kis kátéja (1629). *Az eperjesi magyar Ecclesia mindennapi felfegyverkezése* (1629). — *Meissner vasárnapi és ünnepi szent beszédeinek* (1635, 1641) *sz. Bernát és Szennert Dániel elmélkedéseinek fordítása.* Ez utóbbinak czíme: *A jó vagy kegyes élet és boldog halál módjáról* (1643). Mint czímeik elárulják, minden munkája a vallás-erkölcsi élet tényezője akar lenni. Nyelvök tiszta, irályuk értelmes és magyaros. Szerzőjök könnyen és jól bánik a nyelvvel.

Rákóczy György fejedelem szerette a tudomány embereit, a saját költségét sem kimélte a könyvekért, — így udvari papja *Tolnai István* lefordította «*Az witebergai akademiának az evangelika relígióért számkivetést*

szenvedő cschökhez és morvaiakhoz küldött vigasztalását és kiadta 1632-ben. Fordítását hosszú dedicatoria előzi, melyben Pázmány és más katholikus apologeták azon vádja ellen védekezik, hogy nemcsak »Isten előtt, de még csak egy értelmes ember előtt is» nem tudják okát adni szakadásuknak. E vádra ugyan «elégséges mentséget foglal magában» a könyv, melyet a «német barátság és török fegyvere miatt csaknem hamuvá lött» szegény magyar nemzet kedvéért fordított le, de tartalmas előszavában maga is megtoldja egy sereg adattal, többbi közt fölemlíti *Az szentséges és dücsőséges Máriának, mennyeknek királyné asszonyának adójáról és szolgálatjáról való könyvecskét*, melyet ez időtájt fordítottak németből magyarra és bibliographiánk nem ismer. Az előszó irálya magvas és erőteljes, könnyen kezeli, használja a nyelvet, de itt-ott már gyarlóbb a nagy latin mű fordítása. Nem hiába mondja: «Nem voltam azzal szabad, hogy az magyar stylusnak darabosságát úgy kerűljem, hogy az deákot erejéből ki (ne) vegyem.»

Keresszegi H. István debreczeni lelkipásztor 1635-ben *Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő példáiról való prédikácziókat* adott ki, melyeket Petneházi István özvegyének, Király Annának ajánlott, ki nemcsak számos ifjut tanittatott külföldön, hanem Keresszegi prédikáczióit is kinyomatta. A debreczeni pap szent beszédei nem a szónoki erő, a hatalmas képzelő tehetség és mély erős érzelem alkotásai, inkább magyarázó, oktató iratok, melyek meggyőznek, értelmünkre hatnak és értelmünk által idézik elő a lelki békét, melyre az embernek oly nagy szüksége van. Ha van is benne egy-egy vonzó kép, érdekes hasonlat, ügyes vonatkozás, főérdeme a világos, egyszerű észjárás. Gyarlóbb ott, a hol tudákosság, hatásvadászat kedvéért a classicus világból vett példákkal illusztrálja előadását, latin idézeteivel nagyképű tudományt

fitogtat. De e hibában nemcsak ő, hanem nagyon sokan leledzenek. Érdekes, hogy a protestantismus ellankadásának és üldöztetésének idején Keresszegi azt a tanácsot adja hiveinek: «Ha az igaz istentisztelet megtiltattatik és az bálványozó misének hallgatására kényszerittetel, akkor te ember úgy tartsad, mint ha Isten tégedet is hina ki Ur-Chaldaeából», azaz hagyd el házadat, szülőföldedet, atyafiságodat és hazádat. Nagyon érdekes szavak ezek, mert halványan emlékeztetnek az actio szentjeinek gondolkodására. De a mi nem nehéz az actio lelkes napjaiban, nagyon nehéz, majdnem lehetetlen a nemzeti eszme korában. A legtöbb ember ilyenkor szülőföldjén, a hazában szeret tartózkodni s rosszul érzi magát az idegenek között. Inkább tűr és szenved ezer meg ezer méltatlanságot, csak ott élhessen övéi között, az őseinek vérétől áztatott és hamvaitól megszentelt földön.

Keresszegi H. István 1640-ben Váradon tette közzé: *Az ker. hitnek ágazatairól való prédikáczióknak tárházát stb.*, melyet az pfalzi orthodox káté szerint osztott be. Elül közli az egész kátét, s azután következnek a szent beszédek, melyek rövid catechetikai szózatok, dogmák és erkölcsi tételek magyarázatai. Néha úgyszólván csak vázlatot közöl, mert ha «úgy irta volna le, a mint ő kiprédikállotta, három vagy négy ennyire terjedett volna a munka.» Ezt azért sem tevé, mert sokba került volna a mű, mely a szerző böcsületes komájának, «Fekete István uramnak, Debreczen város méltóságos főbirájának» költségén jelent meg. Szent beszédeinek szigorú beosztása figyelmet érdemel. Rövid bevezetés után, mely néha csak jelezve van, honnét induljon ki a szónok, felállítja a tételt, ezt többször két részben adja elő, azután következik a kurta tárgyalás, melyben kérdés, ellenvetés, felelet fordul elő, hogy végre a tanuság és haszna kövesse. Világos, hogy a debreczeni lelkipásztor e beszédeiből épen az a

rész hiányzik, a mi a képzelet munkája, a mi a szivet ragadja meg, a mi az igazi szónokot teszi. Nyelve különben korának kifogástalanabbjai közé tartozik. Szabatos, világos és eléggé magyaros irályát szivesen olvassuk.

Romanocategorus azaz az apostoli vallással ellenkező minapi római katholikusok tudományának mutató lajstroma czím alatt jelent meg *Tejfalvi Csiba Márton* egy «nemes személy», különben beregszászi prédikátor munkája, melyet egy a pápista vallásra tévelyedett atyafiának írt. 1637. A vaskos kötet egyike a vallásos polemia jobb müveinek, melyben valami barátságos és atyafiságos hang üti meg fülünket, a szerző némi melegséggel és meggyőződéssel szól az egyes tanokról, előadásában lehetőleg actualis, példáiban, bizonyitékaiban iparkodik a legközelebbi eseteket felhozni s a katholikus egyház tanait lehetőleg szembetünő okokkal czáfolgatni, természetesen nála sem hiányoznak a ráfogások, minő a 6000 gyermekfej, melyet a pápa az apáczák tavából halásztatott ki. Az ílyenektől egyik fél sem ment. Ez annál könnyebben megtörténhetett Csibánál, mert szeret történeti érvekkel bizonyítani. Szemökre veti a katholikusoknak, hogy «az tettets antiquitasnak púpos süvegében gyönyörködni és győzedelmeskedni kivánnak, noha oly távoly vannak az antiquitastul, réghiségtűl, mely távoly az igazság a hamisságtul»; — megtámadja Pázmányt és más katholikus írókat, de általában megőrzi az illem hangját.

1638-ban tette közzé *Keresztúri Pál* hosszú czím alatt kátéját. A czím kezdete *Csecsemő keresztyén.* Bethlen Gábor alatt a gyulafehérvári főiskola kitünő tanára, kiről Bethlen Miklós is nagyon szépen emlékezik meg, később a két Rákóczy fiú, György és Zsigmond mestere és atyjok egyházi szónoka volt. A káté Rákóczi Zsigmond dedicatiója- és oratiójával kezdődik. A kis Rákóczi azzal

dicsekszik, hogy «mi közöttünk sokkal nagyobb jutalmak kedvességek és méltóságok vagyon az tudós embereknek, hogy sem mint egyéb akármely nemes nemzetek között.» A káté egyes kérdéseire felváltva felelt a két testvér. A könyv szélén jelezve vannak a kérdések, melyekre felelt Zsigmond, melyekre György. Atyjok, a fejedelem, jelen volt e kérdéseknél, melyeket 1637. szept. 15-én adott fel a derék mester, mielőtt urvacsorára bocsátotta volna növendékeit. Valószínű azonban, hogy nem tett föl minden kérdést, mert ez elég vastag könyvet reggeltől estig sem végezhették volna el. E kátét Hajnal Mátyás jezsuita támadta meg névtelenül a «*Kitett czégér*» czímü munkájában, melyre Keresztúri egy testes munkával felelt. Czíme: *Fölserdült keresztyén, ki csecsemő korátul fogván az Isten beszédének ama tiszta tején a mennyei titkoknak tanulásában dicsiretesen nevekedék és az istennek minden fegyverét felöltözvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos-doktornak pokoli orvossággal megbűszödött patikáját elrontá és magát vastagon megostorozá, melyet az isten népének győzedelmesen hírré ad Keresztúri Pál.»* — Mennyi izetlenség e néhány sorban! Igaz, hogy Hajnal vad czíme után ki volt híva, hogy ugyanazt tegye, de azért ízléstelen marad. S a tanult férfiú sokszor lapos szószaporító prózában terjengős irályban felel a könnyű tollú jezsuitának, ki mint egy portyázó csapat tagja jelenik meg a túlterhelt s nehezen mozgó legionarius előtt. Ez annál feltünőbb, mert a gyulafehérvári udvar jeles szónoka épen rövid és velős tanításáról volt nevezetes. Keresztúrit különben méltán bántotta a támadás holott az ő irata elég óvatos és tartózkodó a római ecclesia iránt. Hogy fogalmunk legyen a vita módjáról, ide irok néhány sort: «Szereted? Lám, azt mondod, hogy Hejdelberga táján nőtt és hizlalt tehenek tölgyéből fejték ezt a tejet; jó mindazonáltal? Szereted mindazáltal?

Micsodás tehenek teremnek vala hát Hejdelberga táján ezelőtt? jók-e? nosza hát szeressed; nosza szopjad; hiszen szopja; ne bánd, hadd szopja: hiszen szereti: hiszem mohón esék neki; bezzeg jó! lakjál! e' volna ám lakás! Hiszem czamczogja; hiszem meghorpaszodék a nagy teljes tehén, elkölt ennek faggya; vond el róla uram, lám nincs ember, a ki vigyázna. Hozz mást néki; szintén az Ursinus háza táján termettet hozz. Ihon hozzák; hiszem nézi; menne hiszen néki: bocsásd neki már, vond hátra, nem jó helyen szopja. Talus, talus, vess kalafintot az orrára egy kevéssé. Nosza most bocsásd. Bezzeg sebesen megyen néki; hizik hiszem: nossza böndő; telik hiszem; semmi tatárdoboska nem érne az ő böndőjével; ugyan hömpölyög, mint valami mácz, dinnye.» Ilyenformán disputál a jó Keresztúri. Szerencsére nem mindenütt folyik ez az ízetlenség; vannak komoly fejtegetései is, melyek a kátének mind szerkezetét, mind tartalmát igazolni törekszenek. Vitájában széles theologiai, kivált bibliai ismeretet mutat.

Szenczi Kertész Ábrahám váradi nyomdász szép papiron és tiszta betükkel adta ki *Tyukodi Márton* kőrösi prédikátor vaskos munkáját, mely *A tiszta életű József patriárka életének, szenvedésének és dicsérettel viselt dolgainak sz. Írás szerént való magyarázatja.* 1641. A prédikácziókat a szerzőnek Balassa-strófákban írt gyönge éneke és Paxi György superintendens latin verse vezeti be. Maguk a szent beszédek egy értelmes fő elég ügyes és józan alkotásai, melyekben hiányzik a vallásos polemia, óvakodik a katholikusok szószegésétől, sőt más kényes dolgot sem szeret érinteni; de némelyekben mintha csak eljárna a szája, például a székelyek ősrégi nemességének és szabadságának kérdésénél, megérinti a magyar nemzet régi szabadságát, jobban mondva sok nemesnek elparasztosodását, minek «okairul szólhatnánk, de jól tu-

dom, hogy sokak előtt gyűlölséges lenne, azért ezt ebben hagyom.»

Lorántffy Zsuzsánna erdélyi fejedelemasszony szerette a vallási vitákat és fejtegetéseket, mága is hozzá akart járulni ehhez az irodalomhoz és *Móses és az prófétáh stb.* czím alatt szentírási idézeteket szedegetett össze és az egyes hitágazatokat bizonyítgatta, a katholikusokét czáfolgatta velök.

Szalárdi Miklós 1643-ban kiadta Csejti Istvánné Barrabási Erzsébet egy kéziratát, melynek kinyomatására még halálos ágyán is kérte. «Ez a nála irásban levő könyvecske» *Vigasztaló szók és lelki harcz* czim alatt látott napvilágot. Somlyai Báthori Zsófiának, Erdély fejedelemasszonyának ajánlotta kiadója. A mű ájtatos elmélkedéseket foglal magában a testi szenvedések fölött és az ascesis érveivel bátorítja a beteg embert kínjainak elviselésére, «az békességgel való tűrésre». Vigasztalódjunk, nem az úr bocsátotta ránk a szenvedést; ha elvettük az ő kezéből a jót, miért ne vennők a rosszat is; méltán szenvedünk, sőt többet is érdemlenénk; Isten megbocsátja bűneinket, hasznunkra válik a szenvedés; nem egyedül szenvedünk; Krisztus is szenvedett és így tovább. A katholikus eredet nyomai azonban ki vannak irtva belőle anélkül, hogy protestáns tanokat oltott volna beléjök a szerző vagy a kiadó.

A mű második része *Lelki harcz* czímmel jelent meg. Rendesen a bűnös szólal meg benne, elmondja aggodalmát, melyre azután a szerző felel hosszabban és kenetes szavakkal. Több, a vallásos érzelem mélyéből szóló imádságot foglal magában s nyelve kitünően eltalálja a vallás komoly magasztos hangját. A könyv végén néhány «isteni dicséretet» és sz. Dávid hét penitenczialis zsoltárát közli.

Veresmarti Mihály *Intő levele* egy kiváló protestans

rót buzdított fel arra, hogy tollat fogjon ellene és egy élénken írt müvecskében czáfolgassa a kegyetlen tant, melyet a különben szelid férfiu inkább indirekte hirdetett. E tan ugyanis nem az övé, ezt a győzelmeskedő kath. egyház irói állították fel a protestansok ellenében. A kath. egyház ugyanis kimondotta, hogy jogot tart az evangelikusokra mint megkeresztelt eretnekekre, vagy hogy Veresmarti a röpiratban felhozott szavaival éljünk: a pápistáknak «igazságok vagyon ahhoz, hogy az eretnekeket, ha különben nem lehet, tűzzel és vassal is kényszerithessék a pápista vallásra.» Már előbb rég kimondta az egyház, hogy a zsidókat és pogányokat nem akarja erőtetni az egyházba, hanem csak az úgynevezett eretnekeket. Ezt czáfolja a névtelen író *Pápisták méltatlan üldözése a vallásért* czim alatt, mely iratka 1643-ban jelent meg és Ipolyi Arnold Keresztúri Palt gyanítja szerzőjének. A protestansok üldözésének tanát Lessius és Caraffa jezsuiták hirdették leghathatósban. Ez utóbbi II. Ferdinánd udvarában élvén, a magyar viszonyokat is fejtegette, azért főleg ellene fordúl a protestans röpirat szerzője s a jezsuita térítés édesgető és kényszeritő eszközeit bírálja, az édesgető eszközökről szóltában mondja:

I. mesterség. A kisdedeken kezdik el álnokságukat és az evangelikusok gyermekit sok csalárdságokkal, holmi dib-dábokkal, apró képecskékkel hitegetik az ő szemináriumokba; avagy a bolond atyáktul is elcsalják nem tudom, micsoda nagy bölcseség tanulásának reménysége alatt . . . *II. mesterség.* Szint csinálnak és valami utonmódon lehet, sokszor atyafiságot is tettetvén, bécsusznak a cselédek közé, a hol először is a sok bűnnel megterheltetett és sokféle gonosz kivánságoktól elragadtatott asszonyi állatokat próbálják meg, kiket könnyen elcsábítván, azok által ostromolják annakutána az egész cselédeket . . . *III. mesterség.* Az aláváló vámosságtul fogva

a legfelsőbb méltóságig nincsen oly hivatal, kiből az evangelikusok ki nem rekesztettek volna. Egy szóval, ha valamely evangelikus most Magyarországban lelkén nem akar tisztet vásárolni, szükség, hogy ágyához varrva tompuljon házában . . . *IV. mesterség:* A gonosztevők büntetlensége által is szaporítják számokat a pápisták. Mert nincsen olyan gonoszságban merült ember, a ki békével nem marad, csak légyen pápistává. *V. mesterség:* kémeket bocsátanak a templomokban, kik a tanítók prédikálásakor jelen lévén, vigyázzanak arra, ha nem mondanak-e azok valamit a pápa tudománya, avagy a polgári társaságnak külső igazgatása ellen . . . *VI. mesterség:* Az áttért földesurak jobbágyaikat szintén a kath. vallásra térítik. «Tekincs el a Duna két felét és attulfogva az országnak Tiszáig való részeit, aczélszivednek kell lenni, ha a vallásért való sok nyomorgatáson meg nem esik . . . a nyomorult községet tömlöczözik, sarczoltatják, kevés javokat elveszik, a misére fegyverrel kergetik, tanítójoktól megfosztják, az evangeliom hirdetésének helyiből kirekesztik.»

Ezután következnek a kegyetlenségek, melyeknek kilencz fajtáját számlálja elő az író. Csakhogy ezek legnagyobb része az örökös tartományokra illett, Magyarországot csupán fenyegette. A Nemzeti Muzeum példányában az egyik kegyetlenségre meg is jegyzi valaki 1749-ben, hogy most már úgy van, már bekövetkezett. Mi is hozzátehetjük, hogy ezek az úgynevezett kegyetlenségek épen nem maradtak el a XVIII. században a szatmári békekötés után.

Laskay János megjárván a külföldi egyetemeket, hazatért és mint ecsedi prédikátor a jog- és hittudománynyal foglalkozott. Lefordította Justus Lipsius munkáját: «*A polgári társaságnak tudományáról*» (1641), mely mint maga is vallja, számtalan sajtóhibával jelent

meg. Utóbb 1644-ben Vedelius müvét, a «*Hittül szakadásnak teljes megorvoslását*» s Bethlen Istvánnak ajánlva kiadta. Védura egyszer az ecsedi várban mondott prédikácziója után kezében látta az eredeti munkát, úgy látszik lefordításra buzdítá, mert most az emberek «könynyen változtatják vallásukat», vagyis más szóval, sokan tértek vissza a kath. egyházba. Azért is jónak találta lefordítani, hogy legyen mit olvasni nemzetünknek, mert «a magyar nemzet oly rest a maga nyelvén való könyvek olvasásában, hogy igen kevesen találtatnak, kik egész életekben is egy avagy két magyar könyvet átolvastak volna. . . Némelyek a restség mellé negédességet is toldnak. És ha mit efélék a deák nyelvben kaptak, immár szégyenlik olvasni a magyar írásokat. S ha ki akarja, próbálja meg, kérjen némelyektől magyar könyvet olvasni, azt felelik neki, hogy könyvtartójokból is kivetnék inkább, hogysem mint magyar könyvet tartanának vagy olvasnának». Ugyanaz a panasz, melyet a nemzeti eszme idején annyi milliószor ismételtünk és ismételünk még sokáig. Panaszkodik, hogy társalgás közben beszédöknek «majd harmadát deák igékkel» vegyítik. Természetes, hogy nem tudja okát adni e dísztelen beszédnek, mely a reactio kényelemszeretetéből s pongyolaságából származik, csakhogy még Laskai idejében nem tolakodott be az irodalomba. Laskai különben Nyir-Bátorban végezte fordítását, mely könnyen folyó, világos nyelven erősíti a protestansokat hitükben.

Van azonban Laskainak eredeti munkája is. Ilyen a «*Cito, longe, tarde avagy: egy kettős értelmű kérdésnek megvilágosítása: Ha a pestis előtt vétek nélkül elmehetünk-e vagy nem?*». Lőcsén jelent meg 1638-ban, de egyetlen példánya Nagy-Enyed 1849-ki pusztulásakor több más unicummal odaveszett. Van a szerzőnek egy más érdekes eredeti müve: «*Jézus királysága, melynek idves-*

séges birodalma alá ható erősségekkel intettetnek kiváltképen az erdélyi proselyta zsidók. (Várad, 1644)». A szerző hét esztendeig irogatta kis munkáját, közben «jobbnak itélte szántani, vetni, pásztorkodni avagy béreskedni; annyiban költ most közönségesen az írók állapotja», tegyük hozzá, hogy különösen a protestans íróké. De mihelyt tudomására jutott, hogy Deésen gyűlés tartatott, mely az igazi unitariusokat és «az árnyékában lappangókat» vizsgálja, ő is kiadta munkáját a *zsidózók*, vagy mint nevezi, az *erdélyi proselyta zsidók* ellen. Kerüli a «*gyomroskodást*», mert tudja, hogy az igazság távol jár a szitkozódástól. Mindenekelőtt az ó szövetségi szentírást követi és két okát találja annak, «miért nem veszik be a mostani zsidók a Jézus tudományát»? Laskai sem lát mélyebben századának többi theologusánál, mert habár sokfelé járt és Galatában is megfordúlt, hol értelmes zsidókkal érintkezett, még sem talál más okot, mint a zsidók isten iránti háládatlanságát és tudatlanságát, «temérdek irigységét»; pedig «a keresztyének csuda mily nagy jóakarattal viseltetnek a zsidókhoz . . . Megvalljuk mi örömest, hogy minden népek előtt és egyedűl csak ők hivattattak volt az igaz isteni ismeretre, őket tisztelte a mennyei úr mindenek felett a sok csudatételekkel . . . Nagy sokaságú ellenségeket csak kevesen megvertek, a mélységes tengert és a folyóvizeket száraz lábbal nyomdosták; a városok kőfalai minden emberi erő nélkül ő előttök földig leomlottak. Az penig mindeneknél nagyobb, hogy a népnek igazgatója, Jozsué, egy szavával a napot is megtartóztatta folyásában egy egész napestig». Laskai tovább magasztalja a zsidók érdemeit, hálával emlegeti, hogy híven megőrizték az ó testamentomot, állhatatosan tisztelték az egy igaz istent, de nem is sejti a judaismus csodálatos ethnosi erejét, fényes szellemi és erkölcsi tulajdonait, kik midőn a kerek világon szétszórva a civili-

satio apostolai, saját maguknak és az emberiségnek igazi jótevői. Természetes, hogy a reactio idején a zsidóság még jobban ragaszkodott nemzetiségéhez s még kevésbbé tért át a keresztyénségre. A mint a nemzeti eszme hatása alatt üldöztük őket, úgy ők a nemzeti eszme hatása alatt ontották vérüket, szenvedték a börtönt és mindenféle csúfságot, lealáztatást. Különben a közös müveltség lassankint összébb hoz bennünket. Hisz a modern zsidóság műveltebb része hallgatagon is a keresztyén társadalom alapján és eszméiben él. Nem kisérti őket a régi hosszuálló Jehova, hanem a szeretet, a türelem, a humanismus istene lakozik kebleikben, a hogy az a modern müveltség tüzében s a mai tudomány választóvizében megtisztúlt az ős theocratia salakjától.

Geleji Katona István, az erdélyországi igaz keresztyén eklezsiáknak püspöke, *Titkok titka* czimű nagy munkát adott ki 1645-ben az unitariusok ellen. Rákóczy György fejedelemnek ajánlotta. Végetlen ajánlatában azt magyarázza meg, hogy miért van eretnekség, hogy azután neki indúljon és végig menjen az eretnekségek során s Blandratánál meg Dávid Ferencznél kössön ki. Szerinte ez utóbbi az igazi unitarius, mert «azt kezdé rebesgetni, hogy a Krisztust még csak isteni névvel se kellessék illetni, sem pedig a könyörgésben imádni vagy segitségűl híni». Blandrata megrettent, Dávid Ferencz ellen támadt és azt bizonyítgatá, hogy «Krisztus, ha nem szintén természet szerint való örök isten is, de az atyától üdő szerint való istenvé tétetett és isteni erővel, méltósággal, bölcseségvel és tisztességvel felékesíttetett és ez okon az atya után imádtatni is kell, ha nem *directe* is, de *indirecte*». A tordai gyűlés 1579-ben ápril 27-én Dávid Ferenczet kárhoztatá, Déva várába viteté, hol *bolond hogymázban* hunyt el. Geleji szerint Dávid az *atheismusra és judaismusra inclinála* és kenetes jámborsággal kiált

fel: «Oh vajha Dávid Ferenczczel együtt az a Krisztusnak méltóságos személye ellen való káromkodás e szegény házában megholt volna! E kivánsága azonban nem teljesedett, sőt követői *nagy martyrnak* tartják Dávidot. Geleji üdvözli a fejedelmet azért, hogy komolyan meghagyá az unitáriusoknak, hogy «ennek utána a Krisztust közönséges könyörgésikben mindenütt segitségül hivják, mivel ugyanis Erdélyben az az ő recepta religiójok és a ki azt nem cselekszi, . . . azt országában szenvedni nem tartozik». Geleji azonban azt tartja, hogy már az unitarius név mutatja, hogy nincsenek a bevett valláson, hisz a kik Krisztust imádják, azok nem egységhivők, hanem *dualisták* vagy *binariusok*, *kettősök* vagy *kettőségesek*.

A reformatus püspök munkája nagy gonddal állítja össze és fejti ki a szent háromság titkának bizonyítékait. Tudva levő, hogy a szentírásban nincs egyenesen kimondva a szentháromság, hanem egyes indirect nyilatkozatokból érvelnek az egyház fejei és tudósai, melyek között ellemző például a Teremtés könyvének *Elohim* szava. *Monda az úr* (Elohim) *alkossunk embert* stb. E zsidó szó többes számban van, már pedig ha egy az isten személyében, minek használna többes számot? Azután e szavak a tanácskozás hangján vannak mondva, már pedig ha tanácskoznak, többen vannak és így tovább. Majd az ellenvetések következnek. Közöttük nem utolsó az, hogy az egyes fejedelem többes számot használ: *Nos Ferdinandus, mi Ferdinand.* Geleji és a többi háromság védő tiltakozik ilyen magyarázat ellen: «Akármint és akárhogy légyen egyéb nyelveken a szokás, a zsidó nyelv azoknak rámájokra illendőképen nem vonattathatik; mert azok igen abajdócz, elegybelegy s sok végén szokatlan új szóllásoknak nemeivel megvesztegetett pogány nyelvek: a mint hogy az a friss és pompás szóllásnak formája is bennek nem régen költ fel, hogy a nagy méltóságú személyek

többes szókval neveztessenek: de a zsidó nyelv tiszta, szent, szűz, ögyeledetlen és minden pompás negédességtől üres, a melyben efféle trágyás szóllás nem olvastatik stb.» És így foly tovább 55 lapon keresztül. Mennyi leleményesség, mekkora éleselműség, mily nagy disztingváló tehetség kellett arra, hogy a mai felfogás szerint csekély vagy semmi bizonyító erővel nem bíró kifejezés mint fontos érv állhasson meg a jámbor olvasó fejében. Ily fáradhatlan hegyezéssel fejtegeti Geleji a többi érveket is. Minden lépten elárulja, hogy nem közönséges, nem mindennapi tehetséggel van dolgunk, a ki derült, értelmes és világos stilusával, folyékony nyelvével előkelő tekintély volt társai szemében. Mindamellett Geleji nem a Pázmány modorából, iskolájából került vitázó, nem tud annyira éles, bántó, ostorozó lenni. Mint a kor gyermeke, ő is az újítókat, az új eszme ösvényén tovább haladottakat, az unitáriusokat űzi; de nem forog oly könnyen, nem villog annyira kezében a kard, mint a hatalmas jezsuitáéban; sokkal nyugodtabb, komolyabb és méltóságosabb, mint ez: és mintha érezné, hogy mögötte vannak a katholikusok, a kik ismét a kálvinistákat tekintik hasonló ellenségöknek. Mintha inkább szivén feküdnék az igazság bebizonyítása, mint ellenfeleinek korbácsolása. Lapokon, íveken keresztül felháborodás nélkül olvashatja a buzgó unitárius is. Pedig erősen conservativ szellem és az egységhívőkkel szemben oly erős az álláspontja, mint Pázmányé volt a protestánsok ellenében. Szereti a rendet, a fegyelmet, a szabályt, nemcsak a vallás, a politika, hanem a nyelv terén is. Bántja az írók tarka nyelve, szabálytalan orthographiája, szeszélyes placituma, egységet, logikát akar meghonosítani az írók köztársaságában s mivel nem lehet rájok parancsolni, a logika alapján akarja őket rendbe szedni. Ezen az alapon készült a *Magyar grammatikácska*, melyet a *Titkok titkához* csatolt. Ez tu-

lajdonkép nem nyelvtan, csak egyes kérdések, különösen az etymologia fejtegetése. «A magyarságon kapdosó elmés ifjuságnak oktattatására» írt müvecske még újításaiban is conservativ irányban halad, maga is használ egy-két esetlen effajta szókat, minő a *sectio* helyett a *vágaték:* talán erre mutat a segítő *vel* és a fordító *vá vé* ragnak símulás nélküli használata, mint *elégvé, toronyval* stb. Geleji Katona István mint szónok is kitünő helyet foglal el a protestans irodalomban. Szent beszédeinek, a *Váltság titkának* vaskos kötetei a nemzeti eszme emberének nem mindennapi alkotásai; noha nincs annyi erő benne, mint Pázmányban, habár nem izgatja akkora szenvedély; több benne a méltóság, az előkelő nyugalom és a rend, a tekintély emberének büszke önérzete. Pázmány könnyen kiáll a porondra, megví, szembeszáll mindenkivel, nem kérdi, milyen születésű. Gelejinek arra is van gondja, hogy megóvja méltóságát, ne mocskoltassa be főpapi talárját, szívesen üti azokat, a kik nem üthetik vissza. Ez ugyan nem eléggé lovagias, de a reactio büszke főpapjától ki várna lovagiasságot? Az orthodoxia csak akkor tud kimélni, ha nagyobb bajtól tart magára nézve.

Kismarjai Veszelin Pál 1633 ban Debreczenben *kegyes és istenes beszélgeteseket* adott ki, *melyekben az úr Krisztus, amaz hivséges és jó pásztor, Ádámnak egy eltévelyedett fiát meg akarja téríteni és saját juhainak aklában visszahozni* stb. Veszelin előtt Pázmány Péter könyve, a Poppel Évának ajánlott *Okok* lebegtek. Ezeket akarta megczáfolni. Ezért némileg az érsek módszerét követve, párbeszédekben írta munkáját. Ádám és Krisztus vitatkoznak egymással. Ádám a katholikus, Krisztus a kálvinista nézetet bizonyítgatja. A szerző az ő Krisztusával ügyesen védeti a kálvinistákat, de nagyon természetes, hogy Veszelin sem ment társainak hibájától. Ő is, mint a többi kálvinista, a reactio nyomása alatt a katholikus

egyház vitázó alapjára állott. A katholikus alapon nem lehetett igazolni a protestantismust. Például mikor azt mondja Bellarmin: «Ha nem hiszszük el a koránnak, hogy az égből küldetett, habár többször olvassuk benne; a szentírásnak sem hiszszük, hogy a próféták és apostolok könyvei isteniek, jóllehet maga az írás is ezt mondja; hacsak előbb azt nem hiszem, hogy isteni eredetű az írás». E hű idézet után azt várná az olvasó, hogy czáfolatába ereszkedik a szerző, elmondja, hogy mennyire kétségen felül áll az írás isteni eredete stb. E helyett Veszelin farizeus képpel neki áll és felkiált: «Hallod, hogy Bellarminus egy igában fogja az bibliát az Alkoranummal, Mahumetet az szent írásban szóló szent Lélekkel és egyenlő hitelt tulajdonít mind a kettőnek az Ecclesia tanúbizonysága kívűl: mely iszonyú káromlás!» Természetes, hogy ily vitával mit sem nyer az igazság. Pedig valljuk meg, mégis sokat nyert vele az igazság, másként a haladás érdeke. Mert ha a protestansok a katholikus theologia nyomása alatt mind a régi hitre térnek, ha nem szabadkoznak, jó és hamis fegyverrel nem védekeznek a katholikus támadás ellen, elpusztul az új eszme több nyoma, melyeket megmentettek és tovább adtak az emberiségnek. Különben Veszelin a vitázók tisztesebb fajába tartozik. Ellenfeleivel szemben is megóvja a saját és az ellenség méltóságát. Nemes hangon tud szólani és szól is legtöbbször, csak ritkán hivatkozik Pázmány egy-egy aljas, illetlen kifejezésére. Szellemes czáfolatait olykor egy-egy párverssel gyarapítja, latin distichonokat fordít magyarra, melyekben sokszor béna a láb. Türhetőbb ez:

Igy legyen, így akarom: mit? ki mit mondhat ez ellen?
Tetszésem, kedvem nekem ez; így akarom.

Ez a *sic volo, sic jubeo* latin mondás magyarsága akar lenni.

A XVII. század protestans irodalmának egyik legvonzóbb munkása *Medgyesi Pál* volt. A fenköltebb gondolkodású és érzelmű egyének közé tartozott. Sokat tanult, nagy műveltségre tőn szert; de a mi legmagasbra emeli szemünkben, az a helyes látás, józan és okos megitélése a dolgoknak. Kora nem sok emberének volt meg az a széles látköre, a protestantismus feladatának az a megértése, a mit Medgyesi irataiban találunk. A reactio súlyos napjaiban elég ügyesen és tapintatosan, a mellett erélylyel tudta a helyes ösvényre terelni társait. Helyt akart, helyt próbált állani a katholikusokkal szemben is, de ha ez kevésbbé sikerűlt, nem tehetségén, hanem a reactio szirtjein törött meg. Ebbeli munkai ugyan kora szinvonalán állanak, a mi jót és üdvöset létrehozott a protestans apologia, jórészben megtalálni Medgyesinél. és ha még sem aratott nagyobb sikert, a kor iránya akadályozta meg. Talán azért sem foglalkozik sokat a katholikusokkal. Alig egy-két müve szól ellenök. Ilyen mindjárt *Cowper* angol püspök *Hét napoki együttbeszélgetései* stb. az hitnek egynehány visszáirul (1637), melyet Medgyesi fordított le. Előszavában keservesen panaszkodik, hogy *novangelicusoknak*, minap születetteknek csúfolják őket, hogy egy patert (egyházatyát), egy tudós embert, egy csöppnyi régiséget minekünk hagyni sem akarnak. Maga a könyv is e régiség kérdésével indúl meg és a római egyház hitszakadását bizonyítgatja könnyű és élénk párbeszédekben. Meg akar felelni az oly nehéz kérdésre is, mint: *Hol volt a ti eklézsiátok Luther előtt?* A megfejtés azonban szánalmas benyomást tesz az olvasóra, annál nagyobbat és fájdalmasabbat tehetett a XVII. század reactiójának rajongó hivére.

1640-ben Vásarhelyi Dániel jezsuita ellen a *szent*

Atyák öröme stb. czímű munkát adott ki, melyet a fejedelem Rákóczy György tudós és lelkes nejének, Lorántfy Zsuzsannának ajánlott. Egyébiránt e kitünő asszony adott alkalmat e könyv megírására. 1639-ben ugyanis a kegyelmes asszony felesed magával kirándúlt Kolozsvárról monostori házába, magával vitte Medgyesit is s megparancsolta, hogy hívják meg Vásárhelyit, az ottani jezsuita rectort. Egymás mellé ültették a két papot, Medgyesi fiatal ember volt, Vásárhelyi tekintélyes öreg jezsuita, a kinek jó neve volt az egyházban s azonkívül a fejedelemné szerette a vallás kérdését feszegetni és vitára buzdította a két tudós papot. Ő adta fel a tárgyat. Az első nagyobb kérdés az úr vacsorájának «mindkét nemmel» való osztogatása volt. Azután a purgatoriumra került a sor, majd a választás és megvetés kálvini tana jött szóba. Medgyesi azt állítja, hogy «igen modeste akara annyi becsületes hallgatók előtt apja-kori öreg emberrel ágálni», de nem panaszkodik Vásárhelyire sem «a becstelen szók felől». Úgy látszik, a vita dicsősége a fiatal Medgyesié lőn. A hallgatóság nagyobb része protestans lévén, neki kedvezett, holott «igen elfogta a pápás atyafiak közül sokaknak az akarat szerént való nagy tudatlanságbeli vak hitelnek hályoga szemek világát». Akármit mondjon nekik a páterök, vakon hiszik.

Sokáig ültek az asztalnál, mert későre járt az idő, midőn ott hagyták Monostort és szekerekre ülvén behajtattak Kolozsvárra. Vásárhelyi, hogy helyreüsse a kudarczot, harmadnapra egy iratot külde a fejedelemnének, melyre Medgyesi hirtelenében oldaljegyzeteket tőn. Ez iratokat újra Vásárhelyi kezéhez juttatta a fejedelemasszony, ki azután Medgyesivel Magyarországba távozott.

Ezalatt Vásárhelyi egy nagyobb értekezéssel állott elő, melyre Medgyesi terjedelmes munkával válaszolt. Itt közli mind a maga, mind Vásárhelyi jegyzeteit, «egyéb

változás semmi bennök nem esett, hanem mivel igen tót amanuensise (titkára) volt ő kegyelmének, az orthográphiát kellett valamennyire igazgatnom». Közli Vásárhelyi szép kerekded leveleit a fejedelemasszonyhoz, melyeket azután pontonkint czáfolni törekszik. Hogy néha mily gyorsan készültek e polemiák, mutatja Medgyesi könyve is. A szerző csak febr. 28-án kapta kezébe Vásárhelyi munkáját, de ekkor annyit járt-kelt Fogarasban, Görgényben, hogy csak junius közepe táján foghatott derekasan hozzá s november közepére készült el testes munkájával. A könyv arról szól, valjon minő teremtett vagy teremtetlen angyal (Krisztus) szerepelt ekkor vagy akkor az ó szövetségben? E kérdés körül forog a két egyházi férfiu s az egész társaság vitája, melyet némi hányavetiséggel ad elő a még fiatal Medgyesi.

Égő szövétnek avagy egy nehéz, de igen szükséges és hasznos kérdésnek világos és rövid megfejtése 1645-ben jelent meg M. P. jegyek alatt. A szerző kiváltképen a katholikusoknak szánta ezt a kis munkáját is, mely «a szentírás isteni méltóságáról» szól. A vita tárgya a szentírás tekintélye volt. A katholikusok azt állították, hogy az írás tekintélyét az egyházé biztosítja, míg a protestansok a szentlélek belső és külső bizonyságtételével hozakodtak elő. Ez érveket a katholikusok sem veték meg, de nem tartották elégnek. A szentlélek belső bizonyságtétele például nem egyéb, mint «az ige mellett az szivekben hatóvan munkálkodó lelke az istennek, (mely), a mi lelkeinkkel elhiteti, hogy a szentírás valóban szent írás, Isten tulajdon beszéde . . . Ezt a bizonyságot kiki maga érzi magában . . . másoknak elhitetésére semmit sem használhat». Fontosabbak a külső bizonyítékok, itt volna helye a históriának, a történeti okoknak, ezzel azonban csak a katholikusok hozakodhatnak fel, míg a protestansok csak ilyeneket mondhatnak: «Az

egész szentírás sz. Pál szerint isteni ihlésből vagyon» stb. Csakhogy mindig fenmarad a történeti kérdés: valjon ez-e az a szentírás, nem pedig egy másik könyv? A protestansok valóban érezték e kérdés súlyát, melyet Medgyesi is nehéznek mond. Igazán nehéz volt rájok nézve, de nem a katholikusoknak. Ezek mellett a történeti folytonosság harczolt. Medgyesi különben ügyes katona, a ki nekéz állásában is nem lankad el a védelemben.

Medgyesi Pál könyve *Doce nos orare quin et praedicare azaz imádkozásra és praedicatio írásra s tételre és annak megtanulására való mesterséges táblák* 1650-ben jelent meg Bártfán. Ezzel más irányba csapott át, saját feleinek akart szolgálatot tenni, imádkozni és prédikálni tanította őket. Természetesen csak a legszárazabb vázlatokat nyujtja s előszavában felel «a szidgató atyafinak» és válaszol kifogásaira, hogy fejetlenek a prédikácziói, hogy elhanyagolják vagy gyöngén illetik a hitágazatokat, hogy a lelkiismereteknek titkos zugolyait és szurdokjait mélyebben czirkálják, hogy csak zsémbelődnek, dagályból, boszúból szólanak, hosszan tartanak s külső históriákkal, fabulákkal vannak vegyítve. A dogmák elhanyagolásának kérdése minden reactio idején felüti a fejét, a jelen század elején valamint a mostani reactio napjaiban sűrűn panaszkodnak a buzgó egyháziak, hogy *kikopnak a hitnek fundamentomiból*, erős hitöket bántja mások kétkedése és azt hiszik, hogy a hitágazatok buzgó tanításával másokat is erős hitűekké tesznek. Ilyenkor az iskolákban is erősen feszegetik a dogmákat, szorgalmasabban tanítják a kátét s mai középiskoláinkban is egy vastag hittant, Martin Konrád paderborni püspök hittanát használták. A reactio petyhüdésével természetesen a dogmatika is enged, úgy hogy az új actio hajnalán már inkább a morállal foglalkoznak

a papok. Az sem érdektelen panasz, hogy a lelkiismeret *titkos zugolyait* túlságosan bolygatják; úgy látszik, az erősen fejlődő, gyarapodó pietistikus irány ellen van felvetve ez a vád, melynek egyik jelesebb képviselője Medgyesi Pál lehetett, a kinek angolból fordított *Praxis pietatis azaz kegyesség-gyakorlás* czímű munkája is számos kiadást ért.

Medgyesi mint jeles szónok számtalan prédikácziót mondott és czifra czímek alatt tett közzé: *Erdély és egész magyar nép hármas jajja* 1653. *Isteni és istenes zsinat* 1655. *Igaz magyar nép negyedik jajja* 1657. *Sok jajokba merült magyarok siralmi* 1658. *Ötödik jaj* 1658. *Magyarok hatodik jajja* 1660. *Felgerjedt rohogó tűz* 1660. *Ezeckiás király hiti* 1660. stb. stb. Van e szent beszédekben az igazi melegségből és áhitatból, mely tetszett a hallgatóságnak, gyönyörködtette az érzés emberét, szivéhez tudott szólani, tudta enyhiteni, vigasztalni bajaiban. A szerző művelt lelke, tanúlt szelleme a szív nem mindennapi bensőségével párosúl. *A Jóseph romlása* czímű szent beszédében versfordítónak is beáll. A híres latin *epitaphiumot:* Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi stb. így fejezi ki «magyar stróphában»:

Rómaiak Cannast,
A magyarok Várnát
   Jól megfesték vérekkel:
Tanulj minden innen,
Szörnyű hitszegésben
   Ne leledzél senkivel.
Izgága ha Pápa
Hazánk, nem lesz vala,
   Bírnánk most is békével.

Érdekes hely a *Bűnin búskodó lelkek kénszergésében:* «A magyarok a lelkiesméretet igazán s bölcsen nevezik *Kisbírónak*, a *Nagybíró* az isten lévén, kinek *Vicéje*

a lelkiesméret. A magyar nyelv noha parasztos nyelv, de fontos és bölcs nyelv, kiváltképen a példa- avagy közbe zédekben».

Csak részben tartozik ide egy munkája, mert az egyház szervezete a tárgya; de annyi szentírás és theologiai okoskodás van benne, hogy itt is felhozakodhatunk vele. Ez a *Dialogus politico-ecclesiasticus azaz két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések* stb. az egyházi igazgató presbyterekről avagy vénekről, öregekről és az presbyteriumról, egyházi tanácsról». 1650. Medgyesi Pál e nagyon fontos munkája megerősítette a protestansok között a presbiteri rendszert, melyet ez időtájt nálunk is megtámadtak. Az uralkodó nemzeti eszme jobban kedvezvén a püspöki tekintélynek, a hatalomnak, természetesen gyarapította a tekintély elvét, növelte a püspökök, superintendensek hatalmát. Erdélyben legtovább ment a kor e befolyása. A Királyhágón innen könnyebb volt megvédeni a presbiterek jogát s ebben nem csekély érdeme van Medgyesinek. A század reactioja a protestansoktól is megkövetelte, hogy rendezkedjenek, mert az actio csak az irányadó eszméket szokta kivetni, a részletek kivitele nem szokott az övé lenni. Ez a rendezkedés azonban sokáig tartott; Medgyesi csak az ő emlékezetére három ilyet említ, úgymint a külsőleg «infelix, de lelkében boldog Ujfalvi Imre idétt», azután 1638 körül a «hierarchia, papi fejedelemség végett újabb rezgellődések indúltak»; 1650 körül pedig országos zsinatok és gyülekezetek foglalkoztak e kérdéssel. Őt is aggasztja az a *megrögzött veszettség az emberben*, hogy könnyen újításnak veszik az ő nézeteit, a mi a XVII. században nem csekély vád volt. De míg egyrészt tanainak reformatus régiségét védi, másrészt elárúlja, hogy maga is irtózik az újítástól. Igaz, hogy nem az egyházi szervezet, hanem a nyelv terén. Mert igaz ugyan, hogy azt hirdeti: Az szó

valamint a pénz a jó, a mely elkél; de mindjárt hozzáteszi, hogy félre ne értsék: «Az talált s gondolt szóknál, szólásoknál mi lehet, a mi a nyelvet inkább megmocskolná?» Tudja, hogy az idegen nyelvek tanulása mily bénítólag hat nyelvünk tisztaságára, s ha megtudakoznók, «mint szokták az jó magyar emberek afféle dolgot kimondani, sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Melyhez képest én azt itélem, hogy magyarul legigazabban s tisztábban az tudna szólni és írni, a ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna». Ezzel ugyan nem akarja azt mondani, hogy parasztosan beszéljünk, azért nézhetünk a *rendes és ékes szóejtésekre, szóelegyedésekre, foglalásokra*, hanem hogy az helyesen szólásban való igyekezetünk mindenben igaz magyar módra essék». Szóval Medgyesi a reactio idejének eszméjét izléssel és józanon ki tudta fejezni: irtózni, óvakodni az újtól, az idegentől, magyaros nyelvre, szólásra törekedni parasztos izléstelenség nélkül.

Medgyesi lelkesen védi a presbyteri rendszert vagyis az érdemesb világiak befolyását az egyház külső ügyeire, czáfolgatja az ily kifogást is: Jó és istenes dolog a presbyterium, de nem a mi nemzetünkhöz való, mert gonosz és nyakas nemzet ez, mert községeink nyavalyás és szolgai (jobbágyi) állapotja nem engedi; a főrendek pedig azt mondanák: Majd jobbágyommal ülnék lábaslag a presbyteriumban! És így tovább. Medgyesi munkája kitünő szolgálatot tőn a haladásnak, a kalvinista nép elismert értelmiségének, nemes, férfias, önérzetes magatartásának.

Apafi Mihály, «Erdély országának fejedelme» még 1645-ben írt egy kis munkát *Az egész keresztyéni vallásnak rövid fundamentomi* czím alatt, 1673 ban pedig magyarra fordította Wendelinusnak *A keresztyén isteni tudományról irott két könyveit.* A jámbor fejedelem «köteles tisztének ismeri (noha annak előtte is, de) miólta isten

kegyelmességéből, sanyarú, nyomorúságos és vasas kemény rabságunkból kiszabadúlván ez erdélyi hazának igazgatására előállattatott», hogy előmozdítsa az isten országának ügyét. E czélból ültette át magyarba Vendelin könyvét, melyet hosszú előszóval látott el. Ebben hosszasan bizonyítgatja, hogy mindenki óhajtja a boldogságot; de azt nem adja meg az emberi bölcseség, «a madár szárnyon repülő dicsőség», a testi gyönyörűség, a respublikában való felsőség és méltóság, a gazdagság, az emberek előtt való kedvesség és gratia, a fájdalomtul és nyomoruságtól való üresség, az édesden mosolygó szerencse, «mert ez ha kit ma vidáman tekintett, holnap ugyanannak komor orczáját fordítja; ha kit ma az égre a Gönczöl szekeréig emelt, holnap nyakszakadva ugyanazont a földre taszítja; ha kit ma meggazdagított és Croesussá tett, holnap ugyanazont megszegényíti és Irussá teszi». Apafi irálya kissé túltengő és terjengős, de értelmes főre mutat, a ki világosságra és csinos előadásra törekedett.

Pápai Páriz Imre, az erdélyi fejedelem udvari prédikátora egy kedvelt müvet adott ki 1647-ben *Keskeny út* czím alatt, mely többször megjelent. Egyike a türelem, a békés, a józan felfogás tisztességes termékeinek, mely azonban azt is elárúlja az olvasónak, mily gyönge lábon állott még ekkor a természeti világ ismerete. Kérdések- és feleletekben van írva e kedves munka, a kérdés az ellenvetés, a felelet a megoldás. Tekintsünk meg egykettőt belőlök: Az égen járó nap eljár magától az ő dolgában, ha az isten nem igazgatja is, mondja az ellenvetés. A felelet így oldja meg: Ha az nap csak magától járna el dolgában, tehát semmi változás nem lenne ő benne. De hogy néha megbomlik a napnak járása, az a jele, hogy az isten igazgatja. A szerző azt vallja, hogy a hold hívesíti az éjszakát. A földet az isten tartja, hogy

meg ne mozduljon. Az isten akarata tartja össze a tenger vizét, bár sok helyen egyenes sík mező a tenger partja. Az isten akaratjából vagyon, hogy hat óra alatt néhol elfoly a tenger napnyugot felé sebesen és szárazon hagyja a helyét. Bizonyítja, hogy a fejsze is úszik a vizen, hogy a kígyó, béka nem oka, hogy annyira irtózik tőlök az ember, hanem a bűn miatt megveszett természetünk.

Még több lutheranus és főleg kálvinista íróról. kivált fordítóról és imakönyv- meg szentbeszéd-szerzőről kellene megemlékeznünk; de talán ez is sok, a mit idáig írtunk. Mindnyájan ugyanazon ösvényen haladnak, ugyanazon gondolatokkal találkozunk müveikben, melyeket már ismerünk, ugyanazon kínos helyzetben hánykolódnak mindannyian. Eddig is láttuk, hogy számuk jóval felülhaladja a katholikusokét, hatásuk azonban sokkal kevesebb. Müveik csak korlátoltabb sikert aratnak, hangjuk csak a szomszédba hallik el, legfölebb társaikra tudnak hatni, a katholikusokra nem. Ezek nem térnek át a protestantismusra. A jezsuiták majd erőszakkal, majd szép szóval katholizálják az országot; feljajdul ugyan ellene a szegény protestans prédikátor, szava azonban elhangzik a pusztában. Közöttük is rendesen azok a tekintélyesebbek, a kik megértik a kor szózatát s a rend, a fegyelem, az erő szolgálatába állanak.

De ha gazdag a kálvinista felekezet irodalma, annál szegényebb az unitáriusoké, ezé az üldözött vagy legalább gyanusított irányé. Legyen itt szó az egyetlen nevesebb vitázóról,

Enyedi György püspökről, kinek latin munkáját magyarra fordította utódja, *Toroczkai Máté*, *az ó és új testamentumbeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudományt szokták állatni, magyarázatjok* czím alatt. A könyv 1619-ben jelent meg. Már 1620-ben új czím-

lapot kapott, melyben hiányzik a hely és nyomdász neve. Megnehezedvén az idők járása az unitáriusok fölött, lehet, hogy ez indította a nyomdászt nevének és a helynek kitörlésére. Az alapos theologiai mű szokatlan tárgyilagossággal fejtegeti a felekezet hitágazati eltéréseit. Nyugodtan, személyes támadások nélkül magyarázza az egységhivők tanait, úgy hogy elmondhatni róla: Igazán egyetlen a maga nemében. A mily zajos és féktelen volt a nemzeti eszme legszélsőbb képviselője, a catholicismus, anynyira szerény, csendes és alázatos a tudós unitarius, az új eszme szélsőbb tanának híve. Dávid Ferencz hatalmas, büszke, önérzetes tolla után negyven esztendő múlva a század nyomása alatt elnémúlnak a szegény unitariusok, vagy ha szólni akarnak, ezt lehetőleg zajtalanúl teszik.

Még egyszer jelentkezett Toroczkai az irodalom porondján; 1632-ben kiadta *Az keresztyéni üdvességes tudománynak az régi és új testamentom szerint egyben summáltatott értelmét.* Ez a vékony munka is a hívek *lelki épületekre* van szánva és hozzá van csatolva *Tordai Máté* éneke: *Az Izraelnek egy istenéről.*

Hazánkban, mint több más országban, még az unitariusoknál sem állott meg a protestantismus, tovább ment és a szombatosokat hozta világra. Sokféleképp próbálták e jelenséget magyarázni. Némelyek az emberi ész kificzamodásának, mások a zsidók népszerűségének tulajdonították. Némelyek tagadták e népszerűséget is. Nem voltak képesek elhinni, hogy a XV. század annyira gyűlölt faja nálunk vagy bárhol a keresztyén világon népszerű és kedves lehetett volna. Pedig az volt. A magyar szombatosok történetírója, Kohn Sámuel, hogy valószínűbbé tegye a kedvelés okát, azt hirdeti, hogy nálunk nem vagy alig ismerék a zsidókat. «Itten sohasem látták azokat a vörös folttal, csúcsos kalappal és sajátos szabású köpenynyel járó-kelő zsidókat, kiket kereskedők és czéhek mint

versenytársakat, polgárság és nemesség mint pénzkölcsönzőket és gyakran alkalmatlankodó hitelezőket gyűlöltek és megvetettek. Csak a szorgalmasan forgatott bibliából s a templomokban énekelt zsoltárokból ismerték őket, tehát mint isten választott népét, mint azokat, kik a pogányság közepette az igaz vallást bírták, az igaz istenért küzdöttek és elvéreztek s így *nagy példát hagyának az keresztyéneknek*, sőt maguk is jó keresztyének voltak».

Ez a magyarázat azonban hiányos és nem tudja igazolni a zsidók népszerűségét. Sokkal fontosabb oknak kellett azt előidézni. A közszellemnek, az uralkodó eszmének kelle átalakulni. A XIV. és XV. század a nemzeti eszme hatalmában volt. A kor gyűlölt minden idegent és újat, sújtotta, elnyomta és üldözte az idegen szokást, erkölcsöt, vallást és nyelvet. Természetesen legjobban sújtotta a zsidókat. Mindez megváltozott a XVI. században. Az új eszme hatása alatt nyájasan néztek a zsidókra, részvéttel olvasták szenvedéseiket és a vallásos szeme fejlődésében könnyen eljutottak az egy igaz Isten fogalmáig, melyhez csak a zsidó szertartások voltak még szükségesek, hogy megszülessék a zsidózás, a szombatos felekezet. Az új eszme zászlaja alatt mondhatták:

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,
Szombatosok leszünk, mert Sátán erejét,
Elálljuk nagy mérgét
Tűréssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vigasság az nekünk, hogy szent törvényednek
Bélyegét viseljük nagyságos jegyednek,
Szombat ünnepének,
Népei így vagyunk úri felségednek.

Csakis a mi theoriánk fejti meg ezt az érdekes tüneményt, melyet háromszáz év óta hiába próbáltak magyarázgatni a legkitűnőbb elmék.

Borsos Sebestyén krónikája szerint *Eőssi András*

előkelő székely nemes és gazdag ember alapította 1588-ban a szombatosokat. Azt hiszem, inkább lehetne mondani, hogy ő gyűjtötte, tartotta össze a felekezet vagy irány szétszórt hiveit. Az országos üldözés folytán sokan félrevonultak, titokban érintkeztek egymással és később Eőssi András befolyása, vagyona, összeköttetése támogatta, segítette az elnyomottakat. A buzgó ember az irodalom terén is működött. Itt is iratott, másoltatott és terjesztetett ahitatos és hitvitázó kisebb-nagyobb dolgozatokat. Készített vallásos énekeket és tankölteményeket, melyekben több a buzgóság és jóakarat, mint a müvészet. Ezeken kívül sokat tőn a felekezet emelkedésére Pécsi Simon örökbe fogadása által. E tehetséges ifjút külföldre küldötte, hihetőleg, hogy a zsidó theologiával foglalkozzék, a ki aztán pártfogója halálos ágyához tért vissza és nagy tehetségét, fényes állását és roppant vagyonát hittársainak istápolására használta.

De mint láttuk, még Pécsi előtt volt a szobatosoknak theologiai irodalma, melyből egy *kalendarium* és *A szombatosok régi könyve* maradt fen. A viszonyok nem engedték, hogy sajtó alá kerüljenek ez iratok, különösen a *régi könyv*, mely kátéfélét, *az vallásnak summáját*, fordított és eredeti imádságokat, theologiai értekezéseket és erkölcsi tanításokat, bibliai törvények magyarázatait és vitairatokat foglal magában, melyek mégis azt mutatják, hogy a szombatosok nem szakították teljesen a keresztyén egyházzal, nem törülték el minden nyomát a keresztyén doktrinának, és Sz. János *Titkos jelenéseinek könyvéről* azt hitték, hogy isten parancsából iratott, még az evangeliumokat is többre becsülik az ószövetségi szentírásnál és azt mondják róla, hogy «átkozott legyen, a ki igaznak nem hiszi». Szóval e könyv némely részében annyi türelem nyomaira akadunk, hogy még a XVI. század szellemét olvassuk ki egyes helyeiből.

A szombatos irodalomnak legnagyobb munkása *Pécsi Simon*, Bethlen Gábor fejedelem kanczellárja volt. Gyors politikai emelkedése kissé elvonta az irodalomtól; de a mint elérték a csapások, rabbá tette a börtön, lesujtotta a betegség s visszatérhetett magányába: ernyedetlen szorgalommal dolgozott, hogy könyvekkel lássa el üldözött társait. Költői munkásságán kivül írt egy *imakönyvet*, többnyíre zsidó imádságok fordításait. *Az szent atyákból kiszedegetett tanulságok* czím alatt a talmud *Pirké-ábót* czímű részét és egy ehhez írt magyarázatot, lefordította a zsoltárokat és írt hozzájok magyarázatokat. Efféle munkái még: *Chájim József Millé de-ábót*; *A szentséges törvénynek 365 tiltó parancsolati*; *Ez világ szorgalmatosságinak vizsgálásáról*; *Izrael ben-József Álnákvá néhány vallás-erkölcsi fejtegetési*; *Életnek ösvénye*; *Mózes öt könyvének fordítása* és magyarázata stb.

Mindezen munkák kéziratban és rendesen egy példányban maradtak reánk, melyek bár gyakran körülíró és magyarázó fordítások, szépen gördülő nyelvökkel megnyerik az olvasó tetszését, szóhalmozásaikkal kellemesen csengenek fülünkben; a magyarázatok pedig csodálatra ragadják a szakembert, a ki nem tud eléggé betelni Pécsi Simon héber tudományának bámulatával. Kohn Sámuel legalább azt mondja róla: «A héber nyelv s a zsidó irodalom alapos ismeretére nézve, határozottan első helyen áll korának és kiváló helyen minden kornak hebraeistái között. Kivált keresztyén tudósok között alig volt, ki olyan széles és sokoldalú olvasottsággal bírt a zsidók régibb s újabb irodalmában mint ő».

A nagy tehetségű kanczellár és író azonban az üldözéstől nyomorgatva elhagyta egész életének eszményét, lemondott a szombatosságról és a reformatus vallásra tért át. De a szombatos hagyomány nem képes elhinni, hogy nagy mesterök cserben hagyta őket; azt beszélték

róla, hogy családjával és számos hivével Moldovába, onnan Konstantinápolyba vonult, hol a török állam-nyomda igazgatója lőn; onnét irogatott azután hiveinek leveleket, melyekben hűségre és kitartásra buzdította őket.

Váradi Házi János, Bethlen Gábor török deákja ugyan nem tartozik sem a hitvitázók, sem a keresztyén erkölcstan művelői közé; de megismertet a török vallással és moraljával, azért függelékül itt emlékezünk meg róla. Házi 1626-ban adta ki az *Envarul Asikin* czímű török vallásos munkát. A fordítás czíme: *Machumet Próphéta vallásán levő egy fő írástudó doktornak írásából* stb. A mű a keleti vallásosság egyik kedvelt terméke volt s bennünket az izlam tanaival ismertetett meg. E tanok részint dogmai, részint erkölcsi tartalmúak, sőt a szertartásra is vonatkoznak. Rendszer, kellő beosztás hiányzik a munkában. Szól a hamis kádikról, az egyházi szolgák- és papokról, Mahometről, a bőjtről, Deczialról vagyis az Antikrisztusról, a poenitentia kapujáról és a napnak visszafordulásáról, a pokol formájáról és a paradicsomról. E két utóbbi tárgy fontos részét alkotja a műnek. A pokol és a paradicsom között van a Szirat hídja, mely «mint az szőrszál vékony és mint az beretva keskeny». Maga a paradicsom a kéj és gyönyör tanyája, hol «egy férfiunak száz férfiui erő adatik ételre és italra» s nemi élvezetre s «mikorra enni és innya leülnek, negyven esztendeig veszteg ülnek, esznek, isznak és szerelmeskednek. Magasságuk hatvan arasz, mint Ádám prófétáé, gazdagok mint Salamon, 33 évesek mint Jézus próféta, szépek mint József, illatosak mint Mahomet próféta, a tíz újjukon tíz-tíz arany gyűrű drága kövekkel. A *Hulde* nevű fa, melyről Ádám és Éva evett, «ő maga sár arany, az virága fejér ezüst, az gyümölcse méznél édesb és gyönyörűségesb». Jézusról többször megemlékszik a török munka, így pl. Dávid után az isten a «szent

Jézus prófétának» meghagyta, hogy olvassa fel az evangeliumot, a mit ez *szép énekszóval* teljesít. E kevés lelki gyönyör mellett jóval több a testi gyönyör, hisz «a hivek feje fölött egy-egy felyhő támad és mint egy eső esik ő reájok, de az az eső mind szűz leányokká lésznek». Fínomabbnál fínomabb ételek állanak a boldogok rendelkezésére, lesznek például oly madarak, «melyeknek húsokból ha valaki enni akar, odaszólítja az madarat, eljő és kezére száll, megsűl, megeszi és ismég elrepűl és éppen lészen mint azelőtt».

Mindezeket a jó török deák nem azért fordította magyarra, hogy «valamely keresztyén embert ezzel hitiben megbotránkoztassák és az úr Krisztus tudományátul elidegenítsék», hanem hogy tanúljanak belőle; sőt ha isten meghosszabbítja az életét, «más ilyen könyvet» is akar a fejedelem méltóságos neve alatt magyarra fordítani.

VILÁGI PRÓZA.

I.

TÖRTÉNETÍRÁS.

A XVII. század első felében gyarló lábon áll a magyar történetírás. Nincs nagyobb és összefoglaló történeti munka, mely olvasmányul szolgálhatott volna a nemzetnek. A nagy nemzeti reactio gyermekei a régi latin írókból akarták ismerni a multat, azokat forgatták, hisz az ő szellemükben voltak írva, az ő eszméiket hirdették és tanították; a mult század történeteivel azonban még nem voltak tisztában. A legtöbben értetlenűl állottak a közvetlen mult eseményei előtt. Határtalan gyűlölettel voltak eltelve az újítók iránt, sokan akkora szerencsétlenségnek tartották mint a török berontását és pusztítását, mások kapcsolatba is hozták e kettőnek együttes föllépését: az egész tünemény azonban mégis valami oly sajátságos és csodálatos volt előttük, hogy nehezökre esett egy összefoglaló nagy munkában megörökíteni. A reactió első tizedeiben talán még nem merték kimondani, hogy a XVI. században egy sereg újító rossz ember, őrjöngő reformator lépett föl, a kik elkeseredetten ostromolták Isten egyházának falait, lerombolták a régi szent hagyományokat, tönkre tették a múlt századok erkölcsiségét. Talán erre is idő kellett. Éveknek kelle lefolynia, míg odáig ért a reactio, hogy bátran

kimondhatta a letűnt időszak szörnyű tévedéseit, irtózatos hibáit, míg végre ez a fölfogás vérré vált a nemzetben vagy legalább többségében. Úgy szokott lenni, történni, hogy a nemzeti eszme vezérei maguk sincsenek tisztában jövendő maguktartásával. Egy-két pontban alkusznak az újítás szentjeivel. Csak később, az újítás fokozatos visszaszorításával jön meg igazi bátorságuk s támadnak a szélsőbb nézetek. A reactio első tizedeiben nem is jelent meg efféle történeti munka valamely tehetségesebb írótól. Többnyire csak naplófélékre akadunk s ezekben sincs magasabb felfogás. De mivel számot kell adnunk jó részükről, fogjunk e kissé unalmas munkához, melyet könnyűvé tett *Szilágyi* Sándor bíráló összeállítása, a ki lelkiismeretes gonddal és kitünő szakismerettel végezte dolgát.

Hidvégi Mikó Ferencz históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594—1613, melyet a magyar akadémia adott ki, szomoru időkről szóló emlékirat, mely a szegény magyar arczába kergeti a vért, sötét fájdalommal tölti el kebelét. Mindenfelé pusztulás, öldöklés, brutális erőszak, lázító zsarnokság, sehol bölcs és értelmes kormányzás, okos tanácsadás. Bathori Zsigmond és Gábor, Básta és Mihály vajda mind oly nevek, melyek hallatára a fejedelmi szeszély és hóbort, az idegenek vérontása és öldöklése jut eszünkbe. Ezekről és kortársaikról ír Mikó Ferencz némi pártatlansággal és őszinteséggel, a mi tiszteletet kelt az olvasóban. Sokszor azonban ő is felháborodik, fel különösen a hajdukról szóltában. Feljajdulásában megszólítja őket, «az isten nélkül való magyar hadakat» : Óh átkozott nemzetség ! úgy kellett neked ok nélkül bánnod a te felebarátoddal, a ki neked soha nem vétett, kenyeredben sem ett, szemmel sem látott ; te minden javát elprédáltad, fosztottad ; faluit, városit elégetted ; a bennevalót az ártatlan gyerme-

kekkel levágtad; eltöröl e földről Isten, nem leszesz nyomos, nem marad a te prédád a te maradékodnak, úgy vesz el a pusztító, mint ő másokat rontott! — Különben megtartja elég nyugodt és világos elbeszélő előadását. Itt-ott nehézkes ugyan, amolyan bőbeszédű mesélő, a ki sokat látva, belébonyolodik a részletekbe, gyakran kitér a mellékeseményekre; de rendesen megbízhatunk előadásában, hihetünk szavainak és szivesen elhallgatjuk, mert olyakat beszél, a melyeket maga látott és tapasztalt. Még azt is megbocsáthatjuk neki, hogy amolyan történelmi beszédre is vállalkozik, mintha Sallustiusból szavalna egy részt, mikor Bethlen Gábor szavait adja elő a portán. Még a hangja is Sallustiusnak a *Jugurtha elleni háborjára* emlékeztet, mikor Bethlen Gábor elkezdi: «Jóllehet ifjuságomtól fogva a fényes portához való hűségemért sokat szenvedtem legyen, soha fejedelmim ellen, kik igaz magyar vérből valók voltanak és hűségeket a fényes portához megmutatták s tartották, áruló nem voltam s nem is kényszeríttettem azoktól a fényes portához, mely a bujdosóknak kegyelmes dajkája, a számkivetetteknek gyámola s az igaz ügynek előmozdítója szokott lenni, bántódásimban folyamodni, sem én, sem más igaz hazafiai. De mihelyest a németes elméjű fejedelmek kezdettenek parancsolni, mindjárást micsoda számkivetések, bujdosások s a portára való folyamodások lettenek a haza fiai között, a fényes portánál nyilván vagyon». Ez a történelmi beszéd igazán becsületére válik Mikó Ferencznek, bár más részről elveszi az emlékíró előadásának közvetlenségét; szeretjük, becsüljük ugyan benne a művészt, de nélkülözzük az egyszerű, igénytelen elbeszélőt. Kemény János fejedelem önéletírásában azt mondja Mikóról, hogy «értelmes, elmés, expertus, jó bátorságú, familiaris, jó hazafi» volt. Azt állítja, hogy névvel unitarius, de valójában semmi religiójú ember vala.

Több jel arra mutat, hogy titkos szombatos volt. Különben szerette az életet, a szép asszonyokat, a mi nem nagy szerencse volt reá nézve, mert kisded, rút termete, világos szürke szőrbe borúlt szemei nem tudták szerelemre gerjeszteni az asszonyokat.

Enyedi Pál énekéből az erdélyi veszedelmekről czím alatt adott gr. Mikó Imre egy érdekes krónikát, mely nem ének, hanem siralmas elbeszélése az 1598—1604-ki viharos időszak történeteinek. A kiadó gróf sejti, hogy az ő közleménye csak az *Enyedi Pál énekei* nevet viselő iratoknak vázlata, melyet más valaki vont ki. A töredék nagyon szomorú olvasmány, mely sötét képet fest az ember baromiságáról, vadállati kegyetlenségéről. Nemcsak az *Ének* név juttatja eszünkbe *Rogerius Carmen miserabile*-jét, a tatárjárás e borzasztó rajzát, hanem az irtózatos tartalom is. Többször ismétli kortársainak kegyetlenségét és felháborodva meséli, hogy «sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasukat égették, szíjjat metszettenek játékból soknak az hátokból, azt ők nevezték szártekerő szíjnak; sokat hajoknál fogva felakasztottak, szalmatüzet raktanak reájok, ezt ők nevették, kaczagták ... Ez Básta hadában való magyarok mind olyanok voltanak: az asszonyembereknek csecseiket meghasították, kezeket belé vonták, úgy a szegre felfüggesztették, gyermekeket, fiokat előttök megégették». A német had is borzasztó volt, de még borzasztóbb a hajduké, a kikkel senki sem bírt, még Basta sem bírt az övéinek parancsolni. Mondja is rólok Enyedi, hogy «nagyobb része mind amaz Kőrös, Maros melléki-féle magyar vala, kik, minthogy a török birtokában vagyunk, nagyobb része mind török és tatár természetűek, kiknek sem papjok, sem istenök nincsen — vérszopásban nőttek vala fel, ezek inkább mint az tatár, keresztül-kasul van bennek az megrögzött rosz természet.

Azért bizonyosan mondhatjuk, hogy sem oláh, sem rácz, sem német, sem valon, sem pedig tót oly nagy kegyetlenséget nem cselekedett Erdélyben, mint ezen gonosz, korcsos magyarok, kikben nem volt semmi irgalmasság. A krónikás panaszkodik, hogy a halottakat kiásták, ruháikat kótyavetyére bocsátották, a gyulafejérvári káptalan levéltárát feldúlták, miket a török sem tett, hisz Székes-Fehérvárott a királyi sírboltokat sem igen bántották, Budán Mátyás király könyvtárát megbecsülték stb. Fájdalom, egyik sem volt igaz. Enyedi Pál tehetséges elbeszélő, irálya világos és numerosus, nyelve kellemesen gördűl. Az ő korában kevés volt effele író; nála mind érdekes egymásutánban folynak le előttünk az események. Mindjárt a bevezetés mutatja, hogy korához képest felvilágosodott, józan itéletű férfiú volt. A kolozsvári monostori templomot megütötte a menykő, a *pápások* azt hiresztelték, hogy tiszta időben sujtotta a villám, pedig esős idő, fergeteg és dörgés volt. A jezsuita rector, Petrus Majorius meg azzal a jövendöléssel állott elő: mivel a templom teteje leégett, iszonyú veszedelem jő az országra, mivel azonban megmaradt az oltár, újra kiderűl és elmúlik a baj. «De az efféle szó mind szófia szó, mondja Enyedi, melyben semmi verisimile nincsen, emberi okoskodás stb».

Borsos Tamás második konstánczinápolyi követsége 1618—1620-ig czím alatt gr. Mikó Imre tette közzé a marosvásárhelyi férfiu kéziratát, kit a nagy erdélyi fejedelem bizalmas küldetésre méltatott. Jelentése és naplója azonban nem kelt bizalmat az olvasóban. Bőbeszédű és fecsegő diplomata lehetett, aki majd ismétel, majd máskép szaporítja a szót. Nincs határozott és világos gondolkodása, nem ügyes és számító fő, de talán még ügyetlenebb és fecsegőbb himező-hámozó lehetett a küldöttség feje, Kamuti uram, a kivel szűntelen torzsalkodik, egye-

netlenkedik. Mindamellett sokra megtanít hosszú históriájában, megismerjük követeink kínos életét, küzdelmes napjait, alázatos szerepöket, a basák fenhéjázó, dölyfös modorát és a sok szeszélyt, melylyel az ily stambuli missio járt. Borsos Tamás végtelen leveleit és jelentéseit is beléiktatja naplójába. Mily zavartak, rendetlenek ezek a jelentések, mintha csak olyan ember írta volna, a ki soha sem forgatott tollat a kezében! Ügyesen összefoglalni, világos, átlátszó szerkezetet adni mondandójának, mellőzni a fölöslegest, a jelentéktelent, kiemelni a fontosat és a belévalót, nem tudta a jámbor polgar. Ez iratainál jobb az *1630-iki budai követségéről szóló emlékirata*, melyet Gergely Samu tett közzé.

A XIX. század elején a nemzeti eszme hatása alatt *Kulcsár István* a régi történeti müvek kiadásához fogott s így jelent meg tőle az úgynevezett *Székely krónika* (*Annales siculici*), mely a mohácsi vésztől a bécsi békekötésig meséli el az eseményeket. «De mivel sok esztendőkben csonka, másokban igen sovány», jónak látta a kiadó Hevenesi kézirataiból egyetmást kiválogatni és beléttoldani; sőt a szöveg számos deák szava is bántotta, azért kiküszöbölte őket. Ennyi szabadsággal és önkénynyel járt el munkájában. Szándékában volt számos más krónikásunk müvének kiadása, másokat is felszólított ily tevékenységre; de kevés sikerrel. Pedig lelkesen mondja: «Most minden nemzetek a jeges tengertől kezdve a forró éghajlatig, tulajdon nyelvöknek és a tudományoknak mívelésén iparkodnak: Nékünk tehát, kiknek elei háromszáz esztendők előtt is csinosan tudtak mind az országlásról, mind a tudós dolgokról anyai nyelvökön szólani, most elnémúlnunk nagy illetlenség volna.»

Sepsi Laczkó Máté, Lorándffi Mihály udvari hitszónoka, 1621-től 1624-ig följegyezte *az emlékezetre méltó hazai dolgokat* s gróf Mikó Imre kiadta. Bő krónikája és

jegyzetei igen becsesek kivált a protestantismus történetére nézve. Mint az előkelő család udvari papja, sokat látott és halott, a mikről híven, bár felekezeti színezettel todósította olvasóit. Szeret az apróbb körülményekre, mellékes dolgokra is kitérni, felhozakodik kis mendemondákkal, sokszor még hiteles részletekkel, úgy, hogy élvezettel olvashatni munkáját. Mint korának minden fia, ő is hisz a csodás dolgokban: Báthori Gábor megöletése után sok ideig verejtékezik, hogy Szikszón a víz nagy darabon vérré válva fagya meg stb.; fájó szívvel látja, hogy szaporodnak a jezsuiták s mindenfelé a katholikus papok foglalják vissza a régi templomokat s idézi Lorándffi szavait: «No nem hiában mondották és mondják az emberek, hogy *sír a barát, sír, a kert alatt sír*; *sír a barát sír, ajtó megett sír*; *sír a barát, sír, az ágyra sír.* Szintén így járánk mi a pápista papokkal. Mert mikor számkivetésben volnának, addig sírának, hogy recipiálná az ország, hogy az ország recipiálá és haza bocsátá. Azután ismég addig sírának, hogy az ország Jászót designálá az egri capitulum residentiájának. Most immár annyira vagyon — úgymond — hogy még házunkban is alig maradhatunk miattok. De hadd járjon, hadd. Hadd rakjanak fel csak többet, többet, bizony mind egyször leontják és megfizet Isten nékik.» Lorándffi és udvari szónoka nem tudták, hogy az ország szivesen fogadta a jezsuitákat, hogy most nekik virradt fel, az ő napjok ragyogott az égen. De abban mégis igaza volt, hogy egyszer megfizet nekik az Isten, hogy összetörik a hatalmuk; ezt azonban nem a protestánsok hajtják végre, hanem egy új eszme támadja meg őket és rombolja szét országukat. Laczkó Máté is hiszi, hogy Pázmány Péter a főpapok tanácskozásán 1618-ban azt mondotta: Jobb, ha az országot a farkasok és a rókák lakják, hogynem mint az eretnekek. Természetesen a főpapok mind rászavaztak. Pethő Fe-

rencz püspök még azon félelmét is kifejezte, hogy valamiképpen a mi lakóhelyeink ne legyenek farkasoknak és rókáknak barlangivá. S mikor erre nevettek a főpapok, Pethő nagyságos úri származására és magánvagyonára hivatkozott, megélhet a maga kenyerén, de mit csinálnak a többiek, ha elveszi az ország a praebendát. Nem csoda, ha az ország keleti részén lakó Pethő aggódott, a nyugotiak nem tartottak tőle.

Sepsi Laczkó Máté irálya kellemesen olvasható, könnyed magyaros elbeszélő. Még csak módjával használja a latin szókat, melyek elárasztották a társalgás nyelvét, ő azonban tudja, hogy ízetlen az ily keveréknyelv s rendesen megmarad a magyarnál. Későbbi krónikás- és emlékírótársai engedtek a győzelmes reactió kényelmes pongyolaságának s maccaroni nyelven beszélték el sokszor érdekes történeteiket.

A magyar diplomaták egyik előkelő tagja *Toldalagi Mihály* volt, kinek számos jelentése, utasítása, emlékirata és naplója maradt fen. Először gr. Mikó Imre adott ki tőle egy *emlékezetűl hagyott írást*, utóbb Salamon Ferencz tette közzé a szőnyi alkudozásokról szóló terjedelmes naplóját, a török-magyar okmánytár számos jelentését közli, majd Szilágyi Sándor adta ki egy évkönyvét 1613—15-ből. Úgy látszik, szívesen írt, újra is átdolgozta naplóját, legalább van tőle két alakban is ily naplótöredék ugyanazon időről. Nagyobb műveltsége, szélesebb látköre volt, melyet tartós szerepe és világlátása mind jobban tágított. Szeretett és tudott is a törökkel bánni, vele tárgyalni, a mi nem lehetett el sok furfang és számítás nélkűl. Iratai leginkább a török világra vonatkoznak s mutatják, hogy fel tudta fogni sokszor kényes helyzetét, világosan, egyszerűen, fölös szószaporítás nélkül elmondani mindent körülményesen.

Haller Gábor naplója, 1630—44-ben, nem foglal

magában országra szóló nevezetes dolgokat, kivéve az egyes híreket, melyek füléhez jutnak vagy épen a minek külföldi utjában tanúja lesz; hanem némi képet alkothatni belőle az előkelő magyar fiuk iskolai életéről, anyagi küzdelmeiről, Haller babonás nézeteiről s más egyebekről.

Losonczi Bánfi György naplója 1644. Szűz szavú, apró jegyzetkék minden gond és műbecs nélkűl. *Kálnoki István naplója* 1645-ből csak egy évről szóló egyszerű napló. *Segesvári Bálint* krónikája 1606—1654-ig, sem bő munka, nem bocsátkozik bele a részletek szélesebb elő adásába; de mégis több műveltségtörténeti adat vanbenne, melyeket kiaknázhat a történetíró. 1638-ig terjed tulajdonkép e krónika, mert azután csak 1653- és 1654-ről van két kis adat benne. *Szamosközy István* latin müvei egy kiváló tehetség alkotásai, de magyar jegyzetei is figyelemre méltók. *Révai László naplója* csak kurta följegyzése a szerző dolgainak. *Laskai János* munkája: *Erdélyországnak szerencsés és szerencsétlen viszontagságai* 1588—1622. még kiadatlan. *Aszalay István naplója* 1624 rövid jegyzetek stb. stb.

Redmeczi T. János: *Az felséges Bethlen Gábornak, Magyarországnak* stb. *dicséretes választott királyának* stb. *öt rendbeli halhatatlan és örök emlékezetre méltó isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről* stb. czímű könyve 1622-ben jelent meg Kassán. A munka a fejedelem dicsőitése kíván lenni, a híres államférfiú kitűnő és hazafias tetteit óhajtja magasztalni; de egyúttal elbeszélője, krónikása is akar lenni. E kettős törekvés lesz oka, hogy a szerző irálya szónoki, előadása az oratorok nyomain halad; tele van görög-római és zsidó történeti és mythologiai példákkal, ízetlen hasonlításokkal, melyek néha émelygőssé teszik munkáját. Mindamellett érdekes reánk nézve, mert részint egy-két kevésbbé

ismert társadalmi tüneményt ad elő, mutat fel nekünk, részint jól esik az a mély és igazi tisztelet és ragaszkodás, melyet a szerzőben találunk. A munka a fejedelem öt jótéteményéről emlékezik meg, az elsőben «az mutatódik meg», minő szolgálatot tőn Bethlen Gábor Magyarországnak; második, hogy mit tett az oktatás ügyében; a harmadik az ifjú Bethlen István kiküldése a német egyetemekre; a negyedik a bibliának oláh nyelvre fordítása; ötödik az arianusok (unitariusok) és sabbathariusok (szombatosok) ellen rendezett disputatio.

A jámbor kálvinista író fájó szívvel emlékezik meg a protestansok elnyomatásáról, mert a ki az Ave Mariát nem tudta, akármilyen *főnemzet* volt is, nem töltöttek neki csészét, vagy adtak hivatalt a királyok udvarában. Országbírája, nádorispánja, főispánja csak az lehetett, a ki misére járt. Egy várbeli porkolábságért is mindjárt gyónni mentek pater sz. Györgyhöz. A prédikatorok szentelésére nem volt bátorságuk zsinatot összehívni. Eltiltották válópöreiket, mert az csak a szentszéket, a jászai és szepesi káptalanokat illeti meg. A kegyetlenségektől sem riadnak vissza, hogyan mészárolták le taval Csepregen az isten házában a mestert, deákot, prédikátort, hallhatta, a ki siket nem volt. Természetesen annál több vigasztalót tud mondani Bethlen Gábor idejéből. Megértjük a szerző előadásából is, hogy Bethlen Gábor a váradi országgyűlésen 60—70 oláh prédikátort szenteltetett föl. Kár, hogy mind ez hosszú prédikácziók levével van föleresztve, melyek tönkre teszik az elbeszélés hangját. Hihető, hogy e dicsőítések a szószéket is megjárták, mielőtt sajtó alá kerültek volna, legalább a sok bibliai szöveg és kenetes declamatiók ezt sejtetik velünk.

Az eredeti történeti műveken kívül van egy pár fordításunk is, melyek mindketten Nagy Sándorról szólanak. Az első *Háporthoni Forró Pál*, a ki 1619-ben lefordí-

totta — *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedonok királyának viseltetett dolgairól* szóló munkáját és hosszú előszavában Bethlen Gábor fejedelemnek ajánlotta. Ebben a többi között magasztalja a fejedelmet, hogy «Gyula-Fejérvárott az fejedelmi házakat híres imperatoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezetesb hatalmas városoknak képeivel és annak felette az egész világnak bölcsen leirattatott figuráival, piros márványoszlopokra építtetett gyönyörűséges folyosókkal, drága aranyos kárpitokkal és egyéb sokat érő tündöklő eszközökkel oly ékesekké tétette, hogy az kik belejek mennek, azt vélhessék, hogy azokban nemcsak Erdélyt, hanem mind az egész világ kerekségét lássák és hogy nem házakban, hanem némineműképpen valami gyönyörűséges földi paradicsomban sétáljanak». Forró arra törekedett, hogy egy jó kiadást ültessen át magyarra, azért Brunó Kristóf jobb kiadását és mások jegyzeteit használta és a történet olvasását komoly okokkal, a Ciceróéival ajánlja. A fejedelem gondoskodott róla, hogy Forró munkáját egy jeles classicista, Várfalvi Kósa Mátyás táblai ülnök nézze át. A fordító érzi, hogy a római író nagyon *bőnyelvű*, míg a magyar *igen szűk*, a mihez *néhul nehéz értelmű czikkelyek* is járultak. A nyomtatással is meggyűlt a fordító baja. A kassai nagy tűzben Lipsiai Pál nyomdász is odaveszett s a nyomtatás «csak valami ifjacskákra és azokra is idegen nyelvűekre maradott vala». Mindamellett Háporthoni Forró Pál derék munkát végezett. Fordítása jobb, mint a saját lábán járó prózája. A latin író határt szabott a magyar bőbeszédűségének, könnyített nehéz, döczögős járásán, síma folyását, gördülékenységét mozdította elő.

Az Nagy Sándornak, Macedonok győzhetetlen királyának, históriája 1627 ben jelent meg Lőcsén Brewer Lőrincz nyomdájában. A névtelen szerző azt állítja, hogy Plutarchból és *egyéb bölcs írók irásiból* vette. Valószinűbb

azonban, hogy németből vagy latinból fordította. Maga a történet *ab ovo Ledae* kezdődik. Anactanabus egyptomi király Artaxerxes perzsa király elől menekszik országából s végre Macedoniába megy, hol elvarázsolja Olympia királynét, Fülöp király nejét, teherbe ejti, majd sárkány képében harczol Fülöp király mellett. Csudamódra világra hozza gyermekét a királyné. «Az gyermeken penig sem az atyjának, sem az anyjának ábrázatja nem vala. Az ő haja mint az oroszlánnak ő szőri kemény vala. Szemei mint a csillagok villogók valának. Fogai szertelen hegyesek valának és ő benne mindenképen az szőrösség mint az oroszlánban vala». Így foly a Sándormonda tovább, történet mesével vegyítve, a mit szivesen olvasott a kor fia. Már feledésbe ment Ilosvai Nagy Sándora, nem örültek a verses előadás feszes, kemény járásának, büszke és merev haladásának. Könnyebb, lengetegebb előadást kivántak; a nemzeti eszme szereti az igénytelenebb, háziasb és otthonosb elbeszélést, azért szivesebben forgatták a prózát mint a verset. És mikép a tartalom mutatja, inkább egy középkori Sándor mondával találkozunk e könyvben, mint valamely klasszikus írónak elbeszélésével. Legalább egyes részek a középkorra emlékeztetnek. Van érzéke a természet szépsége iránt is. Didimus király például mondja: «Gyönyörködünk az szép virágos mezőknek nézésében, honnat nagy szép gyönyörűséges illat az mi orrunkba jő, és az szép zöldellő erdőkben, holott külömb-külömbféle madaraknak szavokat halljuk és az szép kútfejekben és forrásokban gyönyörködünk». Szemére vet Sándornak, «hogy az isten nem fizetésnek, sem tulkoknak vérének, avagy kosoknak és bakoknak vérének általa engeszteltetik meg; hanem jó cselekedeteknek és könyörgéseknek általa és úgy hallgat meg mindeneket. Te nem szolgálsz az egy igaz istennek, ki mennyégben uralkodik, hanem sok idegen isteneknek». A szerző is mint Benczédi

Székely István, modernizálja a földrajzot, a mennyiben Sándor halála után Lysimachusnak adja hazánkat, hogy «az erős Magyarországnak ura légyen». A mi a fordító stilusát illeti, elég könnyen kezeli a nyelvet, nem hiányoznak ugyan az idegen szólásmódok, de jobbadán elég gördülékeny, úgy hogy olvasása kevésbbé fárasztó.

II.

POLITIKAI ÉS MÁS EFFÉLE IRATOK.

E században már nem csupán vallási és történeti müvek jelentek meg prózában, hanem a sajtó arra bírt néhány tehetséges írót, hogy a politikához is hozzászóljanak, tájékoztassák a közönséget az országos kérdésekről, a sajtóval tegyék nyilvánossá mindazt, a mi keblöket nyomta. Legelőször az üldözött protestansok hallatták szavukat. Az ő munkájok volt az a röpirat, mely *Querela Hungariae*: *Magyarország panasza* czímmel 1620-ban jelent meg. Szerzője, mint Pázmány sejti, a kassai lelkész. *Alvinczi Péter* lehetett. Az ügyes toll is erre a szerzőre mutat.

A *Querela Hungariae: Magyarország panasza* sötét képet rajzol hazánk állapotjáról, melynek oka senki más, mint a *nyírt* papság. Míg a latin eredeti, mely a magyarral párhuzamos hasábokban halad, csupán a clerus szót használja, a magyar szöveg mindig a *nyírt*, a *pilises*, a *tar* papságot emlegeti. Ez az oka a haza szörnyű szerencsétlenségének, miről a XVII. század emberének könnyű volt hatásos rajzot adnia. Hisz az effléknek meg kellett hatniok az olvasót, hogy «az akasztott embereket, holt nyüves embereknek dögöket megötték; az titkon megölt emberek húsát, disznó vagy tehénhús közé elegyítvén az mészárszékben árulták». A tar papok eszközölték, hogy a királyi katonaság, különösen a boloniak

(vallonok) serege borzasztókat művelt, hogy öldösték, gyikolták a protestansokat, elűzték papjaikat, lefoglalták templomaikat, katholikusoknak keresztelték a kisdedeket, megakadályozták az elhunytak tisztességes eltakarítását. A bécsi békekötés sem tudott rendet csinálni. A nyirt papság felizgatta a királyt, intette, hogy szegje meg igéreteit, megakadályozta az 1618-iki országgyűlés sikereit, elfogatta a csehek követét, tiltakozott a vallásszabadság ellen. Különösen veszedelmes tagja e papságnak Pázmány Péter, a ki, a hol lehet, sujtja a prédikátorokat, elfoglalja a protenstans templomokat. Hasonlókat követ el Homonnai György is, valamint Dóczi András, Lónyai András, Eszterházy Miklós. Bár a kassai gyűlés a haza ellenségeinek jelentette ki őket, mégis magas méltóságokat nyertek stb. stb.

Mindezeket erőteljes nyelven, sok keserűséggel, de itt-ott nehézkesen mondja el a magyar szöveg. Néha azonban fel tud melegedni és vérző szívvel és nemes felháborodással szól üldözőiről.

E röpiratra válaszolt *Pázmány Péter* esztergomi érsek, *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio*: *Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissitása* 1620. czím alatt. A *Magyarország panaszának* egyes pontjait ugyanazon hévvel czáfolgatja az író, szemökre veti ellenségeinek, hogy az erdélyi fejedelem betörésének egyik tényezőjéül «a híres neves német nemzetség ellen való meggyökerezett gyűlölség» szolgált, a miben jobbára igaza volt, ez a gyűlölség azonban legnagyobb erényök vala. Minden magyar hálával lehet eltelve irántok, mert tudták, hogy szörnyű ellenségök, a török, mellett van ennél veszedelmesebb is: «a híres neves német nemzetség». Különben Pázmány nem marad adós az erdélyi had visszaéléseinek felhozakodásával, hogy a többi közt: «a böcsületes püs-

pököket, prépostokat, apáturakat, kanonokokat gyalázatosan mezítelen levetkőztetvén, utálatosul idestova hurczolta, rabok gyanánt korbácsokkal, ostorokkal, verésekkel, pökdösésekkel és ezen gyalázatos szidalommal hóhér módra gyötrötte. Mit mondjak amaz kassai fene dühösségről? Crisinus Marcus esztergomi kanonokot és más két tökélletes életű papokat, a Jézus társaságabeli szerzeteseket, Pongrácz Istvánt és Grodeczius Menyihártot, midőn semmi fenyegető avagy hitegető beszédekkel reá nem vihették volna, hogy a közönséges keresztyén hitet megtagadnák: kegyetlen sebekkel megölték és a többit halva, az egyiket pedig holt-elevenel a büdös árnyékszékbe vetették és avagy ott hagyták, hogy megrothadjanak, avagy (a mint hírül beszellik), hóhérral (óh örök tűzzel büntetendő vétek) ki vonyattak és a szent martyroknak, mennyországba és arany menyezetekbe való méltóságos ereklyéjeket, a hóhérok által ismég ganéjba és a Bocatius házánál való moslékba eltemették».

A politikai iratokhoz számítjuk gr. Eszterházy Miklós Lónyai Zsigmondhoz és az erdélyi fejedelemhez irott leveleit. Ez utóbbinak a czíme: *A magyarországi palatinusnak, gr. Eszterházi Miklósnak, Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt egynehány intő leveleinek igaz pariája.* Megjelent 1644-ben. Később 1645-ben. Nem csupán a politikus és államférfiu, hanem kiválóan a jó hazafi szól soraiból; kéri és inti a fejedelmet, ne támadja meg a hazát, ne idézze fel a háború ördögét magyar és magyar között. Már Bethlen Gábor üzente Eszterházinak, hogy «látja, hogy mészárszékre hozta . . . a magyarságot»; ő se tegye tönkre az országot. A «szabadság keresése» nem igazi ok a háborura; hisz «a magyar nemzet sok vért ontott a szabadságért», de hozzáteszi, hogy «nem az ilyen religiókeresésért, hanem más kath. religiónak oltalmáért és törvényes s rendes szabadságért». Érdeke-

sek a különféle országok politikájáról adott itéletei, melyek mutatják, hogy a magas állású író jól ismerte a hatalmak tendentiáit.

E sorba veszszük fel *Pataki Füsüs János* ungvári prédikátor 1626-ban kiadott munkáját, a *Királyoknak tűkörét*, mely Bethlen Gábornak van ajánlva. Magyarúl írta a felség és az országban levő magyarok kedvéért. Kivánatosnak tartja, hogy «az mi nyelvünket . . . ékesgessük». Igazolja, miért fog mindig igazat mondani. Az olvasóhoz elég zengzetes magyar distichonokat intéz, azután a hozzá intézett latin versek következnek, az egyik Kassáról (1625 decz. 6.) Molnár Alberttől. Vannak benne érdekes vonatkozások, mint pl. Báthori István igazán bölcs mondása, hogy az Isten hármat tartott fenn magának: «Semmiből valamit teremteni, jövendőt tudni és az lelkiisméreten uralkodni.» A királyok azonban nem a lelkeken, hanem a községen uralkodnak, a külső tiszteletet megkövetelhetik, «de hogy így vagy amúgy az ő szivében hidgyen, nem». A lelkiismeret szabadságának e kezdetleges hirdetése mellett van még sok bölcs és okos tanácsa a fejedelmek számára, kik között nagy tisztelettel viseltetik Bethlen Gábor iránt. Dicsérettel említi az ő érsekújvári csatáját, melyben «elfogta (az ellenség) élését és ilyen módon népének semmi veszedelmével győzte meg». Irálya sokszor fölös szónoki virágokkal, előadása kevésbbé logikus eszmemenettel jár, az egész mű azonban kitünően jó benyomást tesz reánk, a szabad szó hangja üti meg fülünket s érezzük, hogy a könyv írója mélyebb erkölcsi érzéssel birt, ismerte korának bűneit, melyeket kivált a tobzódást, részegeskedést, bújaságot erősen ostorozza. A könyv az actió fényes napjaira emlékeztet, mikor meg tudták mondani föl- és lefelé az igazságot.

Emlékezzünk meg itt egy híres idegen munka fordításáról is. *Draskovith János* tárnokmester 1610-ben

kiadta magyarra fordítva *Gvevara Antal Horologium Principum azaz a fejedelmek órájának második könyvét*, míg az első és harmadik könyvet *Prágai András* fordította magyarra 1628-ban. *Gvevara* spanyol ferenczi volt, a kit V. Károly császár püspökké, kisérőjévé és krónikásává tőn. A *Horologium principum* amolyan történeti allegoriaféle, melynek nem annyira Marc-Aurél, mint V. Károly a hőse. Gvevara korának kedvelt írója volt, a kinek elegáns, de sokszor dagályos rhetorikája tetszett és szivesen lefordították az európai müveltebb nyelvekre. A magyar fordítás, kivált Draskovitsé, figyelmet érdemel; nyelve előkelő nemes ízlésre mutat, elegantiával gördülnek mondatai, a mellett hiányzik az a keresett élesség és különös kifejezések hajhászata, a mi a spanyol író egyik sajátja volt. Könyvét nejének, a tudós és hosszú életű Istvánffy Miklós vérének ajánlja.

LYRA.

I.

VALLÁSOS LYRA.

A század nemzeti eszméje zárkozottabb lévén mint a letünt actióé; természetesen lyrája sem olyan szenvedélyesen csapongó, sötét és fenséges, sarcastikus és felháborodott mint azé volt. A nemzeti eszme idején szivünk, egész bensőnk összébb szorúl, nem ölelünk mindenkit keblünkre, csak hazánkfiait, testvéreinket, családunk tagjait halmozzuk el szeretetünkkel; nem epedünk a szabadságért, nem lelkesűlünk az egész emberiségért, családunk, törzsünk, nemzetünk egészen lefoglal bennünket; nem csoda, ha a kor lyrája megszünt annyira pathetikus lenni, hanem a helyett bensőbb, melegebb lőn. Édes boldogító érzelem, jámbor vallásos áhítat, isten iránti szeretet és hő odaadás a vallásos lyra előkelő sajátsága. Háttérbe szorúlnak a felháborodás vad kitörései, gyűlöletes nyilatkozásai, helyettök az ájtatos lélek bizodalma istenben, a resignatió kibékítő nyugalma foglalnak el minden tért. Kivált a katholikus lyra igazán meleg. Már a hitvitázó irodalomban megemlékeztünk *Hajnal Mátyásról*, *Kopcsányi Mártonról* stb. mint a kik némi bensőséggel tudtak énekelni. De a többiek sem maradtak el tőlük. A vallásos lyra mint a világi is, bensőbb, kedvesebb lőn, jobban a szívhez szólott, míg az actióé inkább az észből, a nagy,

magasztos gondolatokból indúlt ki s az emberiség erkölcsi színvonalának emelése lebegett előtte; a reactió lyrája az ember szűkebb, korlátoltabb érzelmeit, sokszor önző eudaimonikus áhítatát dalolta, zengette. Csak önmagát és az övéit kivánta boldogítani, ezt azonban a családi érzés hevével, melegével tette. Mint látni fogjuk, egyetlen nagy lyrikus sem tünt fel közöttük, nagy tehetség nem lépett föl a vallásos lyra terén; de van számos tiszteletreméltó név, melyeknek érdemeit kicsinyleni nem szabad

Forma tekintetében is emelkedett a lyra. Az actió kora az ő újításaival, merész próbáival elvetette a réginek laposságát, könnyű pongyoláját. Ünnepélyesebb, méltóságosabb, feszesebb kivánt lenni. A nemzeti eszme azután magáévá tette az újnak egy részét, beléolvasztotta a saját formáiba, könnyed zenei ritmusába. Müvészi színvonalra emelte s megteremtette azt az országszerte kedvelt dallamos verselést, melylyel már a mult időszak folytán a reactió hajnalán találkoztunk és Balassastróphának nevezünk. Ezt szerették legjobban. Úgy látszik, nem jutott el a szegény népig, a jámbor parasztig; de az urak szivesen és leggyakrabban éltek vele.

Rimai János (1564—1631) előkelő szerepet játszott a politikai életben, nem egyszer volt követ a török udvarnál, mint lyrai költő tekintélyes nevet vívott ki magának irodalmunkban. Verseinek a radványi codexe mondja róla: «Méltó, hogy a Balassi írásitúl messze ne hagyjuk, mert Balassi Bálinton kívűl csak egy magyar sem érkezhetik el véle, bár ugyan igyekezzék is rajta, kiről itéletet tehet, akárki az írását olvassa; az mint Balassi Bálint is így szólott róla éltében, mond: Ha úgy mégy elő dolgodban az mint elkezdtél, gyakorolván azt — nemhogy el nem érkeznél vélem, de meg is fogsz haladni. Sőt halála órájában is őtet vallotta Balassi helyében valónak lenni, kit véghez is vitt Rimai János . . .» Énekei számos

kiadást értek meg és vallásos tartalmuk megfelelt a reactió első áramlatának. Az érzés igazságával tudott kortársaihoz szólani, a bűnbánó szív fájdalmát némi melegséggel és hévvel tolmácsolni. Határtalan bizalma istenben, gyöngéd szeretete az egek urához, a szentek szentjéhez, enyhítő, vigasztaló és önmagában vallásos lelke egészen más hangon nyilatkozik mint a milyenen az actió szentjei szoktak szólani. Ha baj nyomja, bizalommal kiált istenéhez:

Azért te szolgádnak siess oltamára,
Hogy gonoszság miatt ne jussak halálra,
Csak tégedet várlak lelkem váltságára,
Elhagyott igyemnek bosszúállására.

Vidámíts meg immár hitem szerint egyszer,
Hogy elvegye zsoldját a versengő ember;
Híveid romlását ne örűlje többszer,
Ki miatt epedtem én is sok ezerszer.

Számtalanszor hangoztatja az isten jóvoltát, a ki hű két szemével mindig a földre néz; az isten jósága azonban kell hogy ellenségeinek megalázására is szolgáljon; lássák, külső jelekből is vegyék észre, hogy szereti őtet az isten s azok hiába ássák a vermét.

Erősen meg van győződve, hogy az isten szeretete jólétben, földi boldogságban is nyilvánúl, az ártatlan élet sok jót és áldást hoz reánk. Hisz atyáinkat is így jutalmazá az ég ura:

Eltek sok időt szép ékes vénséggel,
Tagjok erős volt, gyomrok egészséggel,
Ő szomszédjokkal laktak békeséggel,
Nagy csendességgel.

Szeretet köztök zöldelt nyájassággal,
Törvényt itéltek tiszta igazsággal,
Téged szolgáltak szorgalmatossággal,
Hálaadással.

Állott nagy rendben fiok és leányok,
Ölökben tartván édes unokájok,
Bort, búzát bőven termett ő munkájok,
És gyümölcsfájok.

Azért minden lépten csak hozzá fordúl:

Vagy űlök, fenjárok,
Fekszem vagy ballagok,
Lovon avagy gyalog,
Honn vagy kinn sétálok,
Rád kiáltok, tiéd vagyok
És óltalmat tőled várok.

Nem éles kard éli,
Tudom győzi s veri
Ellenségem seregét,
Hanem a te karod,
A holott akarod,
Hogy kinyújtsa erejét;
Mihelyt megijeszted,
Szörnyen elterjeszted,
S futván hányja fegyverét.

Mikor «a jó emlékezetű, vitézségben és istenes életben gyönyörködő» Homonnai István felszólítja egy jámbor ének szerzésére, megint az itteni szeretet és bizalom szólal meg benne.

Tudja, hogy az isten bűneinkért pogány kézben hagyja várainkat, de mihelyt megtérünk, mindjárt visszaadja. Mint a nemzeti eszme gyermeke gyűlöli a haza ellenségeit és az istentől várja a támogatást, melynek hatását lelkesen rajzolja:

Ezt dob, trombitaszó mindenkor vidítja,
Az ellenség ellen örömmel inditja,
Kopia rontásra karját vastagítja.

Roppanást, sikoltást, lövést semminek vél,
Megbátorodott már istenében s nem fél,
Festett pogány vérrel, szagával ugyan él.

Hazája védelme, ellenség rontása, diadal öröme, hírnév dicsősége mind *kedves élet* neki; nem retteg, ha befesti a pogány vére és jól esik neki a *szaga*. Ime a reactio kedves dalnoka, kit Balassa után legtöbbre becsűltek kortársai, verseinek ritmusa sokszor esik kifogás alá, nagy képzelő tehetséggel sem volt megáldva, hogy új gyönyörű képekkel igézte volna meg olvasóját; de mégis poéta volt a javából, milyeneket a XVII. század lyrája nemcsak nálunk, hanem másutt is hasonlókat tud felmutatni. Toldy azt hiszi, hogy Rimainál «az élet s a költészet nem mutatta azon szép egységet, mely normalis idők sajátja» Ha nem csalódom, Rimai verseiben az élet és a költészet csak oly egységben és harmoniában voltak egymással, a minőben minden énekes az ő énekeivel szokott lenni. Rimaiból saját lelke szólt verseiben és úgy szólott, a hogy tudott szólani. Mint komoly munkás és istenes ember tevékeny és istenes lelkének megfelelő énekekben szólamlott meg s úgy tette, a hogy a nemzeti eszme gyermekétől várni lehetett.

Kevésbbé változatos és felszinesebb verselő *Beniczki Péter* szentelt vitéz, a kinek verseit jóval halála után Bartok István esztergomi vicarius adta ki 1664-ben *Magyar rhythmusok* czím alatt. A könyvecske első részében többnyire vallásos énekekkel találkozunk. Könnyed jól csengő versszakokban zengi Beniczki az ő vallásos érzelmeit. Talán maga a legtöbbször használt Balassastrópha is mutatja, hogy nem valami mély és erős érzelem feszítette a kebelét. Képzelő tehetsége azonban gazdagabb, mint Rimaié, legalább könnyen tud elég csinos képekkel, hasonlatokkal állani elő. Különben okos és józan fő, a ki az ő egyszerű és egészséges moraljával sok olvasójának tetszhetett. Ez az ő tere, itt egészen otthon van. De mihelyt erősebb érzelmet akar zengeni, mélyebb fájdalmat,

felháborodást pengetni, könnyen a nevetséges határára jut; például mikor megszólítja a szivét:

Kősziklától fajzott,
Sárkány tején hízott,
Elfajult kemény szivem!

A rím persze őt is bohó mondásokra kényszeríti, mint például mikor lelkét egy *elutált edényhez* hasonlítja, mely *vezér nélkűl téveleg.* Másrészről józan, egészséges gondolkodása szereti a *szabadságot,* mely alatt a csekély igényű középszert, a szerény követelésű, de gondtalan életet érti. Sajnálja azokat, a kik más asztalánál törűlik meg a szájokat, míg úr az, a ki saját házában lakhatik. Lehet, hogy füstös ez a házikó s csak sással van fedve, de jobb más ember palotájánál.

Wathay Ferencz szomorú rabságában 1604-ben készített egy «*Énekes könyvet, melyet . . . az Fekete-tenger mellett az fekete toronyban Konstantinápolyon kűvül való nyomorúlt rabságomban szerezvén, Galatha városában csináltattam* és punktrul-punktra egy voniétásig minden ujonnan szerzett énekekvel magam tulajdon kezeivel irtam anno 1604.» A kézirat az Akadémia tulajdona. Előszavában int, hogy énekeit és historiáit nem *világi dicsöségre való hirért* szerzette, hanem, hogy szivének bánatját könnyebbítse, fájdalmát enyhítse. Csinos kezdőbetük és kifestett képek jelezik, hogy ráért a szegény rab az énekszérzésre és rajzolgatásra. Az elég testes kötet számos éneket foglal magában, melyeket az érzés őszintesége és keserves bánkódása jellemez inkább vallásos lemondással és hazafiúi fájdalommal, mint kétségbeeséssel Az első ének mindjárt az Istenhez fordúl, míg a másodikban könnyed, dallamos sorokban búcsúzik gazdájától s azt hiszi, hogy nemsokára megtér, háta mögött

azonban ott leskődik a szerencse és megmondja neki, hogy mielőtt visszatérhetne,

Büdös tömlöcz előbb szobád,
Lesz sötét ház te palotád,
S Törökország addig hazád,
Lesz míg látod ezt a gazdád.

A *negyedik énekben* panaszkodik, hogy nándorfehérvári kalodájában írta és így szól Jézusához

Szégyenelvén látod mert járom ez várast,
Holott én nem szoktam vala az kuldulást,
Egy kis oszporáért töröknek az áldást,
Nem örömest mondom szerencsekívánást.

Az *ötödik énekben*, valamint a *hatodikban* kinos panaszra nyílik az ajka, mert mint a rajz mutatja, talpát verték és úgy látszik, *csapásitúl elalélt.* A következő ének rajzában, mint rabot kísérik. A *kilenczedik* énekben már fölemlíti, hogy elunta Azsia földjét nézni, mert habár érdekes, másfelé, haza száll az ő gondolatja. «Nincsen itt módjok, semmi víg italjok töröknek, hegedűjök, kit szép cziterával és gyönge virginával ők megpendíttetnének, hosszú palotában egymást rázó tánczban ők semmit gyönyörködnek.»

A *tizenegyedik* és *tizenkettedik* ének megint szomorú sorsának emlegetése és az isten irgalmának kérése. Így folynak előttünk a többiek is. Bár mély részvétet érzünk iránta s képzelmünk oda száll hozzá a tenger partjára, fölmegyünk közelébe a fekete toronyba, végre is kifáraszt a gyötrelmek egyhangu pengetése. Azért jól esnek az oly sorok, melyekben valami szokatlan, nála új hang üti meg fülünket. Például a XVI. énekben ritka melegséggel szólítja meg a fülemilét; eszébe jutnak a régi idők, mikor «szép piros hajnalban, nyugodván ágyamban hallik vala zöngésed.»

Igazán szépen, meghatóan írja:

Azért is madárka, menj el inkább haza,
Mert nem jó, hidd el, itt lakni,
És ha isten adja, fejem szabadétja,
Megakarom hálálni;
Értem fáradságot s te jóakaratod,
Otthon jóban köszönni.

Avagy talánd inkább, itt való vagy nyilvább,
S nem onnand hazúl jüttél;
De csak én szömömnek, tetszik bús szivemnek,
Hogy kezemből röpöltél;
Holott szód szintén oly s harsányságod is oly,
S nem ittvalónak tetszel.

Néha magát is vígasztalja és így kezdi versét: «Áldott vénség! vígadj, ne bánkódjál!» Kikeletre a természet szép madaraihoz fordúl és boldogságukat látva egykori boldogságának emléke virúl fel előtte és édesbús fájdalommal siratja szerelmét, szeretne hazamenni, szép zöld fák alatt csak egyet aludni, társát ott találni s neki panaszkodni. Szedne szép ibolyákat, összekötné más fűszállal és kedvese ajkához illetné, a ki bizonyosan térdhajtva köszöntené. Hő szavával behíná házába, enni-inni hozna, komorájába fektetné s maga is hozzá *holdulna.* Vele azután ő is vígadna, a madárkáknál is vígabb volna.

Ah mily hálákat Istennek adnék,
Ha ily jó üdőt valaha érhetnék!

Szenczi Molnár Albert zsoltárfovdítása «az francia nótáknak és verseknek módjokra» 1612-ben Oppenheimban jelent meg csinosan nyomatva. A végén már különösen szertartási énekeket is foglal magában, némelyek régiek vagy pedig a protestantismus első énekeseitől, mint Huszár Gáltól vagy Bornemisza Pétertől valók, pl. a «Gyermekek rengetésére», melyben ugyan kevés gyermeki van. Molnár Albert munkája azonban nagy jelentő-

ségű munka. A nemzeti eszme első tizedeiben a buzgó protestans izléssel tudta párosítani a két idő szellemét. Új volt a formára és dallamra nézve, de elég nemzeties, elég magyaros nyelvére, erős és fenséges stilusára nézve. A nemzeti eszme bensősége és melege ömlik el sorain, melyek idegen mintákat honosítanak meg a magyar földön. Hosszas külföldi tartózkodása, idegen házassága, más vidékek szokásainak elsajátítása két ország gyermekévé tették a hányatott férfiut. Ifju korának magyar géniusa másik hazájának geniusával párosúlt s e szövetség üdvösen hatott költészetére, melyet szivesen fogadtak a protestansok, az új eszme hagyományosai. Szenczi Molnár Albert a két eszme összeütközésének napjaiban virágzott, ifjusága ebbe a korba esik. Költészetén tehát mindkét időszak jellege megvan. Idegen, művészibb formák meghonosítása jó magyaros nyelvvel párosúl nála. Eljárására nézve mondja: «A régi magyar énekekben avagy semmi egyenlő terminatiók nem voltak, avagy tíz vers is egymás után minden egy igében ment ki, a honnan az históriás versekben számtalan az sok *vala, vala, vala*, kin az idegen nemzetek, kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni. De hála Istennek, ez egynéhány esztendőkben az mi embereink is ékesb verseket szoktak írni». Jellemző, hogy 1600 körül nemcsak nálunk, hanem az összes művelt népeknél találkozunk a verselés javításával. Molnár is emelni akarta korának ízlését, tökéletesíteni versformáját, de elsajátítja, magáévá teszi a nemzeti érzés igénytelen kedvességét is. Mindezt mutatja a mü népszerűsege. Számtalan kiadást ért. Majd minden protestans ház és templom Molnár egyházi énekeit, szép zsoltárait zengette. Még az unitáriusok sem idegenkedtek tőle. A szegény vándor magyar azonban nem élvezhette müvének anyagi hasznát; csak a dicsőség és hiveinek tisztelete maradt meg hamvainak.

A mostani reactio idején különösen a zene szempontjából bolygatják Szenczi Molnár Albert tevékenységét. Azt hiszik, különösen *Bogisich Mihály*, hogy «a franczia nótájú zsoltárok, míg egyrészt nemzeti egyházi zenénket jóval hátravetették, másrészt a magyar protestansok templomi éneklését összezavarta. E zsoltárok . . . a magyar protestansok között egész szellemi forradalmat idéztek elő. Csaknem másfél századba került, míg a zsoltárok dallamai csak részben is gyökeret verhettek». A mostani protestansok között is felhangzik efféle panasz. 1858-ban a *Sárospataki füzetekben* egy zenetanár mondja: «A melódiákat néhol az eredeti rythmustól megfosztják, az őshangokat önkénytesen megváltoztatják, idegen elemű, azaz nem a melódia hangneméhez tartozó hangokkal kicserélve, ferdén, ízlés nélkül, eredeti tisztaságukból kivetkőzve éneklik». Bogisich azt hiszi, hogy «Szenczi Molnár Albert hosszas külföldi tartózkodása alatt megfeledkezett hitsorsosainak képességéről, midőn ama finom, müvészi kivitelű és sok zenészeti képességet igénylő franczia dallamokkal a magyar protestansokat megajándékozá».

E kifogásoknak érthető alapjok van. A Molnár-féle zsoltárok és dallamaik az actio korának utolsó alkotásai, melyeket nagy lelkesedéssel fogadtak, de a nemzeti eszme haladásával mind jobban feltűnt a dallamok idegen származása s mint Révész Imre megjegyzi, a melodiák csakhamar elferdűltek a nép ajkain, azaz más szóval magyarosabbak lettek. A hozzájok közelebb álló magyar dallamokkal elegyítette a nép. Nagyon érdekes, hogy a XVIII. század actioja újra felkarolta a Molnár-féle dallamokat; 1730 körül *Szigeti Gyula István* kolozsvári tanár, utóbb püspök, ki «külföldön a zenészetben kellő képzettséget nyervén, nagy buzgalommal működött Erdélyben a melódiák eredeti tisztaságának helyreállításában». «Ezen reformtörekvés azonban mind e mai napig nem sikerült»,

mondja Bogisich. A mi nagyon természetes, mert *Goudimel* dallamai nem magyar, hanem franczia származásúak; az új eszme actioja meghonosította ugyan őket; de egészen nem olvaszthatta belé a magyar zenébe, s így valahányszor uralomra jut a nemzeti eszme, többé kevésbbé meg fogják támadni és a magyar zene szempontjából ostromolni Goudimel dallamait. Nem a magyar ember tehetségén múlt tehát, hogy «ama finom, művészi és sok zenészeti képességet igénylő franczia dallamokat» nem énekelte szabatosan a magyar; még Révész Imre véleménye sem egészen bizonyos, hogy «kevés lévén még akkor őseink között a hangjegyekhez értő egyén, csak nehezen és ritka helyen tudták kitalálni a melodiákat». Abban sincs igaza Bogisichnak, hogy ezek nemzeti egyházi zenénket visszavetették s a magyar protestansok templomi éneklését összezavarták. Az új eszme, az idegen forma az actio idején reformáló hatással van az ember szellemi, erkölcsi és aesthetikai világára, ekként a müvészetre s benne a zenére is. Igaz, hogy az új eszme és forma első megjelenése zavarólag is hat, de forrása lesz a haladásnak, tényezője a tökéletesedésnek s ilyenek voltak Grudimel dallamai, a minek bizonyítgatása a magyar zene történetébe tartozik. Itt csupán annyit legyen szabad fölemlíteni, hogy a múlt századi actio idején megjelent protestans énekes könyvek, mint az *Új zengedező mennyei kar* (1746), *A soltároknak négyes nótájok* (1743), mely 1774-ben *Maróthy György Az éneklés mesterségéről való rövid tanításával* megtoldva Debreczenben újra megjelent, ismét az idegen, a külföldi alakokhoz fordúlt, míg a reactio első pitymallatára az ébredező nemzeti eszme hatása alatt 1778 ban Margitai István nyomdájában megjelent a reactio terméke, az *Isten közönséges tiszteletére rendeltetett énekes könyv*. De nem csupán az egyházi zene bizonyítja ezt a törvényt. Még sokan emlékeznek száza-

dunk huszas, harminczas éveinek különféle nótáira, dallamaira, melyeket az ötvenes, hatvanas években is énekeltünk, mily kevéssé magyarok, nemzetiek valának, tudja minden zenész.

Mindezt a Molnár-féle zsoltárok elleni kifogásokra és a zene fejlődésének megértésére kellett felhoznunk.

A nemzeti eszme, midőn egy részét magába olvasztja az új eszmének, feldolgozza, magáévá, mondjuk, nemzetivé teszi azt. Az actio napjaiban átalakult a régi verselés, idegen formák honosúltak meg, azért 1600 körül nálunk is gondolkodtak az újnak és réginek feldolgozásáról épen úgy mint más nemzeteknél, vagy pedig a XVIII. század végén és a XIX. elején, mikor többen foglalkoztak a verselés elméletével, vagy ismét az ötvenes évek körül, mikor pl. Arany János értekezik a nemzeti versidomról és assonantiáról.

A nemzeti eszme első tizedeiben, a feldolgozás éveiben a nyelv is megnemesbül, fenséges, erőteljes, hatalmas lesz. Szokatlan és merész inversiók, meglepő fordulatok jelennek meg a költő ajkain, magasztos ódai hang rázza meg egész bensőnket, mely később a reactio haladásával eltünedezik, a megrázó képek és hasonlatok, szokatlan jelzők mind szokottabbak lesznek, a szók elvesztik erejöket, a szólamok ellaposodnak, banálisok lesznek. Mesterséges különczködés, keresett rímelés, könnyen gördülő, lágyan csengő ritmus foglalja el az előbbi erő és fenség, szenvedély és hatalom helyét. Az új eszme visszaszorításával és egy részének feldolgozásával elenyészik az óda merész hangja, elnémúlnak a nagy eszmék és erős érzések, hogy egy ujabb actio napján ismét megjelenjenek.

Nemcsak külföldön, hanem nálunk is többen foglalkoznak azzal a gondolattal, miért hiányzik napjainkban is az igazi óda ereje és fensége. Például *Jancsó Benedek*

Molnár Albertről szóló becses tanulmányában fölveti ezt a kérdést és fáj neki, hogy hiányzik az erős érzések velőt rázó költészete, ez a valóságos titáni költészet. Ő is, mint mások *a democratikus korszellem hatásának* tulajdonítják ezt a tüneményt. Pedig semmi köze sincs hozzá a democratiának. Egyedüli okát a reactio teljes győzelmében kell keresnünk. A nemzeti eszme diadalával nem pendítik meg a költők húrjait «az egész ember szellemi valójából fakadó nagy eszmék». A német Gotschall azt hiszi, hogy csak modernné kell tenni az ódát és meg lesz mentve a nagy eszmék és erős érzések szereplése a költészetben. A franczia *Guyau* mélyebben keresi az okát. A bölcsészeti és socialis eszmék jogosultságát védi és a nagy franczia költőknél keresi ezeket. Igazat ad Hugo Victornak, hogy a költőnek missiója, küldetése van; hogy a nagy költők a tömeg nagy kezdeményezői, a dogmátlan vallás papjai s elmondja a nagy zsidó költővel, hogy a poeta a nemzetek e világossága. Mindez nagyon igaz csakhogy azt nem tudja Guyau és mások megmondani hogy minden ajánlás, dicséret ellenére miért nem kellenek ma a bölcselő és socialis ódák; nem tudja, hogy ezeket csak az actio idején és a reactio elején látjuk szívesen, most nem igen kellenek senkinek.

A vallásos lyra derék munkásai közé számíthatni *Péczeli Király Imrét*, kinek verseiben nincs hév, nincs erős képzelet, a mint több társánál sincs, de megvan az őszinte vallásos érzés meg a honszeretet, mely megvetéssel, fájdalommal fordúl el a szomorú jelentől és a fényes múlt emlékezetében keres kárpótlást. Ilyenkor szebb hang üti meg fülünket. Szépen és érzéssel tudja mondani:

Régi Mátyás király hogyha felkelhetne.
És szép szemeivel ha reánk nézhetne,
Mint a sebes eső rajtunk könyvezhetne
És sok gonosztevőt méltán büntethetne.

Elkölt az igazság, meghalt Mátyás király,
Kegyes Isten csak te fejünk felibe állj;
Sok gonoszságinkért minket meg ne utálj.
Sőt fiad kedvéért erőddel mellénk állj.

Mint kortársai, ő sem barátja a tiszta lyrának. Verseibe történeti és bibliai példákat vegyít, melyek a reactio epicus izével hatnak. Szereti a hasonlatok halmozását. Pld.: «Rózsaeczet fejünk forróságát óltja, Eufrasia vize szemünket tisztítja, az erős flastrom is sebünket gyógyítja: így testi nyavalyánk lelkünket jobbítja». Az ily versek azonban nem az igazi lantosnak az ismertető jelei. Csinált, sokszor nehézkes poesis.

Pécsi Simon, a szombatosok nagy támogatója és szervezője mint vallásos költő is szerepelt. Nemcsak prózai müveket fordított, hanem zsidó énekeket is. Nagy műveltsége és a ritmushoz való érzéke dallamos sorokban tudta kifejezni a judaismus eszméít és ájtatos érzelmeit. Ma már nehéz meghatározni, biztosan megjelölni, melyek Pécsi Simon énekei, de azok, melyekről kétségtelenül tudjuk, hogy az övéi, korához képest csinos, néha szép költemények. Többnyire zsidó lyturgiai énekek fordításai, átdolgozásai, a mit Kohn Sámuel szerint Pécsi kisérlett meg először. «A zsinagogai költészetnek idegen talajba való átültetése legelőször magyar földön történt, Erdély székely szombatosi közt». A zsoltárfordító Pécsi a jelesbek közé tartozik. Ebben nem csupán mint kitünő hebraeista volt kiváló, hanem költői lelke is segítette. Kohn Sámuel kiemeli, hogy finom érzékkel bírt szövegének költői szépségei iránt, jó magyarságával rendesen eltalálta a zsoltárok fenkölt szellemét, jobban ott, hol a zsoltáros hatalmasan pengeti hárfáját, mint a hol lágyan rezgeti lyrája húrjait. Pécsi értett a diadal és a bosszú, a fenyegetés meg az átok szenvedélyes kitöréseihez.

Az énekek versfejeiből nehány más szombatos szer-

zőnek neve is kiderül, minők: *Sinka György*, *Bökényi János*, *Tolnai István*, *Magyari Péter*, (*Mederi Péter?*) *Sándor János* és *Gerghli*. Róluk azonban keveset vagy semmit sem tudunk.

Általában a szombatos énekek között néha igazán szépekre találunk. Az üldözött rajongók mély érzés, erős fájdalom nyelvén tudták kifejezni magukat. Mily szép, mily igaz. mily megható ez a hymnus:

Választott szenteknek kegyes őrizője,
Egeknek, tengernek, földnek nagy istene,
Hatalmas vezére,
Méltó panaszunkat fogadd füleidbe.

Gyermekded plántádat ne hagyd kiszaggatni,
Kit pogányok között kezdettél fundálni,
Jó talpra állatni,
Örökös frigyeddel magadnak foglalni.

Noha keresztyénség nagy fentartja tollát,
Ördög is ellenünk igen feni fogát.
Ártalmas haragját,
Ha nem őriz szent Ur, megállja bosszúját.

A szombatos énekek után emlékezzünk néhány vallásos énekről. Lágy panaszos hangú az *Üldözött protestánsok éneke*, mely alighanem a XVII. század elejéről való (Csoma-codex). Fájó szívvel mondja:

Egy felől környűlünk az szent érdemesek,
Más felől környűlünk idegen nemzetek,
Kiknek az Krisztusnak szolgái: nevetség!

Szidalmazzák ezek az Krisztusnak nevét,
Nem külömben tartják mint eretnekeket,
Az kik az Krisztusban vetötték hitöket.

Valószinűleg mindjárt a század elejéről való a *Protestáns magyarok fohásza istenhez jó fejedelemért*, mikor mindenfelé nyomták őket, mikor «az tiszttartóknak kedves

csak az bírság,» mikor a fejedelmi pártolás, a tekintély elve megerősödött az országban. Olyan fejedelmeket, bírákat kérnek, a kik «templomra, scholára, főgondot viselnek jámbor tanítókra . . . Ne adj nekünk úr Isten gyermekfejedelmet, puha asszonyi ember természetüeket és gyermekeszüeket.»

Törökök ellen hadakozó magyar vitézek fohásza Hölgye Páltól Szencsey könyvében erős erzéssel tolmácsolja hazánkfiainak fájdalmát, mikor mondja:

Panaszát úr Isten mi szegény hazánknak,
Hallgasd meg siralmát jó Magyarországnak,
Légy szabadítója romlott házainknak,
Sok szegény árváknak, kik hozzád kiáltnak.

Brandenburgi Katalin keserve czím alatt Thaly Kálmán kiadta a Bethlen Gábor második nejéről szóló éneket, melynek versfejeiben e szavak állanak: *Branderburgumi Catharina sír.* Mint az ének czíme mondja, a fejedelem' halála után Katalin titkon katholikussá lett, «hogy királyi méltóságra mehessen, (ezért) a fejedelemségből kivetik, azután istenhez térvén, a következendő énekben vallja meg bűneit és istentől kegyelmet kér.»

Teremtőmet immár megbántám,
Krisztusomat is megtagadám,
Igaz hitem -- épűlt hírem
És hű népem elhagyám,
Már mit tegyek — hová légyek! hogy jó szálljon rám?

Hozzád bízom jóknak kútfeje,
Szomjúhozóknak kifolyó teje.
Én lelkemnek — sőt mindennek,
Kik éheznek, kenyere,
Élő víznek — kit neveznek, nálad bőv ere.

A bűnbánó sorok a bibliai nyelv szépségeivel, képeivel fejezik ki a hányatott nő fájdalmát, verselése új változata a század kedvencz lyrai ritmusának.

Úgy látszik, a század elejéről való az *Édes vigasztalás az bűnnek nehézségi alatt* czímű ének, mely tizenkétsoros Balassa-féle versszakokban erős lyrai érzéssel adja elő a bűnös lélek szorongását, hogy a végén vigasztaló szavaival enyhítse fájdalmát.

Csipredi István (István de Tsipredi) nevét egy vers fejei tartották fenn, melynek első sora így kezdődik: *Jaj, mely mulandó már ez árnyékvilág.* A jó szerző azon veszteségen és kárhozaton bánkódik, melyet Ádám és Éva büne hozott reánk, hogy azután más bibliai és ótörténeti pontokra térjen át.

Az érzelem, akár bús, akár víg, szivesen alkalmazza az ismétlő sorokat. Már az előbbi időszak nem egy refraines éneket mutathat fel. A XVII. században szintén nem egy verselő követte ezt a példát, énekeikben használták a refraint. A *Siralmas beszédem* kezdetű ének szépen, ügyesen alkalmazza és az érzés melegével, a hang őszinte és benső megjelenésével párosítja az egyszerű bibliai nyelvet.

Bűnöm undoksága, mint fövény soksága
Oly számtalan volta,
Testemet rútítja, szivemet hervasztja,
Légy kegyelmes nekem!

Terjeszd ki kezedet, ne nézd bűneimet,
Hatalmas úr isten,
De nézz kegyelmesen, térj hozzám kegyesen,
Légy kegyelmes nekem.

Decsi István, *Tóth Demeter*, *Duróczi Imre*, egy a török rabságban sínlődő magyar, *Becse Imre*, *Marai*, *Budai Péter* deák, *Homonnai István* stb. írtak vallásos tartalmú énekeket.

A vallásos lyra alkalmából meg kell emlékeznünk az énekes könyvekről is. Már a XVI. században számos protestans énekes könyv jelent meg, melyek az új szellem

behatása alatt készültek. *Gálszécsi István*, *Székely István*, *Kálmáncsehi Márton*, *Huszár Gál*, *Bornemisza Péter*, *Beythe István*, *Dávid Ferencz* gondoskodtak ily müvek megjelenéséről. Hozzájok járultak a *Hofgrefféle*, a *debreczeni* számtalan kiadásával, a *Gönczi Györgyé* még több kiadással, *Ujfalvi Imre* halotti énekei. A *XVII*. század új kiadásai azonban többnyire magukon viselik a század conservativ jellemét. A protestansok sem akartak ujat adni, hanem szívesen használták a középkori és más katholikus énekeket, ha nem volt bennök a protestans dogmákba ütköző kifejezés vagy mondat. Sőt azt is megtették, hogy átalakítva mégis beiktatták könyveikbe a katholikus származású énekeket. Például a *Gönczifélének* 1642-iki lőcsei kiadása magában foglalja sz. Ambrus hymnusát: *Veni redemptor gentium*, *Conditor alme siderum*, *Mittit ad Virginem*, Canticum B. Mariae virginis: *Magnificat anima mea*; Canticum Zachariae: *Benedictus Dominus Deus Izrael*; *Ave hierarchia*; *A solis ortus cardine*; *Dies est laetitiae*; Prosa Gregorii magni: *Grates nunc omnes*; *Puer natus in Bethlehem*; *Cantio angelica: Resonet in laudibus*; *Nobis est natus hodie*; *Fit porta Christi pervia*; *Parvulus nobis nascitur*; *In Natali Domini*; *Nunc angelorum gloria*; *Natus est nobis rex gloriae*; *Hostis Herodes impie*; *Gloria, laus et honor*; *Patris sapientia*; *Laus tibi Christe*, *Qui pateris*; *Vexilla regis prodeunt*; *Salve festa dies*; *Surrexit Christus hodie*; *Vita Sanctorum*; *Ascendit Christus*; *Ascendens Christus in altum*; *Festum nunc celebre*; *Veni Sancte Spiritus*; *Spiritus Sancti gratia*; *Veni creator Spiritus*: *O lux beata Trinitas*; *Te Deum laudamus*; Symbolum Nicenum: *Credo in unum Deum*; Symbolum Athanasii: *Quicunque vult salvus esse*; stb., stb. Mindezek nemcsak latin eredetiben, hanem egy-két magyar fordításban is megvannak. A nemzeti eszme nyomása tartotta fen e katho-

likus énekeket a protestans könyvekben. Ugyanazon eszme nyomása eszközölte, hogy az a nagy díszes könyv, melyet I. Rákóczi György fejedelem az *Öreg Graduale* czím alatt adott ki kétszáz példányban és a nagyobb hitközségeknek is megküldött, szintén tele van szép latin hymnusokkal, megvannak benne a *Kyrie puerorum*, a *Lytania major*, a *Passio*, a *lamentatiók,* sz. Agoston és Ambrus háleéneke, a *Sequentiák* és más gyönyörű katholikus énekek. E müvet még *Keserűi Dayla János* kezdette, de *Geleji Katona István*, az orthodox gondolkodásu erdélyi püspök, végezte be.

II.

A VILÁGI LYRA.

A két eszme összeütközése nagy küzdelmet, harczot támaszt az ember bensejében; nem csoda, ha izgatott lelke a legkönnyebb formában, a lyrában nyilatkozik s nagy számmal keletkezik, szaporodik a lantos költészet. Balassa költeményeinek radványi kéziratából tudjuk, hogy a jeles költőn kívűl számosan daloltak. E kézirat készitője mondja: «Kezdődnek itt már külemb-külemb-féle szép énekek, melyeket ez mostani poeták szerzettek, akarván az poetaságban elméjöket fárasztván futtatni az Balassi Bálint elméjével és poetaságban elérni és meg is haladni, melynek bizony csak az egyike is kétség, nem hogy mindkettő». Valóban sok lantosunk volt. Megpendűlt országszerte az egyházi és világi lant. Könnyen termett a vers. Író és nem író megpróbálkozott vele. E verseket, a könnyen termett nótákat már nem nyomatták ki, nem dobták a vásárra, hanem lemásolgatták és adták tovább az érdeklődőknek. Némelyek azután egész gyűjteményeket irtak össze. Thaly Kálmán még a hatvanas években felkutatott néhány ily gyűjteményt s kiadott belőlük számos éneket. De valószínű, hogy még több ily gyűjtemény van országszerte elrejtve a levéltárakban, melyek csak ezután kerűlnek napfényre. A kiadott vagy csak kéziratban levő lyrai költeményekről épen számuk

miatt nem szólhatunk egyenkint; csaknem lehetetlen volna az egyes énekeket méltatni, mindenikről valami jót vagy rosszat mondani. Meg kell elégedni az irodalomtörténet írójának, ha jelezheti az irányokat, feltüntetheti a fajokat és bemutathatja a jobbakat vagy valamely okból figyelemre méltókat.

Fájdalom, épen az igazi dal, a szerelmes vers, a legkevesebb maradt reánk. Úgy látszik, hogy nem tartották érdemesnek papirra tenni, vagy a mi még valószínűbb, gyakran elővették a leírt éneket, közkézen forgott és így könnyen elkallódott. Sokan másolgatták, a dalos ifjuság azonban nem rejtette a levéltárakba, hanem kikölcsönözték egymásnak, úgy azután elrongyollott s a szemétbe került, mihelyt kiment a divatból. Thaly kiadásában alig van egy-kettő ebből az időszakból.

Egyike az ügyetlen kezdetű *Bátor bár úgy légyen*, melynek zilált szerkezete és homályos fejlődése mellett van egy pár szép meleg sora:

Éltessen az isten téged szép Katuskám,
Kláris ajakiddal zöngő szép madárkám,
Se téged, se engem búra ne taszítson,
Mint rózsát harmattal szépen megujítson.

Nagy számmal maradtak reánk a lakodalmakra, menyegzőkre készült énekek. Ritkább használatuk miatt könnyebben belékerültek a gyűjteményekbe, melyek azután megőrizték.

A kedvesebbek egyike a *Házasságra jaj magam ideje hogy adjam* kezdetű vers, mely tiszta és igénytelen, jámbor és keresetlen tartalmával, folyékony és zengő ritmusával mindjárt elbájolja az olvasót, a kinek jól esik a versszakok végén előforduló dallamos szóismétlés is.

Elismeréssel kell említenünk a *Cantio matrimonialis* czímű verset is, melynek egyes helyei szépek. Például

szószaporítása mellett is elég kedves a vőlegény szava a menyasszonyhoz:

Te leszesz ez világon
Nékem minden kincsem,
Segítőm nyavalyámban,
Édes könnyebbségem,
Minden gyönyörűségem,
Hasznom és ékességem,
Koronám, szépségem.

Vannak azonban ma már érthetetlen részei, például a miket a rossz leányról mondanak:

Ez asszony az sótartót
Balfelől kötötte.
Es az rézdobosságot
Tegezben fölvette:
Jeles jó szitakötő,
Gyapjúval kereskedő,
Parittyát hord Bécsbe,
Mikor kedve van neki,
Még sörrel is keresi,
Kobzot hordoz véle.

Vannak okos józan tanácsai, minők az anya magatartása, viselete gyermekei irányában; mégis az erkölcsi oktatás és megjegyzések elnyujtása fárasztóvá teszik a hallgatóra vagy olvasóra nézve.

Lakodalmi gajd czím alatt tőn közzé egy tréfás éneket Thaly Kálmán, mely hihetőleg a század első feléből származik. Nincs versünk, melyben oly nagy szerepet játszanék az *alliteratio* mint ebben. *Siklósi sólyom*, *kapranczi kakas*, *kapornyaki kappan*, *bihari bagoly*, *rókamazi róka*, *szegszárdi szarka*, *szikszói szajkó*, *komáromi kakuk*, *egri egér*, *pölöskei pöhöly*, *verebélyi veréb*, *litvai légy*, *körmendi keselyő* stb. Egy kis állatmese-féle is fordúl elő benne. Ezek az alliteráló jelzőjű állatok mind a *ptücsök* lakodalmán mulatnak, csakhogy megárt nekik a

sok ivás, a *tarvarjut* holmijaik ellopásával gyanúsítják és büntetését kérik. Az ének vége azonban hamar bezárúl és nem kerekedik ki.

Bohó tréfa hangján szól hozzánk a távolból egy ének, melynek első sora így kezdődik: *Szerencsével az kinek van frigye.* A szerencsés ember írigyeit csúfolja és furcsa tanácsokat osztogat, úgy látszik, ezekre illenek e szavai, hogy *homályosan írta.* Nehéz is egyes tréfás mondatait megérteni, például;

Rókahájjal kenték meg az farkát,
Az hol fejért keressz: mutat tarkát,
Bár meg ne ölj előtte egy szarkát
Vagy el ne vágd az ebednek farkát;
Csak köpi az markát, de megássa árkát,
Ej ej, rizskásának mondja az tatárkát.

De már jól érthetni a következő versszakot:

Életedben ki voltál ily ravasz,
Förgeteget hajtson rád az tavasz,
Házad alúl kidűljön az támasz,
Valahol jársz: ugasson az kuvasz,
Mint az tőke megaszsz, mert hamisat mondasz,
Ej-ej, a mit nem tudsz, azzal is rágalmazsz!

Homonnai Drugeth Bálint, a korán elhúnyt főúr nemcsak a történetírással, hanem költészettel is foglalkozott. A *Decsi-féle versgyűjteményben* egy kedves lyrai költeményének tizenhárom versszaka van meg, melyek az érzés melegére és bájos gyöngédségére mutatnak.

Holdnak, az szép napnak, az szép csillagnak
Istene! vezére jó szerencsémnek!
Ura, előmente állapotomnak
Világa, virága ifjuságomnak.
Világa, virága ifjuságomnak.

Oh! ki szép aranynyal, gyöngygyel, gyémánttal
Megáldottál engöm borral, búzával,
Tekintél meg engóm drága marhával,
Én hozzám fordúltál vidám orczával,
Én hozzám fordúltál vidám orczával.

Mint szép hajnalt szárnyúl napon fölhozod,
Én csillagomat is úgy feltámasztod,
És sok bánatimat eltavoztatod,
Szivemet, lelkömet megvigasztalod.

Nagy számmal van *hazafias énekünk*, melyek egyes kitűnő hazafiak emlékezetét ünneplik. Ezek természetesen nem a királypárt vezérférfiai. Legalább Pázmányról és társairól szólókra nem igen akad a kutató. Látszik, hogy nem voltak népszerűek. Féltek, rettegtek tőlük. Nagy volt a hatalmuk, döntő a befolyásuk, a magyar nép azonban nem rokonszenvezett velük. Annál népszerűbbek Bocskai István és Bethlen Gábor. Nevök dicsőítése hangzott mindenfelé az országban. Kivált Bocskai gyászos halála keltett általános részvétet. Mindenki sajnálta a hős magyart.

Cantio optima Bocskaidijs 1607-ben tavaszszal kelt és ha a versfejeknek hihetnénk, első pillanatra azt kellene vélnünk, hogy maga Bocskai István szerzette. A végén azonban ki van mondva, hogy a haldokló fejedelem nevében mások szerzették. A megható ének szerzője igazán szívből tudott szólani és a közfájdalmat tolmácsolni. A méreg öldöklő hatása alatt szépen mondatja a fejedelemmel:

Szerető fiaim: urak és köznépek!
Kik én végórámon mostan jelen vattok!
Fölötte jó néven veszöm szolgálattok —
Kik nagy zokogással atyátokon sírtok.

Testöm sok kínokkal noha rakva vagyon:
De eszöm és elmém nyilván helyén vagyon,
Királyi koronám előttetek vagyon —
Tündöklő zászlómat ti reátok bízom.

Vögyétek föl gondját, kérlek, országomnak,
Helyt adjatok, urak, az én intésömnek.
Ugy adjon jót isten urak magatoknak —
Immár véget vetök méreg-nyavalyámnak.

Ezt az éneket Thaly adta ki másodszor a *Századokban* (1871); előbb már megjelent *Sepsi Laczkó Máté* krónikájában, itt azonban a második versszak hiányzik.

Mennyire szerethették Bocskait, mennyire sajnálhatták, mutatja az *Alia cantio* is, mely mint czíme jelzi, szintén Bocskai kesergésével foglakozik, de már jóval gyöngébb, nem oly egységes, kerekded ének, nem ömlik el rajta annyi melegség. Jóval zeneibb és csengőbb, itt-ott melegebb és hőbb ennél a *Sepsi Laczkó Máté* krónikájába foglalt gyászének *Bocskai Istvánnak szomorú haláláról*, bár mesterkélt rimei arra kényszeríték szerzőjét, hogy sokszor ízetlen szószaporítással toldja meg sorait, de nagyon igazat mondott akkor, midőn e szavakra fakad: «Országostul sírunk rajtad és zokogunk». Ugyanazon krónika egy latin gyászverset is közöl *Szikszai Istvántól*, majd egy epigrammot és egy euphemisticont *Szamosközi Istvántól* szintén Bocskaira.

Kátai Mihály sírfelirata 1606-ból diákos vonatkozásokkal festi az elhunytnak szabadabb életét, a ki Epicurusnak volt tanítványa, Sardanapal követője, Bacchusnak, Venusnak, Voluptásnak fia, megtagadta hitét, az ellenségnek eladta hazáját, nemzetét s jótevő urát méreggel itatta. Kátai, Bocskai kanczellárja a kassai piaczon öletett meg, azért mondja az ének: «Itt nyugszom vagdalva diribről darabra!».

Később, 1871-ben a *Századokban* Thaly Kálmán teljesebben közlé azt az éneket, melynek megható párját *Sepsi Laczkó Máté krónikájában* találjuk. Czime: *A fejedelemnek megétetőjéről és annak büntetéséről való ének.* Találó kezdete:

Ha kérdi Isten, Kátai, te tőled,
Hol vagyon neked kegyes fejedelmed?
Mit felelsz arra? Mert azt elvesztötted.
Testéből lelkét méreggel kiűzted.

Te is azt feleled, mit Kain felele,
A barázdából mikor öcscse vére
Felkiált vala Isten eleibe:
Mi? Nem voltam öcsémnek őrzője.

Azután ízetlenűl belékeveri a szerző Mydás király históriáját és egyebet, hogy a végén egy felirattal szolgáljon Kátai síjára:

Én, ki magyar nemzet árúlója,
Adtam uramnak mérget halálára;
Kátai, Mislén egy kis sírban,
Takarván fekszem sok ezer darabban.

Báthori Gábor panasza egyike a szebb költeményeknek, melyben a fejedelem nevében valaki festői nyelven és érzéssel adja elő fájdalmát. Versét 1613 ban írta és a versfejekből e szavakat lehet kibetűzni: Princeps Transsylvaniae stb.

Napomnak tündöklő fénylő szép csillaga,
Én ifjuságomnak örvendő virágja,
Ragyogó tündöklő hadi szép szerszámia.
Hejában készül volt ország oltalmára.

Mint e sorok mutatják, az ismeretlen szerző kereste a hatást, nagyon is szépen és szívrehatólag kivánt szólani, azért szaporította a rokonértelmű jelzőket.

Az *Erdélynek siralmas éneke* czímű história szerzője ismeretlen előttünk, de költői és nemes lélek volt, a ki szerette hazáját és nemzetét, melegen tudott érezni és egy-egy tűrhető hasonlattal gyönyörködtetni, pl.:

Mint nagy mönydörgésben
Erdő, fölyhő ködben,
Az nagy tengeri szélvész,

Szorong az mélységben,
Fut, jár ösvényében
De csakhamar esze vész:
Igy most országunkban,
Bajvivó hazánkban –
Mindönnel köz az szélvész.

Szépen és jól mondja, hogy minek harczol egymással a királypárt és az erdélyi vajda pártja, mikor «Nándor-Fejérvárban, Buda, Egörvárban elég dolgot találnánk».

Az farkas báránynyal
Pártütők juhokkal
Im lásd, mostan legelnek;
Török keresztyénnel
Tatár magyar néppel
Egy táborban feküsznek:
Jól volna, bárányok.
Ha az éh farkasok
Végre meg nem önnének.

E költemény nem akar történeti adatokkal, tényekkel megösmertetni, hanem olvasóinak szivére hatni, jóra, a haza szeretetére indítani.

Debreczeni János 1605-ben *Militaris congratulatio comitatus Bihariensis* czímű dicsőítő verseket intézett Bocskai Istvánhoz, melyben szomorú képet fest a magyarságról, a szegény katonákról, hogy azután őszinte lélekkel magasztalhassa Bocskait, a ki

Az ekklezsiáért,
Igaz tudományért
Ű maga föl áll talpra:
Mikor zászlósokkal,
Dobbal, trombitákkal
Mentek az kemény harczra:
Adván bátorságot,
Nálatok az kardot
Forgatja csak ű maga.

Majd vigasztalja a protestansokat és szidja Rudolf királyt:

Mostoha Rudolfus,
Satan miatt vagy bús,
De meg ver az Jehova:
Az hiveket űzöd,
Az Krisztust üldözöd.
De horgot vet orrodba:
Szegény keresztyének
Meg ne rettenjetek,
Az isten causájában.

Epinicia az tekintetes és nagyságos vitézlő két fő uraknak, Pálfi Miklósnak és Svarczenburgnak jeles diadalmokról (1593) még 1599-ben írta Gyulai Márton az ő énekét «históriákból és poetákból való metamorphosissal», verse azonban csak 1619-ben látott világot. A Balassa-strófhákban írt vers alig érdemelte meg ezt a szerencsét. A csupa bibliai és történeti vonatkozásokkal telt költeménynek nincs különösebb müvészi becse; hazafiság sem érzik ki soraiból, vagy legalább a szegény énekes nem sejti, mennyi hazafiatlanság rejlik e soraiban:

Nemes szép úrfiak,
Már tanuló ifjak
Virágoznak most Bécsben;
Atyjok ábrázatját,
Jó vidám szokását
Viselik személyekben;
Mindenekhez szépen,
Tisztességes képen
Folyamnak szeretetben.

Ezen az ösvényen halad *Az török császár seregéről és az mi magunk biztatásáról* szóló éneke is, minden második vagy harmadik sora egy-egy mythologiai név vagy kép, melyeket épen nem emelnek az effélék:

Mint szép violákkal,
És piros rózsákkal
Vérrel úgy illatoznak.

Cantio de Transsylvania et de consilio paparum contra Haydones equitum kissé laza szerkezetű panaszos ének, mely kivált a római pápa cselszövényének tulajdonítja, hogy az egyik magyart a másik emészsze, hogy a magunk nemzetsége támadjon ellenünk. Bezzeg nem így volt azelőtt, más nemzetség volt a magyarság, míg most nem szánja apját, anyját levágni, préda-gazdagságért életét veszteni, csekély díjért nemzetét kergetni. A szegény protestans énekes kebléből kitör a bosszuság, azért felkiált:

Hogy nem telhetik be már az ti torkotok,
Ti gonosz pápisták, csak vért szomjuhoztok:
Az kinéì nem kedves ti bálványozástok,
Azonnal fegyverrel ti arra támadtok.

Nagy Péter börtönéneke Sárvárott 1606-ban maga énekelte meg szomorú sorsát, mely rablásaiért, gonosz életéért jutott ki neki. Őszinte bánat mutatkozik soraiban és szivéből látszik mondani:

Zokog az én lölköm számtalan bűnömért,
Mint tolvaj keresztfán undok vétkeiért,
Uram! kérlek az te érdemedért,
Ne vess az pokolra förtelmességemért!

A versfejekbe beletette nevét és eredetét: *Én Nagy Péter szili-fi.*

Ἐπιτάφιον καταστρόφικον, azaz szomorúságról örömre változó versek Bethlen Gábor tiszteletére. 1618-ban Szebenben nyomattak. A szerző Bethlen Gábornak ajánlja, kinek, hogy már régebben nem tette közzé encomiumait, okul a fejedelmi nagyságot és csekély személyét, majd a fejedelem «szárnyai árnyékától távol való létét», azután nyomorúságát és zoilusait stb. hozza fel. Most azonban közzé teszi ezt a kis epitaphiumot, mert Bethlen országába jött lakni és köteles hálával viseltetik iránta. Az első versben a muzsák és az istenek siratják Erdély

1613-beli nyomorúságát, a második részben a csillagok keresik a bajok okait. A harmadikban a sybillák panaszkodnak Báthori Gábor bucsuján és halálán. végre az utolsóban örvendeznek az angyalok, hogy Bethlen lőn a fejedelem. A szerző néha kevéssé érthető. A versfejekből *Pater Stephanus Rothari Agropolitanus* (*Vásárhelyi Kerekes Ferencz*) neve olvasható ki.

Bethlen Gábor nevében egy ismeretlen énekes Balassa-strophákban szólaltatja meg a nagy fejedelmet *Gabriel Princeps Transsylvaniae* czím alatt. Ritmusos énekében bibliai és ótörténeti hasonlítások fordúlnak elő, melyek nehézkessé teszik előadását, tudákos ízt és színt adnak neki. Másrészt nagyon jogosúlt a fejedelem önérzetes hangja, a ki megelégedett azzal, hogy «vala érdeme a magyar koronára», nem akarta fejére tétetni, de annál inkább szivén feküdt «az közigazság, hitbeli szabadság... melynek oltalmára, bosszuállására magamat lekötöttem; ha ki ellene jár, míg életem fönnáll, kardomat le nem tészem!»

Árton Erzsébet könnyed lyrai sorokban énekelte meg a nagy erdélyi fejedelem diadalát. Czíme: «*Bethlehem Gábornak hálaadó éneke, melyet írt az ő ellenségin vött győzedelme után*». E czím következtében Bethlennek tulajdonították a verset, melynek fejei azonban alighanem a szerző nevét rejtik magukban. A könnyen forduló sorocskák, az ügyes ritmusok, folyékony nyelv, a fejedelem ajkára tevés azt a sejtelmet ébresztik az olvasóban, hogy talán több ének is Árton Erzsébettől való. Tőle eredhet a *Hungaria* czímü is, melyben ismét Magyarországot szólaltatja meg az énekes. Ugyszintén a *Buquoi*-ról és *Wallenstein*-ról stb. szóló.

Cantio de Zólyomi (Kővár 1633) czím alatt ismerjük Zólyomi Dávid, I. Rákóczy György fejedelem foglyának siralmas énekét, mely természeti és bibliai hasonlatokkal

állítja elénk kínos helyzetét és megszabadulásának reményét. Elhagyták barátjai mint vénsége idején a zöngő szavu hattyút a társa, de nem hagyja el a csillagos kék égnek alkotó istene, rettegő sziveknek gyógyító mestere.

Sárkány István halálára (Kis Komár 1636.) czímű vers tizenhárom szótagú sorokban énekli meg a hős törökverő elhúnytát, kinek érdemeit azonban legtöbbször prózai laposságban dicséri. Ritka nála még az ilyen sor is:

Igaz nemes voltod szépen fénylett belőled,
Ebédedet soha magad el nem költötted,
De sok szegénylegényidet hozzá ültetted,
És ezektől kenyeredet nem kémélletted.

A haldokló vitéz Fodor Pál éneke (Várad 1638) mély érzelemmel hallatja a szerencsétlen vitéz fájdalmát, hogy ily korán kell kimulnia, hisz életének virágzó színében leszen ez világbul általköltözése. Azért mondja, hogy «az én szivem szintén elbágyadott, könnyhullástul szemem elhomályosodott». E bucsuztató egy része úgy hangzik, mintha temetésre készült volna s a pap vagy kántor intézte volna a szegény vitéz anyjához e bánatos szavakat:

Óh te szép termőfa, ki világra hoztál,
Sok búval, bánattal engem föltartottál,
Az fúvó széltül is engem oltalmaztál,
Néked mit fizessek, ki sok jóval voltál?

A veszprémi hajduk levele a palotai rabló törökökhez 1646. Tizenegy szótagú négyes sorokban a törökhöz *illendő jóakarattal* szól e költői levél, mely csakhamar nyers durva kivánságokban árúlja el ezt a jóakaratot:

Lovad hátárul nyakad megszakadjon,
Veszprémi sereg hátadon nyargaljon,
Tűz, víz, fuvó szél ellened támadjon,
Sas, varju, holló fejeden károgjon.

Persze, hogy az illetlenebb dolgok sem maradnak el, mikor a valószínű szerző, «Vajtai Marton üveg borát nyújtja, nyakad elvágni szablyáját kirántja».

AZ ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET.

A XVII. század első felének elbeszélő költészete nagyon meddő volt. Gyarló és kicsinyes alkotásai nem érdemelnek kiváló figyelmet. A nagy nemzeti reactió csak később, a század második felében tudott felmutatni jelesebb epikusokat, az elsőben alig volt valami elbeszélni valója a magyar embernek. Pedig sok szerencsétlenség, baj érte az országot, melyekről sokat és sokszor énekelhettek volna. A nemzeti eszme azonban nem igen szereti a száraz történeti tárgyakat, melyeket nehéz, csaknem lehetetlen költőileg feldolgozni, melyekből tanúlhatunk, okúlhatunk, történeti ismereteket szerezhetünk, de bizony nem gyönyörködhetünk. A nemzeti eszme prózában, kényelmes kötetlen előadásban szereti olvasni a történetet. Versben csak a regényest, a költőit óhajtja látni, olvasni. Mint *Szabó Károly Régi magyar könyvtára* mutatja, ez időszak többnyire a XVI. század regényes históriáit olvasgatta, azokban gyönyörködött, azokat nyomtatta le újabb kiadásokban.

Egyébiránt készűlt néhány bibliai és vallástörténeti elbeszélés is. Rajtok is megérzik a kor szelleme; nem annyira szárazak, ünnepélyesek mint a mult század közepetáján alkotott históriák, némely részeikben több költőiség s általában jobb a ritmus. A történet maga szövevényesebb, több a bonyodalom s így feszítőbb az érdeklődés. Vegyük például *Kolosi Török István* unitárius tanitó elbeszélését. Czime: «*Az szent János evangelista*

és apostol históriája, miképen Ephesus városában levő Diana-templomából űzött ki egy ördögöt és azután Domitianus római imperátortól Pathmos szigetiben számkivettetvén Cynopsot, az ördöngősök fejedelmét az tengerben vesztette és az ördöngősöket Pathmos szigetiből elűzvén, Phora városában az evangeliumot nagy haszonnal hirdette.» A szerző néhány feltámasztás és ördögűzés után János evangelistára tér át, a ki Ephesusban a vacsora idejét használja fel *szép ékes isteni beszélgetésre*, a mikor felkérik, hogy űzzön ki egy ördögöt a templomból, a ki 249 esztendeig rejtőzött *ez nagy szent házban*. János másnapra halasztja a nagy munkát s azt kívánta, hogy minél többen legyenek jelen. Úgy is történt. Másnap iszonyú rengés, ropogás, romlás és zengés között Jézus Krisztus nevére etlávozott az ördög. A vers második része Pathmos szigetére vezeti az olvasót, hol szent Jánosnak Cynopssal, az ördögök fejedelmével gyűlik meg a baja, a ki csodákat művel, halottakat támaszt, az apostolt pedig annyira *megszorítja* a felbőszült nép, hogy halottnak hiszik. A harmadik részben szent János magához tér, folytatja apostolkodását és a tenger fenekére szálló Cynopsot Isten segítségével ott veszti, az általa feltámasztottakat elpusztítja, a költő pedig bevégzi énekét

Mert én immár énekelni elunám,
Kezeimet írással elfárasztám,

és rövid buzdítás után tudtunkra adja, hogy versét 1631-ben, életének *legfénylőbb idejében*, huszonegyedik évében Reuchlin könyvéből fordította.

A tárgy közelebb áll a legendákhoz és regényes históriákhoz, a szerző fel tudja kelteni érdeklődésünket.

Szentmártoni Bodó János kolosi unitárius pap foglalkozott *A bűnös Mária Magdolnának sok bűneiből való megtérésének históriájával.* Ez újszövetségi történetet némi

költői melegséggel és elég ügyes szerkezettel tudta előadni. A biblia néhány vonásához egy kis történeti, mondai háttért készít, kiegészíti, kikerekíti a históriát. Némi jellemzésre is törekszik. Szélesebben írja le a bűnös leányt, a ki ledér ifjakkal szeretett ebédelni, vigasság nélkül nem esett jól az étke, asztalánál pengett a hegedű halk zenéje, a vitéz ifjak süvegére bokrétákat kötött, kendőző vizeivel arczát gyakran kente-fente, szenes gombostűjével szemöldökét befeketítette, forró nyáron virágok között is hált; ha ölébe vette varróládácskáját, ablakában űlve dúdolta nótáját, csak a maga kedvét kereste szertelen, tollas vitézekre vigyázott szüntelen; ha kitekintett az üvegablakon, némelyikre rá is kacsintott bizony.

A jó Mártha ezalatt megtérítésén töprenkedik, szolgálójával, Marczellával el akarja hivatni, hogy Krisztushoz menjenek; de Mária Magdolna két tollas ifjú között űl s nem akar elmenni, mert nemes vendégei lesznek, nem embertelenek, azért bőven kell főzetnie vacsorára. Végre sikerűl Marthának húgát, vagy mint a költő magyarosan mondja, öcscsét Krisztus elé vinni. Az istenfia szavára megtér a szép bűnös, a gyönyörű beszéd meghatja lelkét, megadja magát, tanítását örömmel hallgatja «mind szíve, mind füle», az úr szent testét gyakorta megkeni igaz szeretettel, lábait kesergő szemekkel öntözi s megtörli kezével, hajával. A csinos éneket 1632-ben írta szerzője.

Még felhozakodhatnánk néhány énekes históriájával, de talán elég lesz e kevés is mutatóul, ízelítőül a kevésből.

Térjünk át a *történeti énekekre*, melyek szintén nem készűltek nagy számmal. Meggyérűlésök oka hihetőleg az volt, a mit fentebb mondottunk, t. i. szárazaknak tekintették őket s a mit keveset szerzettek egyes históriások, már nem tartották érdemesnek a sajtóra. Egy párt kivéve, nem is igen jelent meg effajta költemény.

Vegyük elsőnek *Tardy György* szántai 'prédikátor *Historia Szikszóiensis* czímű históriás énekét, mely Rákóczi Zsigmond szikszai győzelmét regéli el s még a múlt században (1588) készült. Thaly tette közzé. A 227 versszakra terjedő énekben egy új fogással, még pedig a nagy epikusokéval, mondai eszmével találkozunk, t. i. határozottan alkalmazza a csodálatost. Az úr isten ugyanis megszánja a siránkozó magyarokat és megparancsolja angyalinak, hogy menjenek hű szolgájához, Rákóczihoz Egerbe; mondják meg neki: Űljön hamar hátára fővovának és népem ellensége után menjen. Rákóczi szótfogad, összegyűjti a szomszéd csapatokat és megveri a törököt· Van Tardy énekében vonzó kitérés is, Balázs-Deák István elfogatása és kiszabadúlása. Érdekes a verselőnek az a megjegyzése, hogy nem hall már oly énekszerzőket, a kik megírnák ily hadviselt emberek emlékezetét. Azért csak egy évig vagy csak egy hónapig tart nálunk a jó hírnév, «mört nem bölcsek, kik históriát szörzik». Igaza van a derék énekesnek, hogy az idő már nem kedvezett a históriáknak, «finnyás orrú jó barátit» nem elégítette ki a száraz, költőietlen történet, érdekes regényes mese kelle nekik müvészi compositióval, melyre való törekvését Tardy első tekintetre elárúlja. Az énekesek sem igen tartoztak a század lelkes reformátorai, bölcs emberei közé.

«*Igen szép história, miképen az árúlók el akarták az erdélyi vajdát árúlni* és egész Erdélyországot pogány kézben akarták ejteni — azoknak az uraknak veszedelmökről» czímű históriás ének, szerzője *Szerdahelyi Mihály*, a ki 1594-ben írta szomorú költeményét, melyben a Báthori-Kendi-féle összeesküvést beszéli el. Szerdahelyi a fejedelmi párt szempontjából adja elő történetét, neki Báthori Zsigmond «az kincsös országnak takargatója, szegény községnek igazgatója és az gonosznak ő megrontója». Mind felfogása, mind stilusa közönséges, lapos·

Nem tudja magát találóan kifejezni. Lelketlen verselő, a kiben semmi kiemelni való nincsen.

Rimai János Balassa Bálint iránti szeretetből megírta a költőnek *Esztergom alá készülődését* és halálát költeményekben, magyar és latin magyarázatokkal. Balassa Bálint nevében szól a költő, az ő nevében mondja el, hogy midőn szép hazájának oltalmára mindenki fegyvert készít, szíve repös, vidúl, «semmi vérhullása drága ne legyen érte» ; a maga zászlaja alatt lép fel, mely «kamoka, fejér s éppen vörfölyés, rajta Dávid írva, s hárfájával nagy zöngés, keze felemelve, szíve kiterjedve s abban buzgó könyörgés». A fejér szín, a vörfölye s maga Dávid az ő hárfájával mind symbolikus jelentésűek. A költemény egy-egy versszaka negyedfél soros alexandrin, melynek harmadik sora középrímű, a negyedik fél sor pedig az első kettővel rímel.

A második költemény tárgya, hogy Minerva Pallás-hoz siet, s kéri, sebesítse meg Balassát, hogy «élete bújának, nagy háborújának legyen ezvel már vége . . . Ragadjuk közénk fel, most jött ideje el . . . ha ostrom sebheti, jó hír is követi». Pallas azután meghagyja Lachesisnek, hogy Balassa «elete fonalát tovább ne ereszsze». A vers az ismert Balassa-féle strophában van írva.

A sebesült költő a harmadik énekben búcsúzik hazájától és övéitől. E költeménybe van szőve az 59. zsoltár, melyet Béza verseiből maga Balassa fordított volna magyarra, majd Istennek ajánlja magát, mennybe jut, mely «vigadással örűlé», a föld azonban megszomorodék s «holtát ez vitéznek siratá, keserűllé».

Pallas azonban Bálint öcsését, Ferenczet is az égnek szánja, «Irist szel lábain Tauricába küldé . . . nagy hadat támaszta», jön a sok tatár és török sok nyíllal, puzdrával, megzöndűl a föld, mindenki fegyverét kerítí elő «s vívni akar hazájáért, Ferencz is meghalni mint

Hector Trójáért». Rimai egyebiránt kijelenti, hogy más krónikájában bővebben ír Ferencz hősi haláláról.

Az ötödik énekben Diana meghallja Ferencz halálát, «Delos szigetéből . . . jöve Nyír földére rongyosan, fáradva s leülvén, panaszát így kezdé el sírva: «Keserűségemre termett vad föld határ, kin hadát folytatta széllel dühödt tatár, ne szálljon rád soha ékes szavó madár.» Most Mars siet Diana vigasztalására az égből, «keserűségét enyhíti szavával, sok okokból mutatván meg», hogy «dicsőséges halálának böcsületi érdemével az úrfiú feljűl múlta az emberek kesergését». Majd tudomásukra jut, hogy mennyei végezésből halt meg a két Balassa és megnyugosznak az isteni végzésben.

Ez az ízetlen mythologizálás igazán bántó, együgyű és majdnem nevetséges.

Rimai jegyzetei között találni néhány sort, melyek azt az aggodalmát fejezik ki, hátha valaki véteknek is tulajdoníthatja bennem, hogy ez úrfinak dicséreti szaporításában fölötte vak vagyok s néma vétkeinek elhallgatásával». Rimai azzal vigasztalja magát, «hogy valakiben az jóságok meghaladták s följűl múlták az vétkeket, az írók . . . az nagyobbik s főbbik részét szokták abban mindenkor ékesíteni s példára is egyebeknek vétke elhallgatásával előhozni». Rimai nagyon szerette és csodálta Balassát, de ez is kitüntette őtet, azért mondja Rimai: «Engem érdemem fölött böcsűllött . . . Valamikor vagy láthatlak, vagy emlékezem felőled, mindenkor vigasztalom, mond, magamat veled.»

Székes-Fejérvár veszéséről való história, melynek töredékét a *Hasznos mulatságok* (1838. I.) közölték *egy galatai rab* neve alatt. Ez a rab senki más mint *Wathay Ferencz.* Költeményének első része a vár első sikertelen vívásával, a törökök kudarczával foglalkozik. A második egyes magyar urak elégedetlenségével és egy olasz vár-

kapitány kinevezésével kezdődik, a ki bár nagy későn érkezik meg, de roppant szorgalommal fog a vár kijavításához, nagy gonddal készülődik, megszámlálja háromezernyi seregét. Csakhamar megkezdődik az ostrom, a mi alkalmat ad a verselőnek, hogy bemutassa a tiszteket és különféle összecsapásokat. A pillanatnyi siker azonban nem segít a magyarokon, mert bűneikért az isten lesujtja őket és a vár török kézre kerül.

Wathay könyvéből a *második* nagyobb *históriás ének* eleje elveszett, az utóbbi fele azonban élénk és borzasztó képet fest a török-tatár kegyetlenségekről, melyeket újra bűneinknek tulajdonít. Inti is az asszonyokat, hogy hagyjanak el némely *olasz formát*, *a hosszú farkú szoknyát*, *a ránczos fodrokat* stb.

A harmadik históriás ének czíme: *Szinán és Ibrahim bassa idejében tatár rablásrúl való história.* A zsidó történetből vett hosszú bevezetés után hozzáfoghatna az elbeszéléshez, de kevés benne az igazi történet, jóval több a leírás, melyben szivesen látjuk a magyar alföld jólétének rajzát:

Sok szép gazdagságval ez föld rakva vala,
Rajta sok szép város s roppant falú vala,
Ezt sok szép vén ember s polgár lakja vala.
Ifjú népe erős medve moldra vala.

Tekéntetre kedves asszonynép ott vala,
Menyecskék, leányok köztök szép sok vala,
Kik görjedezéstűl ugyan éghnek vala,
Olthatatlanképen kívánságok vala.

A gazdagság rajzánál fölemliti, hogy «szegény ember köztök, ha száz barma vala». De újra hozzálát az erkölcsi oktatások és bibliai vonatkozásokhoz, melyek unalmassá teszik előadását.

A *Historia de populo judaico* etc. elbeszélés a Ma-

khabeusok történetéből van véve, melyet itt-ott drámai élénkséggel ad elő.

Ezek a kötet elbeszélő darabjai, melyek a múlt század énekeseinek taposott ösvényén haladnak. Nincs bennök feltünőbb új, mint a szegény verselő gyötrelme mindig csak a régi; enyhítő vigasz nem frissíti föl: úgy e történetek sem emelkednek a régiek fölé; sőt a zeneiség hiánya, a verselés fogyatékossága, nyelvének hajlíthatlansága sokszor kiérzik belőlök.

Rövid história, melyben megiratik Senan bassának török császár erejével, Havasal földének és Erdélyországának pusztítására való kijövetele 1595. esztendőben stb. A kis elbeszélés öt részből áll, szerzőjéül Szőllősi István van megnevezve, a ki Jakabfi (Jakobinus) után készíté versét. Jakabfiról mondja, hogy elbeszélését 1595-ben latinúl írta, «mikor törökűzésből visszajött volt», Szőllősi csak *azután egynéhány üdővel* fordította le, míg 1635-ben sajtó alá került. Az ének gyors egymásutánban adja a történteket s inkább a tudásnak és emlékezetnek akar szolgálni, mint az olvasót gyönyörködtetni. Ha az utolsó versszak a kiadóé, ez mondja, «hogy ne mehéssen feledékenységben, jámboroknál légyen emlékezetben», adatott ki a *rövid história.* A buzgó énekest vagy kiadóját bántotta a kritika valószínűsége, azért Balassaversszakban írja könyve végén:

Noha Zoylusnak,
Mint Oceanusnak,
Habja olyan hatható;
S' ez kis éneklésem
Ellene mit véssen,
Igye meggondolható:
Mindazáltal Plátó,
Ha itt leszen látó,
Uta bátran járható.

Bíz ez a jámbor függelék: *Ad lividum* nagyon kihíja a birálatot, pedig kis históriája elég jól perdűl és könnyeden, értelmesen folyik. A szerző bevezetésében elmondja, hogy a régi históriákban sokat tanúlt a magyarok hadairól, de ő olyanról ír, «melyet üdőmmel is megértem», nem is hord össze valami sokat, *könnyű által olvasni* s maradékink megtanúlhatják belőle, *mint kell hazánk határit oltalmazni*. Versét Hári Mihálynak egy külön *dedicatoriában* ajánlja, melynek kezdő- és végbetűi a megtisztelt férfiú nevét foglalják magukban, a mi szintén ügyes verselőre mutat.

A XVI. század regényes elbeszélései közűl néhányat újra kiadtak; újat pedig csak egyet írtak 1628-ban. Ez Ovidius szép meséje volt: *Pyramus és Thisbe históriája*, mely azonban elveszett és csak egy 1745-iki kiadásunk van belőle. Az Európaszerte kedvelt történet, melyet hol elbeszélés, hol dráma alakjában dolgoztak fel a nyugati nemzetek költői, mint Gongora, Montemayor, Pradon stb., nálunk nem került avatott kézbe.

A GÚNY-, FEDDŐ ÉS TANÍTÓ KÖLTÉSZET.

A sötét sarcasmus, a maró gúny hangja csupán a hitvitákra szorítkozott és nem kereste föl a költészetet. A hitviták éles és maró, nyers és barbár szavai felölelték az összes gúnyt, úgy, hogy a költészet terén ritkábban találkozunk vele. A protestánsok jobbadán csak panaszkodni, síránkozni tudnak. Napjaik szomorúan folytak. A belső bomláshoz számos hívök külső elpártolása járúlt. A hadsereg, melynek szökdösnek a katonái, nem érti a gúny nyelvét, meg-megdöbben, elnémúl ajkán a szó és bánatos hangulat mutatkozik soraiban. Ha gúnyol is, inkább a boszúság tör ki belőle.

Különben is a nemzeti eszme nem igen ért az erősebb, a sötétebb gúnyhoz. Hisz ő van a hatalom zsöllyeszékében, ő parancsol, ő uralkodik, vezérférfiai könnyen végrehajthatják rendelkezését. A ki megsérti, hamar eléri a megtorlás, a büntetés. Egészen más az új eszme hősének helyzete. Ő rendesen magában áll, a kit ugyan tisztelnek, csodálnak és félnek, de ritkán van kezében a hatalom. Nem parancsolhat, csak felháborodhatik és követelhet.

A nemzeti eszme idején jobbára enyelgő hangot ölt a gúny. Ez tetszik. Az ember mindig szeret kicsúfolni másokat, az idegen szokásokat, a más vallásúakat és nemzetiségeket. A csúfolódás e hangját megtaláljuk a kor költészetében is. Thaly kiadott néhány ily költeményt,

melyekben különösen kijut tót atyánkfiainak. A *Tótok csúfolása* 1600-ból egyike ama gyönge csúfolódásoknak, melyekben csekély a szellem, kevés az élcz, gyarló, hitvány az ötlet; de a melyeken a korlátolt nemzeti eszme napjaiban el tudnak nevetni a más nemzetbeliek. A gyönge szerző is, a ki éhezett a tótok között s keservesen nézett a zabkenyérre, a tótok uraságát csúfolja, a kik «örűlnek az pohankának, melylyel hogyha jóllakhatnak, olyan hasok mint az ebihalnak . . . Ha van neki egy rossz koszos lova: ő nemesnek mindjárt magát tartja, bátor túrós légyen annak háta . . . Ha van nekik két riskó marhájok; hajdinának ha egy holdot szánnak, úgy örűlnek mint egy hold buzának».

Még gyarlóbb és aljasabb a *Csúfos gajd a tótról*, melyet a nemzeti muzeum kéziratából Thaly Kálmán adott ki, melyben sértő és becstelen ötletek fordúlnak elő.

Köves István deák éneke a részegségről *Cantio de ebrietate*, vagy a múlt század végéről, vagy a XVII. elejéről való, ritka szavaival és vidám ötleteivel vonja magára figyelmünket, maga az ének nem valami becses emléke ennek az érdekes időnek.

Egy kissé a múlt század feddő költeményeinek hangja, noha szelidebben és bánatosabban verődik fülünkbe a galatai rab, *Wathay Ferencz* énekében, melynek czíme *XXIII. ének, melyben az magyar nemzetségnek nyomorúlt, múlt és jelenvaló állapatját tractálja.* Az a bátor, merész intés, melyet az újítók rajongó mestereinél találunk, Wathaynál szintén mutatkozik, ha nem is azzal az ünnepélyes méltósággal és keserű gúnynyal, hanem annál több hévvel és bensőséggel, jóakaró biztatással és gyöngéd bátorítással. Hazájának forró szeretete, nyomorúságán való mély keserve ömlik el a hosszú költeményen. Szereti, csodálja nemzetének egykori nagyságát, Európa csillagát, a világ tűkörét és zászlaját, pedig

most nincs nép Ázsiában, sem Afrikában, mely a magyarnál *nagyobb nyomorgásban* volna. A reformátorok feddő költeményei azonban a nemzet bálványozásában, a pilises papokban és effélékben keresik a hibát; Wathay, a reactió korának énekese, már oly bűnöket emleget, melyek nem felekezetiek, hanem a műveltséggel járnak, különösen hangoztatja az *olasz formát* vagyis az olasz divatot és műveltséget; csudálja is, hogy mindenfelé befurakodik az olasz szokás, Ausztriát immár most hódoltatja, tánczra, szerelemre ifjait tanítja. Wathay fél, hogy nálunk is meghonosodik, eláraszt mindent az érzékiség; Galliát már elözönlötte, boldog szent Rómában annyi a kéjleány mint a fövény; csudálja, hogy nem szúrják ki a pápa szemét. — A feddő ének azonban nem egyöntetű költemény, hangja nem tartja meg szép indulását, majd egyes személyekre tér ki és közbe-közbe ellaposodik, de a meleg hang mindvégig elömlik rajta.

«*Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetekedések*, kit az erdélyi nemes ifjaknak tanúságára most fordítottak magyarúl Silius Italicusból.» Kolozsvár 1610. Mint a versfőkből kitetszik, *Petki János* müve, melyet 1608-ban fordított, mikor a magyar koronát *németnek*, II. Mátyásnak, fejére tették, Petki pedig «szerelmes hazáját kesergé, siratá, fiainak reá kevés gondját látá». A nemzeti eszme vezeti a jó költőt, azért mondja annyi lélekkel:

Oly igen szeretlek, szerelmes nemzetem,
Mert ti véretekből vagyon eredetem,
De kevés jót láthat köztetek én szemem,
Azért búsúl gyakran keseredett szivem.

Kora nemes ifjúságához intézi sorait, de meg van győződve, hogy nem a törzs, a család, a vér, a néma szobrok hosszú sora, az arany bősége nemesít, hanem az erény, igen az erény vagyis az erkölcsös élet. Egyszer,

midőn erről gondolkozott a szerző, vetette, hányta a *mulandót-jövendőt*, leült nagy *búskodva*, lehajtá a fejét s álom szálla a szemére és *csudalátást* pillantott meg. Két istenasszony ereszkedék le az égből, a gyönyör és az erény asszonyai, kiket elég csinosan rajzol le olvasóinak. Majd két beszéd következik, a Voluptasé és a Virtusé, melyek után a szerző *peroratiója* az akkori Erdély nemes ifjúságát festi le, melynek nem kell a tudomány, mert *pappá nem leszen, katonának sem jó, hogy híres nevet vegyen*, de azért mégis *szerencsepróbálni Kolozsvárra megyen*. Egykor egészen máskép volt. Nagygyá mindenki csak a virtus által lehetett. Míg most, mihelyt fölserdül, «jószágát eladja, sokáig az árát ládában nem hagyja; hogy láda fenekén rozsda meg ne fogja — míg benne tart, erre leszen gondja.»

Négyes alexandrin sorokban írta csinos versét, mely könnyen gördül és a szerző szivének melegsége, érzésének igazsága nem hagyja hidegen az olvasót.

Rákosi András Szent-Pálon a Székelyföldön 1613-ban írta *Szép históriáját egy pharisaeus és egy publicanusnak imádságokról*, mely azonban csak 1638-ban jelent meg. Rákosi keresetlen ügyességgel tudja a bibliai példát feldolgozni. Mint jó verselő és a nyelv jártas mestere, olvasható sorokban állítja elénk a két fél imádságát és a rájok adott égi választ. Ügyesen mondatja a farizeussal:

Feljött ide velem az publikánus is,
Sugorog előtted ajtó megett ő is.
Hasonló nem vagyok semmiben ahoz is,
Az ki talám nem tud egy imádságot is.

Tisztes életemnek futó árnyékja is,
Érdemesb mint ennek teljes élete is,
Noha fő zsidó úr kazdagsággal ő is.
De bűnéjért elvész éltével híre is.

Hogy velem egy uton jött is ide bánom,
Mert ki latorral jár, lator leszen tudom,
Hírét is ha lehet róllam letisztítom,
Ez szent helynek utát véle mert nem járom.

Így folytatja tovább a farizeus érdemeinek emlegetését, melyekre «az úr szava hozzá mint sebes szél futa» és angyala által jelenteti neki, hogy «alázatos jámbort szeret csak az isten . . . itt ne csellegj kérkedő beszéddel, úrtól idvességet nem csalsz csellegéssel, bolond ki árúlja jámborságát nyelvvel». Ezután a publikánus imádsága következik, melyre *fényes oszlopképből* válaszolt az úr angyala és megvigasztalta a bűnöst. A költő pedig végűl egy *summában* közli a példabeszéd értelmét: Az fő zsidót kövesd jámbor életedben; de az publikánust te könyörgésedben.

Beniczki Péter kétszázötven latin példabeszédet és közmondást szedett kilenczsoros versekbe. Józan és egészséges, gyakorlati és emberismerő poeta alkotásai. Egy-egy Balassa-féle versszak egy közmondás magyarázata. Például az *Ex oculis, loculis, poculis cognoscitur omnis*-féle közmondást így írja körűl magyar versekben:

Az ökröt a szarván,
A harist a szaván,
Gyakorta megfoghatod:
Embert szabad nyelvén
(Jobban mint lépésén)
Beszédén nyomozhatod;
Elméje hol járjon,
Szive mit kivánjon,
Könnyen megrostálhatod.

A *Trita beat: damnat corda superba Deus*-féle mondásnak ez az ügyes körűlírása:

Parányi bimbóból,
S kisded virágjából
Nagy gyümölcs nevekedik:
Alázatos szív is,

Miként borostyán is,
Magasan emelkedik:
Mert együgyű szívben,
Nem kevély elmében
Az isten gyönyörködik.

Rendesen megelégszik egy versszakkal, csak ritkán használ kettőt; de mindig kerekded és többnyire jól csengenek a sorok. Valószínűleg sokan olvasták és tudták egyes versikéit. Hiba volna bennök magasabb költői tehetséget keresni; nagyon elég, ha egy-egy találó képre vagy hasonlatra akadunk, ez pedig sokszor megvan Beniczkinél. Néha csattanó élben végződik a versecske.

1636-ban jelent meg *Nyéki Vörös Mátyás* éneke: *Tintinnabulum tripudiantium azaz: az földi részeg szerencsének állhatatlan lakodalmában tombolók jóra intő csengetyűje.* Népszerűségét számos kiadása mutatja. Az ének első része a halálról szól és benne a világ csalárdságáról, kit a többi közt ekkép utasít vissza:

Másutt árúld czigány, hát béna lovadat,
Mert itt nem találod most fel vásárodat,
Hízelkedésedből értem szándékodat.
Állj tovább, hogy alám nem öntsed forródat.

Csalárd vagy az úrtól miólta elszöktél,
S szekere farkára az ördögnek űltél,
Mert, ha ki nyelvére egy kis mézet kentél,
Míg bényelte, addig hátára is pöktél.

Ismert történeti, mondai és mesés példákkal meg hasonlatokkal, széles leírásokkal, bő elmélkedésekkel adja elő Nyéki Vörös Mátyás az ember négy utolsó dolgát, a halált, az itéletet, a poklot és a boldogságot. Találó mondások, helyes közmondások nem ritkák nála; de bármily ügyes verselése, pontos a sormetszete és üteme; finomabb ízlés nem tulajdona mesterének. Képzelete ugyan csinos hasonlatokat és képeket halmoz össze; e halmozás azon-

ban kifárasztja a mai olvasót, a ki tudja, hogy az érzékítés e módjai csak eszközei, tényezői, nem pedig czélja a szép irálynak és a költői műnek.

Könyve végén még van egy pár elnyújtott vers: *Siralom a halandóságról*, *Az véghetetlen örökkévalóságról*, *Az aeternitásról* stb.

Dialogus azaz egy kárhozatra szállott kazdag Test és Léleknek siralommal teljes egymással való keserves panaszolkodó beszélgetések czím alatt jelent meg Nyéki Vörös Mátyásnak, a század kedvelt katholikus énekesének, másik hosszú költeménye, melyet szent Bernát után fordított. Mennyire kedvelték a «soproni keresztest», mutatja müveinek számos kiadása. A *Dialogus* a test és lélek beszélgetését könnyű versekben adja. A «concinnator» bevezetésével kezdődik, majd szent Bernát adja elő, hogyan jutott e csudalátásokhoz egy téli estén, midőn *szeme és fáradt teste neki is hajlának*, hirtelen megnyilt a föld és egy koporsó jutott a földszínre, belőle egy test emelkedék ki, mely *lélek nélkül igen szomorodott*. Majd megjött a lélek is, a ki

Nagy szomorú kedvvel feléje mozdula,
Régi lakóházát látván, eléjula,
Kiben kedvére élt, rajta megjajdula,
Azért ily sírással panaszra indula.

A lélek azután naiv kérdésekkel fordúl a testhez, biztatja, hogy keljen ki koporsójának setét verméből, *életének* dögös tömlöczéből és mondja meg neki: van-e elevenség serény inaiban, mint bírja magát erős karjaiban? És így tovább. A szegény testet e furcsa kérdések és leírások nagy zokogásba ejtik, alig tud felelni, végre mégis megszólal és folyik a beszélgetés, melyben kevés a figyelemre méltó.

Annál érdekesebb a rím kérdése. Nyéki Vörös Má-

tyás keresi az új, a szokatlan rímeket, őt nem vádolhatni egyhangúsággal, számtalan azonos kicsengéssel, de annál jobban oly rímek hajhászásával, melyek megölik a gondolat szépségét és a Rákóczy-versben tetőződnek. Ezek oly fő- és melléknévi rímek, melyek szokatlanúl végződnek s a buzgó költő kikeresi a hasonló végűeket. Álljon itt egy-két példa:

Test ő magában föld és száraz hamú,
Kinn az kevélységnek épűlt irígy falú,
Az szemtelenségre vagyon búja válú,
Sok csíntalanságra föláll atott kapú.

Van minden nemzetből megtudhatatlan nép,
Kiket bűnök szerént az ördög kínnal tép,
Nincs az kínvallástól ő bennek semmi ép,
Vagyon nagy szörnyűség, nincsen ott semmi szép.

Hogy pl. a *zavar-takar-hamar*-hoz negyedik rímet kapjon, azt mondja, hogy a *sebre rút fökélyt varr*.

1630-ban írta *Kolosi Török István Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicsiretiről való rythmusok* czím alatt 1655-ben kiadott költeményét. Huszonket okból dicséri az asszonyi nemet és emeli a férfi fölé. Mind e dicséret egészen komolyan foly, csak itt-ott hajlik az olvasó egy kis mosolyra, mikor például a férfi bajait adja elő hajával, szakállával, míg az *asszonyi állatnak szép fejér orczái tisztán megmaradnak, szőröktűl és pelyhektűl meg is nem rútúlnak.* Dicséri az anya tejét, melylyel nemcsak magzatját táplálja, *de sok betegeknek is adhat orvosságot.* A nő okosabb, bővebb és *ékesebb szava* gyöngédebb, mert *az hol nincs asszonyi állat, ott nyeg az szegény beteg, nincs ki vigasztalja, nincs ki falat jó étket nyavalyásnak adja . . . Semmi muzsikás nem ér asszonynak szavával, zengedező gyönyörű vékony nótájával.* Kolosi Török István szelíd humora csak halványan

mutatkozik; de annál kedvesebb és a kor nyers modora mellett annál ritkább. Könnyed verselése 7 és 6 szótagú sorokra osztható párrímmel vagy 13 szótagú hármas sorra azonos rímekkel. Az olvasóhoz intézett kis ajánló verse nyolczas sorokban van írva négy egyenlő rímmel.

Az világi embereknek bolondságán és nyomorúságán való siralom Marsilius Ficinus írásából készült, melynek versfejei e mondatot foglalják magukban: *Stultitia et miseria hominum defletur* vagyis a vers magyar czímét. A feddő vers szemrehányás a testi és anyagi dolgok felhasználása és a lelkiek elhanyagolása miatt. Majd minden versszak egy-egy ellentét, például mikor mondja:

Drágának tartod kis örökségedet.
Irtod, megszántod mezei földedet,
De az, mi ennél drágább, te elmédet.
Gaztól nem irtod, nem szépíted őtet.

Erre sokaknak vagyon szorgos gondja,
Hogy jól meghízzék gyorson futó lova,
Emberi nyelven szóljon pelikánja,
De hogy gyermeki jó legyen, károlja.

Az egyes versszakok ez ellentétei végre fárasztók lesznek, megszaggatják a vers egységét, melyből akárhányat észrevétlenül ki lehetne dobni.

Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznáról s az jó gazda-asszonynak dicséretiről iratott versek. Ezek mellé adatott az *Kakastól vött hasonlatosságban a papok tisztiről* való ének is a Stephano T. Colosino. A jó unitárius verselő 1643-ban írta az előbbi éneket, a nélkül, hogy valami haladást mutatna müvészetében. «Jőjj elő muzsáknak éneklő serege, Helikon hegyének ki vagy ékessége!» kiált fel a buzgó énekes, hogy előszámlálhassa az egyes életnek káros voltát; okai között első helyet foglal:

Betegségbe esvén száraz ágyba fekszik,
Szép társa kezei őt nem emelgetik,
Kiván-é valami ételt, nem kérdezik,
Szemei keserven csak az ajtót nézik.

Párnáját, az ki megpuhogassa, nincsen,
Kilyukad oldala száraz ágy fenekén.

Nincs maradéka, nincs sarja, a ki halálos ágyán megsirassa; majd a sok bibliai példa következik, hogy a házas élet boldogságára térjen át és a jó gazdasszonyokat magasztalja. E magasztalások egyszerű józan eszének okos termékei, melyeket e szavakkal végez:

Látjátok-e mely szép és gyönyörűséges,
Társsal való élet hasznos, kellemetes
Mind lélekre, testre nézve hidd szükséges,
Akármint csacsogjon a barát szerzetes.

A kor legtermékenyebb poetája *Szentmártoni Bodó János* volt. Mint unitárius pap Koloson működött. Igen sok tanító költeményt szerzett, melyeknek se szeri, se száma. Néhány sajtó alá is került a költő életében vagy jóval halála után. Tőle van egy elég ügyesen írt *Tékozló fiú históriája* 1636. *Dialogismus a Krisztus haláláról és feltámadásáról* 1685. *A vasról való ének* 1636. *A só dicsérete. Ácsmesterek dicsérete* 1647. *A vadászásnak dicsérete* 1683. *A kalmárok dicsérete* 1690. Nem érdemes e magasztalások mindegyikét ismertetni. A verselő szerény tehetsége nem tudta köznapi tárgyát költői színvonalra emelni. A vas és a só, az ács és a kalmár meg a vadászat mind oly tárgyak, melyekről azonban szépen is lehetett volna írni. Legyen szabad mégis egy-kettőt közelebbről ismertetni.

A sónak dicséretiről való magyar rythmusok a Johanne B. Szentmártoni 1647-ben jelentek meg Lőcsén. Thúri Mihály kolosi sóbányakamarás írt eléje hosszú ajánló verset, melyben Balassa és Rimai *két magyar fő poëta*

után Szentmártoni Jánost dicséri, a kit «ez seculum nékünk poëtának szűlt», s miután sorba magasztalta a poéta addig megjelent müveit, elismeri, hogy bár tíz évi tiszte alatt sok sót vágtak ki Thordán, Koloson és Széken, «ennyi hasznai tőlem rejtve voltak». Ez ajánló sorokra következik a kissé sótalan ének, melyből azt is megtanúlhatjuk, minő étkeket fogyasztottak jámbor eleink, hol vágtak sót őseink Erdélyben, mi volt az ára, mikor «tizennyolcz sót adtak egy graecire, az bogariczáknak öreg szekerekre». «Egy tallér ára só nagy tereh hat ráczнak, kiket az hajóban ugyan nyegve raknak.»

Ennél rövidebb *Az malom- és ácsmesterségnek dicséretiről való ének*, melyben a buzgó szerző az ácsokat és malommestereket magasztalja, kiknek maga is nagy hasznukat vette egyszer, midőn egy vizen akart keresztülmenni; és annyira becsüli őket, hogy mindazon mestereknek, úgymint asztalosok, kádárok, esztergárosok és kerékgyártóknak, *egész földön kik fából faragnak*, a malommester a hadnagyuk.

Az tisztes és nemes kalmároknak avagy árúsembereknek dicsíreti. Lőcse 1690. Balassa-strófákban magasztalja a kereskedőket, kik nagy utakat tesznek. A múzsák közűl a legfelsőnek, Polymniának emlegetése után nehézkesen, sok haszontalan szófecsérléssel fog dolgához, melyben több az ízetlenség mint a müvészet. De a kit érdekelnek a különféle árúk és holmik nevei, a kit a nyelv szempontja vezet vizsgálódásában, bizonynyal akad oly nevekre, melyek érdeklik. Vagy a ki a magyar ipart óhajtja közelebbről ismerni, szintén talál némi felvilágosítást. Csak a műízlés hagyja el üresen a gyötrő olvasmányt és ha a szerző, mikor versét megalkotta, «bús szivének érzé szertelen nagy bánatját», az olvasó is érzi lelke sivárságát, melyet épen nem tudott szép gondolatokkal felüditeni a poéta.

A vadászásnak dicséreti 1633-ban készült és egy felhivással kezdi a vadakhoz, hogy setét havasokra, titkos barlangjokba rejtőzzenek, mert rossz hírt üzen nekik, de azután a medve, szarvas, farkas, nyúl, vaddisznó, róka, vidra, vadmacska, nyest okozta károkat emlegeti, hogy a vadászat szükségét mutassa ki. Ez azonban nem papnak, mesternek, deáknak, kalmárnak, prókátornak, parasztnak, hanem úrfinak való; sokkal jobb az embernek hasznosan vadászni, mint gonosz személy mellett vagdalkozni vagy korcsomán halálig harczolni. Azután az ifjakhoz fordúl:

Ne kövessétek ti az ocsmány tobzódást.
Sem a test-, szív-, hírnévrongáló kupázást,
Hagyjátok el hamar az undok restséget,
Mert sokak éltének rútúl vetett véget,
Virtusnak nálatok szerezzetek fészket,
Ád ő kezetekbe egy-egy hasznos féket.

A gúnyversek közt elsőrendű helyet kér magának a *Confessio Rakocziana*, mely I. Rákóczy György fejedelmet mutatja be, a mint *Gelei Katona Istvánnak*, a reformátusok püspökének, gyónik. A vers párbeszédes alakban folyik előre. Rákóczit a lelkiismerete furdalja, hogy lator hadával kiindúlt Erdélyből, azért beszélni akar a feleségével, de azután meggondolja magát és meggyónja bűneit Geleinek. Gelei dicséri a fejedelem tudós nejét, Lórántfi Zsuzsannát, hisz «nincs oly betű nálunk a szent bibliában, kit nem tudna másnál s magamnál is jobban» s a saját s hozománya (Sáros-Patak) nevéből szójátékot is csinál, majd hosszú intéseket ad a fejedelemnek, itt-ott ismétli azokat, figyelmezteti, hogy fiai nyakába koldustáska száll, Rákóczi pedig folyton vádolja magát, hogy ő az oka a Kassán felbárdolt három jezsuita halálának, hogy Pozsonyt és Nagy-Szombatot a svécusnak igérte, két fiát a francziának és svédnek zálogúl kötötte le, két végházat

ajánlott fel a töröknek, szabad rablásra ingerelte. Azt is bevallja a fejedelem, hogy nem hisz a pokolban, ezzel nem igen törődik, csakhogy koronát tehessen a fejére. Gelei látja, hogy nincs a fejedelemben igazi töredelmesség, hogy szive az ördögnek fészke, azért

Minemő gyónásod, bűneid vallása
Oly poenitentiád s annak oldozása.
Feleséged s magad sok káromkodása
Szálljon fiaidra Kain bújdosása.

Azután következik a megfelelő vezeklés:

Bűneidért hagyom: kiálts három Allá-t,
Isten hogyha menyből reád teként s meglát,
Talám kiszaggatja szived gonosz tollát,
Pokol is pörzsöli annak undokságát.

Absolutio:

És a mindenható isten soha rajtad
Meg ne könyörűljön, hogy őtet elhagytad,
Édes szép hazánkot ok nélkűl rontottad,
Pogánynyal b . . zani nem is utállottad.

Az örök életben téged bé ne végyen,
Kegyelme istennek fejeden ne légyen,
Szálljon fiaidra mindennemő szégyen,
Árúló Judással egy jutalmat végyen.

Az úr Jézus Krisztus téged megkötözzön,
Bűnöd rútságáért haragja öntözzön,
Testedből a lelked hamar kiköltözzön —
Erdély s Magyarország gyászba ne öltözzön.

Ez az átkozódás nem keresztyéni jámborság és papi feloldozás, de ha száz évvel előbbre tekintünk, nagy változását mutatja az időknek. Ime akkor hallgatag, néma volt a katholikus világ, míg a XVII. század közepe felé nemcsak kiáltani, feljajdúlni és átkozódni, hanem szellemesen, találóan gúnyolni is tudott.

A *sybillák* jövendöléseit már a középkorban is nagyon kedvelték s a keresztyén tan igazolására is idézték. Később az álmoskönyvekben vagy társas játékfélékben szerepeltek. Magyarúl a XVI. században jelennek meg először. Elég gördülékeny versekben felelnek a kérdezősködőnek. Egy-két válasz példáúl így hangzik:

Egyházi emberré felszentelnek téged.
Sok lelkeket veszt el az te gonosz tévelygésed,
Az ördög azért jutalmat ad tenéked.
Tüzes taligán pokolba hogy hordoz téged.

Szép leány kevély, undok s aláváló vagy,
Kedvetlen, poszagó s patvarkodó vagy,
Bizony így soha el nem adhad magad,
Hanem ha valami koszos talál reád

Jobb néked Magyarországban egy urat szolgálnod,
Jó borral, szép czipóval vígan laknod,
Hogysem a Muszkuaországot ostromlanod,
Vizet innod és tatárkakenyért rágnod.

Kérlek jó társ, ne légyen szándékod arra,
Hogy valaha szolgálnál Ónod várába;
Mert onnét kelletik kümenned csatára,
És fejöd elesnék torkosságod mia.

Számos illetlen és aljas kifejezés található benne s ha az egy *pápás* szó nem jelezi, nincs nyoma a felekezetiségnek. Úgy látszik, a kiadó az egész nemzet mulattatására gondolt.

A XVII. században nemcsak ily szerepök volt a Sybilláknak. Legalább nem ily szellem terméke a következő ének.

Az Sybillának jövendöléséről és Salamon királynak bölcseségéről stb. Németből magyarra fordította *Gyirva Venczel* 1649-ben. Ez egy érdekes monda feldolgozása és más elemekkel vegyítése. Lucifer bukásán és a paradicsomon kezdi, honnét Ádám kiüzetve, vénségében már a

halál küszöbén áll, de még élni szeretne és fiát küldi a paradicsomba, hogy hozzon neki a «gyümölcsből».

Örömest gyógyúlnék,
Ha én az gyümölcsben még egyszer ehetnék.

A gyermek elment, a paradicsom előtt egy angyal egy ágat adott neki, melyet Ádám sírjára tőn. Az ág kihajtott s mikor Salamon a templomot építette, ezt is levágták, de nem tudták felhasználni, hanem végre is hídnak alkalmazták. Egyszer Sybilla, a jövendőmondó asszony, Salamon király hírét hallva, hozzá jött, ez meghítta ebédre, de midőn a hídfán keresztül akarnak menni, Sybilla megállapodott és nem a hídon ment, hanem a vizen gázolt át. Ezért a Sybilla «lúdlába ottan meggyógyula, emberlábhoz hasonló néki lött vala». Majd Salamon kérdezi az okát, hogy miért nem akar átmenni a hídfán. Sybilla megmagyarázza, hogy e fa lesz a megváltó keresztfája. A jósasszony tovább megy jövendölésében, átcsap az új idők német-római császárjaira, különösen Károly császárral bővebben foglalkozik, sőt a menynyire a fenmaradt csonka példányból lehet következtetni, jövendölését a világ végeig folytatta.

A SZÉPPRÓZA.

Pázmány korának szépprózája alig mutathat fel egy-két művet. Az irodalom férfiait és a közönséget annyira igénybe vette a hitvita és az áhitat, hogy nem igen látszottak ráérni oly müvek írására, melyek kiválóan gyönyörködtetni, mulattatni kivántak. Annyira komoly és szenvedélyes volt a harcz, hogy minden mást elnyelni látszott. Kivételt egy világjárta magyar könyvecskéje képezett. A könyv e czím alatt jelent meg:

Europica varietas avagy Szepsi Csombor Mártonnak Lengyel, Mazur, Pruz, Dánia, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Német- és Csehországon stb. való bujdosásában látott, hallott külömb-külömbféle dolgoknak rövid leírása Kassán 1620. A szerző tudatja velünk, hogy a természete vitte hosszú utjára, hisz már «gyermekségétől fogván kiváltképpen való indulatitul hajtatott az idegen helyeknek látására» ; azonban használni is akart «az ő tövises és kősziklás Ithakájának, az sok hadak s háboruságok miatt pusztaságban került hazájának, Magyarországnak». Ezt annál fontosabbnak tartja, mentől kevésbbé ismerjük a külföldet; nálunk sokan azt hiszik, hogy a falu határán túl már kezdődik a világ vége, sokan a Dunához hasonlítják a tengert «és ha két nap rajta voltak a Dunán, nem győzik teljes életekben annak szörnyű voltát emlegetni». Az egyes országok elé általános leírásokat tesz, melyek elég érdekesek, az olvasó azonban jobban gyönyörködik az egyszerű magyar ember részletes rajzain, észrevételein, melyek az egyes váro-

sokra vonatkoznak, mert az országos dolgokon kívűl elmondja a maga együgyű megjegyzéseit, melyekből sokat tanulunk az akkori társadalmi, családi életre vonatkozólag. Mikor Londonban jár, egy magyarhoz utasítják; de kisűl, hogy egy cseh dicsekedett a magyarságával és csak híresíteni akarta magát messze földről jöttségével; mikor egy csatorna vizéből akar inni, rátámad egy franczia, de megértvén, hogy magyar, megöleli és megköveti; egy kis kapunál egy sereg szerecseny leányt árultak, kiket csak akkor hoztak Aethiopiából *az tüzes tolvajok.* Aránylag nem találja drágának Londont, csak az ő erszényének volt az, mert «öt garasára kenyeret csak szintén főzelékje mellett is egy nap ember elkölthet». A nagy tengeri rákok (kisebb nem volt tizednapi malaczoknál) láttára megcsömörlik, pedig három garason is adtak egy ilyen *öreg* rákot. Párisban egy ludat két forinton, egy tyúkot hatvan pénzen vásárol. De nemcsak az efféle prózai dolgok érdeklik. Mint diákos ember vonzódik a főiskolákhoz, elmegy a Sorbonneba, jelen van egy disputatión, hol a fiatal szigorló azt kiáltja oda ellenvetőinek, mikor Sz. Tamás, Lombardus stb. tekintélyével állottak elő: «Non juravi in verba Magistri, rationibus, rationibus, non authoritate, philosophus sum», nem esküdtem a mester szavaira; okokat, okokat, nem tekintélyt; bölcselő vagyok!

Mire nagy zaj támadt és gyöngéden meginti az elnök. Csombornak egy ismerőse is ott volt az ellenvetők között, a kivel öt napig barátságosan élt. Vannak tréfás megjegyzései is. Mikor az uton egy papot talál, a ki temetni ment, beszédbe akart vele elegyedni; a pap azonban csak azt felelte: *sic* (úgy); Csombor kifakad, rút vadnak mondja a jámbor papot, kiről azt hiszi, «hogy csak apáczanyelven tanult volt szólani». Végre sok kóborlás után hazafelé indul és 1618-ban *minden kár nélkül* hazájába ér, hol «az sok földi és tengeri háborúi

miatt lőtt bánatit, félelmeit és szomoruságait» mind elfelejti. Hálát ad istenének, hogy haza hozta és «ő szent felségétől várja mostan is minden előmenetelét, ifjúi életének igazgatását stb.» Csombor müve elé Bocatius János kassai polgármester, gönczi Aszalós Mihály, Stephanus Velechinus kassai pap (magyar sapphoi-ódát) stb. írtak ajánló verseket, a könyv végén pedig maga Csombor ír két költeményt «kegyes és böcsületes asszonyinak» Titili Zsófiának és Szabó Margitnak; a két hosszú lélekzetű vers azonban épen nem szerelmes, mert az egyiket bűne bocsánatjáért, a másikat jó kimulásáért írta.

Csombornak más útleírása kéziratban maradt, csak egy *Udvari Schola* czímű munkája jelent meg.

A széppprózához lehetne még számítani az akadémia tulajdonában levő *Mesés könyvecskét* 1629-ből. Nem népmesék, sem Aesopusi fabulák ezek, hanem találós mesék. A *mesés könyvecske* találós mesék gyüjteménye, mely németből van fordítva. Mind a magyar, mind a német népnek nem magasabb, müveltebb rétege olvashatta e könyvecskét, alszerű. illetlen tartalma azt mutatja, hogy a ponyvairodalom izléstelen terméke volt, melynek két kiadása ismeretes.

A KURUCZVILÁG KORA.

1650—1711.

BEVEZETÉS.

Bár sok szerencsétlenség és viszontagság érte a nemzetet a XVI. század elejétől a XVII. közepéig, hisz ezer sebből vérzett a lesujtott ország teste, melyet majd a német, majd a török, majd meg a magyar öldökölt; mindez a szerencsétlenség csak növekedett a XVII. század második felében.

Rákóczy György kétségbeejtő lengyel hadjárata, mely az egész Erdély pusztulásával, lakosainak rablánczra fűzésével, városai- és falvainak fölégetésével végződött, volt a kezdet, melyet szakadatlan sorban követett az egyik baj a másik után. Csupa bizonytalanság az állam életében, rombolás és gyilkolás a társadalomban, felekezeti dűh és öldöklés a vallások érintkezésében. Szegény, szerencsétlen Magyarország!

Nem volt elég a törökök és tatárok kegyetlensége, a zsoldos hadak rablása, a német hadvezérek magyar gyűlölete; jó ideig a katholikus és a protestáns vallás különítette két táborra az ország fiait, kik leleményes módon tettek kárt egymás életében és vagyonában. Katholikus főpapok, mint egy ideig Szelepcsényi primás, továbbá Bársony György és mások megfeledkezvén arról, hogy a magyar nemzet fiai, szivesen látták honfitársaik véres üldöztetését csupán azért, mert protestánsok voltak. Vakbuzgó jezsuiták szították ezt az üldözést, mely karóba húzatta, bitófára vonatta, gályára küldette a szegény kálvinista és lutheránus magyart, a ki azonban, ha szerét tehette, kegyetlen boszút állott a katholikus papokon, kivált a jezsuitákon.

Azelőtt talán mégis volt egy hatalmas párt a magyar nemzetben, mely hitt a bécsi udvarnak, igazán, őszintén remélte esküjének megtartását, tőle várta a török kiűzetését és Magyarország helyreállítását. A XVII. század második felében megszünt e hit, kialudt ez a remény, elhamvadt ez a bizalom. A nádortól, a horvát bántól, az ország zászlósaitól lefelé az utolsó igaz magyarig alig akad valaki, a ki hinne a bécsi udvarnak, a ki egy csepp rokonszenvet érezne iránta; kevesen vannak oly férfiak, minő Koháry István a költő és országbíró volt, a ki politikai meggyőződéseért nagy szenvedéseket állott ki; hisz még a jó Gyöngyössy Istvánról is azt tartják, hogy «*Palinodiát*» (visszaéneklés) írt előbbi müveire, csupán a jezsuiták és néhány vakbuzgó katholikus ragaszkodik még szivében a bécsi udvarhoz. A többi remeg tőle. A legkitünőbbek, a nemzetnek legbuzgóbb fiai épen úgy, mint a legmagasabb állásúak szüntelen összeesküvéseket szőnek, titkos és nem titkos összejöveteleket tartanak, majd erélyes, majd könyörgő feliratokat küldenek Bécsbe, hogy megnyerjék vagy megingassák a király szivét, a ki most csupán német tanácsosaira hallgat, a kiket megint a magyar jezsuiták sugalmaznak.

Sötét, kegyetlen időszak volt ez a magyar nemzetre. A németek borzasztó képet rajzolnak az ő 30 éves háborújokról; pedig mi volt ez a miénkhez képest. Száznyolczvan esztendős háborúnak ez az időszak volt a koronája, betetőzése. Bellum omnium volt ez, csupán a török hódoltság élvezte a halál békéjét, mert néhány városkán és erődön kívül alig volt egy-két lakos a pusztákon és elhagyott falvakon. A másfél százados török uralom elpusztította a régi falvakat, lerombolta a középkor templomait, kiirtotta szerzeteseit, megsemmisítette a nemzeti mult szép emlékeit.

És e gyászos időszak mégis a nemzeti munkásság

kora volt. Az ország kétségbeejtő állapotja daczára megnyílik a költők ajaka, névtelen és neves poéták tolmácsolják a nemzet fájdalmát, a kuruczok érzéssel éneklik meg bujdosásukat; az elbeszélő költészet jó mesterekre tesz szert, milyen a nagy hős és müvelt magyar főnemes Zrínyi Miklós és az egyszerü belső ember, de az ország ünnepelt és csodált poetája: Gyöngyösy István.

A protestánsok is felbátorodnak. A kevés kálvinista és lutheránus nemes újra érzi, hogy támogatnia kell szegény lelkészét, ki tollal kezében a legszenvedélyesebb harczot folytatja a jezsuiták és a kath. papok litteratorai ellen. Legtöbbször a katholikusok a támadók, kik a haza sorsával nem törődve, vakmerő és elbizakodott bátorsággal döngetik a protestantismus várának vékony falait. A protestánsok, kivált a kálvinisták hasonló szenvedélylyel és gyűlölettel felelnek. Vad, szennyes és aljas kifejezésektől hemzseg a két fél vitája. Már könyveik czíme, mint *X. út tök*; *Görcsös bot*; *Bányász-csákány* stb. elárúlja durva, komisz tartalmukat. De a protestánsok dicséretére legyen mondva, náluk már jelentkezik a felvilágosodás első hajnala; némelyek érzik, hogy a különböző istentisztelet, az eltérő dogmák nem jogosítják fel arra az embert, hogy gyűlölje és kiirtsa felebarátját, hogy az úgynevezett szeretet vallása, a keresztyénség kölcsönös és testvéri szeretetet kiván hiveitől; hogy ez a mérges és emberfaló polemia nem lehet kedves Krisztus előtt; hogy a vallás igazi tanyája a jó ember szive, a ki minden felebarátját szereti és ájtatos, gyöngéd bensőséggel száll fel istenéhez, a ki Krisztusával, az ő szent fiával váltotta meg az emberiséget. Kenetes jámborság és vallásos kegyelet árad szét vitáikban, pietistikus hangulat ömlik el soraikon és a vallás eszméivel az ember és a haza eszméje párosúl.

E hangulat vezette például *Pósaházi János* sáros-

pataki tanárt a következő szép sorok írására: «Ha nem egyéb, indítson bennünket, hogy mindnyájan azon néhai magyar vérnek részesi vagyunk és e szerint ne legyünk ellenségek egymáshoz. Indítson e magyar hazának, a mi közönséges édes szülőanyánknak és nevelődajkánknak utolsó veszedelemben forgó sorsa. Ha lehet, magunk két kezével ne temessük ezt el.» Hogy a XVII. század embere rettenetesnek találja a vallásbeli gyűlölséget, ahhoz már nagy felvilágosodás, tetemes haladás kellett. Lelkében a patriotismus, a hazafiság, a magyarság ideája legalább is oly erős volt mint a vallásos meggyőződése. Sőt azt mondhatni, hogy az már legyőzte emezt, mert különben nem mondja, hogy tegyük félre a vallási gyűlöletet. Még tovább megy a *Görcsös bot* lelkes írója, Sámbár Mátyás jezsuita buzgó ellenfele: «Ne légyen szerencsés az a magyar, a ki a magyar hazának közönséges javát nem szereti és azt tehetsége szerint elő nem segíti. Azok az emberek se legyenek áldottak, a kik a vallásnak némely különböző tekinteti alatt a hazafiak közt visszavonást, gyűlölséget, háborgást szereznek!» Bizonynyal a katholikus üldözés meg a nemzeti eszme nyomása érlelte meg ezt a gondolatot, sok vér kiontása, tömérdek nyomor és pusztulás lett szülője, édes anyja ennek az eszmének, mely megfért a protestantismussal.

Hogy előkelő világiaknal sokszor előfordulhatott e gondolkozásmód, kitünő férfiakról mint Zrínyi Miklósról és másokról ismeretesek ily hazafias enunciatiók, nyilatkozatok még ha katholikusok voltak is; csak a jezsuiták nem ismertek más irányadó szempontot mint az emberek lelki, mennyei boldogságát. A nemzeti eszme uralmának egyik kiváló jele a mult, a dicsőséges mult magasztalása. A reactió idején nem elégít ki a jelen, melybe mélyen behatott az új eszme romboló ereje, tárgyat keres a költő és a multhoz fordul, ennek dicső példáit keresi föl.

A XVII. század második felében egy nagy költői, államférfiúi és hadvezéri tehetség szintén a multhoz fordult, eposzának tárgya dédapjának hősisége, a szigetvári hős apotheosisa. A költemény azonban hatás nélkül merül el az ismeretlenség mélységébe. Nem ragadja meg a nemzet jobbjainak lelkét, nehézkes rossz verseit nem szavalják, nem olvassák; a minek egyik oka talán a nemzeti eszme teljes diadala volt. Miután visszaverte, s részben magába olvasztotta az új eszmét, lankadni kezdett a vallásos elem s csupán a hol egymás mellett lakott a két felekezet, ott dühöngött tovább is az elkeseredés, az ádáz harcz. Az ország más vidékén a nemzeti eszme más elemei kezdének szerepelni. A humanismus még nem igen hatott, inkább a közös nemzeti nyelv, nemzeti szokások és hagyományok vezették az emberek meggyőződését. A mint fentebb láthatjuk, a nemzet jobbjai azt hitték, hogy «*a vallásnak némely különböző tekinteti*» miatt nem üldözi isten, nem bünteti az ég ura a magyart. Talán Zrínyi sem írta volna ily szempontból e nagy müvét, ha tíz évvel később fog hozzá, mikor javában benne forgott a nemzeti harczokban, mikor már számos protestáns hazafival érintkezett mikor a magyar vér, a magyar születés, az édes anyanyelv ismét összébb hozta a haza fiait. A Zrínyiász alapeszméje még a nagyszombati jezsuita nevelés hatása alatt keletkezhetett.

Az elbeszélés terén népszerűbb társa már cserben hagyta a multat. Gyöngyösy nem nézett hátra, hanem kortársait tekintette, ők lettek dicsőítésének tárgyai. Különben sem volt érzéke az igazi nagyság iránt. A fenséges, a dicső, az isteni nem ragadja meg szelid, csendes lelkét. A regényes, a kedves, az idylli felé hajlik. Müveit országszerte olvasták, szép verseit, regényes históriáit uton-útfélen lapozták; de bármennyire kedvelik, csakhamar nem ő a nemzeti harczok tolmácsa, hanem ismert

és ismeretlen kurucz költők, a kiknek müveit a harcz zajában nem érnek rá kinyomatni, hanem lemásolják és a leírt verseket őrzi a vitéz tarsolyában, a szegény család szerény házikója mestergerendáján. Ezekben többnyire sötét és kétségbeejtő hang az uralkodó. Merő panasz és gyötrő kesergés. Mivel csak romlást látott mindenfelé a szegény magyar, se kedve, se ideje nem volt örvendeni, csupán kínos fájdalmának adott kifejezést, s magasztalta egyes hőseit, a kiknek néha sikerült megkergetni a gyülölt németet. A lelkesedés e hangját azonban legtöbbször túlkiáltja a bujdosók, a szegény kuruczok kétségbeesése.

A Rákóczy-nótában sincs öröm és remény; országos kétségbeesés kitörése hangzik fel benne, egy nemzet, egy elhagyott és üldözött, egy vérig tiprott nemzet zúgja el benne sötét kínjait, melyekből nincs szabadulás. A sírban fetrengőnek jajkiáltása ez, a ki még nem halt meg, de elevenen akarják eltemetni és már csak utolsó vigaszához, istenéhez fordúl. E dallal záródik be e korszak, melynek végén elszunnyad a nemzeti eszme, hogy hetven esztendős álomra hajtsa le a fejét.

A nemzeti eszme diadalával megjelent a próza lapossága is. Az író megszünt az alak gondjára törekedni. Írt a hogy az ajkára jött. Az ékesszólás nem csábította többé; azt hitte, hogy a mi közönséges, a mi közdivatú, az szép is. Kivált a tudósok hanyagolták el az irályt. A politikai, egyházi és történeti irodalom egész maccaroni-nyelven jelent meg. Minden harmadik-negyedik szó latin volt; épen úgy mint a társalgás nyelvében. A reactió idején szokott divatozni a separatismus. Az egyes vidékek, kasztok és osztályok a saját nyelvükön beszélnek. A vers még úgy a hogy épen müvészibb, gondosabb szerkezeténél fogva rendesen megőrzi általános nyelvét. A próza nem tudja. A pongyolaság következtében mindenki a maga nyelvén ír, csupán egy-két jobb ízlésű

tollforgató óvakodik e ferde szokástól. Ez a magyarázata némely író lapos prózájának és keveréknyelvének.

A reactió haladásával az erkölcsök is hanyatlottak. A nagy, erős és hatalmas alakok mint Bocskai, Bethlen Gábor, Pázmány, Eszterházy, Zrínyi Miklós letüntek a tevékenység porondjáról, lágyabb, gyöngébb emberek következtek minden részen. Tököly Imre, Apafi, Rákóczy Ferencz derék emberek voltak, de nem nagyra termett férfiak.

A határozott és erős vallásos érzést szelid enyhe pietistikus irány váltotta fel. Az áhítat gyakorlatait követelték mindenfelé, számos effajta könyv jelent meg a kor utolsó negyven esztendejében. Se testi, se lelki harcz nem csábította a nemzet fiait. A háború vad szenvedélye nem kisértett senkit. A harczot magáért a harczért nem kivánta a hanyatló század gyermeke. A küzdelem hamar kifárasztotta a feleket, mindenki a béke és nyugalom után epedett. Azért is gyűlölték annyira a jezsuitákat, mert mint hódítók akarták gyakorolni továbbra is hivatásukat, mely már kezdte megvetni a proselytismust s felhangzott a szó, hogy maradjon meg mindenki maga a vallásában. Katholikusok és protestánsok együtt küzdöttek a magyar nemzet szabadságáért, melyet már csak Bécstől féltettek: de egyik fél sem tudott fellépni azzal a vad erővel és hatalommal, mely a század első 50—60 esztendejét jellemzi. A nagy, erőteljes háborúk rendesen a nemzeti eszme korának első felébe esnek; az új eszme legyőzetése után elernyed, ellankad, nincs ereje az idők árjának, kevés kivétellel törpe jellemek jutnak a hatalomra. Ha születik is egy-egy kiválóbb tehetség és jellem, apró cselszövények, kicsinyes áskálódások és törpe gyanúsítások gördűlnek utjába. Nem kedveznek neki az idők, nem ragyoghat tisztán és fényesen az ő csillaguk.

I. VALLÁSOS PRÓZA.

I.

BIBLIAFORDÍTÁS.

A katholikus félnek meg volt a maga *Káldija*, kihez napjainkig hivek maradtak, de a *Károlyi Gáspár* ellen intézett támadások úgy látszik, arra indították némely protestánst, hogy jobb, tökéletesebb fordításról gondoskodjanak. A mult század óta tökéletesebb lőn a nyelv, símább, folyékonyabb, hangzatosabb az irály. Talán ez gerjesztette munkára a jeles debreczeni tanárt és hitvitázót, *Komáromi Csipkés Györgyöt*, hogy az eredeti szövegből dolgozza át Károlyi fordítását. Láttuk, hogy már az előbbi időszakban *Szenczi Molnár Albert* megkisérlette az egyes helyek javítását, noha munkájában nem igen volt köszönet. Azonban *Komáromi Csipkés György* fordítása sem nyerte meg a nagy közönség tetszését. Károlyi nyelvét már annyira megszokta, megismerte a hivők serege, hogy bántotta az újítás. Különben is a reactió irtózik a szent szöveg változtatásától, még abban az esetben is, ha tudja, hogy az új hivebben adja vissza az eredetit mint a régi. Komáromi fordításának kiváló sajátsága ez a hűség, a gondolat pontossága. Ha a XVI. század reformátora fordít, szívesen átülteti az eredeti mondatot, ha könnyen meg tudja tenni; de ha nehezére esik, nem törődik vele. nem töprenkedik rajta, hanem leirja úgy, a hogy esze sugallja. Ez az önkény egyik jellemvonása szokott lenni

az actió korabeli fordítóknak, melytől ritkán térnek el. A reactió ellenben a hivebb fordítók kora, kivált az ily fontos kérdésben minő a bibliáé.

A hű fordítók közé akart tartozni *Tóthfalusi Kis Miklós.* Komolyan hozzáfogott munkájához. Nagy pontossággal végezte munkáját. Az utrechti theologia magyar növendékei segítették fáradságos dolgában. 1684-ben kezdte nyomatni s a következő évben elkészült vele. De nagy vihar támadt feje fölött. A protestantismus sem tűrte a fordító újításait. A reactió hivei annyira megszerették Károlyi majdnem száz éves munkáját, hogy felháborodtak és páratlan zajjal fogadták Kisnek derék dolgozatát. Ő ugyan megkisérlette 1697-ben egy latin munkával lépni a sorompóba: *Apologia Bibliorum Anno 1684 Amstelodami impressorum*, egy év mulva pedig egy magyar munkában igazolta eljárását. Kivált a latin munka csupán a bibliával foglalkozik, melyben ernyedetlen szorgalommal állította össze ama helyeket és szavakat, melyeken változtatnia kelle. Tóthfalusi Kis Miklós elég higgadtan és lelkiismeretesen hozakodik fel jegyzeteivel. Még sem aratott sikert. Ballagi Mór azt hiszi, hogy Kis Miklósnak nem volt képessége önerejéből jobbat teremteni, magába sem bízott eléggé, hogy a magyar nyelvet irodalmilag jól kezeli, azért sem írta magyarúl bibliai védiratát. De nézetem szerint nem Kis Miklóson mult bibliájának népszerűtlensége; Horti István erdélyi püspöknek és Dési Mártonnak sincs igazuk, hogy «csuda volna inkább, ha oly nagy jóságos cselekedet sok és nagy akadályok nélkül menne véghez; hanem Kis Miklósnak, a ki nagyon jól tudja, hogy — Ballagi szavaival éljek — ilynemű vállalatoknál nem annyira a jobbak belátása, mint a többségnek rendesen vak kedvezése vagy ellenszenve szokott dönteni vagyis más szóval: az idők árja.

A mi Tóthfalusi Kis Miklós latin védíratát illeti, ez

állítólag 1684-ben Amsterdámban készült, de mint láttuk, csak 1697-ben jelent meg Kolozsvártt. Három részből áll, az első a javítások nemét védelmezi, a második nagy gonddal említi fel az elhagyott szók hosszú sorát s a harmadik a könyv helyesírását igazolja. Mind a három rész becses, de kiváló figyelmet érdemel a harmadik, mely a helyesírásra vonatkozik. Ez mutatja legjobban a szerző beható és világos értelmét. Nevezetes, hogy a magyarságukért mindenkitől csodált írók közűl ezeket számlálja elő: *Pázmány Péter*, *Molnár Albert*, *Geleji István*, *Medgyesi Pál*, *Apáczai János*. A szerző álláspontja a józan középút, melyet ügyesen véd. 1698-ban adta ki tömött könyvecskéjét, a *Maga személyének*, *életének és különös cselekedeteinek mentségét*, melyben előadja, mily jó dolga volt Belgiumban, hol az utolsó két évben 15,000 forintnál többet keresett. Mint nyomdásznak a legjobb híre volt. A florenczi nagyherczeg fényes igéretekkel csábította Olaszországba, de nem ment. Szive és jóakarói haza hívták és jött. Itt persze csalódás várta. A hol nincs ipar, kereskedés, ott nem virágozhatott egy Tóthfalusi üzlete. Nagyon jól, de haszontalanúl mondotta: «Az volna hasznos Erdélynek, hogy ne heverne mindörökké a maga *sorditiesében*, hanem példát vévén más keresztyén nemzetekről, a *barbariest* lassan-lassan vetné le és venné új szemre magát: mindjárt jobban lenne világi módon is állapotja . . . Bezzeg másképen járt elméje a mélt. úrnak, Bethlen Miklós urammak, midőn Belgiumba nékem ekképen írt: Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lészen». A nemzeti eszme sugallta néki. hogy e szavakat írja a magyar iskolákról: «Nem mindeneket kellene a deák nyelvnek tanulásával terhelni, bár csak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, csak ezzel is sokra mehetnének. A szegény ember azért idegenkedik

sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mily sok esztendeig kínoznak a skolákban majd mindeneket (t. i. a deák nyelvvel) mégis kevés mehet perfectióra. De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné fel czélúl, kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, a kitől annyi költség ki nem sűlne». Ha ma annyi idő óta azt kérdezzük magunktól: mi okozta Tóthfalusi romlását e hazában, mi szaporította ellenségeinek számát, mindenekelőtt a szűkös és korlátolt viszonyoknak kell tulajdonítanunk. A tehetséges ember nagy ambitióval jött és nyomorúságos helyzetet talált. Ideges, szenvedélyes lőn. Minden bántotta és ő is könnyen bántott. Eljárt a szája. Belgiumi sikereivel, az ottani viszonyokkal hozakodott fel. Elégedetlen volt és mások is vele. Mindkét félnek igaza volt, nem tetszettek egymásnak. Tóthfalusi visszament volna, de lekötötte családja. Itt ragadt és nem sokára elpusztúlt.

II.

A HITVITÁZÓ ÉS ERKÖLCSTANI IRODALOM.

Sajátságos, hogy a mint a mult időszakban, úgy ebben is kevés volt a kath. írók száma a protestánsokéhoz képest. Azok között is jelentékenyebb harczos alig kettő-három, míg a protestánsoknál egy sereg jeles érdemli ki tiszteletünket. A katholikusok nagyrészt megelégedtek Pázmány alkotásaival, azokból olvasgatták, belőlök merítették theologiai ismereteiket s mivel a reactió kedvezett a katholikus iránynak, eszökbe sem jutott új könyvekkel ostromolni a reformátusok vallásos meggyőződését. Más volt a protestánsok helyzete. Mindig jobban és jobban szorította őket a katholikus alap, melybe a reactió sodorta. Élet-halál harczot vívtak a katholikusokkal és a mennyire tehetségök és helyzetök engedé, új fegyvereket kelle gyártaniok, új sánczokat ásniok, hogy megvédhessék gyönge váraikat. Számos írójok újat iparkodott nyujtani révedező vagy töprengő hiveiknek. Súlyos helyzetökben felhasználták a czáfolás minden módját és eszközét, kigúnyolták a katholikusok annyiszor hánytorgatott régiségét, bizonyítgatták, mennyire új egyik-másik intézménye; mindezzel keveset lendítettek az ügyökön, mert a szellem, mely ezeket az új intézményeket létrehozta, tagadhatlanul régi, ősrégi volt.

Lássuk először a katholikus írókat.

Az ötvenes evekben néhány, kevésbbé jelentékeny író szerepelt.

Malomfalvay Gergely ferenczi szerzetes *Belső-képen indító tudománya* 1653-ban jelent meg, melyet Püski János kalocsai érseknek ajánlott. Szép elmélkedéseket foglal magában az örökkévalóságról, melyeket latin iratokból szedegetett össze a tehetséges szerző. Egy csinos verset is közöl az örökkévalóság magyarázhatlanságáról. Néha figyelembe veszi az újítókat is, megkoczkáztat ellenök egy-egy észrevételt, különben nem a polemia, mint inkább az áhítat fölébresztése a munka czélja.

Kéri Sámuel szerzetes lefordította az úgynevezett *Keresztyén Senecát* (Seneca christianus) 1654-ben. A müvelt nyugot minden nyelvén ismeretes volt ez az erkölcstani könyvecske, latinúl nálunk is közkézen forgott. Kéri fordítása könnyen olvasható, nyelve, bár nem kifogástalan, elég jó. Minél kedvesebb a kis munka, annál gyöngébb a magyar fordító ajánló levele, melyet gróf Batthyányi Ádámhoz intézett.

Baróti Miklós ferenczi szerzetes a sebesi kolostorban 1659-ben írta müvét: *A szent bulcsú méltóságának és hasznainak igaz értelmére vezérlő rövid tanúság*-ot. Néhány fejezetben a megigazulásról és elégtételről szól, hogy annál érthetőbbé tegye a bucsú fogalmát. A könyvből jó véleményt alkothatni a szerzőről, a ki egy-két helyet nem számítva, nyugodtan és értelmesen magyarázgatta a katholikus egyház e kényes tanát. Ügyesen felhozakodik érdekes ellenvetésekkel a protestánsok életéből is. Például fölemlíti, hogy némely protestáns egyházban «szokás, hogy némely bűnért a kőre állatják az embert és csuklyát vonnak a fejébe egynéhány bizonyos nap a bűnnek mivoltához képest, nem az elmult véteknek büntetéseért, mert a Calvinus tanítása szerént az isten a bűnnel együtt megengedte, hanem *exempli causa*, azért, hogy a kik látják, tudják, hogy immár afféle ember kitért bűneiből; avagy *disciplinae causa*: intésképpen, hogy

ezután ne vétkezzék; s effele büntetést néha prédikátor uraimék némely embernek egynéhány pénzecskéért megengednek, ha nem mind is, de részszerént.» E protestáns szokással szemben védi a katholikus álláspont igazságát.

Sámbár Mátyás jezsuita a legtüzesebb vitázók és hittérítők egyike volt a XVII. század második felében. Varasdon született 1617-ben, jelesen tanúlt és később Pozsonyban, Kolos-Monostoron, majd Kassán tanított; de leginkább otthon érezte magát az irodalmi téren és a hitvitában. Róla írták Bod és Vallaszky, hogy fejvesztés terhe alatt szokott disputálni s egyszer mint vesztes kegyelmet kapott ugyan Matkótól, de két fogát mégis kihúzatta. 1685-ben húnyt el Zágrábban. Róla mondják, hogy 12,000 embert térített a katholikus egyház kebelébe.

Mint vitázónak kitünt széles tudománya és könnyű tolla, de ízléstelen és közönséges. Sehol semmi törekvés müvészi előadásra. Piaczi és aljas kifejezések lebegnek örökké az ajkain, melyek a müveletlen közönség tetszését hajhászszák és ellenfeleinek hiveit szüntelen izgatja mesterök, prédikátoruk ellen, a mi a protestáns egyházi viszonyok mellett könnyen veszélyes lehetett rájok. A hitvita az ő irataiban már közönséges veszekedéssé, mondjuk, nyelveskedéssé fajul. Igaz, hogy ellenfelei sem voltak külömbek. Mindkét fél örökösen csalónak, hazugnak czímezi egymást. Nagy leleményt fejtenek ki a különféle titulusok összehordásában. Az ilyenek mint: *Szelídíthetetlen fene bestia*; *pilises vén fekete varjú*; *szemfényvesztő oláh czigány*; *csorba csoroszlyájú*; *kuk magdó*; *korpacziberén hízottak*; *fattyas anyájú*; *sátántúl kikotlott búja barátok*; *kaitor beszédű*; *embertelenségnek vadon erdejében szilajkodó fekete Dafanes*; *Gődény Geczi*; *tünődő tündér*; *ököritai nagy tehén* és mások, még nagyon tisztességesek. A legaljasabb kifejezésektől sem riadtak vissza.

Sámbár számos munkát írt. Már 1659-ből említik egy müvét: *A prédikátor pápaszemének próbakövét*, ez azonban elveszett. Sokkal nagyobb zajt csinált a *Három idvességes kérdés* (1661.), mely bátran kihítta a protestánsokat. Sámbár maga külön gondoskodott róla, hogy válasz nélkül ne maradjanak könyvei. Nem is maradtak. A *Három idvességes kérdés* egész irodalmat teremtett. Jeles kálvinisták mint Pósaházi, Matkó stb. léptek a sorompóba, hogy megvíjanak vele. Sámbár nem maradt adós a gyors válaszszal. Ilyen volt az «*Egy vén bial orrára való karika*» 1664-ből. Ugyanabban az évben jelent meg az «*Orvosló ispotály*, melyben egy okos praedikáns az igaz római pápista hitre kálvinista vallásbúl megtért embernek erős nyolcz okai ellen ok nélkül való haszontalan ütközetiben feje falbanveréstől orvosoltatik egy frater misericordiae által.» A frater misericordiae senki más mint az éles és nyers tollú Sámbár Mátyás, a ki Czeglédi István *Barátsági Dorgálása* ellen írta e kis füzetet, melyben az önmaga által írt *Három kérdés* szerzőjét, *tudós bölcs authorának* nevezi. Thémái sokban egyeznek a *Három kérdés* tételeivel, úgymint: A kálvinista tudományok közül csak egy sincs a szentírásban, csak két sacramentom vagyon stb. Sámbár azt hirdeti, hogy érdemes a katholikus vallásra térni, mert benne üdvözülhetünk, míg a kálvinista vallásban semmi bizonyost sem tudni a hit dolgairól, maga a kálvinista gyülekezet nem igaz ecclésia, a római ecclésia igazsága pedig tagadhatatlan. Azután a kálvinisták hamis ráfogásokkal gyűlöltetik meg a kath. egyházat, minő, hogy *kemenczében sült istenök vagyon*, hogy *feszület s egyéb fakép a pápisták istene* stb. Végül ellenfele szivéhez szól és inti, hogy «ha nyakadat szakasztani és lelked veszteni nem akarod . . . térj meg a pokol ajtajárúl az igaz útra és mindeneknek előtte minden tétovázó kerengés nélkül valld meg bűneidet és az igaz

confessió által az hamis tudományok labyrinthusából feselj ki.» Azután egy általános gyónást tétet ellenfelével, melyben Czeglédinek egy kifejezése miatt: *Jaj te néked ország, mikor a te királyod gyermek*, ezeket mondatja vele: «Jól tudtam, hogy ez királyom gyalázó és ország czímerétől megfosztó nyelveskedésem megsavanyítja szemeket az ő felsége igaz hiveinek; de nemes szabad városban, országpusztító szabadságnak füsti alatt, szabadnak alítottam kimondani, a mi gyomromban volt; semmit sem törődvén azon, hogy nemes Kassa városa, nemcsak szabad, hanem királyi város is, azért gondolatlan és bolond elmémet megelőző szabad nyelvemmel, mind koronás királyomat, mind szabad városát, rút gyalázatos infámiával terheltem . . .» Majd testamentomot tétet vele, melyben csekély «marhájaról» intézkedik; ez egy hosszú nagy újjas és széles galléros palást, egy szapora köntös; a hosszú újjaiban szitkokat, a széles gallérában hazugságokat, a derekán és elején tudatlan balgatagságokat foglal magában. Utoljára következik a maga készítette latin zárirat.

Sámbár 1666-ban újra fellépett a *Három kérdésre lött summás választétel* czáfolatával, müvéről azonban csak Pósaházi János egyik vitairatából tudunk meg valamit. Annál jobban ismerjük az 1667-ben kiadott munkáját: *A három idvösséges kérdésre a Luther és Calvinista tanítók mit felelnek?* melynek folytatólagos czíme: *Matkó hazugságinak megtorkollása és Pósaházi Mocskainak megtapadása.* E két ellenfelének[1] válaszát czáfolgatja. Belőle tudjuk meg, hogy már 1664-ben kibocsátának ellene «egy kis papiroskát», melyben a «*Három kérdés*» egy czikkelyét támadták meg. 1665-ben pedig *Wölflin Kristóf (Farkaska uram)* tübingai akadémiai professzorral irattak egy czáfolatot; 1666-ban Pósaházi pataki tanár válaszolt, utóbb pedig Matkó István felső-

bányai prédikátor, kit fejedelme a segesvári piaczon fel akart akasztatni, már kész is volt az akasztófa, mikor társai kértére kegyelmet kapott; de csak azon föltétel alatt, hogy harmadnap alatt kitakarodjék Erdélyből. E művében tiltakozik Sámbár azon állítás ellen, mintha egykor Matkóval életre-halálra vitatkozván, ez utóbbitól legyőzetett és kegyelmet kapott volna és csupán két fogának kiütésére itéltetett, mert neki 30 esztendő óta egy foga sem hullott el; azt sem ismeri el, hogy Rákóczi bibliáját megsütötte. mint egy pribéket vagy martalóczot, hisz ott van «könyvei között az méltóságos öregbik Rákóczi György fejedelemnek maga kezeírásával megjegyzett bibliája minden sütögetés nélkül az mai napig is.» Tiltakozik azon vád ellen is, mintha a katholikusok kegyetlenűl bánnának a kálvinistákkal, hisz a protestantismust fegyverrel, templomfoglalással, oltárrontással, papok, barátok meggyilkolásával terjesztették. «Vegyen bizonyságot ezer meg ezer templomoktól, a kiket nem igazán elfoglaltatok tőlünk? de mink tőletek tiéteket egyet sem: a sok romlott oltárokon kezetek szenyjét most is megláthatjátok sok helyeken Magyarországban; Kassán papokat, Sebesben s egyebütt barátokat öltetek az római pápista szent igazságira; hogy Erdélyről ne szóljak, az hol csak az egy thordai klastromban is négy vén barátot égettetek meg.» De ha mégis tennének ilyesmit a katholikusok, védelmökre kel Sámbár s azt kiáltja: A maga saját jószágaira mit nem cselekszik meg az ember?

Patakon ez időtájt örökös torzsalkodás között élt a kath. és kálvinista felekezet; e torzsalkodás fő élesztője Sámbár volt, ki 1663-ban került oda. Pósaházi a kálvinista iskola előtt szólítá meg Sámbárt és szálla vele vitába, de «sok ember láttára csakhamar megnémula a pater előtt» dicsekszik vele Sámbár. Később disputálni hítták meg a kálvinista iskolába, hol az egész nemesség

előtt, «úgy megnémítá Pósaházit a pater, hogy az böcsületes kálvinista úr Bocskai István V. ő nagysága szólalt meg Pósaházi helyett, mondván: *Nem kell-e hát, páter uram a sz. írás*; kire gyorsan megfelele a liszkai prédikátor, akkori kálvinista esperest, mondván: *Nem mondja azt a páter, hogy nem kell a sz. írás, hanem azt mondja, hogy meg nem mutathatjuk bizonyosan mi kálvinisták, ha vagyon-e szentírásunk.*» Máskor Sámbár hítta fel Pósaházit a pataki külső vár piaczán való prédikáczióra, «meg nem mutathatta a kálvinista vallásnak csak egy czikkelyét is tiszta szentírásból, hanem a kálvinista nép csudájára kénszerítették azt mondani, hogy *nem szükség annak szórúl szóra lenni a sz. írásban, a mit hisznek a kálvinisták; elég, ha fundamentom szerént ott vagyon.*» Esztendőre ugyanarra a helyre hítta meg Sámbár Pósaházit, ki csak a vásár és a rendelt óra után jött meg «mégis, ugymond, a páter vallott kudarczot.»

Még egyszer megjelen Sámbár a hitvita porondján: *Az ötödik evangélistának Sámbár Mátyás káplánnak zenebonája* czímű munkával 1668-ban. Majdnem tíz évig harczolt az egyházi irodalom terén, nevét nem szivesen emlegeti a vallásos türelem, a józan itélet és jó ízlés; de életet, zajt és harczot tudott kelteni, háborút indítani, erőt kifejteni. Majdnem tíz évig e szellemi mozgalom élén állott, csakhogy szennyes kézzel és rossz betűkkel írta be a nevét a magyar müveltség történetébe.

Illyefalvi István, a kassai Kisdianum seminariumbeli philosophus és theologus, később egri kanonok és kassai plébános szállott ki 1669-ben a csatatérre és professora Sámbár Mátyás védelmére «*Bányász Csákánynak Tompitása avagy Vásárhellyi Matkó István hazugságának másodszori megtorkollása* stb.» czímű munkájával. Ez évek egyik legjobb müvének mondhatni Illyefalvi könyvét, mely hihetőleg Sámbár felügyelete alatt készült.

Ő sem óvakodik a kemény és mocskos kifejezésektől, de világos és tárgyánál maradó előadása, széles, alapos és minden oldalról összevető polemiája, kellemes gördülékeny irálya mutatja, hogy stilistával, a nyelv müvészibb kezelőjével van dolgunk.

A könyv mind az egész katholikus-protestáns hitvita tárgyát érinti ugyan, de leginkább a *három kérdés* tételeivel foglalkozik s logikával ostromolja ellenfeleit. Természetesen ő is kiaknázza Luther, Kálvin és más régi reformatorok egy-egy erősebb mondását, melyeket azonban az idő és az eszmék símúlása némileg módosított, ha el nem törült a prédikátorok emlékezetéből.

Illyefalvin kivül mások is segédkeztek Sámbárnak. A tüzes jezsuita egy tanítványa *Feles tizet feletlen kilencznek vélő* stb. czím alatt válaszolt Czeglédi István hatlapos iratkájára: *A szó Jákob szava, de a kezek Ezsaué.* Efféle iratka ez is: «*Jezsuita professorának böcsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány* felel meg kassai kálvinisták prédikátorának, Czeglédi Istvánnak, arra a könyvecskéjére, melynek titulusa: *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke.*»

Kiss Imre jezsuita Sámbár mellett másodrendű szerepet játszott a szenvedélyes és aljas nyelvű hitvitában. Csak apróbb müveket adott ki, ilyen volt: *Tök, mak, zöld tromfiára Pósaházinak veres tromf.* 1666. A kis mű abból indúl ki, hogy Pika és Sombori, a pataki udvarnak két szolgája azon vitatkozott, hogy volt-e valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani kalvinisták vallása minden idvességre nézendő szükséges czikkelyekben. Sombori Péter azt igérte, hogy volt és ha be nem tudná bizonyítani, pápistává lesz. Szerencsi pataki lelkész segélyét vette igénybe. Az írásokat azután Kiss Imrének vitték el. A jezsuita, mint maga dicsekszik, úgy kiforgatta és rázta tudományából ellenfelét, hogy

Sombori tudósabbat keresett nálánál. Ez a tudós ember az Angliából jött Pósaházi volt. Erre azután újúlt erővel folyt a vita s mivel «már egynéhány írás napfényre is bocsáttatott» ; azért Kiss atya *egy sommában* vette őket és a fentebbi czím alatt kiadta. Nagyon természetes, hogy előkelő szerepet játszik benne a személyeskedés. Pósaházi íratának czíme *Tromf ki tromf* volt. Erre mondja Kiss : Bezzeg kártyázás a hit dolga ! Ugyanis kártya s kocska lehet annak hitről való disputatiója, ki magával elhitette, hogy isten őtet öröktül fogvást az örök életre egyátaljában elválasztotta, mert azt soha el nem vesztheti, ha mindenkor kártya, kocska lészen is kezébe. Legyen azért a te tromfod, Pósaházi, tök ; talán tudod, mely nagy elmének jele ; légyen mak is, azt is tudod, mely kövérítő ; légyen ám zöld is, úgy ha Budaból visszajösz, Antal leszesz ; az én tromfom veres légyen». Erre azután megindúl annak bizonyítása, hogy a kálvinistaság sehol sem volt Kálvin János előtt, természetesen minden lépten halljuk a kártya négy színének emlegetését s mivel Pósaházi a *valdok*ra hivatkozott, igen sok lapot tölt be e felekezet tárgyalása.

1667-ben adta ki *Pósaházinak egy bensűlt veres kolop titulusú feleleti megmutattatik semmirekellőnek lenni* czímű könyvecskéjét, mely éles folytatása az éles vitának. Azzal vádolja Pósaházit, hogy «mint a gyermecskék bötükön kapdoz, bötüszedő fogyatkozásin akadoz». Felhozakodik a protestansok egymás közötti ellenkezésével : «Miért értik kevesen vallástokat, oka az, hogy amint az felháborodott tengerben, egyik hab a másikat rontja, úgy tik egymás közt ellenkezvén, kiki maga feje fojtását állítván, rontjátok egymást». Ezt azután könnyű idézetekkel bizonyítja, a mi természetesen nem volt nehéz munka. A protestansok azzal is felhozakodtak, hogy «a pápista hitnek nagy pompája miatt, mely az emberek szemeit magához vonja, az mi hitünk alázatossága miatt lenni is

alig tudatik». Kiss szerint ez semmirekellő ratió, mert ha ezek magukra vonják az emberek szemeit, miért nem gyakorolják a protestansok? «Ha a ti templomitok néhutt nem külömbek az istállóknál, megmutatjátok, micsodás a religiótok . . . A drága egyházi ékességeket, öltözeteket, hogy feleségtekre s gyermektekre ruháztátok vagy másképen elbitangoltatok, nem csuda, ha miatta nem kap eklézsiátokon sok jó lelkiismeretű keresztyénnek szeme». Mikor Pósaházi az egyházi éneket veti szemökre a katholikusoknak, s ordításnak, bőgésnek nevezi azt, Kiss atya eszerént barbárságot vet a protestans író szemére; majd mikor a zsiros táskát hallja emlegetni, felhozza a beszterczebányai gyűlés végzését, mely a főpapok jövedelmét szabályozza, Alvinczi akkor, nagy affectussal kezdette insinuálni Bethlen Gábornak, hogy az evangelicus orthodoxusoknak is igen illendő volna a magyar nemzet között egy érseknek lenni, ne volnának fejetlen lábok; remélvén, hogy ha reálépnék a fejedelem . . . mást nem tenne, hanem őtet». A fejedelem azonban csak azt felelte: «Emberi találmány az érsekség, nem mi religiónkhoz való».

Kiss Imre harmadik vitázó munkája: *Az igaz hitre vezérlő könyvecske*. 1681. A bibliából indúl ki, mert csak a katholikus egyházban tudhatni, hogy a kezünkben forgó könyv az igaz szentírás, hogy nincs-e meghamisítva, hogy azok írták-e, a kiknek neveit vallja, ha igazán értjük-e az igéket, a szókat és ki magyarázza meg a homályos kifejezéseket. E kérdések foglalkoztatják jó részben a müvecske szerzőjét s csak azután tér át más vitás pontokra. Egyébiránt változott a könyv hangja. Simább, udvariasabb lőn. A protestantismus nagy alkotójának nevét magyarosan *Luttornak* mondja.

Poenitentiának tűköre czím alatt 1665-ben megjelent németből fordítva *Mária Magdolna* szép legendiája,

melynek végén a szent asszony tíz öröme következik versekben írva. A vallásos elbeszélés a középkori képzelődés merész alkotása. Valóban nagy dolgokat miveltet szentjeivel, Márthával és Mária Magdolnával, Indiába utaztatja őket, onnét Európába Marseillebe; majd nagy csodákat tétet velök, megölnek egy iszonyú sárkányt, a ki a teszülettől megijedve, engedi, hogy Mártha nyakára kösse az övét és azután agyonverje a nép. A szent nő Mártha most e helyen «egy nagy öreg szentegyházat és egy szép Clastromot» kezde épittetni két *lakóhelylyel*, egyiket a férfirendnek, az másikat az asszonyi állatoknak, de úgy, hogy sohase láthatnák és illethetnék egymást. — E munka Pázmány Péter imakönyvével összekötve is megjelent.

Stankovics János, «a Jézustársaságából való lelki tanító» «a melle fuladási és emlékezése fogyatkozási» miatt negyvenöt évi egyházszónoki működése után legalább írásával akar egy kis «hasznocskát szerezni a hivek sziveiben» s megírta «*Rövid és sommaszerint-való bizonyítása a Lutherista és Calvinista purgatoriumának*» czímű könyvecskéjét és kiadta 1670-ben Lauretumban. Müvét gr. Nádasdy Ferencznek, Magyarország főbírájának, ajánlotta. A szerző kijelenti, hogy bizonyosan sokan fognak csudálkozni, ha tőle a lutheránus és kálvinista tanítók purgatoriumáról hallanak, mert ezek mélyen hallgatnak róla. Az erdei satyr, a ki a tenyerébe fujó vendégét forró kásával vendégeli, a ki megint a kását fujja. De ne csudálkozzék senki is rajta, mert ugyanis természetszerint senki a maga rútságát nem fitogtatja, hanem inkább elhálólja és befedezi; miképen hogy a mérget sem epében, sem zószjában, hanem édes mízben szokták adni.

Stankovics Pázmány Péter *Kalauzára* hivatkozik, odautasítja azokat, a kik a protestánsok ellenmondásait

akarják olvasni, ő «az ujító atyafiak» csak azon ellenmondásait szedegeti össze, melyek a purgatoriumra vonatkoznak, «melynek csak nevét sem szenvedhetik». Irálya elég tiszta és nemes, jezsuita társainak durva élczelődése nélkül.

Egy lelki vitézlő 1671-ben kiadta *Külömböző vallásoknak egy idvösséges hitben a sz. írás szerint való megegyezése* czímű munkáját, mely azonban nem a különféle felekezeteknek összeegyeztetése, hanem egy rideg katholikus könyvecske. A névtelen szerző nem ad fel egyetlen katholikus tant sem s habár korához képest elég tárgyias, mégis az egyes pontok végén erősen hangzik az ellenkező tanok kárhoztatása. A könyvecske végén azonban mégis jól esik olvasnunk, a lelkes felszólalást: «Adná isten mennél hamarább látnunk azt a napot, azt a dicséretes és örvendetes ünnepnapot, melyben az egész Magyarország egy nyelven szóljon; melyben a magyar nemzet ujonnan a régi egy igaz hitben egyesűlvén, egy törvény, egy fő alatt egy keresztyén gyülekezetben, egy istent áldjon és magasztaljon örökké. Oh minémű öröm, micsoda vídámság volna a szivekben, micsoda örvendezés, egymás közt megölelés, micsoda vigasztalás a keseredett és búban atyafiaknak, kik szivök szorongatásával, keserves lelki fájdalmával várják ezt az egyességet az országban!»

Ágoston Péter nagyszombati jezsuita *Mirra szedő zarándok* czímmel 1671-ben az áhitat egy kis könyvét tette közzé Krisztus kínszenvedéséről és haláláról. Abból indúl ki, hogy Szegedi Ferencz egri püspök a nagyszombati Sz. Miklós templomtól *Modordofig* hét oszlopot állíttatott a kínszenvedés képeivel, ezért ajándekot akar vinni a főpapnak nem «mosolygó virágokból kötött bokrétát», nem szivárványos liliomot, nem Sz. Péter kulcsa nevű ékes virágocskát (primula veris); nem a szépen nevető gyöngyvirágot, sem az ékes festékbe öltözött jáczintot, ezer

szinben járó mille foliomot stb., hanem keserű myrrhát avagy Krisztus kínjainak elmélkedését.

Szintén 1671-ben adta ki a *Szivek kincsét avagy Krisztus urunk szenvedésén és halálán fohászkodó könyvecskét*, melyet tekintetes és nagyságos gróf Eszterházi kis Lászlócskának, rátholti prépostnak, gr. Eszterházi Pál fiacskájának ajánlott. A dedicatio mindkét munkájában émelyítő ismétlésekből áll. A szent elmélkedés hangjához nem illő keresettséggel halmoz össze tarka képeket. 1674-ben jelent meg *Mennyei dicsőség* czímű munkája.

Iarnóczi István jezsuita az áhitat emelésére, a jámborság előmozdítására szentelte munkásságát. Ilyen czélt tűzött ki legtöbb munkája. *Titkos értelmű Rózsa avagy b. aszszony koronája* 1676-ban jelent meg, a szűz Mária tiszteletét kivánta vele előmozdítani. 1679-ben adta ki *Nagy mesterség a jó élet* czímű munkáját Bellarmin *stilusa szerint*. Becses erkölcstani könyvecske a *Menyben vezető kalauz* (1675.), melyet Bona bíbornok müve után ültetett át a magyar irodalomba. Irálya kellemesen folyik, könnyed, gördülékeny. Az effajta művek sorába tartoznak: *Jó akarat*. 1685. *Választott nyíl*. 1685. *Vigyázó szem*. 1685. *Régi magyar szentség*. 1695. *Holtig való barátság*. 1695. mely utóbbi több kiadást ért meg.

Bátorkeszi Szegi Lajos János 1675-ben adta ki *Szőlő gerezd* czímű munkáját, melyben okát adja annak, miért változtatta meg előbbeni örök halált szegény lelkének szerző mérges kalvinusi vallását? Széchenyi György kalocsai érseknek ajánlotta müvét. A szerző nem éles vitázó, inkább szeretettel szól kálvinista barátaihoz: «Szegény lelkecskéiteket hamar eltörendő kristályüveghez hasonló, s férgeknek való testecskéitekben édes istenteknek tartó szerető atyámfiai, magyar kálvinisták, megismervén vallom magamat a sz. Pal tanítása szerént vele-

tek együtt egy vérbűl valónak lenni». Ízetlenűl túlterhelt szólamok halmaza ugyan e kijelentés, de nem a gyűlölet hangja. Jóakarat és szeretet mutatkozik minden lapján. Midőn bizonyítgatja, hogy a kálvinista vallás nem igazi, hogy a szent atyák és doktorok mind katholikusok voltak, hogy Kálvin megátalkodottan tusakodott az isten ellen, hogy csak a pápista vallásban lehet minden embernek üdvözűlni, mindezeket bizonyos jóakarattal, szeretettel mondja el. Mindezt jól esik oly időben olvasni, mikor a két felekezet csak a gyűlölet hangján tudott egymáshoz szólani. Megjegyzendő, hogy a tótosnak vélt *keresztyén* helyett a magyarosabbnak látszó *keresztényt* használja. Úgy látszik a Dunán túl kezdték először alkalmazni. Zrínyí a költő széltében használja (1651.) Talán már a Kaziaczy-codexben is előfordúl (köröztín).

Haller János fogarasi rabságában lefordította *Korénus Jakab* ferenczí szerzetes egyik müvét és *Békességes tűrésnek payssa* czím alatt 1682 ben kiadta. A szerzetes müvében nincs vallásos polemia, mint Haller mondja, a «vallás dolgát semmiben nem illeti», azért bátran olvashatni megütközés nélkül, Haller pedig szivesen olvasta és fordította, mert «a keresztyénségben egy nemzetség között nincsen nagyobb szűki a könyveknek, mint a magyaroknál ; de azt is nem az emberek restségének kell tulajdonítani, mivel a magyarok között is sok tudós emberek találkoznak és találkoztak eleitől fogvást, kik nagy elméjek szerint szép könyveket bocsátottanak ki». A magyarok fő hibája az, hogy «sem oly bővön, sem oly igazán és oly szép szókkal ki nem fejezhetik a dolgokat», azért latinul írnak. Haller nem érti, miért vetik meg és tartják fogyatkozottnak a magyar nyelvet. Szerinte «egy nyelvet sem találni magában elégségesebbet a magyarnál». Megrója a *deákos* embereket, a kik «annyira felkapták s egyelítik a magyar szót deákkal, hogy alig tudná

hirtelen eszében venni az ember, kivált a törvénykezők között, melyik nyelven beszél: ezt pedig nem szükségből, hanem részszerint a szokásból, részszerint magokmutagatásokból esik, deáki tudományokat akarván jelezgetni az olyanok, legfőképen a köznép között. Holott a volna dicséretre méltó, a ki melyik nyelven indítaná dolgát, végezné azon, emide-amoda való kapkodás nélkül». Haller nagybecsű előszavában megengedi, hogy használjuk a megszokott idegen szókat mint *philosophus*, *poeta*, *história*, *testamentom* stb. meg az iskolában használtakat mint *ens*, *idea*; bár azt hiszi, hogy ha magyar nyelven tanítanák az iskolákat, végre magyar szók, elnevezések is támadnának. Különben, így folytatja harczát az idegen szók ellen: «nyilva a magyarnak szégyen, ha beszédében belésűl és más nyelven segíti ki magát a magyar nyelven elkezdett beszédből. Igaz dolog, szép és dicséretreméltó külön-különféle nyelveket tudni s azon igyekezni is kell a becsületes ifjaknak, de akárki ítélje meg, ha illendő-e egyszersmind két nyelvet összezavarni s úgy beszélleni. Arra is jutottak már a magyarok, hogy a kik a tótok vagy lengyelek szomszédságában laknak, felette sok dolognak tótul adják ki a neveket; a kik a németekhez közelebb laknak, azok udvariasságnak tartják, ha német nyelven neveznek holmi portékákat, holott készen volna afféléknek az igaz magyarok között nevek». Eleink egy mondására is hivatkozik, hogy a mely nemzetnek szokását, szójárását, ruházatját felveszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek. «Adta volna isten, ne az magyarokon teljesedett volna be ez a mondás; de talán ennek senki ellene nem mondhat, ha állapotját megtekinti az mostani és régi magyar birodalomnak».

1682-ben jelent meg az első nagyobb legendarium *Illyés András* még akkor pozsonyi kanonoktól. Czíme: *A keresztyéni* életnek példája vagy tűköre, *azaz a szentek*

élete. Nagyon jellemző, hogy míg a XVI. század elejéről. a magyar protestans mozgalom előtt számos legendariumunk van, addig majdnem százötven esztendőnek kellett lefolyni, hogy egy katholikus író föl merjen lépni egy *Szentek-életével.* Oly erős volt a szentek tisztelete elleni támadás, hogy bár tömérdek vitaírat foglalkozik e kérdéssel jobbról és balról, még sem kellett a nagy közönségnek efféle munka. És midőn megjelent, teljes diadalát aratta a reactio. Ezzel újra mutatkozott a régi orthodox, csodás, legendás, mesés katholicismus. Idáig a katholikusok ha vitatták is a szentek tiszteletének dogmáját, csak ritkán hozakodtak fel ama gyermekes, naiv csodákkal, melyek annyira kedvesek voltak a középkorban, melyekről oly édes bensőséggel és bámuló lélekkel hallott a középkor együgyű embere; most úgy látszik újra szivesen látták e naiv csodákat. Különben Illyés kissé vigyázva járt el. Habár sok bohó csodának kellett könyvében maradni, a legfurcsábbak közűl mégis sok kihullott.

1682-ben latinból, de leginkább olaszból lefordította *Roderik Alfonz* spanyol jezsuita nagyon elterjedt munkáját: *A keresztyéni jóságos cselekedeteknek és a tökéletességnek gyakorlatossága.* A munka azonban csak hat év mulva jelent meg. 1690-ben pedig *Avancini Miklós* után lefordította *A Krisztus Jézus életét.* Munkásságának vaskos bizonyítékai a *Megrövidített íge* czímű prédikácziós könyvének kötetei, melyek egy buzgó pap jámborságának kedves jelei anélkül, hogy a szerző valamely nagyobb tehetségét mutatnák. A szelid pap, utóbb erdélyi püspök, nem tartozott az erősebb lelkek közé, szent beszédei sem tettek nagyobb hatást, bár akadt egy-két magasztalója.

P. Illyés István püspöki plébánus 1686-ban adta ki *Lelki téj avagy catechismus* cz. munkáját. A terjedelmes kátét az ő maecenásának, a boldogságos szűznek, ajánlotta. Fegyvereink akkori sikerei, a törökök folytonos

veretése föllelkesíti a derék szerzőt s mivel kátéja szövegében kevésbbé teheti, az ajánló levélben örvend a nagy változásoknak. Működése különben a vallásos élet emelésére volt irányozva, erre törekedett a *Sertum sanctorum* (1708.) és a *Fasciculus miscellaneus* (1710) czímű szent beszédeiben, valamint a *Készület a jól meghaláshoz* czímű munkájában (1693.)

Derekay György jezsuita társának, Suquet Antalnak, latin elmélkedéseit fordította magyarra *Az örök életnek útja* czím alatt. Megjelent N.-Szombatban 1688 ban. Az első magyar könyvek közé tartozik, melyeket számos kép díszit. A metszetek azonban még tele vannak a pokol érzéki rajzaival; furcsa ördögök tánczolnak, ugrálnak, repűlnek rajtok, szóval a vallásos képzelet különös alkotásai, melyeken nagyon meglátszik az ízlés hiánya. A fordító Lindvai Mártonnak ajánlja könyvét, a kit térítő buzgalmában megsebesítettek a protestansok, de a ki majd erőszakkal, majd jó móddal annyira vitte, hogy Szempczen, a hol kevés vagy nem is volt katholikus, most alig van protestans. A mi a munkát illeti, az a katholikus ascesisnek érdemes alkotása, melyet jó magyar nyelven fordított le Derekai. Úgy látszik, a vers fordításában sem volt ügyetlen, mert könyve végén nehány gördülékeny vers van: sz. Kázmér éneke a szűz Máriához jó rhythmussal van írva. Gyöngébb az eredeti, melynek versfőiben Lindvai Márton neve olvasható, különben a Balassa Bálint-féle versszakokban készűlt.

Landovics István jezsuita, kinek egy *Elválasztott júh* (1676) czímű munkájáról emlékezik *Sándor István Magyar könyvesházában*, 1689-ben gr. Czobor Ádámnak ajánlva, kiadta *Novus succursus azaz új segítség* czímű szent beszédeit. Landovics magyarosan és szellemesen tud írni. Nem ugyan a szenvedély, nem az erő, a nagy hév és képzelet embere; de tudja szellemmel és meglepő

és vonzó képekkel gyönyörködtetni olvasóját. Ajánló levelén azonban némi keresettség ömlik el. A pap és katona egybevetése nem egyszer találó, irálya is a jobbak közé tartozik, az egész még sem tesz reánk jó benyomást.

A Sz. Ágostonrendi szerzetes kanonoknak, *Weber Ádám Jánosnak*, latin munkáját *Fejedelmi lélek avagy a jó fejedelemnek szükséges ajándéki ifjú Széki Teleki Mihály* magyarra fordította s 1689-ben kiadta. A kath. szellemű munka történeti és politikai magyarázatokkal szolgál az olvasónak. Mint a reactiónak terméke nem kivánja a fejedelem nagyobb müveltségét, panaszkodik, hogy «sok időt adnak a poesisnak, a dialecticának, az ég forgásinak, tudományának, muzsikának és egyéb haszontalan s a közönséges jónak kevés hasznára való tudományocskáknak tanulására, az parancsolásnak pedig mesterségéről, az honnan függ a közönséges társaságnak megmaradása, nem igen szorgalmatosok». Míg a reactio embere könnyíteni akar a tanuláson, egyúttal oly valamit kiván, a mi igen nehéz a reactio második felében. Az okos, erélyes parancsolás bölcs vezetéssel párosulva nagyon ritka sajátság a reactio csendes uralma alatt. A kor kényelme, pongyola és lapos természete nem szereti az erélyt, a vas akaratot. A mit Weber a fejedelemre nézve haszontalan túlterhelésnek tekint, az a reactio második felében általános szokott lenni. Az új eszme rendesen megtámadja, esetleg reformálja az iskolákat, szaporítja a tananyagot, szigorúbb, követelőbb az ifjakkal szemben. A reactio első felében, míg küzd az új eszmével és magába olvasztja, rendesen erősebb, hathatósabb az oktatás is; de a mint feldolgozta, részben visszaszorította az új eszmét, bekövetkezik a könnyítés munkája, a lanyhább tanítás, a sok szünet, ünnep, a matinéek és színi előadások, játék, testgyakorlat. A tan-

anyag is összébb szorúl; csak a legszükségesebbet vésik a tanuló emlékezetébe.

Herczeg Eszterházy Pál 1690-ben kiadta *Az egész világon levő csudálatos boldogságos szűz képeinek rövidesen föltett eredetét.* Müvét a szent szűz számtalan képével látta el. A magyar búcsújáró helyek közűl tizenegyet hoz fel, horvátot csak egyet. Eszterházy nagy gonddal gyűjtötte össze a képeket és amennyit összegyűjthetett, kiadta, hogy emelje a boldogságos szüz tiszteletét, «az egész világon, de kiváltképen az magyar nemzet előtt, ki . . . szükségében is nem hogy segítségűl híná, de csak ingyen sem gondolkodik istenéhez való téréséről». E munkáját utóbb tetemesen bővítve folio-kötetben adta ki. Jellemző, hogy nála a *keresztyén* szó helyett hiven *körösztény* fordul elő. (Meiszner müvének *Kath. Válasz* czimű 1692-iki fordítása szintén *keresztényt* ír, pedig protestans mű.)

Az új eszme visszaszoritása után több efféle müvecske jelent meg. A csudatévő boldogságos szűzben való hit mind általánosabb lett. A buzgó kath. papság nem óvakodott többé, nem tartott, nem félt a protestánsok megbotránykozásától. Ily müvek: 1698-ból «*Titkos értelmű Rózsa* avagy a Förtő mellett levő Boldogasszony csudálatos érdeminek . . . könyvecskéje». — «*Szent Ignácz* a Jézus kisded társasága fondálójának élete» hely és év nélkül. — «*Betegek gyógyítója*, azaz Sűmegi pater franciscanusok templomában csudákkal tündöklő keserves keresztfárul levétetett sz. Fiát ölében tartó, makula nélkül való dicsőséges szűz Máriának nyilvánságos csudatételi» (1703.) — *Páduai sz. Antal zsolozsmája.* — *Urunk Jézus Krisztus olvasójának eredete.* 1707.

Herczeg Eszterházi Pál, a fentemlített buzgó kath. nádor, 1691-ben *A Bold. Szűz Mária szombatja*, és 1698-ban *Minden szentek királynéja Boldogságos Szűz Mária* czím

alatt imádságos és elmélkedő müveket adott ki. E viharos időkben egyéb dolga mellett az áhitat könyveinek írása- és kiadásával is foglalkozott az orszag nádora. Hatalmas politikai tevékenység helyett a búcsújáró helyek szűz Mária képeit gyűjtögette és rajzoltatta. Talán az ő parancsolatjára fordították le a középkori rémes legendát, a hiszékenység szörnyű alkotását: a *Szent Patriczius purgatoriumjáról való históriát.*

A század vége felé *Otrokocsi Fóris Ferencz* több munkát írt, melyeket a vallásos élet emelésére s a catholicismus dicsőítésére szánt. Ilyenek a *Kereszt alatt nyögő magyar Izrael imádságai* 1682. *Idvességes beszélgetések* 1683. *A lelkiismeretnek maga mentő bizonysága* 1694. *Róma istennek szent városa* 1698. *Isten előtt járóknak tökéletessége* 1699. Polemiája azonban nem erős, nem szenvedélyes. Inkább a lelki megadás, a belső alázat és engedelmesség hirdetője. Fáj neki, hogy a protestánsok a római egyházat «mint antikrisztusi és istentől megvettetett gyülekezetet igen ellenségesen ostromolják». Azután keresi e tünemény okát. Miért nem térnek a protestánsok a katholikus egyházba? Hisz itt az igazság, itt a béke, itt a megnyugvás, itt a szentség és jámborság! «Mert nem szent alázatosságban, nem a tanúlásra szelíden vágyódó készségben és nem meghunyászkodott s töredelmes szívből származott könyörgések között keresik ez iránt az igazságot s a keresztyénségnek békességét; hanem magának igen tetsző, magáról nagyot alító, ellenkező felét gyűlölő, utáló, semmiben hajtó, nem a szent egyességet valóban óhajtó, hanem viaskodásban és veszekedésben gyönyörködő és a különös győzedelmet forróan kivánó elmével; annak felette magok tudományának mutogatásával, nyughatatlan viszálkodásokkal és mérges disputatiókkal vizsgálják, hányják-vetik s ostromolják a római ecclésiának tudományát, végezésit és rendtartásit.» *Róma*

istennek szent városa czímű munkájában mystikus magyarázatot enged meg magának, a negyvenhetedik zsoltárt e szellemben fejtegeti, melyet annyira szeret a reactió második fele. Szivesen hallgatja a jelképes magyarázatokat. Különben Otrokocsi számos munkája mellett sem játszott nagy szerepet. A lelki és testi békére hajló idő csendet, nyugalmat kivánt. A mi pedig irályát illeti, bár szivesen szaporítja a szót, könnyen olvasható, arányos, numerosus.

Szent-Ivány Márton előkelő jezsuita theologus és tanár volt, a ki számos latin munkát írt, melyek közül egyet magyarúl is kiadott. *Négy rövid első könyvecskék* czím alatt jelent meg 1702-ben. Az első könyvecske egy kálvinista atyától és lutheránus anyától származott ember nevében van írva; kinek van egy jóravaló kath. nagybátyja. Újévi ajándékúl kételyeit adja elő az ágostai és helvét hitvallású pásztoroknak. A második könyvecske hat kételkedésre válaszol, a *tudakozódó* fölteszi az ellenvetést és a *pápista theologus* válaszol reá. A kételyek az oltári szentségre, a bold. szűz tiszteletére, a szentek segítségűl hivására, a képtiszteletre, a feszületre, a pápára stb. vonatkoznak. A harmadik könyvecske dilemmákban állítja fel és oldatja meg a kifogásokat. A negyedik azon ötven okot adja elő, melyekért a római közönséges anyaszentegyházat kell választanunk. Ez utóbbi külön lenyomatban is megjelent *Ötven okok és indulatok* czím alatt. Szentiványi mint logikus fő, szereti az ő tanait logice föltenni, a logika szabályai szerint vitázni, szereti az ágostai és helvétvallású felekezetek torzsalkodását, ellenkezését egymás mellé állítani, hogy belőle a catholicismus javára következtessen. Különben gyöngéd és tisztességes vitázó. Az országos harczok nem kedveztek a sötét gyűlöletnek; a nemzeti eszme elernyedése nem szivelte, nem bírta el a gyűlölet vad kitöréseit, a kedélyek jobban

kivánták a békét mint a háborút, jobban epedtek a nyugalmas élet, mint a küzdelem és diadal babérja után. A vitázók tolla sem volt ezért oly hegyes és szúrós, a catholicismus kezdette elveszteni hódító szerepét s habár megmaradt uralkodó vallásnak, az ébredező új eszme nemsokára erősen döngette gyönge várának rozsdás kapúját.

De legyen elég a katholikusokról. Lehetne ugyan még néhányról szólanunk, ezek azonban nem jelentékeny munkásai az irodalomnak. Térjünk át a protestánsokra, kik jóval számosabbak, legalább az időszak első tizedeiben nagyobb számmal léptek föl. Utóbb fogynak. A reactió végleges diadala már nem tűri a vitát. Olyan mint a szép csendes ősz, viharok nélkűl szereti leélni napjait. Belső és külső békében telik minden öröme. Szeretet és gyöngédség, vallásos áhítat és kegyes hangulat ütnek tanyát nála. Erős szenvedélyek nem igen bántják. Gyűlölni sem tud. A nélkűl pedig nincs hatalmasabb küzdelem. A doctrina már nem igen tudja elválasztani, egymás ellen uszítani a szomszédokat. Csupán kisszerű portyázásokra képesek a szellemi téren. Ezek pedig nem keltenek nagyobb figyelmet. Az egyén teljesen elenyészik a tömegben, mely nem tűri a kimagasló alakokat. Csendesen, nagy hullámok nélkűl hömpölyög odébb a szellemi élet folyója s ha valaki zavarni akarná, szánó mosolylyal fogadják szándékát. Galileit a század elején még börtönbe vetette Róma, Descartes meggyőződése ellenére eltagadta napközponti (heliocentricus) dolgozatát, Newton már szabadon hirdethette a század vége felé a nehézkedés törvényét. Apáczait a század közepén állítólagos independentismusa miatt majd hogy a gyulafehérvári templom tetejéről nem dobták le, a század alkonyán már nehezen bántották volna. Más idők, más emberek. Voltak ugyan felekezeti és nemzetiségi torzsalkodások, de ezek

nagyobb szenvedély nélkül folytak és legtöbbször az egyes családok anyagi érdeke volt a főrúgó bennök. Eszmei oldalukat tolták előre és rejtegették az anyagit. Körülbelül e gondolatok támadnak az olvasóban, ha a hitvita képe tárúl ki előtte. Lássuk tehát, mit tettek a protestánsok. Az elsők közé tartozott:

Nagy-Ári Benedek borosjenei prédikátor 1651-ben adta ki *Orthodoxus christianus azaz igaz vallású keresztyén* czímű munkáját. Ez sem eredeti mű mint annyi más munka e korból, angol és latin írókat használt fel a szerző, egy kis figyelemmel volt azonban a hazai viszonyokra, melyek nagyon bántották. «A magyar keresztyéneknek régi megrögzött, mélyen meggyökerezett haszontalan sok bűnök, úgy mint tánczok, részegeskedések, egészségért való ivások, czifra pohár mellett való köszöntések, helytelen esküvések, lélekmondások és több megszámlálhatatlanok» fölkeltik az ő buzgóságát. Az ő lelket is nyomja a kath. ellenvetés, a *sola fides*, a *csak hit*; nézete szerint ez «nem ellenkezik a sz. Jakabnál való *nem csak hittel*». Szerinte a protestansok sem tanítanak és javallanak olyan hitet, «a kihez nem volna szükséges járulni a jó cselekedeteknek, vagy a kinek nem kellene összeköttetni a jó cselekedetekkel . . . A mi hitünk az isten kegyelmességének szép nedvesítő folyóvize mellett plántáltatott termő fa, a ki még levelét is nem hullatja el, hanem megtermi gyümölcsét mindenkor az ő idejében. Szeretet által munkálkodó, nem hivalkodó hit a mi hitünk». A tehetséges szerző, a ki meg is nevezi forrásait, a reactio nyomása alatt szemlátomást közeledik a kath. állásponthoz.

Komáromi István 1651-ben könyvet írt *Az úri imádságnak a Sz. Lukácsnak és Sz. Máthénak leírások szerént való nyomozásáról.* Elmélkedésein vonzó világosság és áhitat ömlik el, melyek a szerzőnek tehetségére mu-

tatnak. Hitágazati és erkölcsi oktatásai egyensúlyban állanak egymással, bár ez időszakban már nem szerettek annyit foglalkozni a dogmai mint inkább az áhitatos részszel.

Enyedi F. János kézdivásárhelyi lelkipásztor írt *együgyű* prédikácziókat 1652-ben *Mennyei szó a lelki álomból való felserkenésről* czím alatt, melyeket az ügyes beosztás és a hang igénytelen őszintesége ajánl.

Bökényi Filep János Mennyei Lámpás (1652) czímű elmélkedéseihez *Apáczai János* írt ajánló verseket, melyek a lámpásnak bibliai szerepe körűl forognak. Az elég gördülékeny hatosok azonban nem dicsekedhetnek valami becses tartalommal. A könyv maga szép elmélkedéseket foglal magában. Nem hiaba jártak theologusaink az angol földön, vagy mint Jászberényi Pál ott is tanárkodott és angol nyelven becses müveket írt, mert a XVII. században számos angol müvet fordítottak magyarra.

Selyei Balog István fejérvári udvari prédikátor halotti szent beszédeket írt *Temető kert* czím alatt (1655.) A szerző szellemes ember lehetett, a ki könnyen tudott beszélni és írni, voltak gondolatai és képei; de szereti a különöst, a szokatlant és az oda nem valót. Izlése nem tudja neki mindig biztosan megmondani, hogy hallgassa el ezt vagy amazt; de azért meg tud hatni, meg tudja a hallgatót indítani, szóval a szív hangján szólani. 1657-ben jelent meg tőle *Utitárs* czímű könyv, rövid tanítások gyűjteménye, melyet az isten bárányának, az úr Jézus Krisztusnak ajánlott; előbbi munkáját magának az úristennek dedikálta.

A XVII. század közepén nálunk is felhangzott a *puritanismus* szó. Az angol földről kerűlt hozzánk. A britt reformált egyház sokat megtartott a katholikus szertartások- és méltóságokból, ezzel szemben keletkezett a *non-conformisták* vagy *puritánok* felekezete, mely eldobta

a szertartások legnagyobb részét, a polgári hatalom alá vetette az egyháziakat stb. *Telkibányai István* ismertette meg ezt az irányt, mikor *Amesius Vilmos* könyvecskéjét magyarra fordította. Nem azon czélból tette, hogy követőkre találjon a magyar földön. Inkább vissza akarja riasztani az olvasót. A munkácska czíme: *Angliai puritanismus* (1654.). Tárgyilagos előadása a puritánok eretnekségének, mely a század közepén sok ember ajkán felhangzott nálunk is. A reactio épen nem kedvezett neki s a reformatio szabadabb hiveit mindjárt puritanismusról gyanusították. Utóbb *Komáromi Csipkés György* írt a puritanismusról, műve azonban elveszett.

Telkibányaiénál teljesebb *Miskolczi Gáspár* munkája az *Angliai independentismus*, mely ezt a valláspolitikai irányt ostorozva ismerteti. Előadása épen nem tárgyias. A szerző gyűlölettel szól felőlük és kárhoztatja őket, kik hatalmuknál fogva Fairfax és Cromwell Olivér alatt nagy szerepet játszottak. Míg nálunk az unitáriusok és szombatosok alázatosan tűrték a politikai hatóság és felekezetek nyomását, Angliában az üldözés elkeserítette a legszélsőbb irányokat és fegyvert ragadva győztek. Győzelmük azonban nem tarthatott sokáig. Cromwell vaskeze egy ideig elnyomott minden más mozgalmat, de az egész irány ellenkezett a századéval, buknia kellett. Hat évi kormányzás után Cromwell is elhunyt (1659) s újra a püspöki egyház kezébe jutott a hatalom. Miskolczi könyve még a hatalmas Cromwell idejében jelent meg s gyűlöletes hangzású volt az independensek neve. Miskolczi külömbséget tesz a *józanabb* és az *eszeveszett*, *megbódult* independensek között, ilyenek a hutchinsonisták, a colemanniusok, az anabaptisták, a chiliasták, a quaerensek, mindezeket a puritánok fajainak mondja.

A puritanismus kérdésével függ össze *Tolnai Dáli János* írói és tanári müködése, a ki *Váczi András* ellen

Danacus Ráczai (anagrammája Váczi András nevének) név alatt 1654-ben egy munkát írt. Czíme: *A Miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentsége.* Tolnai Dáli Jánost nem hiába gyanusították puritanismussal. Mint egyszerű tanuló Angliában lelkesedett a puritanismusért s habár itthon nem tehetett érette semmit, mert a reactio századának közepén minden efféle törekvés haszontalan lett volna, meggyőződése és különös magaviselete sok bajt szereztek neki. A nemzeti eszme uralma alatt a józan elmére talán nem veszélyes a külföldi tanulás, de egy merész és a mindennapitól eltérő egyénre mindig bajt hoz. Legalább is bizalmatlanok iránta, önmaga pedig elégedetlen.

A jezsuiták elleni támadások nagyon elterjedt peldánya azon könyvecske, mely *Jesuita paterek titkai* czím alatt 1657-ben nyomatott *Magnovárdiában* a fordító és a nyomdász megnevezése nélkűl. A könyv 1620 körűl jelent meg francziáúl. majd angolra fordíttatott. A latin fordításról maga a szerző gondoskodott. Párbeszéd alakjában van írva a mű, egy pater oktat egy novitiust. Az előadás higgadt, tanító és magyarázó hangon szól; állításait többnyire a jezsuiták irataiból bizonyítgatja, bővebben forgolódik oly kérdések körűl, melyek a XVII. században jobban magukra vonták a hatalom embereinek figyelmét, minők az egyháziaknak az állami hatalom fölé emelése, a zsarnok szabad meggyilkolása s egyebek. A szerző finom malitiával, de egyszersmind sok igazsággal és tapintatosan adja a jezsuiták ajkára e félelmes tanokat, hogy gyűlöltekké tegye őket. A XVI. század közepén nem sokat nyomtak volna e vádak, esetleg ajánlásul szolgálhattak volna. A munka végéhez egy *toldalékocska* van függesztve, mely a jezsuita-apáczák eltörléséről szól.

Az asszonyok jezsuiták társaivá lévén,
Általhágtak ő nemeknek szemérmetességén ;
Elkergette Orbán őket jezsuiták mellől,
Jezsuiták szerzetit is eltörli e földről.

Lilium humilitatis azaz a nyomorúságoknak tövisse köziben bévettetett Isten anyaszentegyházának maga megalázása és keserves siralma stb. *Técsi Miklós* még Franequeraban 1659-ben készítette ezeket az imádságokat, melyek azóta számos kiadást értek meg. Tagadhatlanúl a fájó szív keserves kifakadásai, egy ájtatos lélek szent buzgalmának nyilatkozásai ez imádságok, melyekben a biblia nyelvén tud szólani a jámbor szerző. Az ószövetségi szentírás hangos keserveit találóan alkalmazza a szegény elnyomott vagy üldözött protestánsok siralmának tolmácsolására. A kis füzetke többszörös kiadása is jelzi, hogy kedvelte a közönség és méltatta a szerző igaz érzelmeit 's megható előadását.

Gyerőmonostori *Kemény János*, a későbbi fejedelem, tatár rabságában *Gilead balsamuma* czím alatt sz. Dávid zsoltárait és más gyönyörű bibliai imákat állított össze *czéljok és értelmek szerént.* 1659-ben jelent meg a gyüjtemény. A szegény rab már 1657-ben összeállította és haza küldte; de Moldvában elveszett. Ekkor újra hozzáfogott s 1658. deczember havában bevégezte «Krim országában tatár chám lakóhelye Bakcses-Szarai városa felett levő kősziklákon építtetett, a mint névvel úgy valósággal is *Kaloda* nevű zsidó várban.» Munkáját nemcsak azért szerezte, hogy rabtársainak legyen jámbor olvasmányuk, hanem hogy legyen mivel tölteni idejét s ne muljanak napjai kínos töprengésben «avagy isten titkában rejtetett szabadulásom s hazám állapotja felől való szünetlen és haszontalan törődésben».

Nagy harczos, jeles vitázó volt a kassai református

lelkész *Czeglédi István*. Eleme vala a küzdelem. Nyugodni egy pillanatig sem tudott. Érezte, látta és tapasztalta, hogy a protestantismus leghatalmasabb ellenségei a jezsuiták, azért élte utolsó pillanatáig nem hagyott nekik békét. Meg is bűnhödött érette. Feltünőbb munkái a következők: *Az országok romlásárul irott könyvnek első része, melyet szerelmes hazájának békeségben való maradhatásáért írt Czeglédi István* Kassán 1659. E főczímen belül van egy újabb czímlap, mely igazában a *Kártvallott Magyarországnak* megszólítása, intése, hogyha megtartja e könyv réguláit, hozzájok rendeli *ekkédig szabados* életét, megbékél vele az isten és megigéri a *külső csendességet* is. E szabályok között első helyet foglal a szentek tisztelete. Van benne több okos erkölcsi szabály is. A fejedelem, a bíró jó tanácsokat kap. A tobzódás, a táncz stb. erős megrovásban részesűl. Tiltja a vallási kényszert. Hivatkozik a toledói zsinatra, hogy «senki a zsidókon erőszakot ne tegyen a vallásért . . . De talám szabad az eretnekekhez nyúlni, ha a zsidókhoz nem is? Nem. Tekinthetsze meg ama kegyelmes imperatornak így írt levelét: A Krisztus és az apostolok másképpen tanítottak minket az emberek megtérítéséről (Miksa császár Schwendi Lázárnak), Ferdinandus császár . . . megparancsolta, hogy senki tűzzel-vassal ne kegyetlenkednék a religióért.» Idézi Bátori István lengyel király híres és bölcs mondását és másokat.

Csakhogy Miksa és Ferdinánd nyilatkozatai nem a nemzeti eszme korában szülemlettek, hanem az actio fényes napjaiban. Csak a zsidók és pogányokkal szemben tartotta meg az egyház a régi eljárást, ezeket legfölebb kiűzték az országból vagy egyes helyekről, a protestánsokra azonban igényt tartott a nemzeti reactio idején.

Czeglédi e munkájának második része sohasem jelent meg.

Malach doktornak . . . Melach tudós barátjával való pajtársi szóbeszéde 1659-ben jelent meg Bocskai István zempléni főispánnak ajánlva. A szerző úgy állítja elénk Malach doktort, mint a *ki siralmas zarándoki járásból* kerül haza és régi iskolatársával találkozik. A könyv fő tárgya a nagypénteki ostorozás körül forog, a két jó barát vitatkozik egymással. Széles tudományuk számtalan idézettel áll elő, azt lehetne mondani, hogy az egész könyv idézetek halmaza, a mi kifárasztja az olvasót, de azt a meggyőződést kelti benne, hogy sokat tudhatott a szerzője. Czeglédi István e munkájáról mondja *Köleséri Sámuel*, hogy egy *Anonymusnak* egy arkuskára való támadása adott okot a *Melach doktor* megírására. A támadás pedig Czeglédi egy másik müvének szólott, mely ma egy példányban sem ismeretes. Czíme: *Egy katholikus embernek egy más igaz Evangyéliom tején felneveltetett kálvinista emberrel való beszélgetése. 1659.*

Kassán 1659-ben adta ki *Czeglédi István A megtért bűnösnek a lelki harczban való bajvívásáról* czímű munkájának első részét, melyben felvilágosúlt és éles elméjének számos jelét adja. Itt is elhalmozza ugyan az olvasót a számos idézettel, de ad érdekes fejtegetéseket, magyarázatokat is. Közbe-közbe egy édes, megindító könyörges köti le figyelmünket. Különösen szívből eredhetett az igaz vallásban való állhatatosságért esedező imádság. Szépen alkalmazza a bibliai képeket, pl. mikor felhozza az istenről, hogy «te mérted meg marokkal a vizeket, te terjesztetted ki araszodat az egekre, te foglaltad három újjod közé e földnek porát, megmérvén fontval az hegyeket s serpenyőben az halmokat. Óh mely boldog. lélek uram az, kire te víg szemekkel tekintesz! a te orczádnak velünk megbékéllése, merő mennyországa szegény lelkünknek; de haragos szemeidnek fénye mind a pokolig levét bennünket stb.» Különben Czeglédi polemikus müvében

nem félt a ráfogástól sem, mert ha nem tévedek, ennek tartom amaz állítását, melylyel IV. László királyt kath. szentnek mondja. «Mikor írák az szentek katalogusára ez szerencsétlen viadalú királyt, nem tudhatni idejét», írja Czeglédi, felhozakodik egy siralmas énekkel is:

Jaj nékem, László királynak,
Oda színe magyarságnak!
Híre ez Várna tájának:
Ne örűlj hát hitrontásnak.

Pázmány emlékezete még a század hatvanas éveiben sem hagyott békét a protestánsoknak. *Czeglédi István* 1663-ban adta ki Pázmány *nyolcz okai* ellen a *Barátsághi dorgálás* czímű munkáját, melyben lelkes előszót ír a *hittel kereskedőkhöz s azt hamar cserélőkhöz.* A protestantismus jámbor hitvallója óva inti hitsorsosait, a kiket az «isten igaz idvezülendő hittel megáldott», hogy ne hagyják el vallásukat, ne tagadják meg Krisztusukat semmiféle tekintet, *respectus* miatt, akár méltóság, fényes társaság, testet jól táplálható kecsegetés, akár tűz, láng, fegyver, szidalom, gyalázat vagy a sátán kisértse őket. Csak a legerősebb, a leghatalmasabb ok nem jut eszébe, a mi annyi embert visszavitt a kath. egyház ölébe: a nemzeti eszme reactiója. Müvében egy elhajlott pápista és egy erős kálvinista vitatkoznak egymással, sorba veszik Pázmány nyolcz okait és az erős kálvinista sok szellemmel ostromolja a kath. tant és védi a protestánsokét. De valamint más íróknál, úgy Czeglédinél gyakran fordúlnak elő az üres okoskodások, mint például mikor arra tanítja barátját, hogy ha a katholikus vallásra csábítjak, mondja a térítő jezsuitának: «Óh jó paterek! oly bűnt cselekedtem én, melyet ti soha meg nem bocsáthattok, mert én papot s jezsuitát is vertem.» Ezt pedig csak

a pápa bocsáthatja meg. «Hogy mehetnék hát én úgy a pápához, holott sem költségem, sem erőm? Én bizony itthon maradok s pápistává sem leszek!»

Enochnak istennel való mindennapi járása czím alatt egy halotti beszédet adott ki (1669.) *Czeglédi István*, csakhogy teljesen átdolgozta és erkölcstani munkává alakította. Ezzel együtt jelent meg Pósaházi latin halotti szózata.

Redivivus Japhetke azaz Czeglédi Palkónak Dobraviczai Miklós praeceptorával való beszélgetése. 1669. Tulajdonképen védelme Czeglédi István *Barátsághi dorgálásának* Sámbár Mátyás ellen. E védelem azonban a legunalmasabb fecsegéssé, üres szószátyársággá válik Dobraviczai könyvében, melyet épen nem emelnek az elején közlött latin és magyar *rhythmusok*, melyekhez a Luther Márton nevére készűlt latin versnek

Magnicrepus, Mendax, Morosus, Morio,
Monstrum stb.

magyar fordítása járúl a 15. lapon. A katholikusok iránti gyűlölete és a vitatkozás heve nem egy hamis vagy téves állításra ragadja, melyekből még a meggyőződés őszinte-sége is hiányzik. A styl és a felfogás mind a mellett bizonyít, hogy e könyvet maga Czeglédi István írta, különben vitázó társai is megmondják, így például Illyefalvi *Tompításának* előszavában.

1670-ben adta ki Czeglédi két részből álló munkáját: *Az úr figyszekrénye előtt Dagon ledűlése azaz Gorup Ferencz győri nagyprépost misérűl írt könyvecskéjének oly megsemmisítése* stb. Ellenfelének munkájáról ma már csak az övéből szerezhetünk némi fogalmat, mert Gorup müve ismeretlen. Úgy látszik a szent misének Krisztus kínszenvedésével való összevetése, a pap működésének symbolikus magyarázata volt. Czeglédi egy püspököt és egy presbytert szólaltat meg munkájában s nagy tudományával

tömérdek bizonyítékot hoz fel a katholikusok miséje ellen. Tele gúnynyal, csúfolódással szól a miséről, szertartásairól; nem riad vissza a ráfogásoktól sem. Aggodalom nélkül hivatkozik koholt forrásokra, közöttük a leggonoszabb a Pius pápa által a magyar jezsuitákhoz küldött «jó lelkeket irtóztató levél», melyet feltételes módon említ, de azért oldaljegyzetében felkiált: Uram, mikor jüsz már el a parázna megitélésére!? Majd nehézkes magyar versekbe önti és a pápa nevében mondja a jezsuitáknak: «Egy csiklandó vétket nektek megengedek . . . Ne féljetek ettűl, mert ez nem lesz vétek, de testnek szolgáló jóízű friss étek; stb.» Czeglédi különben is szereti a verseket; könyvében számos latin gúnyverset fordítgat magyarra. Könyve berekesztésénél igéri, hogy nemsokára a betűszedő keze alá bocsátja egy másik munkáját, melyben e kérdésekre akar megfelelni: Micsoda mesterséggel viszi a sátán azokat a miseszeretésre, kik abban gyönyörködnek? stb. E nehéz kérdésre se Czeglédi, se mások nem tudtak felelni. Csupán a mi fölfedezésünk derítette föl és tudja megmondani, hogy miért hódított meg annyi lelket a katholikusok szent miséje a XVII. században, a XIX. elején és második felében? Mindezt a nemzeti eszme diadalának tulajdonítjuk.

Apafi Mihály, a hittudományi müvek páratlan Maecenása, a mint értesűlt, hogy Czeglédi István utolsó munkája, a *Sion vára* félben maradt a sárospataki nyomdában, meghagyta Kölesérinek, hogy gondoskodjék megjelenéséről. Köleséri pontosan teljesítette feladatát. Az elhúnytnak rövid, de megható életrajzát adta. Elszámlálja müveit s gyöngéden hozzáteszi: «Nem csuda hát, hogy ennyi sok terhes munkák miatt egészsége meggyengüle, baja, szakálla, mint a fejér galamb, megfejérüle s őszüle.» Elmondja mennyit szenvedett, mikép hurczolták Kassáról Pozsonyba betegen, úgy, hogy a nagyszombati mezőn

elhúnyt. S mivel Nagy-Szombatban nem engedék eltemetni, Pozsonyba kelle szállítani, hol nagysokára kieszközölték az engedélyt és «minden halotti külső czeremónia nélkül» számos előkelő protestáns jelenlétében temették el. Az utószülött munka elé az elhúnyt sok tisztelője verset írt, milyenek Nógrádi Mátyás, Komáromi Csipkés György, Keresztúri Bálint, Köleséri Sámuel, Pósaházi János, Kabai B. Gellért, Mártonfalvi György, Felvinczi Sándor, Szilágyi Márton mind a protestáns hittudomány jeles munkásai. Maga a mű a régi vitát folytatja, az annyiszor meghányt ágazatokat fejtegeti és roppant ismerettárából ezer meg ezer érvet hord össze bizonyításukra és az ellenkező tanok czáfolására.

A sárospataki református főiskolának utolsó idejében jeles tanára volt *Pósaházi János*. Azok közé tartozott, a kik nemcsak szóval harczoltak a protestantismus mellett, hanem tollal is. Első vitája Kiss Imre jezsuitával kezdődött. «*Pósaházi Jánosnak Kis Imre nevű jezsuita páterrel való vetélkedése* imez kérdésrűl: Volt-e valaha, valaholott, valakinél Calvinus János előtt a mostani kálvinisták vallása?» (1666). Még ugyanazon évben megírta *Sámbárnak az három kérdéseire való felelet* cz. munkáját, mely azonban elveszett. Ugyanez a sors érte harmadik müvét, ha volt: *Sámbárnak, Kisnek s egyebeknek adott felelet* 1666. De már több példányban megvan a következő munkája: *A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, mely szintén 1666-ban jelent meg. Bevezető ajánlásában a szeretet meghűléséről és arról panaszkodik, hogy a religio «többire csak veszekedéseknek műhelye, versengéseknek és házsártos kérdezkedéseknek emberek köziben vettetett almája.» Pósaházi azt hiszi, hogy «csendes elmével és atyafiszeretettel kellene a vallás dolgához nyúlni; maga azonban egy

szellemes, de alszerű hasonlattal áll elő a «Paeoniában a Mesappus hegyén termő Bonasus nevű ökör bika ábrázatú vadállattal», melynek tompa, hátrahorgadt szarvai alkalmatlanok a türkölődésre, azért fertelmes bűzével védi magát. Ez állat képe vonúl végig az egész könyvön, melyben csakúgy hemzsegnek a pórias kifejezések épen úgy, mint ellenfelének Sámbár Mátyásnak irataiban. Pósaházi könyve inkább védő, mint támadó. Előkelő helyet foglal benne a magyarok keresztyénsége Kálvinig. «Mikor a magyar eleink a pogányságból megtérnének, a mi jó magocska szivekben esett, az kálvinistaság volt . . a mi konkoly esett beléjek, a minthogy sok is esett, a volt a papismus. A mineműk valának a purgatorium, búcsújárás, úrvacsorájának egy szín alatt való vétele, pénteki húsnem-étel, halottakért való imádkozás és alamizsnálkodás, olvasón való imádkozás, templombéli képezés és több efféle.» Pósaházi Kálvin durva predestinatióját lehetőleg szelidíti, midőn felemlíti, hogy «Kalvinus az idvességnek dolgában a szentírással együtt a hitnek tulajdonít ugyan főséget, de oly hitnek, melynek mint egy grádicsnak fogai az abból származott jó cselekedetek.» Buzgón védi Kálvint a ráfogások ellen, felháborodással utasítja vissza a vádakat s ügyesen polemizál hozzá méltó ellenfelével.

Bensült veres kolop (1666) czímű munkájával még egyszer Kiss Imre ellen fordúl, hogy újra Sámbárral számoljon le.

Sáros-Patakon 1668-ban adta ki: *Görcsös bot; amaz déczeges fekete Bonasusnak a hátára, melylyel utóbbi szilajkodása tétúl megegyengettetik»* czímű munkáját. Szinte jól esik látni e rövid czímet a század második felében, melynek vitázói tömérdek ízetlenséggel írták tele az első lapot. Különben ez is elég drastikus s tartalma is tele van gorombasággal, durva élczelődéssel, de

nem lehet tagadni a szerző nyelvének nyers erejét. Mivel az *X. ut Tök* ellen van írva, az egész könyvön a tök szóról szedett élczek szerepelnek, mely «nem sártök, nem is kaponya-tök, nem is dinnye-tök; hanem egy nagy disznó-tök.» Pósaházi egyébiránt mégsem oly fecsegő és szószaporító, mint Sámbár vagy Matkó. Rövid és találó megjegyzéseket vet oda ellenfelének, mint pl. mikor azt mondja: «Akár káposztáshússal, akár tormáscsukával lakjál jól, elég az, ha nem panaszkodik a böndő.» Tartalma a három kérdés körül forog s a szerző természetesen föntartja összes állításait. Sámbár iratai nem győzték meg tévedéseiről «s most is csak azt mondom, hogy mikor a mi magyarink a pogányságból megtérének, immár akkor az elődedi tiszta keresztyénségnek magva, melyet az apostolok vetettek vala az istennek földébe, Benedek pápa apádnak s másoknak Tök magvával s konkolyával igen-igen meg vala elegyítve és vesztegetve.» Midőn maga újra meg újra ferdít a katholikus doctrinán, ügyesen és erélylyel védi magát Sámbár hamisításai ellen. Például mikor Sambár Lutherről mondja, hogy szerinte *az embernek szabad akaratja nincsen, hanem kételen a gonoszságra,* úgy, a hogy védi Luthert, mint a ki különbséget tőn a necessitas és coactio között. «Mikor éhezel, úgy gondolom, *necessario* eszel; de nem *coacte* eszel.» Ő is fölemlíti Sinan basa eljárását, a ki Pannonhalmáról Tarisznyavárig vitette az apátúrral a legöregebb (legnagyobb) szent képet. Könyve végén lelkes szavakat intéz a magyar pápista, lutherista és kálvinista keresztényekhez, «hogy félretevén a rettenetes vallásbeli gyűlölséget, kövessük a keresztyéni szent szeretetet . . . Ha nem egyéb, indítson bennünket, hogy mindnyájan azon néhai magyar vérnek részesi vagyunk és e szerint ne legyünk egymáshoz ellenségek. Indítson a magyar hazának, a mi közönséges édes szülőanyánknak és ne-

velő dajkánknak utolsó veszedelemben forgó sorsa. Ha lehet, magunk két kezével ne temessük ezt el.» Mily szép szavak ezek a vallásos fanatismus képviselőivel szemben, kik nem ismertek más ideát, mint a vallásét, más érzelmet, mint az isteni szeretet nevével gyűlölködő embertelenséget. De Pósaháziban megszólal a gondolkodó és a modern ember is. Ő már nem látja azt a nagy különbséget katholikus, lutheránus és kálvinista között, mely idegenné tette őket egymás iránt, mindenekelőtt magyarokat, hazafiakat lát bennök. Azért átok félét mond a békebontókra: «Ne légyen azért soha szerencsés az a magyar, a ki a magyar hazának közönséges javát nem szereti és azt tehetsége szerint elő nem segíti. Azok az emberek se legyenek áldottak, a kik a vallásnak némely különböző tekinteti alatt a hazafiak között visszavonást, gyűlölséget, háborgást szereznek.» Lehet, hogy e szép nyilatkozat tételét a katholicismus hatalmának félelmes növekedése is okozta; de szivesen olvassuk a XVII. század egy tanárának könyvében.

Talán tőle van és ez időtájt szerzette *Egy evangelicus nemes magyar hazafinak és plébánosnak a szentírásról barátságos beszélgetési*. A protestánsokat védi benne Kiss Imre jezsuita ellen. A munka hihetőleg Kissnek támadása után jelent meg nem sokára, mert felel Pika és Zombori Péter vitájára. Elmondja, hogy Zombori nem Szerencsi tudatlansága miatt ment Pósaházihoz, hanem «feles distractioja s halottakhoz készülése» miatt. Hazugságot, romlottságot vet a jezsuiták szemére s tudná csak a Rákóczi-ház, mit cselekedett a jezsuiták Sándor pápája, «nyilván odaveszne praebendád s az cseber-rúd után, ezt dudolnák utánad:

Nem lűn kedves Patakon,
Kilobbanták a fokon,
Nem marada meg Mádon,
Megnyomorodék Onodon.

Csakhogy nem a jezsuitákon, hanem a kálvinistákon történt meg ez a *kilobbantás.* 1671-ben elűzték a főiskola tanárait és tanítványait, kiket azután Apafi Mihály fogadott be Erdélybe.

Érdekes mondások, egy-két helyi történetke van a könyvben, mely egyike a legélénkebb és elég durva vitázó iratoknak. Második része a régi atyákat és az új jezsuitákat állítja egymás mellé, párhuzamos idézetekkel két hasábos lapokon mutatja be azok és ezek tanait. Ez utóbbiakét különös, csipős megjegyzésekkel, mendemondákból vett csúfságokkal kiséri.

Pázmány Péter *nagy kalauzos könyve* Pósaházi Jánost sem hagyta békén; mint sárospataki tanár latin előadásokat tartott róla, melyek nem jelentek meg, «bár csak a magyar könyveknek olvasásában gyönyörködnének a mi magyar keresztyénink», mondja Pósaházi. Azért a latin helyett egy nagyobb magyar munkával lépett föl. Czíme: *Igazság istápja* 1669., mely nagy káté formájában védi a kálvinista hitvallást az «ellene tusakodó fortélyos patvarkodások,» kivált «a nagy kalauzos könyv» ellen. Végig megy a kálvinista felekezet tanain, de egyúttal megfelel oly kérdésekre is minő a Károlyi Gáspár fordítása. Tizenkét lapon védi a jeles reformator munkáját. Védelme elég igazságos és elfogulatlan; a XVII. század emberétől nem várhatni többet. Hosszú fejezetben védi a reformatorok erkölcseit s a hol kevésbbé tudja igazolni, a katholikusokra fordítja a vádat, rájok hárítja a nagy erkölcstelenséget.

Bátai György több valláserkölcsi tartalmú művével lépett föl 1665- és 1666-ban, melyekből azonban ritkán hiányzik a vitázó elem. Szereti a rövid prédikácziókat, melyekben azonnal feltünik az ügyes beosztás, az észszerü compositio, de hiányzik a szent beszéd melege, gyujtó heve. *Az isten kegyelmében levő ember megismeré-*

séről 1665. *Az istenfélő ember könyörgésére való választétel* 1665. *Lelki próbakő* 1666. *Meta electorum, választottak tárgya* 1666. Mind gyakorlati czélnak felelnek meg, de egyúttal a theologiai fejtegetéstől sem riadnak vissza. A kor követelte ezt. Épen az Apafinak ajánlott *Lelki próbakőből* tudjuk meg, hogy egyszer Kolozsvárott járt a szerző s mikor értesült róla a fejedelem, rögtön felszólíttatta, hogy prédikáljon a templomban. A tehetséges szónok szédűlése miatt nem vállalkozott e munkára; a fejedelem azután meghítta ebédre s hittudományi kérdésekkel tölték az időt, pl. An homo irregenitus in primo actu conversionis se mere passive habeat? An solis naturae viribus sine speciali Dei auxilio bonum morale absque peccato praestari possit? Bátai irálya már bővelkedik az idegen szavakban, a reactio kényelmével csak *együgyű stilusban* akar írni, «mert az isten sátorának építésére nemcsak aranyat, ezüstöt etc. vittek Mózesnek, hanem kecskeszőrt is.»

Bátaihoz hasonló szellemnek látszik *Köleséri Sámuel*, a ki szintén egész sorával lépett föl a valláserkölcsi müveknek. *Idvesség sarka* 1666. *Arany alma* 1673. *Szentírás rámájára vonatott félkeresztyén* 1677. *Keserű-édes* 1677. stb. mind oly müvek, melyeket a buzgó prédikátor «édes nemzete lelkijaváért bocsátott világra.» Köleséri nagyon érdemes férfiú volt. Már váradi tanár korában, noha csak két évig tanította a zsidó és görög nyelvet, tanítványai ezeken írtak neki, sok érdeme van a biblia kiadása körül is. S mikor a szendrei hitközség lelkésze lőn, föltette magában, hogy nemcsak élő nyelvvel, hanem írásával is szolgálja édes nemzetét. Első munkája az *Idvesség sarka* volt, melyről azt mondja: «Praelum alá készítém e kis munkát, hogy lenne jövendőbeli munkáimnak hopmestere.» Úgy is történt, még legalább nyolcz mű követte.

Szathmári Ötvös István érsekújvári prédikátor *Titkok jelenése avagy Sz. János apostol mennyei látása* czímű munkája a szerző bujdosása és halála után egy ideig kéziratban bolyongott, míg Kamarás Ambrus kecskeméti polgár költségén meg nem jelent 1668-ban. Versenként magyarázza a vallásos őrültség e munkáját, mely két ezer év óta annyi ember bomlását segítette elő. Egyébiránt Szathmári müve nem eredeti, hanem fordítás, melyet szivesen olvasott az idők pietista árja.

Sámbár *Három kérdése* valóban nagy hullámokat vetett. Róluk beszélt az ország keleti része. *Kézdivásárhelyi Matkó István* sem maradt nyugodtan, annál kevésbbé, mert a kath. izgató felkerestette magányában és belé vonta a vitába. Első nagyobb vitázó irata: *Föveényen építtetett ház romlása avagy három kérdések körül gőgösen futkározó Sámbár Mátyás jezsuita inaszakadása kézdivásárhelyi Matkó István felsőbányai ecelesiának együgyű tanítója által.* (1666) Sámbár káránsebesi Henczi Miklós fia által levélben szólítá fel Matkót könyve czáfolására 1665. jul. 5-én. Matkó elfogadá a felhívást és az Erdélybe menő ifjúnak meghagyá, hogy visszajöttében térjen be hozzá. A katholikus ifjú azonban nem jelent meg többé, Matkó pedig Párai Andrásnak ajánlva kiadá könyvét, melyben Sámbár három kérdését czáfolgatja. Matkó szereti vitájában a syllogistikus alakot használni, ezért könyve sokszor lapos, száraz tételekből áll, melyeket azonban jegyzeteiben féke vesztett nyelvével élénkít. Szemére hányja Sámbárnak, hogy Patakon megégette Rákóczi protestáns bibliáját (mint valami pribéget vagy martalóczot nagy dühösséggel megsütteté), a házasságot sem tekinti a kath. egyház oly érinthetlen dolognak, «ha valaki jó csomó pénzt ad a szent atyáknak, a pátereknek avagy pápista vallásra áll. Sok példát hozhatnék ide, de csak egyet említek . . . Fileki alias Kecskeméti

János . . . ki midőn sógorasszonyával esett nyájasságáért kénszeríttették pápistává lenni, mert köztünk élete fogyott volna ; de még a kövériben adatának egyet Pozsonyban s ma is ott lakik.»

Szintén 1666-ban jelent meg tőle a *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje*, melyet angolból fordított és a mint neve mutatja, valláserkölcsi utasításokkal szolgál reform. hiveinek, melyhez Enyedi Sámuel nagyenyedi tanár írt ajánló verseket.

X ut Tök könyvnek eltépése avagy Bányász Csákány stb. czím alatt újra egy nagyobb munkával lépett föl kézdivásárhelyi Matkó István Sámbár Mátyás ellen. Állítása szerint 1668-ban márczius 12-én kapta kezéhez Zilahon az *X ut Tök* könyvet és *annak csákányoztatása elvégeződék* 24. Maji Anni ejusdem. A testes mű annál könnyebben gyarapodhatott, mert a *Fövényen épűlt ház romlásában letett szavait ebben is leírta.* A mű elején személyének apologiáját közli, úgy látszik, alaposan megczáfolja és megmagyarázza erdélyi fogságát, kiszabadúlását. Tiltakozik azon ráfogás ellen, mintha három nap alatt ki kellett volna takarodnia Erdélyből, mert Radnóton és Szamos-Újvárt egy esztendeig lakott fogsága után ; végre fentartja előbbi vádját, hogy Sámbár megégette a bibliát, mert ha meg is van Sámbárnak a Rákóczy egyik bibliája, volt a fejedelemnek több is, melyeket Sámbár tüze pusztított el.

A könyv tartalmának egyik legfőbb kérdése : Igaz-e a pápista vallás ? Matkó azt hirdeti, hogy nem. Miért ? mert tiltja a házasságot, böjti napokon a húsételt, pénzen árúlja a búcsút, sok olyat tanít, a mit nem tanítottak az apostolok ; mert lelkitanítói nem igazak ; nem isten, hanem a pápa küldötte őket ; sőt maga a pápista vallás is gonosz, mert javallja a bordélyokat, lágyan birságolja a paráznákat, javallja a hitszegést, szent dolognak tartja

üldözni, vassal vesztegetni a nem pápistákat, tanítja a pártütést, angyalok, szentek, képek, misebeli ostya stb. imádását. És ez így foly tovább a végtelenig. A szerző kimeríthetetlen az ezerszer megczáfolt, meghazudtolt s eltagadott vádakban. És mennyi ismétlés! Csupa repetitió sokszor máskép feltálalva.

A könyv második része a kalvinismus igazságát bizonyítja. A syllogismusok árjával özönli el könyve számos lapját, melyek arra a rámára készültek, melyre az első rész syllogismusai. Könyve végén búcsúzó verset intéz ellenfeléhez, melynek első két versszaka igazi rímjáték.

Sámbár oda van már mondjad echo ámbár,
Ámbár? Nem szánod-e? Nem, hadd pirúljon bár,
Bár? Hát mit érdemel' Korpás csalán is kár,
Kár? kár; mert előtte a jó gyöngy is mind sár.

Matkó ezután sokáig hallgatott. Talán kifáradt a vitában vagy a súlyos politikai helyzet némította el. Csak 1691-ben jelent meg újra egyszerre két munkával: *Mennyei élő kenyér* angolból fordítva és *Isten haragjának éles kardja.*

Komáromi Cs. György 1666-ban tett közzé 241 magyar szent beszédet *Igaz hit* czím alatt. Azért adta sajtó alá, hogy «holta után is tanítson», a mit igazán elért, mert protestáns lelkésztársai előtt Komáromi Cs. Gy. neve mindig tiszteletben állott, müvei pedig közkézen forogtak. Különben a buzgó író nyiltan és őszintén megvallja önérzetét. Az ő tudomására nincs latin, angol, franczia, belga, német nyelven ily mű «ily renddel, ily világosan» megalkotva. Nagy szorgalommal olvasta, kutatta a legkitünőbb protestáns theologusok müveit, «kik közűl egyetlen egyikben sem találtatnak csak magában azok, a melyek e munkában renddel írva vannak.» E prédikácziók bármily kifogástalanok a protestáns hittudomány

szempontjából, mint műalkotások nem érdemelnek nagyobb figyelmet; csak vázlatok inkább mint teljes szent beszédek; úgy látszik az író kiválóan az ügyes felosztást, az észszerű berendezést tartotta szem előtt, a többit jámbor paptársaira bízta.

Komáromi Csipkés György Pápistaság ujsága czímmel egy kitünő vitairatot készített 1670-ben, melyben a katholikus egyházat éppen legerősebb oldalán, régiségén támadta meg. A reactió idején tudjuk mily fontos kérdés a régiség kérdése. Ha már a társadalmi, jogi, erkölcsi életben nagyra vannak ilyenkor a régi kipróbált szokásokkal, mennyivel nyomatékosb előttük a vallás régiségének kérdése. A protestáns vitairatok jó részben e körül forognak. Komáromi Csipkés György is a többi között legalább annyit akar megmutatni, hogy a pápaság, bibornokság, érsekség, a jezsuita szerzet, a remete- és kolostori szerzetesek, apáczák új intézmények, hogy a pápista hét szentség körüli sok pepecselés, miseszertartás, papi és szerzetesi nőtelenség, a szent öltönyök, ünnepek, bőjtök, processiók, sok dib-dáb szentelések, szent olvasó, énekek, csendítések, szentté avatás mind viszonylag új dolgok; csakhogy az a bökkenő: ezek a szokások aránylag újak lehetnek; de nem új a szellem, a mely szülte, megteremtette őket; míg a protestantismus legnagyobb dicsősége épen újsága volt. Ezt azonban egyik vitázó sem merte hangoztatni. Pedig Komáromi az értelmesb, tehetségesebb vitázók közé tartozott. Férfias, határozott hang ömlik el sorain, mely nem szereti a haszontalan fecsegést, a kicsinyes szószaporítást; de nyiltan és erélylyel támad és czáfol.

Nagy-Szőllősi Mihály surányi lelkész *Bajnok Dávidka* czímmel adott választ a győri jezsuita collegium Három üdvösséges kérdésére 1668-ban. Természetesen néhol csak *elmefuttatásnak*, néhol Pázmán *repdesésének*

stb. találja, de felel reá, mert nem akarja elásni *az gyenge minácskát*, mert *serény a bajállásra* és *szégyen volna az pásztornak nyája szaggatását csak únom füle megé bocsátani.* Könyve egészen különös munka. Az első részben Sion leánya szűzességeért kesereg és az anyaszentegyháznak fia vigasztalja; az egész elmefuttatás a keresztyénség és a középkori eretnekek üldöztetésén. A másodikon vidámabb, de mystikus hang ömlik el; tele van szent János titkos jelenéseinek utánzásával. Jézusnak leírása csupa bibliai mystikus szavakkal történik. Szőllősi *a Sion hegyén állani látja* őtet *és egyedűl nyomni lábaival az mindenható istennek haragjának és búsúllásának borának sajtóját.* Kiterjesztett jobbjában hét fényes csillag, baljában az élet koronája, melynek hat bogláros ága van; nevök: élet, öröm, örökkévalóság, manna, új irott nevet viselő fehér kövecske és hajnalcsillag. Arany övéről a halál, pokol, gondviselés, menyország és Dávid kulcsai függenek. Csupa visió, látomás, melynek nincs határa. A negyedik részben a bűnös lélek a bűnös szívvel disputál. *Harminczhárom articulusokban* röviden és elég szabatosan vitázik *Dávidka* a katholikusokkal. A pietismus ez érzelmes terméke ritkább példány a magyar hitvitázó irodalomban. De ha nincsenek is tele ennyi mysticismussal, a vallásos iratok legnagyobb részében többkevesebb helyet foglal az érzelmes pietismus, hisz a reactio második fele nagyon hajlandó reá. A dívó, az uralkodó felfogásnak minden harmadik szava szeretet, rokonszenv. Nem lehet tagadni, hogy néhol igazán meleg érzés árasztja el Szőllősi sorait, de legnagyobb része a munkának üres képzelgés, alig érthető vagy értelmetlen phantasmagoriák halmaza. Jellemző azonban, hogy ugyanez időtájt Németországban és másutt is jelentkezett az a jámbor, áhítatos és kenetes irány, melyet pietismusnak neveznek, s mely megvetéssel fordúlt el a

száraz hitviták, lelketlen dogmatizálások, rideg moralizálások, száraz vallási fejtegetések szóárjától, hanem e helyett a szív melegét, az érzés hevét és bensőségét kereste. Azt kivánta a paptól, hogy hasson be az evangeliom mélységébe, ne annyira a dogmák hüvelyezése- és zabhegyezésével foglalkozzék, mint inkább a hivek szivének fölmelegítésével. Ennek az ábrándos, mystico-phantastikus iránynak volt hazánkban egyik képviselője Szőllősi Mihály, mielőtt Spener *Pia desideria* czímű munkája (1675) világot látott volna Németországon. A mi Szőllősi müvenek külsejét illeti, a kassai nyomda nem tüntette ki magát a könyv kiállitásával.

Kincses tárház avagy az élő s elevenítő igaz hitnek idvességes gyakorlása írta *Csúzi Cseh Jakab* bölcsészettúdor és komáromi prédikátor (Patak 1668). A kis munkához Száki János, somorjai lelkész és superintendens és Losonczi Farkas János, nagyszombati lelkész írtak ajánló verseket, melyek nem a rosszabbak közül valók. Az utóbbié mondja: *Nem elég ugyanis hiteddel kérkedni, annak majd többire csak nevét viselni, hanem idvességes gyakorlásban kell venni; élő, eleven s igaznak mutatni.* Csuzi Cseh munkája józan és értelmes erkölcsi tanításokat ad, melyekben ritka helyen van egy kis melegség; költői képzelet annál kevesebb. A szerző csupán meggyőzni és tanítani akart.

Másik munkája, *Lelki bölcsességre tanító oskolája* (1680) kérdések és feleletek alakjában szól hitsorsosai szivéhez. Nem eredeti a kis munka; de jól kezeli a nyelvet, nem állítja élére a nézeteket, hanem simuló és engesztelő hang uralkodik müvében.

Báthori Mihály, az erdélyi fejedelem udvari prédikátora *Hangos Trombita* czím alatt tette közzé szent beszédeit, melyeket a szászmedgyesi gyűlésen Erdély és Magyarország romlásának okairól tartott. Ezekhez más

alkalmi beszédeket is csatolt. Könyvét gr. Rédhai Ferencznek, *a választatott fejedelemnek* ajánlotta. Bátorság és éles, feltűnő szinezés, nyiltság és apostoli hevesség sokszor előfordult e kor hitszónokainál: ez különben nem volt csoda oly pap beszédeiben, a kinek az ura fejedelem szeretett volna lenni. Azért mondja, hogy ha fejedelmeink és tisztjeink meglátják a más jószágát, nincs több szavuk: 1. Kié ez a jószág?; 2. Minemű haszna vagyon; 3. Micsoda jussal bírja, ha szép, jó és hasznos?; 4. Foglalják mi számunkra. Kikel a katonák büntetlensége, a régi katonai élet tömérdek visszaélése ellen. Az elüljárók hibája, hogy majd elpusztul a fehérvári szép collegium. «*Nincsen a templomoknak, scholáknak építésére, tudós professorok tartására pénzetek . . . Mi veszté és veszti Magyarországot? Az egymás ellen való törés, hadakozás és gyűlölség.* Az egyik szent beszéd *egy Erdélyben támadott és nyolczad napig magát alunni és elragadtatottnak lenni hazudó oláh ellen* van intézve, *a ki magához hasonló oláhokkal a méltóságos Rákóczi György fejedelmet igyekezte elcsábítani.* E beszédében fordúl elő az a furcsa okoskodás a katholikusok ellen: *Ha Ábrahám pápista volt volna, nem azt mondotta volna: Mózest és a prófétákat hallgassátok, hanem a pápát és consiliomot.* Munkája végén a gr. Rédei László hamvai fölötti néhány szent beszéd itt-ott erős érzéssel és melegen szól az elhunytról és családjáról.

Váradi Mátyás 1668-ban adta ki, *Égő szövétnek avagy ragyogó fáklya* stb. czímű munkáját a katholikusok ellen. Még mint tanuló Friziában, Franekerában irta és nyomtatta müvét, melyet Béldi Pálnak ajánlott, ki több protestáns ifjat képeztetett. Irályának izetlen keresettségét, dagályos tultömöttségét mutatják az ily sorok: *Amaz Isten zöldellő paradicsomának csergedező melyékében felnevekedett termékeny ikes lilium szálnak azaz a Krisztus*

Jézusnak stb. — Könyvében az akkori vallásos polemia nagyobb kérdéseit röviden fejtegeti. A szabad akarat, az eredeti bűn, az üdvösség bizonyos volta, a megigazulás, az elégtétel, az idvezítő hit, a képek és szentek tisztelete, a purgatorium, a szentségek stb. Neki is nagy bajt okoz a katholikusok vádja, hogy ujító; azért ezeket nevezi ujitóknak, rólok mondja, hogy Krisztus születésétől háromszáz esztendeig *még csak árnyéka sem volt a pápista tudománynak,* sőt tovább megy és azt vallja, hogy hét száz esztendeig tartott az igazhitűség, mert ha elegyedett is *valami salak a tiszta tudomány közé*, ez csak annyi volt, *mint az ember testében levő ártalmas nedvesség vagy féreg.* Csak a hetedik század után kezdette *fejét kidugni a mételyes tudomány.*

Váradi Mátyás ízetlen stilusánál nem jobb Teremi Istvánnak gyarló rhythmusa, melylyel barátja müvét ajánlja. Csupán azt jegyzem meg, hogy a *fejezet* vagy *szakasz* értelmében *vágaték* szót használ: könyve két vágatékra oszlik.

Drégelypalánki János Speculum Mysticum (1668) czímű munkája a valláserkölcsi iratok között figyelmet érdemel, melynek első része a Szent Háromságról szól és dogmatico-moralis tartalma kevesebb tért enged a szerzőnek, hogy több helyet adjon az erkölcsnek. Ennek szolgál a második rész a *Medicina Sacra atque mystica conscientiae sauciatae,* (A sajgó lelkiismeret szent és mysticus orvossága), mely rövid szent beszédek formájában sok melegséggel, a vallásos áhitat és moral szentségével tanította kortársait a jóra, buzdította az erkölcsös életre, anélkül, hogy erősen hangoztatná a felekezetek surlódását. Végűl a Miatyánk magyarázata és néhány buzgó imádság következik, melyeknek megható bensősége és erélyes, mélyen átérzett gondolata az ószövetségi szent írásra, különösen a zsoltárokra emlékeztet.

Érdekes jelensége a vallásos polemiának *Sz.-Némethi Mihály* könyve (1669) az *Igazság próbakövének nyert peri*, melyben a református szerző azt kérdezi, hogy az új egyház egyezik-e a római apostoli hiten fundált ecclesiával, míg a pápista ellenkezik-e vele, magát pedig úgy írja alá mint azon igaz apostoli hiten épült római ecclesiának egyik alázatos tanítója. A termekeny szerző előbb egy ma már ismeretlen munkát adott ki, az *Igazság próbaköve* czím valószínűleg Sáros-Patakon 1669-ben. Sándor István könyvesházában Kolozsvár 1672. évről említi e munkát, a mi vagy tévedés, vagy második kiadás lehet. E munka ellen Kassán egy névtelen, úgy látszik, *Új próbakő* czím alatt nyolcz hónap mulva feleletet írt. melyre Némethi mint maga dicsekszik, nyolcz nap alatt (1669 márczius 13—21) írta meg válaszát. De míg ellenfele *szitokkal és átokkal* bántogatta, ő mint az apostoli hiten épült római ecclesiának tagja nem szitkozódik, hanem lelkének alázatosságával felel.

Némethi Mihály könyvének első része kiválóan feleselés. Apró és kicsinyes csufolódásokkal akar bizonyítani, ellenfele könyvének czímszavaiból mint *vén szakál. ősz és kopasz* akarja megmutatni a reformált egyház igazságát. Nagy szerepet játszik munkájában a volt gönczi prédikátor és krónikaíró benczédi Székely István könyve. Majd a szentírásról, az istenről. a teremtésről, a gondviselésről értekezik, ez utóbbi czikkben ismétli első munkájának vádját, hogy a katholikusok nem elégszenek meg az isteni Gondviseléssel, hanem az istennek szent anyja is patrona Hungariae, Sz. Benedek pedíg prókátora. A mi orszagunknak patronusa az Isten maga. »Nem igaz magyar lehetsz, mondja ellenfelének, mert a régi magyarok Erdélyből ki akarván jőni Deés felől, csak az Isten patrociniuma alá ajánlák magukat s ő felségétől kérék Magyarországot, háromszor Deust kiáltván, a honnét

Deésnek is neveztetik». A törvényről, a bűnről, az evangeliumról, a hitről, a megigazulásról, az ecclesiáról, a sacramentumokról, a katholikusok és protestánsok e vitás kérdéseiről röviden, de élénken és találó megjegyzésekkel vitatkozik. Például mikor az egyház középkori elsötétedéséről szól, szellemesen mondja: «Regécz vára is magas hegyen vagyon; de a nagy ködben mégis nem látszik s ugyan vár azért: így a mi Ecclesiánk is, mikor az emberi találmányoknak ködeitől elháríttatott volt és köztetek igaz Ecclesia volt». A mit igér, hogy tisztességesen fog vitatkozni, mind végig megtartja munkájában.

Az unitáriusok ellen is felszólalt *Szathmár-Németi Mihály* a kolozsvári orthodox eklézsia tanítója *Az örökkévaló egy isteni állatban lévő három személyeknek mutató tűköre* (1673.) czímű munkájában. Gondosan összeszedi a sz. háromság bizonyítékait, hogy a kérdőknek szolgálhasson vele, mert sokan fordulnak hozzá, kérdést tesznek nála. Könyvecskéje végén a Krisztustagadók történetén fut végig. Szerepel benne Blandrata is, a ki Némethi szerint «azt tanácslá a királynak, változtassa meg római pápista vallását s javallja s vegye bé azt a vallást, melyet ő eleiben ád, minden bizonynyal meggazdagodik és országában megerősödik, csak cselekedje im ezeket: 1. senkinek tisztet ne adjon; 2. senkit semminemű ajándékkal meg ne ajándékozzon; 3. senkit udvari szolgájának ne ismerjen, és 4. senkinek jó választ ne adjon: valaki a király vallására nem állana». Épen a XVII. század második felébe illő magyarázata a reformatio hatalmas erejének. A reactio hanyatlásának gyönge embere így fogja fel a reform századának lelkes idealistáit! Mintha ily törpe nyomorék lélek lakott volna az újítás szentjeiben!

Hat évvel később a *Mennyei tárház kulcsa* czím alatt imádságokat adott ki 1679-ben. A társadalom mindenféle osztályát szem előtt tartotta, nemcsak az egyházi év

minden szakát figyelemmel kisérte, hanem külön imádságokat készített a gazdák, scholában járók, ifjú legények, eladó leányok, magános emberek, mesterek, mesterlegények, betegek, orvossággal élni akarók, felgyógyúltak, házasok, terhesek stb. számára. Hét imádságuk van benne a bujdosók és utonjáróknak, hat a táborozóknak stb.

Szathmár-Némethi Mihály 1685-ben kiadta *A négy évangélisták szerént való Dominica* czím alatt szent beszédeit. A volt gönczi predikátor Kolozsvárott talált menedéket az üldözés elől, hálával emlékszik kivált Teleki Mihályról, majd egy értekezésben a reformatio régiségét vitatja és aránylag bőven beszéli el a magyar hitújítás történetét. Prédikácziói kiválóan a tudomány és értelem alkotásai. Nem igen törődik az előadás müvészetével, de annál többet az anyag szorgalmas összehordásával.

Ugyanezen szerző *Dominicalis prédikácziók toldalékjának* (1686.) előszavában elszámlálja addig megjelent müveit, melyek száma tizenháromra rúg; majd elősorolja számos készen álló dolgozatát és vigasztalja jóakaróit és önmagát, hogy Brewer Sámuel lőcsei nyomdász megigérte némelyik kiadását. Fájdalom, a buzgó lelkészt kinos bélbaj gyötörte s a mitől tartott, hogy «hoszszas betegeskedési naponként koporsójához közelítik», be is következett s több munkája nem látott világot; «az ő nevét viselő fiacskája» sem segített rajta.

Nánási István nagybányai «méltatlan lelki tanító» *Szű titka* (1670) czím alatt angolból lefordította vagy átdolgozta Dike Dániel, Goodvin Tamás müveit. A mi nem volt prédikáczió, Nánási ebbe az alakba öntötte. Könyve elé Kovásznai Péter, Horti István, Sárfői Mihály, Enyedi Sámuel és István, Diószegi György, Eszéki István írtak ajánló verseket, melyek többnyire jól gördülnek. Az átdolgozó nyelve könnyen olvasható, irálya élénk és természetes, jól kezeli a prédikáczió prózáját; ízlése azonban

nem áll valami előkelő szinvonalon. Magyarosan ír, de sokszor parasztosan.

A nagyszámú angolra fordítók sorába lépett *Nógrádi Mátyás* superintendens *Idvesség kapuja, sőt a mennyország csalhatatlan ura* (1672) czímű munkájával, melyet számos vers előz meg Bornemisza Annához, Bethlen Jánoshoz, Bánfi Déneshez, Teleki Mihályhoz, Tofaeus Mihályhoz, debreczeni volt társaihoz: Komáromi Csipkés György-, Krizbai György- és Mártonfalvi Györgyhöz, Belényesihez és másokhoz. E vastag könyv Dávid ötvenegyedik zsoltárának fejtegetése.

Alig érkezett haza Belgiumból *Tholnai Mihály*, 1673-ban egy nagy beszédet tartott, mely nyomtatásban is megjelent *A sűrű keresztviselések habjai közt csüggedező léleknek lelki bátorítása avagy Lelki flastrom* czím alatt. Egy-két helyen ifjú hévvel ostorozza a hazai visszaéléseket, a jobbágyokon űzött kegyetlenségeket, «kik azon magyar vérek, egy Krisztusok, egy vallások lévén, hallatlan dolog! . . . Sokaknál mi vala már a nemesi szabadság? Ha nem a bűnnek palástja, fedele».

Habár benne éltünk az európai müveltség körében, a kereskedelem és ipar hiánya, az örökös háborúk es kegyetlen pusztítások mégis sok tekintetben hátra vezettek bennünket. Nálunk súlyosabb volt a nemzeti eszme reactiója mint másutt, legalább sok helyén a müveltebb nyugatnak. Kivált a jobbágyság újfent erősen szenvedett. A lelkes fiatal pap bensejе összehasonlította a külső és belső viszonyokat s nem csoda, hogy felháborodott a belsők láttára. Szava azonban csak úgy elhangzott a pusztában, mint másoké. A reactio második felében nem igen lehet keresztül vinni oly rendszabályokat, melyek kijebb terjesztenék a szabadságot.

Politika philosophiai okoskodás szerint való rendes életnek példája (1674.) czímű munka latinból van ma-

gyarra fordítva és általános erkölcsi szabályokat nyujt. Tanítását számos történeti példával, az életből vett példákkal, mesékkel. példázatokkal világosítja meg. A fordítás azonban gyönge, nyelve nehézkes, irályát sokszor alig érthetni, pedig élvezetes és hasznos olvasmány lehetett volna.

Szőnyi Nagy István Martyrok koronája (1675) cz. munkája a protestánsok üldözésén felháborodott szívnek kifakadása. A vértanúk koszorúját ígéri a szegény újhitűeknek, kiket a kath. orthodoxia kegyetlen fegyverekkel akar visszatérésre kényszeríteni. Felhozza a térítés eszközeit, különösen fölemlíti a lekötés módjait, a kath. papok ravaszságát. kik a predikálásban, az éneklésben, a könyörgésben, az halottak temetésében úgy igyekezik magokat viselni, hogy az evangélikus predikátoroktul ne láttassanak különbözni . . . eleintén úgy alkalmaztatják magokat, hogy a szegény evangélikus község ne vegyen eszében semmi pápistaságot a pap, barát, jezsuita szájából. hanem csak azon szép evangéliomot; evangélikusok módjára prédikál, a mi könyörgésinket keresik fel s mint egyik prédikátor közülünk úgy könyörög. Egy néhány szép nótájú zsoltárokat egyben válogatnak, halottas énekinket felkeresik s mint mi, ők is először úgy énekelnek s temetnek. Ezt pedig mind azért cselekszik, hogy a szegény tudatlan s maga gondolatlan község a pápistaságtul ne irtózzék; hanem inkább egymásnak így szóljon: «Lám, a pápista pap is jót mond, ő is úgy könyörög, úgy énekel, úgy temet, úgy prédikál mint a mi prédikátoraink; hiszen mind egy minékünk». Ez a símulás a XVII. század második felében nemcsak nálunk, hanem mindenfelé divatba jött az egyházban s jó ideig tartott még a XVIII-ik folytán is. A nagy erkölcsi hanyatlás, mely a reactio teljes diadalával szokott járni, nem igen ütközött meg az efféle báránybőrbe bujtatott

farkaspolitikán. Ily ravasz símulás, tettetés az új eszme korában teljes lehetetlen. Az új eszme hősének jelleme általában nem tűri a transactiót vagy az opportunismust. Még a nemzeti eszme harczoló napjaiban is ritkaság, mert az effele szándékra megvetéssel tekintenek. Szinlelni, tettetni aláváló dolognak tartják, pl. Voltairet, a ki rendesen szükségből hazudott, megbélyezték e miatt, az erkölcsi érzés hiányával vádolták. Egészen máskép itéljük meg embertársaink eljárását a reactió második felében. Nem tartjuk súlyos hibának az apró hazudozásokat, füllentéseket. A gyakorlatban nem találjuk halálos bűnnek. Ez a kor vallja, hogy a czél szentesíti az eszközöket; nem a szörnyű eszközöket, hanem a kisebbeket, a kevésbbé felháborítókat. Szőnyi Nagy István egyébb müvei szintén figyelemre méltók: van egy pár halotti beszéde Felvinczi Sándor és Kendeffi János hamvai fölött; a *Kegyes lélek vezércsillaga* 1687-ben az áhítat emelésére van szánva. *Paradicsomi mulatsága* 1690. pedig elveszett.

Nánási V. Gábor gyulafejérvári tanuló, «a tudósok egyik nevendékeny fia», a protestáns hittudomány egyik legnehezebb kérdéséről írt, az elválasztásról *Lelki tudakozás* czím alatt (1675), melyet magának a nyomdásznak Veresegyházi Mihálynak, ajánlott. A merész fiatal író elég határozottan védi az újítás dogmáját, nem hiányzik nála a bonczoló elme, a distingváló tehetség. Irálya is világos, áttetsző.

Tolnai P. István 1679-ben adta ki *Kalauz*-át, melyben leginkább az oltári szentség, az úrvacsora kérdését magyarázza. Egyike a szebb polemikus termékeknek. Tolnai, ha olykor csípős tud is lenni, általában nem vét az illendőség hangja ellen. Számos latin idézetét párhuzamos hasábokon magyarúl is közzé teszi. Az érdekes adatok között figyelmet érdemel a szebeni káptalan panasza 1526-ból az odavaló lutheránusok ellen, a kik Csukás

János mester házánál iskolát tartanak, németül énekelnek, miséznek stb. E levél igaz képét rajzolja azon bomlásnak, melyet az új eszme idéz elő a szivekben, fényesen bizonyítja a hatalom embereinek tehetetlenségét. Az actio lelkes napjaiban nincs erélyök a hatalom képviselőinek, mert rendesen a közvéleménynyel állanak szemben vagy pedig maguk is rokonszenveznek a mozgalom hőseivel. Csak immél-ámmal hajtják végre a kormány rendeleteit. Tolnai müvében nagyon sok a történeti rész, széles tudománya bőven kiaknázza mind azon érveket, a miket a történetírás nyujtott, természetesen kiméletlenül sujtja a mult századok pápáinak léha és erkölcstelen életét, a minek élét nagyon megtompította az újabb pápák jámborabb, egyháziasb élete. Tolnai irálya szintén a jobbak közé tartozik.

A debreczeni collegium hírneves tanára *Martonfalvi György* 1679-ben adta ki müvét: *Tanétó és czáfoló theologiáját* Amesius és Vendelinus szerint. Nem volt ugyan eredeti a munka, de a szerző tekintélye nagyon emelte. Társai tisztelettel néztek a jeles emberre és ajánló verseket írtak könyve elejére. Kabai Gellért debreczeni lelkipásztor kiemeli stilusát, compositióját, *a szép rendet*: Martonfalvit, Geleit és Szegedit a magyar nemzet három csillagának nevezi: Szegedi theologiája európai hírű. Gelei Praeconiumja nagyon szép és nevezetes. Martonfalvi Amesiusát minden magyar csodálhatja; Szegedi sok tűz, Gelei sok fegyverzörgés, Martonfalvi sok nyavalya között írta munkáját. Ugyanígy magasztalják Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Szilágyi Márton, Lisznyai K. Pál mind debreczeni papok és tanítók.

A könyv hit- és erkölcstant foglal magában: de különösen szeret moralizálni. A szigorú eletű pap szivesen foglalkozik az emberi magaviselet kérdéseivel. Mindezen kérdéseket Martonfalvi világosan és philosophiai

elmével tárgyalja. Meghatározásai átlátszók, értelmesek. Szabatos gondolkozó volt és szépen tudta magát kifejezni. Biztos itélete, bonczoló elméje emelte a tiszteletet, melyet higgadt, nemes modora és jámbor elete biztosított neki. Magyarázatában mindig figyelemmel kiséri a lehető ellenvetéseket és a katholikus tant, hogy azonnal czáfolgassa. Például a katholikusok azt mondják, hogy az emberek lelkei haláluk után hétfelé mennek: 1. Némelyek a pokolba; 2. a keresztség nélkül meghalt gyermekek az ő lymbusukba; 3. az atyák lymbusába; 4. a purgatoriumba; 5. a meghivesitésnek helyére; 6. a sáfárlásnak helyére; 7. a mennyországba. Azután felel reá, hogy a szentírás csak két helyet ismer, a hova az ember lelke holta után megyen, a mennyorszagot és a poklot.

Hogy nem írt eredeti munkát, hanem Amesius medulláját és Vendelinus theologiaját dolgozta át, azzal menti, hogy Magyarországon a collegiumokban ezt tanulják, a papok pedig ezekből veszik magyarazataikat; az *ecclesiát ezekkel legeltetik.* Müvében segítségére volt a *nagy elméjű és igyekezetű* Apáczai János Magyar Encyclopaediája is. «kit óh miért nem követ és hogy nem követhet sok magyar ifjú!» kiált fel. Mint előszavából kitetszik, müvét azon szándékkal is irta, hogy az egyháziak megegyezesre jussanak es egymás között *mind éltig ne hadakozzanak*; de főleg az ifjúságot tartotta szem előtt; nekik akart egy használható hit- és erkölcstant kezökbe adni, mert az eddig és most ajánlott tankönyvek inkább olvasásra mint tanulásra valók.

Diószegi K. István: Kiosztatott talentom azaz olyan idvességes magyar prédikácziók. melyekben az hibás vallás megczáfoltatik. 1679. czímmel szent beszédek vázlatait adta ki, melyekben többet igér mint a mennyit ad. Mint vázlatok különben elég ügyesen vannak beosztva, csak egy-ket helyen tűnik ki a szerző naivsága, mint például

a *fejetlen lábságról* szóló vázlatban. Itt a gondolat meghatározása szembetünően együgyű. Általában a fogalomfejtés, az értelmezés nála nehezen megy. Úgy látszik inkább az érzelem embere volt, a ki azzal hogy csak vázlatokat adott, épen azt hagyta ki, a miben szónoki hatásának ereje rejlett. Talán kedvelt szónok is vala, mert nemcsak Apafi fejedelem, hanem szegény pályatársai is hozzájárultak müve kiadásához. Martonfalvi György, a derék theologus, pedig egy gyönge verset írt a könyv ajánlására. A szerző maga jóravaló hálás ember lehetett, mert előszavában minden jótevőjéről gyöngéden megemlékezik: minden egyes jótevő neve után kissé naivan kiált fel: óh én jó istenemnek hozzám való nagy jó volta!

Sárpataki N. Mihály nagy munkát írt a szentharomságról *Noe bárkája azaz az atya, fiú és szentlélek egy örökkévaló istennek ismereti* (1681.) Könyvében az ellenvetést, a *Háladatlan világ* teszi, melyre Noe felel meg. Szivesen elismeri az olvasó, hogy a tudós kolozsvári lelkész kitünő értelemmel és igazán nyugodtan fejteget. Nála ritkán akadunk a hitvitázók élességére, soha illetlen durvaságára. De valljuk meg, nem is lehetett durva. Az unitáriusok az üldözött vagy gyanusított egységhivők oly szeliden viselték, annyira meghúzták magukat, hogy a felekezeti gyűlölség sem kivánta velök szemben alkalmazni azokat a sértegetéseket, utczai kifejezéseket, melyeket a katholikusok és kálvinisták egymás fejéhez vágtak.

Jóravaló munkás volt a század végén *Páriz-Pápai Ferencz*, a ki egy sereg könyvet írt, vagy inkább fordított és átdolgozott. *Pax animae* 1680. *Pax corporis.* 1690. Többször megjelent. *Pax aulae* 1696. *Pax sepulchri.* 1698. *Pax crucis.* 1710 Mindezen munkáiban hasznos könyveket akart adni a magyar közönségnek, egyszer a lélek, egyszer a test békéjet, egeszségét tartotta szem előtt. Mint orvostudor s egyúttal nagyenyedi tanar nagyon

otthon volt ezen a téren. Jól kezeli a nyelvet. Szenczi Molnár Albert szótárát kibővítette és *Életnek képe* czím alatt megírta Tótfalusi Kis Miklós emlékezetét. (1702). Ez a kiadás azonban elveszett. Utóbb Bod Péter bocsátotta sajtó alá.

Nem mindennapi tehetség volt az az *Austriai német gróf úr*, kinek szép latinsággal írott munkáját: *Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége. Száz jeles regulák. S. Pataki István* kolozsvári tanár fordította le (1681). Előkelő moralista volt a szerző. Számos szép és találó gondolatját ügyesen tudja csoportosítani. A magyar fordító azonban legtöbbször nehézkesen adja vissza, a mit az eredeti sokszor szép tételes mondatokban fejez ki.

A szent zsoltárok resolutiója czím alatt jelentek meg 1683-ban *Tofeus Mihály* prédikácziói. A fejedelemasszony két íródeákja hallomás után írták le e szentbeszédeket s mint ő «nagyságaik bölcs lelki tanítóját» mutatják be a szerzőt, a kit meg sem neveznek. Pedig Tofeus neves ember volt. Nem csekély része vala abban a polemiában, melyet Coccejus leydeni tanárnak nézete a szentírásról és az istennel való szövetségről keltett. Deési Márton magyar tanítványa itthon is hirdette e doctrinát, melyet a Sáros-Patakról elűzött Pósaházi János és Tofeus támadtak meg s elleneztek. Sokáig folyt a harcz, melyben az udvar, azután Pataki, Csernátoni, a világi Hegyesi István, Szent-Györgyi Dávid, Csengeri István stb. vettek részt. Irataik reszint nem kerültek sajtó alá, részint latinúl folytak. Jellemző, a radnóthi zsinat végzése, mely részben hallgatást parancsolt, részben a philosophálás jogát védte és kijelentette, hogy a kinek nem tetszik, írjon ellene.

Borosjenei Hegyesi István Kegyességnek nagy titka czímű munkát adott ki 1686-ban a szentháromságról, mely nagy szorgalommal állítja össze a theologia minden

idevágó bizonyítékát. A szerző aggodalommal nézi, hogy mint laikusnak szemére vetik a hajdú harangöntését vagy hogy más gabonájába veti sarlóját; de különféle faggatások és ingerlések, majd biztatások rávették, hogy folytassa és tegye közzé dolgozatát, mely a mily vastag, annyira száraz és unalmas könyv.

Meiszner Boldizsár, egykor vittembergi tanár, régi könyvecskéjét egy névtelen 1692-ben lefordította és *Catholicus válasz esavíták eretnek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz vallás avagy anyaszentegyház?* czím alatt kiadta. A derék fordító fajó szívvel emlegeti egyháza *siralmas állapotját*, *édes nemzetünknek a földig való letapodtatását s nyomorgattatását*. Említi, hogy sokan elhajlanak az igaz úttól, sokan tántorognak, elfogyott a reménységök, mert el van tiltva a tanítás szabados folyása, senki sem meri írásával támogatni és biztatni az együgyű juhokat, némelyeket a világi szeretet és előmenetel tartóztat vissza.

Debreczeni Ember Pál, a ki megírta latin nyelven a hitújítás történelmét, több magyar munkával szaporította irodalmunkat. Vallásos müvei részint a nép buzgóságát akarták emelni, részint paptársainak akart szent beszédeket adni. Úgy látszik, hajhászta a különöst, a szokatlant. Már könyveinek czimei is keresettek. »*Boanerges, Menydörgésnek fiai azaz a természet szerint való menydörgésekben, villámásokban s menykövek hullásában* és viszont az ég közepin repülő angyalnál levő örök evangeliomnak menydörgésiben s menyköveiben kicsillámló stb. stb.« A borzasztó czím után jámbor elmélkedések, Dávid 29. zsoltárának magyarázata következik. Egy másik müvének czime. »*Garizim és Ébál, melyeknek egyikén áldást és szeretetet, a másikra átkot és gyűlölséget parancsolt isten* stb. stb.« 1702. *Innepi* prédikácziói *Szent Siklus* czím alatt jelentek meg 1700-ban.

Szent-Irás szerint való életnek regulái czím alatt adta ki *Vázsonyi Márton* a német Franckénak egyik munkáját, mely erkölcsi magatartásunk szabályait tanítja. A fordító szemökre veti hazánkfiainak a durva beszédet, a *vastag gorombaságokat, szegény nemzetünk incivilitását*, melyet kinevetnek az idegenek. «Ezen barbariesnek okai pedig mind a szülék, mind a praeceptorok, kik a gyermeki nevelést és oktatást elmulatják, adván őket inkább baromi pásztorságra, hogy sem oskolában, a hol a tanítónak tiszti volna, nem *Donatussal* vagy *Vestibulummal* kínozni a gyönge elmét, hanem a *keresztényi* hitnek fundamentomival és isteni félelemmel egybe a rendes moresekre való vigyázást is édesdeden beléjek folytatni.» E végből ajánlja a fordító Franckénak a *gyermek nevelésről* irott munkáját, melyet *Babai* fordított magyarra.

Gróf Petrőczi Kata Szidónia férje gr. Pekri Lőrincz utáni bánatában elmélkedő és imádságos könyvekkel is enyhítette bánatát. Szegény férjét a balázsfalvi puszta kastély védelménél elfogták, a «magyarok» rabságba hurczolták, őtet pedig négy gyermekével szoros őrizet alá vetettek, mely noha szállasomon ment végbe, de tömlöczczel vetekedett, az egy házban léven rekesztve, úgy, hogy ablakon sem volt szabad embert látnom; mely nyomorúságból igen súlyos betegségem származott; de ezzel sem elegedvén meg, sokféleképpen epesztéssel nyomorgattak és gyötröttek. Bánatában fordította azután *Arnd* könyvét: *A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt sziveket élesztő jó illatú XII. liliom*. 1705. Három évvel később «negyedszeri bujdosásában» jelent meg tőle a *Jó illattal füstölgő igaz szív*, szintén *Arnd* müve után. Mindkét fordítás a magyar költő könnyű folyékony irályára vall.

Két *Ács (Aachs) Mihály* is működött a protestáns egyházi irodalom terén. Állítólag apa és fiú. Az idősb inkább az ahitat emelésén faradozott. Munkái: *Arany*

láncz 1696. *Zengedező mennyei kar* 1696. *Boldog halál szekere,* 1702. több kiadást értek és sokáig népszerűek voltak. Az ifjabbik Ács Mihály jobban a theologiára adta magát, legalább *Magyar theologia* czím alatt lefordította *König Frigyes János Positiva Theologiáját* és németből fordított vallásos énekeket is adott melléje 1709. Természetesen se a theologia, se az énekek nem vallottak különös magyarságra és épen nem igazolták a magyar czímet.

A termékeny kálvinista irodalom mellett alig szólhatunk az unitáriusokéról, mivel «az ő hütöknek minden ágazatit kinyomtatni és mindenütt való szabados hirdetés által kiterjeszteni meg nem engedtetett», mondja Petrityevith Horváth Ferencz. Szamtalan támadás, sértés bántotta őket, mind e bántalmakra rendesen hallgattak, legfölebb szóval vagy írásban feleltek, a sajtó el volt zárva előlök. Csak 1700-ból van egy nagyobb munkájok, mely «*Apologia Fratrum unitariorium* azaz az unitarius atyafiaknak mentségére és egyszersmind keresztényi értelmeknek megvilágítására rendeltetett írás» czím alatt jelent meg. Némely példányon az 1701. év száma van. E könyvben igérik, hogy «napfényre hozzák és kiterjesztik» világosan, miben álljon az ő hitök és vallások». Mindezt szeliden, mások iránt gyöngéden teszik. Nem akarnak támadni, csak meghallgattatni. «Mi nem disputálunk, semmi mérges szókat itt senki nem talál, senkinek a keresztények közűl ellenkező értelmit, hütit, vallását nem kárhoztatjuk.» Még föl sem hozzák, csupán akkor emlékeznek meg róla, ha a világosság, a kérdés megértése úgy kivánja. Ekkor sem hoznak itéletet, az olvasóra bízzák, itéljen. Csak azt akarják vele elérni, a mit a bölcsek már rég megmondottak: «Az egymással ellenkező dolgoknak mivoltok egymásnak ellenében tétetvén, inkább kimutattatnak.»

E munkában négy vád ellen védekeznek. Az első és a reactió századában a legsúlyosabb vádak egyike, hogy nem az isteni kijelentés, hanem a józan okosság az ő hitök alapja. Hisz *az istenre néző dolgokban* nincs helye az észnek, «azokban az embernek csak vaknak kell lenni, mindennemű okoskodását, ha mi nagyon is, meg kell fogni» mondák az unitariusok ellenfelei. Az egységhívők tiltakoznak ez állítás ellen, követelik az emberi elme jogait, csakhogy az idevágó szavak legnagyobb részét nemcsak a protestánsok, hanem a katholikusok is megengedik, csupán abban térnek el, a mi a titkok feszegetésére vonatkozik. Különben ők sem utasítják vissza az isteni segítséget az emberi ész munkájában; ők is elismerik tehetségünk véges voltát. «Nem mondjuk, hogy a mi okoskodásunk által minden botlás nélkűl járhatunk az isteni dolgokban, mert mi is a mü gyarlóságunkat jól tudjuk és érezzük; de azt is tudjuk és abban bízunk, hogy az isten a mi elméinknek e dologban való gyarlóságát és fogyatkozását az ő beszéde és szent lelke által segíti és világosítja.» A könyv második része a szent háromsággal foglalkozik, a harmadik a Krisztustagadás ellen védekezik, a negyedik azt a vadat kivánja megczáfolni, hogy két istenűek, bálványozók s átkozottak, mert «az ember Jézusban bíznak». Horváth Ferencz e munkája, melynél többen segítették, mindvégig óvatos és figyelmes a más vallásuak iránt, nem használja a *mérges szókat*, okoskodása igazán világos, értelme beható, tudománya tiszteletre méltó s irálya helyenkint a vitázó fejtegetés kitünő példánya. Néhol azonban nehézkes s idegen szólásmódok boszantják az olvasót.

II. VILÁGI PRÓZA.

I.

A TÖRTÉNETÍRÁS.

A magyar történetírás e korszakban nem egy figyelemre méltó müvet tud felmutatni. Kissé tisztúltak az eszmék, legalább a gondolkodó világiak között megszünt az az elfogult és egyoldalú kárhoztatás, melyet a század első felében mindenütt megtalálunk, katholikusoknál és protestánsoknál. A papok ugyan még a régi álláspont hivei, állásuk sem engedte, hogy másképp írjanak, bár később a modor, a hang, az iraly náluk is elárúlja, hogy változnak az idők.

Jellemző e tekintetben *Pethő Gergely* krónikája. «*Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből* nagy szorgalmatossággal egybeszedegettetett és irattatott Pethő Gergelytül.» 1660. Ez egy összefüggő történeti munka, melynek szerzője ismeretlen. Kálnoky Sámuel, a ki e krónika második kiadását rendezte sajtó alá, azt mondja, hogy e név alatt gr. Zrínyi Miklós rejtőzik. Spangár András jezsuita, a ki 1732-ig folytatta, azt hiszi a könyv szerzőjéről, hogy már 1626-ban elhúnyt. Lehet, hogy Zrínyi csak kiadója volt. Egyébiránt bárki írta, müve jellemző a reactio korszakára nézve. Ha összevetjük Székely István krónikáját Pethő Gergelyével, mindjárt szemünkbe tünik annak alanyisága, ennek tárgyiassága.

Az protestáns, ez katholikus: de amaz minden alkalmat felhasznál, hogy érzelmeinek tolmácsa legyen; emez a legritkább helyen árúlja el érzelmeit; az újító folyton szid, ró, dicsér, magasztal, a mint sora jött; majd minden lapon találkozunk alanyiságával; a katholikus legtöbbször csak tényekkel áll elő, persze katholikus világításban, a hogy ő látta, környezete vitatta és vallása diktálta. Az actio kora szereti az alanyi történetírást, eszméket kiván a szerzőtől; szivesen olvassa, ha talán valami elmélete van, egész gyönyörrel, néha lelkesedéssel követi az írót, a ki érdekesen magyarázza az eseményeket, kutatja, bonczolja titkos rugóit. Az ily történetírók az ok- és emlékiratok sorai között olvasnak, keveset adnak a régi kopott betűkre, hanem mindent össze-vissza kutatva és saját lelköket e kutatásba beleöntve, írják le nézeteiket. A XVI. század történetírói az actio idején és a reactio első felében majd mind ilyenek. De legjobban látjuk ezt századunk huszas, harminczas éveiben, sőt a reactio első tizedeiben is némely írónál, hogy csak néhány kiváló nevet említsünk: Guizot, Thierry, Carne, Tocqueville, Mignet, Thiers, Carrel, Schlosser, Macauley stb., hogy a mieink közűl senkivel se hozakodjam fel. A győzedelmes reactio nem szereti az effajta történetírókat. Legelőször is alapos, rendszeres kutatást követel. Mennél behatóbb és szélesebb buvárlás áljon a történetíró mögött. Óvakodjék a tarka okoskodástól. Mondja el híven a hiteles adatokat, tárja fel a multat, a mint okiratai, emlékei mutatják; beszéltesse a tényeket, de maga hallgasson. Szereti az érdekes, részletező jegyzeteket is. De ne akarjon mindent tudni az író, ne erőszakolja hősére a titkos rugókat, melyekről hallgatnak a múlt emlékei. Csak azt olvassa ki belőlök, a mit bennök talál. Ne sokat kombinaljon, ne építsen a néma betűk fölé, majd beszélnek maguk a tények. Ilyen a reactio történetírása, mely nem új eszméket kiván a

történelemtől, melynek ez nem annyira magistra vitae, mint inkább gyönyörködtető olvasmány. A reactio első felének gyermekei kiválóan a megragadó, fenséges, majd meg az idylli történeti képekben gyönyörködnek. Nagy Sándor, Julius Caesar, Hannibal, Attila, a keresztes hadak, Hunyadi János, Gusztáv Adolf, Napoleon stb. hősi harczai ragadják el. Nem a történetíró bonczolása, hanem az események érdeklik. A reactio haladásával szivesen olvassa a történeti adomákat, a nagyok apró idylli jeleneteit, szerelmes kalandjait, szóval az ember közép- és alsóbb életét. Erre szolgálnak rá a memoire-ok, emlékiratok, a történeti adomatárok stb.

A mi Pethő Gergely krónikáját illeti, már fentebb dicsértük határozott tárgyiasságát, most említsük meg egy pár különösségét. Mindjárt a czímlap után mondja, hogy ha valaki érteni akarja, «úgy gondolkodjék felőle, mintha Tótországban volna akkor, mikor ezt olvassa», sőt a negyedik lapon egy kiváltságlevél foglal helyet, melyet állítólag Nagy Sándor adott volna a szlávoknak és nyelvöknek. Ebben éjszaktól Del-Itália határáig minden földet a szlávoknak adományoz; senki se merjen ott lakni, csak ők, s ha valaki mégis odamenne, legyen az ő szolgájok. Ez a hamis okirat talán a félig magyar s félig horvát Zrínyire mutat. A horvát nemzeti eszme csinálta ezt az álokiratot és a krónika szerzője magáévá tette. Különben a régibb történetben Bonfinit követi, a Habsburg-háznál pedig Istvánfit; de mentől közelebb jut korához, annál szélesebb és beszédesebb. Itt is csak ritkán tér le a tárgyiasság útjáról. Bocskaï halála után megjegyzi, hogy az isten büntette meg őtet, valamint Báthori Istvánt, Illésházi Istvánt, Homonnai Bálintot, Magócsi Ferenczet és Thurzó Kristófot, kik négy vagy öt év alatt «mind magtalanúl halának el idejeknek pedig jobb korában.» Már Flegler Sándornak, ki *A magyar történetírás*

történelmét irta meg. feltünt Pethő Gergely két jegyzete Bocskai történetének elbeszélése előtt és után. Ezekben sötét gyűlölettel szól Bocskairól, de közben újra tárgyiasan meséli el históriáját. Mivel Flegler csak a harmadik kiadást látta, Spangár jezsuita folytatásával, e jegyzeteket későbbi közbeszúrásnak tekintette, pedig meg vannak az első kiadásban is. *Átkozott embernek, a veszedelem fiának* nevezi Bocskait, «a ki nem édes hazájának szabadúlását, hanem tulajdon csak a maga hasznát keresvén föl, zavarná a szép tiszta vizet . . . Adta volna a fölséges isten, soha ne is született volna és az átkozott hazája vesztő és nemzetsége rontó ember mind Básta Györgygyel, a ki erre okot ada, egyetemben.» Zápolya Jánossal és Bátori István nádorral sem bánik másképen. Ezeknél elmondja jámbor óhajtását, hogy «vagy egyike sem, vagy csak az egyike ne is született volna, ne vesztünk volna ily szörnyen országostúl el miáttok.» Az efféle kifakadás azonban gyéren fordúl elő, annyira, hogy például az 1517-ről így szól: «Luter Márton támada a római ecclesia ellen ez üdőben és legelsőben az indulgentiák ellen kezde prédikállani.» Ennél tárgyiasabban senki sem tudna írni. De azért még sem tud elhallgatni babonás mende-mondákat: pl. Zápolya a kereszteseken elkövetett kegyetlensége miatt «két esztendeig nem láthatja vala az úr testét», pedig a pap kezét nagyon jól látta úrfelmutatás alkalmával.

Pethő Gergelyen kívűl *Lisznyai K. Pál* debreczeni scholamester írt egy összefoglaló históriát, a *Magyarok krónikáját* (1692). A kis, zömök munka csupán Mátyás király haláláig jut, de legtöbbet foglalkozik a hunok s régi magyarok történetével. Pethőnél elég arányos a régi és az új történet, Lisznyainál túlnyomó az előbbi. A magyarok őstörténete az ő kedvencz tárgya. A legtarkább és hihetetlenebb mesékkel áll elő. A tatár neki magyar. A 25. lapon kezd felelni «egy értelmes magyar nemes

ember» tizenöt kérdésére, benne mondja, hogy Traján római gyarmatokkal tölté meg Dácziát, kik a dákusokkal együtt egy oláh nyelvet csinálának, fejedelmök Flaccus vala, a kiről azután a rómaiak flaccii neveztettek, elrontva vlacii, idővel volachi, nyelvünkön oláhok. A Deés városáról szóló magyar mondát úgy adja elő, hogy a szászok építették és a Deus szóról Deésnek keresztelték és mikor a magyarok odaértek, gyűlést tartottak, s megtudván, hogy istent jelent a város neve, ők is háromszor *Deust* kiáltának. Közli azonban mások véleményét is, kik az elöbbit fabulának, hazugságnak tartják, mert «ezek a sült barbarus magyarok deákúl csak egy szót sem tudtanak», hanem a várost mindig Deésnek hítták, nevét pedig onnan vehette, hogy Szent István alatt a deési sóaknák három főnöke, Béla, Rózsa és Czéz, ezek forgatták a história lapjait s Deés mellett egy költő verseit egy kőoszlopra vésették, melyet Lisznyai így fordít magyarra:

Mikor a magyarok Erdélyben jutának,
Magyar földet, füvet, vizet hozatának,
Deus isten, deus! ottan kiáltának,
Osztán Deus nevet Deésnek ők adának.

Lisznyai kis krónikája nem emelte a magyar történeti ismeretek színvonalát. Mint a diadalmas reactio terméke, nem elegyedik vallásos kérdésekbe, nem szereti elárúlni, hogy protestáns, nem érinti a római egyház tanait, előtte csak a magyar ember áll, ennek őstörténetét kivánja nyújtani.

Mint a többi müvészet, úgy a történetírás is majd alanyibb, majd tárgyiasabb. Az új eszme és a harcz korszakában alanyibb szokott lenni. Nagyobb szerepet játszik benne az eszmei tekintet mint máskor. Úgy látszik a XVII. században a legkésőbbi ily szellemű alkotás *Sza-*

lárdi János Siralmas magyar krónikája. Müvét 1662-ben írta, de már 1634-ben a gyulafehérvári országos levéltár őre volt. Müvének eszmei sajátságai mutatják, hogy gondolkodó ember volt, a kit nem tudnak bilincsbe verni az egyszerű történeti tények, úgy, hogy mozdúlni sem bír nyomásuk alatt. Szalárdi az eseményekből magasabbra, eszmékre tör. Igaz, hogy nem egy mai gondolkodó eszméi azok, hanem a XVII. század bibliás írójáé, a kit fogva tartottak a kor vallásos eszméi. Már maga müvének kiindúlása figyelmet kelt. Az államkormány alakjáról okoskodik. Háromfélét külömböztet meg, aristokrata, demokrata és monarchicus formát. De mivel a kizárólagos forma veszélylyel jár, rendesen két alak párosúl. Szalárdinak legjobban tetszik a mérsékelt egyeduralkodás, hisz a bujdosó csillagok is a naptól veszik éltöket; a darvak között is egy repül a szép sor élén; a méhecskéknek egy királynéanyjok van. Ilyen volt a zsidó királyok kormányzása is és mily boldog volt a nép, a míg megőrízte ezt a formát. A magyar boldogságát is hegy és völgy, város és falú hirdette: «Valljon az ország főrendei nem virágoznak vala-e feles számú, bokros reménységű szép csemetékkel? A nemesség, vitézlő nép, városi, polgári és minden alsó és középrendek sűrű tenyészéssel? A hegyek, halmok, mezők, oldalok, völgyek sűrű gabnatermelésekkel, borral, búzával, sűrű baromcsordákkal, mindenféle júh és egyéb marhák nyájaival? Aranynyal, ezüsttel, rézzel, vassal, sóval, tejjel-mézzel valljon nem bővelkedik vala-e? Nem terjedett vala-e ki az egész keresztyénségben s majd minden nemzetségekköziben mindenféle jó híre, neve, méltósága?» De valamint kétfelé szakadt a zsidók országa, úgy járt Magyarország is. Szalárdi igaz kálvinista ember, a ki szereti vallását, szereti a vallási és polgári szabadságot. Annyira az új eszme hive, hogy a mennyire tőle telik, mindig lelkesen védi a protestantismus ügyét és ér-

dekeit. Protestáns világításban látja az események egymásutánját. De e két sajátsága: a protestáns eszméhez való ragaszkodása és alanyi felfogása nem tetszhettek a XVII. század második felében, mikor egyszerűen a tényeket kivánták okoskodás nélkül. Csakhamar feledték. A következő században már alig ismerték. Nem csoda, mert kortársai nem szerették az általánosítást és összehasonlító tárgyalást. A reactio második felében egyszerűen, igénytelenűl kell előadni a hiteles tényeket. Felsőbb kombinálás iránt nincs érzékök az embereknek. Azért Szalárdi is a könyvtárak mausoleumába kerűlt s csak 1853-ban rendezte sajtó alá báró Kemény Zsigmond.

Bartha Boldizsár 1666-ban tette közzé krónikás munkáját. Hosszú czíme: *Rövid krónika, avagy oly beszélgetés, mely a közell elmult száz esztendők alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrul, tűz miatt való romlásokrul stb. stb. irattatott és szedegettetett össze.* — Dobozi István debreczeni főbíró segítsége és közreműködésével készűlt és jelent meg ez a kis krónika, mely nagyon sötét képet nyujt egy nagyobb alföldi városunk szenvedésiről. Igazán sötét képe a XVI. és XVII. század városának. Csupa nyomorúság enyhülés nélkül! Szerencse hogy az ember mindjárt fel tudja használni a nyugalom édes perczeit s rögtön felejti az örökös szenvedéseket; mert oly város, mint Debreczen, melyet majd a királyi, majd az erdélyi, majd ismét a török és tatár hadak látogattak meg, kétségbeesés közt tengethette napjait! — Bartha Boldizsár krónikája művészet nélkül, de történeti hűséggel meséli el városa szomorú napjait. Előadása nem vonzó, irálya nehézkes és szintelen, nyelve tehetségeink egyikét sem tudja lekötelezni, érezzük azonban, hogy szereti hazáját, édes szülőföldjét, híres Debreczen városát; csüng e szűkebb pátrián és jól esik neki, ha szeretettel emlékezhetik fájdalmairól. Hogy szeretne maga-

sabb szempontra is emelkedni, az 1657-ik évnél való elmélkedése és curiosum-keresése is mutatja, midőn a Krisztus előtti vízözön esztendejét, a Krisztus utáni 1657-tel állítja szembe. «Ezt sok ezer atya anya máig is siratja», Ujfalvi Imre debreczeni iskolamester pedig már 1598-iki naptárában megjövendölte. Bőven foglalkozik az utolsó hét esztendő történetével, melyet mint szemtanu hitelesen adhat elő.

Fata Tarczaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai (1670—1700) czím alatt jelentek meg nemes *Babocsay Izsáknak*, a nevezett város hites nótariusának krónikái. Rumy György adta ki 1817-ben, Kazinczy Ferencz írt hozzá előszót. A kis város jegyzője nem akart csupán egy szerény község viszontagságainak tolmácsa lenni. Többre czélzott. Az egyes bajok mellett a kor nagyobb képét akarja festeni s ha elmondja, mi történt városukban, nem feledkezik meg az idők rajzáról sem. Természetes, hogy nem ebben rejlik a mű fő becse, hanem a történeti részletekben, azon apróságoknak előadásában, melyeknek szemtanuja volt.

Ez időszakból számos kisebb-nagyobb emlékiratunk van, melyek közűl megemlékezünk a következőkről: *Kemény János*, a későbbi fejedelem, megírta *önéletrajzát* származásán, kétes fogantatásán és születésén kezdi. Majd ifjúkorát s az akkori fejedelmeket rajzolja, hogy Bethlen Gáborra térjen át, kiről bőven és érdekesen beszél. Sokat és apróra elmesél kora történeteiből, a minek tanúja vagy részese volt. Előadását némi tárgyias hang jellemzi, mely nem könnyen mondja súlyosabb itéletét, ámbár ez is többször előfordúl nála. Tizenöt esztendős korában elhagyta az iskolát, hogy csakhamar Bethlen Gábor udvarába kerűljön (1623). Majd a fejedelem agarainak lett az őre, különben seperni, tüzet rakni, a «gyalog árnyékszéket» tisztítani, ki- és bevinni volt a dolga, pedig főúri család

gyermeke volt. De ha kivonúltak az «inasok», az apródok, fényesen kellett megjelenniök. Kemény vakmerő ifjú lehetett, mert a fejedelem hadjárataiban engedelem nélkül merész kalandokba bocsátkozott. Bethlen Gábor utóbb 18 éves korában «fő innyaadóvá» tette. Így emelkedett előkelő állásokra, melyekben több küldetéssel bizatott meg. Kemény elbeszélése nem egyhangú egymásutánban folyik előttünk, hanem szereti embereit drámailag beszéltetni.

Kiemeli korának három nagy magyarját, Bethlen Gábort, Pázmány Pétert és Eszterházy Miklóst. Idézi Pázmány mondását: «Átkozott ember volna, ki titeket arra késztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, míg Isten az keresztyénségen másképen nem könyörűl . . . mert noha im látod, édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekentetünk van mostan az mi kegyelmes keresztyén császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni.» Elmondja, hogy mind Pázmány, mind Eszterházy szerették, szomjúhozták a magyar nemzet szabadságát, tárgyaltak is Bethlen Gáborral; «de az religio dolga nem juttathatta soha az megegyezhetésnek perfectiójára őket.» Bethlen Gábor nagyságáról mély tisztelettel, hódolattal emlékezik, nagy fejedelemnek mondja, «kihez hasonló Mátyás királytól fogva és István királyon kívűl nem hallatott.» — «Óh vajha, avagy ne született volna, avagy örökké élt volna!»

Bethlen Miklós kanczellár megírta a maga *életrajzát.* Világot látott ember volt, a ki megfordúlt a művelt nyugaton, részt vett a nagy politikában s a mit írt, annak súlya volt. Nem ment ugyan az üres fecsegéstől, a haszontalan mende-mondáktól, de általában elmondhatni róla, hogy korának legkedvesebb történeti olvasmányát adta. Érdekes például mindaz, a mit korának iskolai tanításáról mond; érdekes, hogy épen Csáktor-

nyán volt látogatóban, mikor Zrinyi Miklóst megölte a vadkan (1664). Francziául is jelentek meg a neve alatt emlékirat-féle dolgozatok, ezeket azonban Reverend abbé írta s inkább regény mint történeti munka. — Ha nem közönséges véleménynyel vagyunk Apáczai nagysága iránt; ezt a jeles tudós nem csupán műveinek, hanem Bethlen Miklós lelkes elbeszélésének is köszönheti. Rövid előadásában élénken elénk tudja varázsolni a derék tudóst, a ki «megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet és elviselheti». Róla szóltában mondja Bethlen, hogy «én Apáczait mint anyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét most is becsülöm. A szörnyű tanulás és az istenháza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmaskodás betegíté száraz betegségben, melyben semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle». Mint látjuk Bethlen Miklós, habár sokat cseveg magáról, tud szépen és lelkesen szólani másokról is. Hiúsága nem nyomja el benne a nemesen és helyesen gondolkodó embert. Tájékoztató képet ad az akkori Erdély úri életéről, társadalmi viszonyairól; de mivel kicsinyek, törpék az emberek, művének az a része, mely a szereplő férfiakról szól, igazsága daczára sem tud lebilincselni.

Ottlyk György önéletirását (1663—1711) Thaly Kálmán rendezte sajtó alá. Majd a királyi, majd a Rákóczy-pártban magas állást foglalt el a naplóíró, mint a fejedelemnek főudvarmestere sokat látott és hallott, a miket élénken le tudott írni. De a nagy bizalom, a magas polcz nem tette Ottlykot jellemesebbé, mint a minő korának számos kurucza és labancza volt. A kor történetét olvasva, számtalan hitehagyottal, árulóval, határozatlan és jellemtelen emberrel találkozunk. Körülbelül a XVII. század utolsó negyedétől a XVIII. század harminczas éveig a művelt világon mindenütt észlelhetni a jel-

lem sűlyedését, az emberek többé-kevésbbé megbizhatlanok, nincs erejök kitartani, ha anyagi, családi, egyéni érdekeik más jobbal biztatják őket. Gyengűl bennük az egyéni büszkeség, az önérzet, kevesebbet adunk az erkölcsi méltóságra, szivesen meghajlunk a hatalom és kincs előtt, nem ismer határt loyalitásunk. Ottlyk e kor képviselőinek diszpéldánya volt.

Tököly Imre, a szabadságharcz hírneves vezére, sokat írt, nagyon szerette bejegyezni naplójába a történteket, rendesen az időt és testi-lelki állapotát sem feledte el megemlíteni. E jegyzetek csak újabb időben kerültek sajtó alá az Akadémia költségén. Sok haszontalan dolog mellett sok rendkivűl becses van bennök, napról-napra magunk előtt látjuk a kurucz vezért hibáival, gyöngeségeivel, de nem mindennapi tehetségével és ernyedetlen kitartásával. Torma Károly közlötte az 1676—78 évekből való jegyzeteket; Thaly Kálmán az 1689-diki töredéket és más a vezérre vonatkozó becses iratokat, végre Nagy Iván pedig az 1693—94-iki naplóit. Mindezek érdekes adalékok a kornak, a derék vezér küzdelmeinek történetéhez. Kivált az utóbbi tesz mélyebb hatást az olvasóra. A szegény naplózó csillaga már letünt, elhagyta szerencséje, de ő még mindig fárad és tervez. A nemzet nyomora, kétségbeesett helyzete nem hagyja nyugodni. Betegeskedése pihenést parancsolna reá, de ő még mindig tenni, dolgozni akar, a munka azonban nem neki, hanem egy más nemes léleknek, a jó II. Rákóczy Ferencznek volt fentartva. E két év naplója fájó benyomást tesz reánk, látjuk a sok tervet, buzgó törekvést, jóakaratot, melyeket nem koronázott meg a siker, legfölebb becsűlni tanuljuk belőlök a szegény szerzőt, a ki bujdosásban, számüzetésben hunyta le szemeit.

A Tököly főbb híveinek naplóiból *Dobay Zsigmondé* 1686, *Bay Mihály* és *Inczédy Mihályé* 1692—3, *Sándor*

Gáspáré 1693, *Almády Istváné* 1687—94 látott világot Thaly Kálmán gondos kiadása alatt. Úgy látszik a fejedelem példája vonzotta e híveket a naplóírásra. Különben e korban nem csak nálunk szerették följegyezni a mindennapi és országos dolgokat. Habár becsesek az ily iratkák, talán a gyöngeség és hiúság jelei is. Az ujjászülött nemzeti eszme nyomott napjaiban szeretünk utódainkra gondolni és magunkat megörökíteni. Továbbá ilyenkor nagyon meg tudjak becsülni a legapróbb történeti jegyzetet, a legsilányabb krónikát, erős realismusunk gondosan figyelmére méltat minden legkisebb adatot, azért nem csoda, ha sokan írnak naplót, a mit legtöbb joggal tehetnek azok, a kik maguk csinálják a történetet.

A Rákóczy-korszakból érdekes mű a *bártfai követek naplója az ónodi gyűlésről*, melyet tárgyias hangja és ismeretlen részletei becsessé tesznek a történetíró előtt. Mint Thaly Kálmán megjegyzi, egy gyűlés rémjelenetei-vel «a maga korában nemcsak hazánk határait, de egész Európát Szent-Pétervártól az Escurialig és Londontól Konstanczinapolyig betöltött; úgy hogy a ki eme zajos gyűlésnek roppant sensatiót keltett hatását bent és künt a maga egész teljében ismeri: kénytelen bevallani, hogy a debreczeni 1849. ápril 14-ike csak gyenge utánzata volt amaz ónodi napnak és viharos szózatnak: *Eb ura a fakó, József császár többé nem királyunk!* . . .» Thaly szavaiban sok igaz rejlik, magyarázata pedig az, hogy a 49-iki nyilatkozat az eszmei harcz legzajosabb és legfényesebb napjaiban történt, míg az ónodi remes gyűlés határozata épen a legnagyobb loyalitás napjaiban lepte meg a világot, mikor borzadálylyal tölt el bennünket az ily lázadó hang: mikor csak iszonyú elkeseredés tud ily lépésre ragadni bennünket. — A bártfai követek naplójának magyar nyelvét szivesen látja a mai olvasó, a ki

nem várta volna e német város küldöttjeitől, hogy az uralkodó nemzet nyelvén írjanak.

Gróf Teleki Mihály és Pápay János nándorfejérvári követségének diariuma 1709 azon megbizatás történetét adja, melylyel a fejedelem az albániai zsoldosok, az arnótok áteresztésére akarta bírni a nándorfejérvári török szertárt. A két követ fényes ajándékokkal ellátva ment a törökhez, siker azonban nem igen koronázta utjokat. *Bivolínyi István töredéknaplója 1710—11* jelent meg, a szerző mint katonai irnok sokat látott, a miért egyes részletekre nézve becses dolgokat jegyezhetett föl s bár csak töredék maradt reánk, az is megérdemelte közzétételét.

A számos kisebb-nagyobb naplót és effajta följegyzéseket, minők: *Rédei Lászlóé* 1657, *Eszterházy Dánielé* 1653, *Beniczky Gáspáré*, *Szathmáry Király Ádámé*, *ifj. Ketzer Andrásé*, *Sebesi Ferenczé* 1655, *a késmárki névtelené*, *id. Nemes János* 1652—1686, *Komáromy Jánosé* 1692—94 és 1697—1705. *Apafi Mihály Vehiculum vitae*, *Kálnoky Sámuelé*, *Sándor Pálé*, *Balog Lászlóé*, *Inczédi Pálé*, *Rozsnyai Dávidé* stb. melyek legujabban láttak és látnak világot vagy kiadásra várnak, nem említjük. De a ki a kor érzését, gondolkodását akarja tanulmányozni, a közigazgatási, jogi, műveltségtörténeti életet óhajtja ismerni, sokat talál bennök. — Ilyen például *Szaniszló Zsigmond* naplója.

II.

POLÍTIKAI ÉS HADTUDOMÁNYI IRODALOM.

Az effele műveknél mindenekelőtt hazánk egy jeles fiáról kell szólanunk, a ki számos idevágó munkát írt, de óvakodott sajtó alá adni.

Zrinyi Miklós hadtudományi és politikai iratai közűl csak egy látott világot. E korszak végén Forgách Simon tábornok 1705-ben kiadta *Az török áfium ellen való orvosságot* II. Rákóczi Ferencznek ajánlva. Más művei: *Mátyás király életéről való elmélkedések*, *a Vitéz hadnagy*, *Siralmas panasz*, *a Tábori kis trakta* kéziratban keringtek országszerte. Ez utóbbi nincs befejezve. Mindezen iratokat mély értelme, bölcs belátása és lángoló hazaszeretete sugallta. A mint a XVII. század nemzeti eszméje visszaszorította az új eszmét, mutatkozott az a békére, nyugalomra való hajlam, mely a reactió második felét vagy végét jellemzi. Az elernyedő nemzeti eszme nem szereti a háborút. Míg tart az új eszmével a belső harcz, tartanak a nagy nemzeti háboruk is mint a XVII. század első felében; de a mint vége a belső küzdelemnek, a nemzeti eszme csak immel-ámmal viszi a külsőt; sokat tehet ugyan egy-egy tehetséges fejedelem, a nemzet azonban csak végső szükségben támogatja mint a török háborúkban Hunyadi Jánost vagy Mátyás királyt. Zrinyi idejében is ilyenek kezdettek lenni a viszonyok. A *Török Áfium* czimű munkájában körültekint és azt kérdi, kitől

várhat segélyt a magyar? A lengyeltől nem, «mert ennek a respublicának nincsen igyekezete sem az új jó hírnek, sem az országoknak keresésére, sem acquisitiójára, hanem a maga békével való maradására.» A némettől sem várhatunk segítséget, hisz a magyarok azt mondják róla, hogy *rákháton jár*; az olasz és a magyar között ott a tenger, és az ország szétdaraboltatása; a spanyolok messze vannak; a francziától *nem igen sok jót várhatni*; a muszka említése *álomhoz hasonló discursus volna*, Anglia pedig *csaknem más világ*. Ebből azután helyesen azt következteti, hogy a magyarnak saját erejéből kell kiverni a törököt, mert *a kinek nem borja, nem nyalja*. Csakhogy a nemzet is aluszik. De ő fel akarja ébreszteni, fel akarja serkenteni s azt kiáltja: *Ne bántsd a magyart!* Egy rettenetes sárkány «a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságra vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélyt, koronánknak egy legszebbik boglárát, felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat mint az erdei kan a szépen plántált szőlőt». És lángoló ékesszólással folytatja tovább, hogy ha nincs más, a magyarnak kell odaállani az ellenség elé, nekünk, «kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért, meg kell indúlnunk, halálba is ha kivántatik mennünk, mégis legalább boszút ezen a dühödt eben állanunk».

A reactió embere szivesen foglalkozik a szerencsével. Mivel a testületi szellem nyomja az egyéniséget, többet adunk a szerencsére mint máskor. Zrinyi is szivesen foglalkozik vele. Erős egyéniségét bántják a nemzeti eszme korlátjai. A maga kezére szeretne dolgozni, mások engedélye nélkűl saját bölcs belátása szerint munkálkodni a haza javára. Úgy látszik, engedély nélkűl építette Zrínyi várát is. Természetesen sok irigye és ellensége támadt

miatta. A reactió idején épen nem szeretjük az önállóságot, legfölebb a legmagasabb, a fejedelmi álláson, a a trónon látjuk szivesen. Talán innét is ered Zrínyinél az a némileg fatumszerű felfogása a szerencsének; innét származik jelszava is: *Sors bona, nihil aliud.* Boldog az, a ki kaphatja. Iparkodik ugyan keresztény értelemben szelidíteni; de újra meg újra visszatér igazi fogalmához. «Életének folyásában sokat törődik vele.» — Ez a nyilatkozata is mutatja Zrínyi mély töprenkedését, mert e szavak nem jelentenek mást, mint hogy meg akarta érteni a dolgok szülő okait. Kutatta a tények eredetét, forrását. Hogy nem jutott messzire, ki venné zokon a XVII. század magyar gondolkodójától. Hisz másutt se tudtak messzebb érni. Különös, hogy végre két dolgot tanúl a *politikusoktól*, melyeket azonban nem akar eldönteni, hogy *az igen okosak nem nyerhetnek nagy szerencsét*; *másik, hogy a hazája és úraszeretők sem lehetnek igen szerencsések.* Talán akkép támadhatott ez a nézet, hogy az okosnak, az erős gondolkodónak önálló nézetei szoktak lenni, melyek a reactió idején nagy bizalmatlanságot keltenek s ha nincs hozzá számító, cselszövő tehetsége, az ilyen ember könnyen elbukik vagy erős gondolkodása merész vállalatokba ragadja; hogy a haza lángoló szeretete könnyen túlságba visz, nagyon ismeretes. A szerető szív végletekre, heves kifakadásokra ragadtatja magát, bizalmatlanságot kelt, s a reactió kedves középszerét nyugtalanná teszi ez a szélsőség. Különben Zrínyi máskép itéli meg az utóbbi pontot. Szerinte a hazája- és ura-szeretők igazán szerencsések, mert a szerencse jó névből és vagyonból áll, ezekben pedig részesűlni szoktak. És tökéletesen igaza van. A nemzeti eszme hű szolgái, mert ezek a hazája- és ura-szeretők, ha kevés az egyéni független akaratjok, ha a maga helyén alá tudják rendelni felfogásukat a felsőbbség vagy a köz felfogásának

rendesen fényes állásokra, nagy vagyonra tesznek szert. Természetesen bukniok kell, ha ez a lángoló szeretet önálló lépésre csábítja őket, a mire pedig az igazi szeretet nagyon hajlandó. Nálunk különben a hazaszeretet gyakran éles ellentétbe jutott az ura-szeretettel. A fejedelem iránti hűség nem egyszer jutott kisértetbe. Zrínyinél ez sokszor megtörténhetett. Lángesze erős becsvágygyal és nagyravágyással párosúlt. Mint hadvezérnek rendkivüli szerencséje volt. Vakmerő támadásait mindig siker kisérte. Ellenfelei azonban győztek az udvarnál, azért Bécsben sohasem tekintettek bízalommal reá. Elhalmozták kitüntetesekkel, a római szent birodalom herczegévé tették, de a ki annyira szeretett volna Magyarország nádora lenni, nem fogadta el az idegen dicsőséget.

A mi hadi eljárását illeti, nem osztozott legnagyobb ellensége, Montecuccoli felfogásában, a ki Gusztáv Adolf nyomain haladva azt vallotta, hogy a nagy hadvezér manoevrirozással, módszeres taktikával érhet el nagy sikereket. Ez a methodismus talán összefüggésben van a reactió második felének jellemével. A XV. század olasz háborúi szintén óvakodtak az erőpazarlástól. Véres harcz nélkűl akartak győzni. A XVII. század második felében szintén az a felfogás divott és egy újabb actiónak és ébredő reactiónak, egy Nagy Frigyesnek kelle jönnie, hogy úgy járjanak el, a hogy a harcz természete követeli. Magától értetik, hogy ez a methodismus haszontalan vérengzésnek, erőpazarlásnak nevezte Zrínyi sokszor portyázó hadviselését, s míg a nemzet áhítattal tekintett jeles fiára, a bécsi kormány nem egyszer kárhoztatta.

Hadtudományi müveiben sokszor emel szót a nemzeti harcz érdekében, szavai azonban visszhang nélkűl enyésztek el a pusztában. Az idők nem kedveztek neki. A diadalmas reactió nem szereti a háborút, szivesen látja a békét. Nincs nagyobb tettereje. Még ha készűl is a

háborúra, a nemzet maga nem kivánja, nem úgy mint a reactió első felében, mikor a forradalmak és a nagy nemzeti háborúk folynak.

Sőt Zrínyi néha annyira nyomottnak találja a helyzetet, hogy fényes tehetsége és műveltsége daczára még arról is lemond, hogy másokat tanítson. Bár «az ifjúságtól forr a vér benne, szivesen forgatja a hadi dolgot», mégis azt mondja, hogy «nem kiván senkit tanítani,» «hanem maga akart tanulni; azért ha kinek valami jónak tetszik olvassa és a szerint munkálkodjék az isten, a haza és urunk hasznára és önmagának becsűletére». Jegyzeteit is azért írja, «hogy itthon való mulatságos dolgairól hazájának számot adjon». Haszontalan szerénykedés, melynek Zrínyi jellemében alig van értelme. Helyzete, csalódásai íratták vele az efféle szólamokat. Zrínyi nem lehetett el a nélkűl, hogy ne tanítson, értekezéseinek hangja, tartalma öntudatos, noha nem rendszeres tanítás.

Forgách Simon tábornok, mint említők, II. Rákóczi Ferencznek ajánlva kiadta az *Áfiumot*. Ajánló levelében szintén felhozakodik vele, hogy azért is nem jelent meg nyomtatásban e mű, «mert oly nyomorúlt sorsra jutott a szegény árva magyar nemzet, hogy senki a hadakozásról, annak módjáról és hadi disciplináról nem is gondolkodhatott, sőt arról álmodozni sem merészlett; magát egészen idegény nemzet oltalma alá vetvén az volt szerencsésebb, a ki keményebben húzhatta az igát és foghatta az adót hozó földben járó eke szarvát.» Talán az ország e gyászos helyzete sincs minden összeköttetés nélkűl az általános gondolkodásmóddal s mikor felszabadulásunkról álmadozni sem merészeltünk, a reactió parancsolta reánk a békét és önmagunk megadását. A vérig sanyargatott magyar azonban, kinek nyakán űlt a német, időnkint fellázadt, s megmutatta, hogy még vér foly ereiben, ha nem is a reactió első felének vére. Valóban

Zrínyi Miklós volt az utolsó nagy magyar e században, a kinek vére igazán fel tudott pezsdűlni az ellenség láttára, a ki fényes tehetségével és bátorságával győzni is tudott. Fájdalom, e nagy tehetség életét 1664-ben kioltotta egy vadkan, a ki talán, ha tovább él, több erőt és sikert kölcsönözhetett volna a későbbi mozgalmaknak és megóvhatta volna hazánkat a dúló viharoktól, melyek pusztulást igen, de áldást nagyon keveset hoztak árva fejére.

Gr. Forgách Simon nemcsak mint kiadó, hanem mint katonai író is szerepel. Thaly Kálmán mutatta be idevágó dolgozatait. *Projectum, mi módon ő felsége az ország conservatiojával continualhatja az török ellen való hadakozást*, magyarúl, németűl és latinúl is elkészűlt, a német fordítást beküldte az udvari haditanácsnak is, pedig az is benne volt, hogy a fosztogató katonákat az ország lakosainak «szabad légyen in flagranti megfogdosni és az Commandírozó Generalishoz küldeni, sőt szabad légyen az országnak vim vi repellere.» E merész gondolatot talán csak a trónörökös volt játszótársának és kedveltjének nézték el. — Mint erdélyi kurucz vezér 1705-ben egy katonai emlékiratot nyújtott be Rákóczinak, majd egy nagyobb müvet készitett, melyet kinyomatott, 1848-ban pedig Császár Ferencz kezdette kiadni, csakhogy nem Forgáchnak, hanem Rákóczinak tulajdonította. Csupán az első füzet jelent meg. Forgách müvéről Császár azt állítja előszavában, hogy egy régi könyvbúvárnál akadt egy nyomtatott példányra, melyről hiányzott a szerző neve és az évszám. — Thaly bizonyította be, hogy az érdekes munka Forgáché lehet.

Mikor pedig Rákóczival külföldre menekűlt a vezér, Lengyelországban vonta meg magát, de ott sem pihent a buzgó ember, hanem egy politikai röpiratot készitett: *Occasio et necessitas optimi consiliarii.* Az veszélyes zűr-

zavarban habozó magyar elmének tusakodása. (1711.) A dolgozat béküléken szellemben van írva, bár maga soba sem tért haza. Később szeretett volna, de nem engedték meg neki.

Maradt reánk Forgáchtól egy imakönyv is, melynek czíme: «Gyűzhetetlen és minden testi és lelki ellenséget meggyűző fegyver, mely az haza szabadsága mellett vitézkedő bujdosó magyarok számára készíttetett.» E terjedelmes mű, valamint egyéb munkái lelkes magyarnak, buzgó katholikusnak és leleményes írónak mutatják őt.

A Rákóczi-szabadságharcz idején készűltek katonai szabályok is, általános *Hadi regulamentumok, Hadi reguläk avagy artikulusok* stb. *Az nemesi társaság seregének rendi*, melyek mind becses adalékok a kor és a katonai élet történetéhez, megértéséhez.

III.

A BÖLCSELET.

Az eszmesurlódás meghonosította nálunk is a bölcselő gondolkodást, nagyszámú protestans ifjaink, kik a német, belga és angol egyetemeket látogatták, hallgatták az ottani philosophiai tanárokat s itthon is hasznát vették tanulásuknak, bölcsészeti munkákat azonban nem írtak magyarúl. — Martonfalvi Ramus Dialecticájába vegyített ugyan magyar kifejezéseket, voltak, a kik a gyakorlati philosophia idegen termékeit ültették át nyelvünkre, csakhogy erős theologiai színezettel s azért a valláserkölcsi iratok közé soroltuk műveiket. Bölcselő tudományos munka nem jelent meg nemzeti nyelvünkön. Ezzel Apáczai Csere János lépett föl először, kit e derék tettért s a műveiben rejlő új eszmékért, valamint lelkes, odaadó munkásságáért és előkelő tehetségeért kortársai is — legalább halála után — nagyra becsűltek s a legújabb irodalomban is tisztelettel említik nevét.

A protestánsok azon szokása, hogy a külföldi egyetemekre küldik leendő papjaikat és tanáraikat, nagy iskolája a tudományosságnak, a szélesebb látkörnek. Azonban megvan a maga hátránya is. A világlátott ifjú, ki a szellemi élet nagyobb központján az eszmék tanyáján növekedett, rosszúl érzi magát a hazai szűkös viszonyok között. Ha tenni, mozdítni, a dolgok lassú menetén lendíteni akar, magára vonja társai irigységét, felébreszti

boszúságát, ellenségeskedés támad, mely a tehetséges fiatal ember bukásával vagy kimerülésével végződik. Legtöbbször beletörődik a rendes kerékvágásba. A reactió nem tűri a nemzeti eszme ellenes újításokat és ha szenvedélyes, heves fiatal ember a mozgató erő, a ki tapintat nélkül, makacs erélylyel akarja keresztül vinni terveit, könnyen összetörik, zuzódik a szirteken, melyeket nem tud kikerülni.

Ez a sors várt a nagy tehetségű *Apáczai Csere Jánosra*, a ki 1619-ben a Barczaságon született s Geleji Katona István közbenjárására Hollandiába Utrechtbe ment, hol tanári állást kaphatott volna; de hazatért és a gyulafehérvári főiskolán kapott alkalmazást. Fiatal buzgósága, merész bölcsészeti nézetei bántották társainak rendes köznapi gondolkodását. Des Cartes kételkedése tilos étek volt nálunk a szellemi táplálkozás terén. A nemzeti eszme félelemmel tekint minden újra. S Apáczai nem volt az a körültekintő, gondos lény, a ki minden szavát latra veti, mielőtt kiejtené; nem volt az az óvatos tanár, a ki szerényen kitér az ellentétes nézeteknek. Lángoló hazaszeretete, apostoli heve, tudományszomja és új bölcsészete mind arra kényszeríték, hogy szembe szálljon mások támadásával, elfogadja a harczot, melyet maga is keresni látszott. Úgy látszik, azt hitte, hogy a harczban aczélosodik meg a tehetség, érik meg az eszme s győz az igazság. Ez helyes volt az eszmék akkori harczi zajában, csakhogy a ki magában állt, nem vihetett ki semmit. Az ötvenes években az egyéniség hatása már nagyon veszített erejéből. A ki szerepet akart játszani, óvatosnak és körültekintőnek kellett lennie. Pedig Apáczai heves és éles volt. Egy angol menekült Konstantinápolyon keresztül Erdélybe, kivel a britt puritanismus elhagyatta hazáját. Ez a Basire Izsák állott Apáczai ellenségeinek élére és mint a fejedelem kegyencze bátran támadott. 1655-ben

szept. 24-én nagy vitát rendeztek, melyen a fejedelem is jelen volt. Basire independentismussal vádolta Apáczait, a ki pedig csak presbyteri vala. Támadását az angol viszonyok élénk rajzával fűszerezte és a lefejezett I. Károly angol király sorsával rémítgette a főurakat és a fejedelmet. Természetesen a reactió győzött és hacsak, mint mondják, Keresztúri Pál, a fejedelem udvari papja, nem könyörög érette, Apáczait talán a torony tetejéről dobják le. Ekkor Kolozsvárra tették át. E kisebb iskola büntetés volt reá nézve, ő azonban itt is a fensőbb tudományok tanítását folytatta. Úgy látszik, itt is az encyclopaediát, az összes tudományokat tanította, úgy hogy az iskola csakhamar tekintélyre vergődött. Irodalmi működését még Belgiumban megkezdte.

«*Magyar Encyclopaediája* azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalója és magyar nyelven világra bocsátása» Utrechtben 1653-ban jelent meg. A derék magyar író és gondolkozó már ifjú korában érezte egy oly könyv szükségét, melyben az akkori ismeretek összegét mind megtalálná; ezért derék és tudós tanárának, Porcshalminak jegyzeteiből másolgatott. Mikor Bisterfeld Henrik tanítványa volt Gyula-Fehérvárt, ettől is sokszor hallotta: Csak az tudja magyarázni a szentírást, a ki legalább középszerűen ismeri az encyclopaediát. Utóbb «lelke és teste szörnyű fáradságával», másolta le Alsted nagy encyclopaediáját. Mikor azután szabadon foglalkozhatott a tudományokkal, első dolga volt egy ismerettárt készíteni. Művében koranak legkitűnőbb tudósait használta fel. A mit az akkori tudomány legjobbnak ismert és vallott, többnyire kiaknázta a magyar tudós: bántja ugyan nyelvünk *meddősége és meztelensége*; de előtte állanak a művelt nyugati nemzetek, melyek *minden tudományt anyanyelvökön olvasnak, közölnek, tanítanak és tanúlnak.* Apáczai fajó szívvel tekinti, hogy nálunk kevés

a tudomány s nincs magyar nyelvű tudományos irodalmunk a theologiát kivéve. Ez időtájt sokan érezték ezt a fájdalmat, sokan hallatták, hogy nemzeti nyelven kellene tanítani az iskolákban, nemzeti nyelven művelni az irodalom minden ágát; ezt sürgette a morva Comenius is, a ki Sáros-Patakra jött ily szellemben vezetni a főiskolát. A diadalmas nemzeti eszme nem szereti az idegen nyelvet, a vele járó feszességet, szivesebben él anyanyelvével. Több más okon kivűl már azért is, mert ez legkönnyebb neki, legkedvesebb neki. Igaz ugyan, hogy sokszor pongyola és gondatlan a nyelv kezelésében, nem válogatós és választékos a kifejezésekben, örömest házias és közönséges, de legalább magyar. Apáczainak még nem vethetni szemére ez utóbbi vádat. Ő magyarúl akart írni szemben a latinnal, magyarúl, de nem közönséges lapos magyarsággal. Hozzá is fogott tehát művéhez és nagy gonddal megírta.

Az első rész, mely a tudomány *kezdetéről* szól, mindjárt Des Cartesra emlékeztet. A kételkedésből indúl ki. Nem szabadúlhatunk *az eleve való itéletekből*, hacsak kételkedni meg nem tanulunk, hisz sokszor tapasztaltuk, hogy *az érzékenységek* megcsalnak, megtréfálnak, álmunkban is sok olyat látszunk *érzeni és képzeni, a melyben semmi sincs.* Apáczai még gondolatmenetében, okoskodásában is hiven követi a híres franczia bölcsészt s aggodalommal hallhatták szavait, olvashatták írását nálunk, a hol tiltva volt még ez a föltételes kétségbevonás is. Bizonyítás czeljából sem szerették azt föltenni, *hogy se isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen*; félelemmel néztek az új bölcseszet hirdetőjére, a ki új tant akart közéjök ültetni. Új szavai, új magyar kifejezései, melyek azonban nem tértek el a közönséges szóképzéstől, így alapjokban nem ellenkeztek a nemzeti eszmével, szintén nem tetszettek. A kit azonban a tudományok

akkori álláspontja érdekel, élvezettel olvashatja e munkát, valamint az 1654-ben megjelent *Magyar logikácskát* is.

1653. november havában, mint a gyulafehérvári collegium igazgatója tartotta nagy latin beszédét *De Studio sapientiae.* A tudományok hasznát magasztalta, dicsőitette e pathetikus szónoki előadásban, bizonyítgatja a héber, görög, arab, latin nyelvek tanúlásának szükségét s beszéde végén az utat mutatja meg, melyen nemzetünk is részesévé lehet a *sapientiának* s elérheti a többi népeket. Tart ugyan tőle, hogy szemére hányják a négy nyelv és az egész encyclopaedia tanítását, de hisz elég arra a régi szorgalom, az eddigi munkásság. Csakhogy nem kell annyit bajlódni a grammatikával: «Ki az közületek, a ki sok évet nem fordított csak a nyelvtan megtanúlására? Én bizony tizenhét éves koromban a nyelvtan második részét, a szókötést, még nem értettem, habár hosszas munkával emlékezetembe véstem.» Mind e bajért a helytelen módszert okozza. «A nyelvtanban mind azon kivételeket gondosan követelik, melyeket bizony Cicero sem tudott volna, melyekre életében aligha lesz egyszer is szüksége; valamennyi változat, eltérés alakjait gondosan kivánják, melyekre Varró is elnémúlt volna.» Arra az ellenvetésre, hogy minek tanítsák az egész encyclopaediát, elég lesz a logika és ékesszólás, bántóbban fejezi ki magát: Purus logicus est purus asinus, a ki csak logikus, az csak szamár; ki tudná valamely dolognak okait, okozatait vizsgálni, a ki magát a dolgot nem ismeri? Apáczainak a grammatizálás elleni kifakadása rendesen ismétlődik a reactió második felében. Ma is ezer meg ezer tanár vitatkozik e kérdés fölött. Hangoztatják, hogy a tanítás czélja nem lehet más mint az ismeretek közlése, nem pedig a tanulás eszközének, a nyelvnek oly aprólékos tanítása, hogy a tanítvány rá se érjen a remek-

írók behatóbb megismerésére. Apáczai is csak azért tanította a héber és arab, görög és latin nyelveket, hogy tanítványai megismerkedjenek e népek műveltségével. Az emberi haladás törvénye sajátságos világot vet az egész paedagogia történetére és viszont. Az új eszme idején megtámadják az elhanyagolt iskolázást, mint Luther és társai reformálják; mikor feltámad a nemzeti eszme, ez is lelkesen belemarkol az iskolák ügyeibe, sürgeti a tanítás javítását, mindenfelé kitűnő tanárok lépnek föl, a kik az egyház és állam követelése szerint szigorúan és sokat tanítanak. Az egész oktatás utilitarius azaz sokat és jól tanítani. De minél jobban közeledik a nemzeti eszme teljes diadalához, annál jobban kezdik hangoztatni az okos, a józan, a módszeres tanítást, ne sokat, de jól. Többen emlegetik a nemzeti nyelvet. Behozzák a testi nevelést, a különféle díszelőadásokat, általában gyakran hallani a liberalis oktatás nevét. Így volt ez Apáczai idejében is. Más, nem a mai nevek alatt iparkodott akkor is az ujjászülött nemzeti eszme könnyíteni az ifjúságon, úgy mint napjainkban teszik az egész művelt világon. — *Apáczai* szorgalma, ernyedetlen buzgósága nem elégedett meg a rendes munkával, hanem termékeny eszméket is szeretett fölvetni, milyenek az akadémiának, az iskolaügynek, a jobbágyság felszabadításának eszméi valának. Az ilyen embernek a reactió közepén el kelle pusztulni, el kelle égni s a jeles tudós és gondolkozó valóban 1659-ben aszkórban hunyt el. Nemesen mondja róla Bethlen Miklós: «Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból kivette, mely ő reá méltatlan volt».

A sok magasztalás mellett azonban lehetett olyan megrovásfélét is hallani, hogy Apáczai nem eredeti író. Valóban Apáczai nem adott a művelt világnak egy termékeny új eszmét, mely nevét halhatatlanná tette volna; de a mit külföldön tanúlt, átadta a magyar műveltebb

közönségnek és a legtöbb magyar ember előtt új bölcselő irány hirdetője volt, mely a középkori theologiai bölcsészet fölé emelkedett. A művelődés szempontjából tehát nagy érdeme van és az irodalomtörténet kiváló tisztelettel emlegeti őt. Többen és szivesen foglalkoznak vele, most Gyalui Farkas becses adatokat kutatott fel életére és müveire vonatkozólag.

A LYRA.

A XVII. század második felének lyrája csak kevéssé különbözik az első fél lyrájától. A tárgy ugyanaz. csak az erő látszik kevesebbnek, az erőteljes feljajdúlás vagy csapongó öröm helyett többször találkozunk a siralmas panaszszal, a fájó szív bánkódásával, a szenvedő magyar keservével, úgy hogy különösen ez időszakra illik a régi mondás: «Szomorú a magyar nóta háromszáz esztendő óta». Mindjobban befejeződött a nemzeti eszme ujjászületése, mikor az eszme világában nem szeretjük az újat, a szokatlant, az ismeretlent. Béke, nyugalom és kedélyes élet után epedünk, gyűlöljük a harczot, nem keressük a küzdelmet. A szerelem, a család, a falu apró és kedves örömét zengeni szereti a költő s hű loyalis odaadással pengeti tantját a hatalom dicsőítésére. A szegény magyar dalnok pedig nem igen tehette ezt. Az országos bajok, a német és török katonák dúlása, pusztítása, az örökös bizonytalanság, a kegyetlen vallási villongás elkeserítette szivét s nem azt énekelte, a mit szeretett volna, hanem keservének adott kifejezést.

A vallásos lyra a tisztán vallásos érzelemnek is volt ugyan tolmácsa, de habár sok ily költeményünk maradt fen, jóval nagyobb az oly énekek száma, melyekben a vallásos érzes a hazafiassal párosult. A közös szenvedés annyira összehozta ezt a kettőt, hogy összeolvadni látszék. Istenéhez fordúlt a katholikus. hogy mentse meg a hazát a töröktől, tatártól; istenéhez fordúlt

a kálvinista és lutheránus, hogy hárítsa el a német és török dúlását, a katholikusok üldözését, szüntesse meg a pap-világot, akadályozza meg az igaz hit kiirtását. Ez énekek jó részét *Thaly Kálmán* gyűjteményes kiadásai tették közzé. Nyomtatásban kevés jelent meg közülök, egyes énekgyűjtők őrizték meg számunkra.

Másik szembetűnő sajátsága e korszak lyrájának s általában verselésének: a ritmus kitűnő kezelése. Az ujjászülött nemzeti eszme nagy mestere a ritmusnak. Igaz, hogy minél beljebb megyünk, mentől lejebb szállunk az ideálból a realba, annál kevesebb lesz a költemény eszmei része, tökéletesebb a külső forma. Ezt általában elmondhatni az ujjászülött nemzeti eszméről. Az ujítók versei újak ugyan, de többnyire nehezen gördülnek. Ritkán találni meg náluk a sorok könnyed folyását. A kifejezés ereje, az eszme hatalma, a forma újsága nem engedik, hogy az újító mindjárt mestere legyen a formának. A két eszme harczias napjain szokott az eszme és forma szép egységben párosúlni. Az ujjászülött nemzeti eszme költészete azonban lassankint eszmétlenebb lesz, de tökéletesebb a formában. Ezért el lehet mondani, hogy az új eszme idején a költészetben az idea elnyomja a formát, míg az ujjászülött nemzeti eszme napjaiban elhanyatlik, elhalaványodik az idea és mesteribb a forma. Akkor eszményibb a költészet, akkor realisabb. Akkor több benne a gondolat, az újság, a szokatlan, az ismeretlen idea, míg utóbb ismeretlen virtusra tesz szert a külalak.

Korszakunk úgy látszik 1675 körül lép be az ujjászülött nemzeti eszme feltétlen uralmába, de mint a dolog természete mutatja, ezt csak amúgy hozzávetve mondhatni, mert az erkölcsi világban lassan és fokozatosan szállunk le az idealismus gloriájából a realismus lapos pallójára.

De bár hanyatlott is a korszak eszmei fensége, ha realismusában hiányzik is a nagyság és méltóság, az erő és az igazi szenvedély: kedves és langyos melege, édes és könnyed bensősége azonban nem egy bájos kis költeményt, dalt, éneket hagyott reánk, melyet ma is szivesen olvasunk. A realismus kedélyes napjaiban mintegy magától terem a nóta, mindenki szereti a dalt Igaz, hogy kevés marad fen az utókor számára, az ujjászülött nemzeti eszmére következő új eszme kora irtóháborút visel ellenök, annyira becsmérli, lenézi őket, hogy megvetés tárgyai lesznek és feledésbe mennek, míg az uralomra jutott nemzeti eszme újra fel nem karolja a jobbakat, szebbeket. *) Az új eszme rendesen eszmétlennek találja ez időszak lyráját, ügyes játéknak tekinti, melyből hiányzik a lélek, az éltető szellem, mi azonban a tömérdek versből ki tudunk emelni egyeseket, melyek figyelemre méltók, melyek szivünkhöz szólanak.

A katholikusok számos egyházi éneke a különféle gyűjteményekben, templomi énekes könyvekben látott világot. Ilyen volt a *Kisdi Benedek* egri püspök költségén megjelent *Cantus Catholici* 1651-ből. Bővitett kiadása a *Cantus cath. ex editione Szelepcsényiana* 1672, majd Kassán 1674-ben adatott ki *Szegedi Lénárt* egri püspök rendeletére és költségén. Nyugaton a kis Rómában, a hogy Nagy-Szombatot hitták, *Illyés István* püspöki plébános, utóbb kanonok, Illyés Andrásnak testvére *Soltári énekek a magyar anyaszentegyház vigasztalására és halottas énekek a szomorú temetések alkalmatosságára* 1693. czim alatt adott ki énekes könyvet, mely csakhamar elterjedt és többször megjelent. Mind a két Illyés szerette a verselést, s noha tehetség dolgában mindkettő alacsony fokon

*) Káldy Gyula napjainkban népszerű hangversenyeket rendez a XVII. század végének és a XIX. elejének dalaival. Országszerte szivesen hallgatják ez énekeket.

állott, buzgóságuk némi elismerést érdemel. Jóval becsesebb *Náray György* esztergomi kanonok *Lyra coelestis* czimű énekeskönyve, melyet lendületes versei s kivált gyönyörű magyar dallamaiért nagyra becsűlnek. Erdélyben pedig a csíki ferencziek adtak ki egy énekes könyvet *1676*-ban, a *Cantionale catholicum*-ot, melyet *Kájoni János* szerkesztett. Mindezen énekes könyvek jellemző sajátsága, hogy a régi katholikus és nemzeti dallamokat iparkodtak meghonosítani és a protestánsokat kiküszöbölni, a mi nagy részben sikerült is.

Minél nagyobb munkásságot fejtettek ki a katholikusok, annál gyérebbet a protestansok. A régi énekes könyveket adták újra meg újra Molnár zsoltáraival vagy a nélkűl. Újat nem szereztek. Nem kedvezett nekik az idő. Még templomaikban is megjelentek a katholikus dallamok s egy-egy dogmai szó törlésével a vallásos versek is. Nemcsak a külső hatalom üldözte őket, hanem benső életökben is megtámadta a nemzeti eszme, mely megháborította keblök nyugalmát s irtogatta a náluk meghonosodott idegen dallamokat.

A kor lyrájáról szóltunkban most már nem osztjuk két csoportja a vallásos és világi költészetet, mert a nevesebb költők rendesen mind két téren mozognak. Azért noha kissé tarkább lesz a kép, de a mennyire lehet, az egyéneket multatjuk be.

Legyen az első *gróf Kohári István*, a ki főúri családból származott (1649), gyermekkorát otthon Csábrágon töltötte, majd Nagy-Szombatba ment tanulni, honnan, úgy látszik Lipót király rendeletére, a bécsi egyetemre távozott. 1667-ben tért haza, hogy füleki kapitány legyen. Várát megerősítette, élénk részt vett a török elleni harczokban, 1678-ban szerencsésen kiállotta Tököly ostromát, a miért aranylánczon függő arczképével tüntette ki Lipót király. Négy évvel utóbb újra megjelent Tököly a var

alatt. Állítólag 60,000 török volt vele. Kohári hősiesen védi magát, de végre övéi az ő beleegyezése nélkül megadták magukat. A kurucz vezér súlyos rabságra vetette a hőst, sötét nehéz börtönbe záratta s mikor szökése után újra hatalmába kerűlt, Regéczről Munkácsra vitette s még kegyetlenebbűl bántak vele. A század magyar tömlöczeinek minden nyomorúságában részesűlt. Koplaltatták, száraz kenyeret és a Latorcza vizét adták neki, «főtt étek szagával, még csak illatjával senki nem is értet». E nyomor sem törte meg az állhatatos embert. Csak mikor elhalaványodott Tököly csillaga, mikor elfogatta a nagyváradi pasa, akkor szabadúlt ki börtönéből. Véznán, betegen vonúlt Csábrág várába s mikor helyreállott az egészsége, ment Bécsbe a királyhoz, a ki többször megölelte és az egész udvar előtt speculum fidelitatis-nak a hűség tükörének, nevezte. Kiszabadulása után többször találkozunk vele a harcz terén és az országos tanácskozó termekben, mindenütt a haza javát és a fejedelem iránti hűségét tartotta szem előtt.

Verseinek nagy részét három éves fogságában írta. Öt füzetben jelentek meg 1720-ban. Közös czimük: *Sok óhajtás közben, inség viselésben, éhség szenvedésben, keserves rabságban, Munkács kővárában szerzett versek* stb. Mikor minden művelt ember értett a vers faragáshoz, Kohári sem vetette meg a szórakozás e fajtáját. Talán maga is tudta, hogy nincs magasabb képzelő tehetsége, hogy nem művésze a formának, gondolatai szintén kis körben mozognak, mégis verselt, mint mondá: *üdőmet mulatni*. Enyhítő foglalkozás volt lelkének a börtön falai közt *fűzfaverseket*, hogy saját szavaival éljünk, csinálni; mikor mindent eltávolítottak tőle, jól esett kínjait, szenvedéseit verssorok készitésével feledtetni. És ha később élte alkonyán kiadta e verseket, talán buzdítani, kitartásra, a szenvedések, bajok elviselésére akarta inteni a

realismus petyhüdt világában tengődő honfitársait. Valószinű, hogy a hiuság is nógatta verseinek kiadására. A loyalitás, az alattvalói hűség és ragaszkodás napjaiban szivesen fogadhatták e sorokat, melyekben egy derék hazafi szenvedéseit, királyáért való szenvedéseit olvashatta a loyalis magyar. Az újjá szülött nemzeti eszme loyalis szokott lenni. Ilyenkor még jobban ragyog minden polgár szemében a fejedelem és trón dicsősége, a jó Kohári is érezhette és ha valaki, ő bizonyosan érezte a ragaszkodás boldogító érzelmét, akarta, hogy érezzék mások is s tetszett, jól esett neki, hogy például állhatott ki magyar nemzetének.

Verseiben sok az elmélkedés, a tanítás. Erkölcstana nem lehetett más mint a XVII. század második felének katholikus gondolkodása é. egy szegény rab beismerése, hogy haszontalan és üres a világ minden öröme és dicsősége. Mint e kor legtöbb lantosáé Kohári nyelve sem emelkedik ki az idők árja fölé. Egyszerű és igénytelen, de igaz és őszinte; bár nincs erő, nincs szenvedély e fűzfaversekben, nem hiányzik az a melegség és bensőség, mely ez idők számos költőjének el nem vitatható sajátja.

Irt latin verseket is. A XVII. század nemzeti eszméjében még előkelő helyet foglalt el a régi Róma és az egyház meg a tudomány nyelve. A nemzeti élethez tartozónak tekintették. *Sztrakos Albert* nógrádi plébános, latinra fordította a fűzfaverseket és *Salicetum Heliconis seu versuum aliquot ligneorum* stb. czím alatt Kohárinak ajánlva kiadta 1725-ben. Csak századunk huszas éveinek új eszméje intézhetett ellene döntő csapást. Ezóta majd egészen ki van törölve a nemzeti eszme elemei közűl. Ma teljesen idegen reánk nézve a latin; de nem úgy volt a XVII. században. Kohárinak második nyelve volt, melyen beszélt és hihetőleg sokszor gondolkodott is.

Persze, hogy a latin versek sem jobbak magyar költeményeinél.

Kohári müveit csak a század végén adta ki újra Jankovich Miklós, irodalmunk lelkes barátja. Nem csoda. Alig jelentek meg a XVIII. század elején költeményei, lassankint föllépett az új eszme, a müveltebb közönség már kevésbbé gyönyörködött a mult idők ez igénytelen énekeiben, s nem engedte, hogy a nemzet eszmekörébe mélyebben bevésődjenek. Balassa, Rimai, Beniczki versei nem esnek e számitás alá, őket már megszokta, meg ismerte a magyar s élvezni tudta a közönség egy része.

Már a vallásos próza tárgyalásánál megismerkedtünk egy derék magyar nővel, a ki a költészet terén sem volt járatlan. E derék nő *Petrőczy Kata-Szidónia Pekry Lőrinczné* volt. A müvelt asszonyt Thaly Kálmán ismertette meg bővebben az irodalomtörténet müvelőivel. Ő írta meg életrajzát. Lelkesedéssel és hévvel szól róla, kit nemcsak szerető atyjának és testvérének elveszte, vagyonának pusztulása, hanem férje szerelmének állítólagos elhidegülése is gyötrött és a szenvedés költővé tett.

Csak magamban tartom holtig gyötrelmimet,
Versekkel enyhítem keserűségemet:
Kinek terjeszthetném elejbe sebemet
Nincs; — csak sírván mérem irott verseimet.

S a jó feleség és édes anya szorgalmasan irogatta verseit és vallásos iratait. Jól gördülő bánatos sorok a versek, melyeket igaz fájdalom őszinte szavakban tolmácsolt. Mikor nem nyer vigasztalást az emberektől, mikor mindenki elhagyja, a természethez fordúl, tőle kér segélyt és kitörő fájdalommal mondja:

Szánjatok kősziklák,
Erdők, kies puszták
Bánkódjatok én rajtam;

Szánjatok meg, kérlek.
Mert jaj! búban élek,
És im mire jutottam!
Mezők szép virági.
Vizek szép folyási
Könnyezzetek én rajtam!

Máskor pedig szépen mondja:

Bús embernél legkedvesebb az szép zöld erdő,
Az sem adhat vigasztalást, az is nem kellő;
Folyóvizek, szép források, nyári friss szellő,
Minden világi sok szépség — búdat nevelő.

A szegény nő bús verseire úgy látszik férje vigasztaló versekkel is felelt, legalább a *szemfényvesztő versekre való replicában* azt írja Pekryné:

Tudom, e versed is nem én reám esik:
Igy az bolondokat szép szóval hitetik...
Hiszem, szabadságod el nem rekesztetik,
Egymás szerelmében szabad élnünk holtig.

Azzal vádolja férjét, hogy özvegygyé szeretne lenni, hogy igaz hitvesének halalát várja; de reméli, hogy bánkódva fog rea visszaemlékezni.

Talán holtom után
Egyet sóhajt s megszán
Én sok gyötrelmimet azzal meghálálván —
Elsenyvedt szivemnek ezt jutalmul adván!

Máskor meg véget vet verseinek, mert nincs bennek bús szivemnek vigasztalása lelkemnek — sőt áradása könnyemnek —

A jó feleséget és anyát a szerelem és szeretet gondjai bántják, földi aggodalmak gyötrik, azért hol eredeti, hol fordított énekekben fordúl istenéhez, melyeket szintén az érzés igazsága és melegsége, a ritmus szabá-

lyos verése tüntet ki. Bel- és külalak tekintetében korának szebb versei közé tartoznak e nő alkotásai s valóban kár, hogy annak idején nem jelentek meg nyomtatásban. Sok kesergő szívnek szereztek volna enyhülést. De az akkori sajtóviszonyok nem kedveztek az írónak, különösen nem a verselőnek. Érdemesnek sem igen tartották az efféle költemények kiadását.

Sötét, kegyetlen ifjúsága volt a XVII. század gróf *Balassa Bálintjának*, a kit mostohája minden módon el akart veszteni, koplaltatta, nyomorgatta, «félmeztelen és mezitláb járatta, a kékkői várnak egy nedves boltjában magánosan hálatta a puszta földön», míg végre megszökött és a nagyszombati jezsuitákhoz menekült. Szorgalmasan és jelesen tanúlt, majd a bécsi egyetemre távozott, hol jó sikerrel végzett. A politikai és katonai pályán előkelő szerepet játszott, mindamellett sokat küzdött az életben, sok baja, összeütközése volt, a minőket a Balassák szoktak okozni egymásnak. — Hihetőleg gróf Balassa Bálintban sem hiányzott a faj féktelensége, zabolátlansága, mely annyi bajt hozott az első Balassára, a királyhoz való hüsége azonban megvédte nem egy támadás ellen.

Mint lyrai költő szerelmes és vallásos verseiben ittott igaz érzest és melegséget tanúsít, bár keresettség és mesterkélt szellemeskedés is van bőven. *Átok* czimű költeménye rémes átkozódás, melyet egy rágalmazójára készített. Hangja Mózes szörnyű obsecratiójára emlékeztet. Müvei kéziratban maradtak reánk.

Több gyönge ének maradt fenn *b. Palocsay György* kurucz tábornoktól. Inkább leíró, feddő és elmélkedő poeta, a ki nem igen tudott lantos verseket irni. Szeret gunyolódni, mert bántja a kor léhasága, jellemtelen lágysága. Mint különös dolgot említjük fel, hogy van tőle egy szerelmes vers Bottyán Jánosné gróf Forgách Juliana

nevenapjára, melynek mesterséges szerkezetével már találkoztunk irodalmunkban. A sorok kezdő és végző hangjai a tábornokné nevét rejtik magukba. — Képzelhetni, mily furcsa gondolatokat, képeket szorít az ilyen versbe a szegény énekes.

Illyés András erdélyi püspök és buzgó egyházi író szeretett verseket, istenes és más panaszos vagy tanító énekeket szerzeni. A szorgalmas és kegyes férfiú enemű munkái azonban nem tesznek kedvező benyomást az olvasóra. Jámbor együgyűség és erőtlenség ömlik el versecskéin. Művei: *Novae spirituales et morales duarum linguarum cantiunculae* (1696). *Jóra intő énekecskék* (1702). *Régi és új énekek és isteni dicséretek* (1703). A királyi kormány parancsára bement Erdélybe, hogy elfoglalja püspöki székét, utóbb azonban kiparancsolták e földről, «a diplomás eretnekektől Magyarországba kijőni kínszeríttetett.» Nem egy éneke foglalkozik e kérdéssel.

Némelyek vélekedésben
Vannak olyan itéletben:
Hogy nem akarok Erdélyben
Bémenni püspökségemben.
Verseimben megmutatom,
Mindennek tudtára adom:
Hogy Erdélyben mulatásom,
Nem lehetett maradásom.

Parancsoltatott: Bémenjek,
Parancsoltatott: Kijőjek.
Ha parancsolják: Bémenjek.
Engem könnyen reá vehetnek.

Panaszkodik, hogy Erdélyben nincs becsületök a papoknak; ha igazságot mondanak, némely urak elűzik őket vagy megvonják béröket. Számos más magyar és latin éneke az együgyű jámborság szavaival tolmácsolja a püspök vallásos és mysticismusra hajló gondolkodását

és érzését, de se tartalmuk, se formájuk nem érdemli meg a dicséretet.

A jó püspök kiadta a «Nagy Catónak válogatott bölcs verseit» *Emberek életének és erkölcseinek igaz rendelése* czím alatt. Fordítása pár kiadást ért meg, pedig ez is kevés dicséretet érdemel. Kevés a zeneisége, gyarló a hűsége, lapos a nyelve. Könyvecskéje végén versben ismétli a katholikusok ezerszer hangoztatott mondását:

Térj meg magyar nemzet régi igaz hitre:
Készítsed magadot Isten kegyelmére.
Midőn régi igaz hitet megtartottad,
Sok ellenségidet gyakran megrontottad.
De minek utánna eretnekségeket
Bévötted: vesztetted istennek kegyelmét.
Hogyha megmaradsz az eretnekségekben:
Bizony soha nem lehetsz Isten kedvében.

Gr. Zichy Péter hétszemélynök nevét költői levelek és dalok tartották fenn, melyeket Toldy Ferencz tett közzé (Új Magyar Múzeum 1852). — Továbbá emlitésre méltó *Kazinczy András* két levele (Orpheus 1790.) Ezeken kivűl számos verselőtől van egy-két ének, melyeket Thaly Kálmán nagy buzgósággal gyűjtött össze. Általában neki a Tököli- és Rákóczi-korszak irodalomtörténete rendkivűl sokat köszönhet. Gyűjteményéből legyen szabad egyes énekeket kiemelnünk és az olvasó figyelmét rájok fordítanunk. Mindenikről épen sokaságuk miatt nem szólhatunk; de midőn egyeseket bemutatunk, szinte sajnáljuk, hogy többeket hallgatással kell mellőznünk.

Lássuk először az ország romlásáról és a protestansok üldözéséről szólókat. Ilyenek:

Papvilág Magyarországon (1671) találó gunyos költemény, mely keservesen panaszkodik, hogy a magyar régi okos hadviselő esze a papok igáját nyakára eresztette.

Akarhova tekint: mindenütt pap az úr.
Kincses jószágodban ő kedve szerént dúl.
Minden dolgaidban, tanácsodban pap túr.
Akaratjok ellen nem pöndülhet egy húr.

Pap rakja zsebre a magyar jövedelmét, hízik zsírjától, papok dirigálják az ország dolgát, indicał törvényt, visel világi tisztet, az ország *gubernatora egy hitvány plebanus*, a ki most *a királyt tartja fékszárnál*, különben a mit az ördög ki nem bír vinni — *végbenviszi az pap.* Az ének élénk, szemlélhető képekben mutatja be a haza szomorú sorsát.

Magyarország romlásáról (1670. ápril 28.) czímű ének, melyről Thaly azt mondja, hogy tárogató-dallamot árul el, alighanem kurucz-induló lehetett, habár a költeményben nem annyira az erő, mint a fájdalom nyilatkozik. Nem egységes, kerek ének ez, hanem tarkán és laza egymásutánban adja elő képeit, melyeket egy-két versszak után fölcserél, hogy legtöbbet a haza áruló fiaival foglalkozzék. A meghűlt álnok szívnek mondja:

Romlását, végkárát
Hogy nem szántad hazádnak,
Hogy ily jajt, szörnyű bajt
Szerzél édes dajkádnak!
S ha isten van menyben,
Mindezekért keserves bért
Ad még magadnak!

Mint korának számos versében, itt is nagy szerepet játszik a keresett rím.

A század végéről (1697) való az *Óh szegény magyarság* kezdetű ének, mely mint számos társa, a német katonák gőgös és rakonczátlan, durva és kegyetlen magatartását rajzolja, a mint a magyar úr házában féktelenkedik, míg a *Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet* (1700) a német elnyomás pusztítása felett siránkozik;

egy protestans hivő fájdalmának éles kitörése ez, a kit gyötör a gondolat, hogy *a pápa bilincsébe jutott a haza*, hogy a jezsoviták jöttek ránk német sereggel, ők vezették a dúlókat, egyenkint felsorolja az ily helyeket, hol a jezsuiták elvették a protestansok templomait.

Buzgó könyörgésekkel teljes szomorú versek 1704. igazán őszinte szívvel, melegen szól *Gubás György* és kéri az istent, hogy szabadítsa fel a magyar hazát «súlyos és elviselhetetlen igája alól».

Sok inségink után adj már nyugodalmat.
Ejtsed nagy veszélyben nyomorgatóinkat,
Az kevély népekre boruljon gyalázat,
Ne szenvedjük tovább sok csúfolásokat.

Rajtunk uralkodó idegenek jármát,
Törd össze úr isten nehéz vas igáját,
Szégyeníts meg kevély felfuvalkodását,
Hadd ismerje meg már el vigtire magát.

Erős bosszúálló seregeknek ura,
Hozzád folyamodó szegények oltalma,
Siralmas özvegyek s árvák édes atyja,
Kicsiny seregednek készűlj oltalmára!

Üldözött protestánsok éneke (1672) hosszú kesergő vers, melyben nincs erő, nincs semmi megragadó; naiv ügyetlenséggel mondja:

Adámnak az ördög csak egy almát adott,
Melyet tiltott fárúl maga leszakasztott.
Kiben mindeneknek az foga megvásott,
Én nékem is abban csak egy falat jutott.

Sokkal meghatóbb és bensőbb *Az szegény fogoly rabpraedicatorok éneke* 1674-ből, mely igazán melegen és kesergő szívvel festi és mondja el ötvenkilencz rab szomorú sorsát. Az *üldözés szele fújja szent zászlódat*,

mondja Sion leányáról, az elnyomott protestáns egyházról, kemény vasazás, talicskatolás, pervátatisztitás, pálczaütés, éhezés, szoros hely, úgy hogy éjszaka is talpon állanak a börtönben és a német köntös gyötri, kinozza az új egyház szegény lelki pásztorait. Hárman már elvesztek az éhségtől *vason az tömlöczben*; és mi az oka e sok szenvedésnek, kérdi az énekes:

Erre azt felelik az idegenek.
Colonics és fiscus, érsek arbiterek,
Nem űlnek hárman csak törvényhez ezek:
Jezsuiták, papok itt a főperesek.

Egy másik siralmas ének *Árván maradt magyar Sion leányát* szólaltatja meg 1674-ben. Van egy-két meleg sora, mint például mikor mondja:

Ne bocsássad az fenevad fogára,
Giliczédnek lölkét ne add prédára.
Tekénts reám ily sokára,
Siess hozzám idvösségemnek ára.

Különben sokszor hibás a ritmusa, homályosak képei, pl. «Istenemnek csipős bora bűneimért juttatott siralomra». De *szomorúan pöndűl* lantja, mikor istenéhez kiált: Szabadíts ki az foglyokat, kik nevedért viselik az vasakat!

Az isten anyaszentegyházának nyomorúságos sorsán és keserves állapotján való siralom (1674) hosszú vers, melyet nehány mély érzésű sor ajánl. Drámaibb, élénkebb a *Gályarabságra húrczolt praedicatorok éneke* (Trient 1675), melyben Séllyei István, Komáromi István, Bátorkeszi István három lelkipásztor intő szózatot ír haza. Legköltőibb az *Óh keserves gyászban öltözött szép hazám* kezdetű siralom, melyben szép képekkel festi a költő igaz fájdalmát, sok szenvedését.

A bucsúztató halotti énekek terjedni kezdettek ez időszak mentén. A halott érdemeinek magasztalása, sokszor csak megfizetett dicsőítése nem emelik az effajta versek költői becsét. Úgy látszik, némelyik verselő maga is érezte ezt, azért például *Borsáti P. Ferencz* «A váradi gymnasiumban poetica classisnak ideig való collaboratora», a Rákóczi Zsigmond halálára készitett *Változása* (1656.) czimű versét *poetica inventióval való leírással* csinálta. Ebben angyalok, mennyei seregek, allegorikus fogalmak stb. szerepelnek: ez a költői szabadság azonban nem tudott gyökeret verni.

Mivel megjelent a maga korában (1680), megemlitjük, hogy *Rozgonyi Mihály*, *Magyar strophák* czim alatt, mint maga nevezi, *gyermeki éneket* szerzett, melyet a zilahi seminariumban a tavaszi vizsgálat végén szavaltak el. A jó mester verse azonban a buzgóság gyarló kisérlete, melyből még az értelem is hiányozni látszik, például mikor mondja:

Itéletre e'jő a lelki Scholarcha.
Idvesség dolgában ki csak patriárcha.
A királyok között ez nagyobb monárcha.
Ez lelki Noëtul csináltatott bárka.

De talán jobb volt a seminariuma, mint a poemája?

1666-ban jelent meg egy *bátorító ének* (Cantio militaris), melyet *Petkó Zsigmond* készitett és a kuruczvilág első hangjának tartanak. Nem mindennapi tehetséget árúl el a szerző, a ki találóan mondja, hogy «nemcsak a keresztény-vérszopó pogány» rontja a hon fiait, hanem a *hajas szomszéd*, a parókás német is mardosó kutyaként rád késziti agyarát, hogy téged megmarjon». Petkó úgy látja, hogy a szegeny magyar csak alszik, mint egy halott, úgy nyugszik; de az énekes harsány dalával buzditja és felhivja, hogy ne szánja életét szép lakóhelyéért.

nemes czímeréért s elveszett ssabadságáért. Másik versében, mely *Gondolkodjál szegény magyar* szavakkal kezdődik, újra serkenti nemzetét *mély álmából,* ugyanazon indokokkal áll elő, hogy kiki ragadja meg *éles fegyverit.* A Petkóéhoz hasonló szellem mutatkozik a könnyed alkotású versen, melynek czíme: *Magyarország utolsó romláshoz közelgető állapotját kesergő ének* (1670).

A *Kemény-induló* (Héjasfalván 1662.) könnyed tábori dal, igazi harczias hangon szól. A versszakok végén ismétlő sorok fordulnak elő:

Siess kemény magyar,
Mert jön török agyar!

Szőke Ambrus 1670-ben írt egy *kurucz dalt Székelyországba,* mely szintén indulóféle lehetett.

Székelyföld, mindig zöld,
Hazám ott, szivem ott,
Jaj be szép székelynép!
Székely vér magyar ér.

A kurucz tábori dal (1672) kedvencz éneke volt és maradt a búsúló magyarnak, később híven énekelték:

Szegénylegénynek olcsó az vére,
Két-három fillér egy napra bére;
Azt sem tudja elkölteni, mégis végtére
Két pogány közt egy hazáért omlik ki vére!

Rajtunk német dúl, rajtunk török jár,
Tűz-vassal pusztúl ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest, hogy mit sem tett török, sem tatár!

Báró Balassa Bálint egyik gyönyörű búcsúdalát is magukévá tették a kuruczok s tárogató mellett hangoztatták, hogy:

Őszi harmat után
Nagy hegyeknek ormán
Fujdogál a hideg szél,
Fujdogál a hideg szél;
Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi bé a tél,
Hóval lepi bé a tél.

Keresztesi József naplója 1790-ről mondja, hogy a korona visszahozatala ünnepén Nagy-Váradon az isten-tisztelet után a nemesi banderium a *Hejj Rákóczi, Bercsényi* és az *Őszi harmat után* nóták éneklése mellett járta be az utczákat, ezeket harsogta a tárogató.

A legkedvesebb kurucz dalok egyike, ha nem a legelső, a *Most jöttem Erdélyből* kezdetű ének volt, melynek egyszerű, igénytelen bensősége, naiv és bűvös melege meghatja az olvasó szivét:

Elment az én uram idegen országra:
Levelet iratott, hogy menjek utána . . .
Elment az én uram a török táborra —
Meggyászolom őtet fekete bársonyba.
Délig feketébe, délután veresbe,
Hajnalkor pediglen öltözöm fegyverbe . . .
Ülök paripára, jó lovam hátára,
Úgy megyek utána nagy Törökországba.

Csak helyenkint sikerült, de úgy látszik nagyon találó és igaz ének volt, a szegény, bújdosó kuruczok éneke, mely így kezdődik:

Mit búsúlsz kenyeres, midőn semmid sincsen?
Jó az Isten, jót ád, — légy jó reménységben! . . .
Kinyílik az üdő a szép kikeletkor —
Hova két szemünk lát, oda megyünk akkor!

Azután nyomorúságát részletezi a szegény énekes; ez a részletezés tehette népszerűvé a költeményt, melyet

siránkozva dalolt a szegény bujdosó s hogy nagyon kedvelhették, az is mutatja, hogy sok változata maradt fen. Ez ének párja az *Egy bujdosó szegénylegény* kezdetű, mely szintén a nyomorúságot rajzolja, a bújdosó kuruczok gyötrelmeit, viszontagságait igaz képekkel festi. Rokon velök a *Gondviselő édes atyám* kezdetű kuruczdal, melyet nem lehet olvasni mély megindulás nélkül

Csak elmegyek egyik földre,
Elbújdosom valamerre,
Egy országnak szegletire —
Ott megszállok egyik földre.

Valamely föld határára,
Ha megszállok éjszakára;
Szegény madarak módjára
Fészket rakok az ágakra.

Ez ég alatt, az föld színén
Vagyon-é olyan jövevény,
Avvagy olyan szegénylegény —
Nem is termett olyan mint én.

Nincsen nékem atyám, anyám,
A kihez én folyamodnám;
Isten az én atyám, anyám —
A ki gondot visel reám!

E szép sorok közé azonban kevésbbé tetszetősek vegyűlnek s mint a kor legtöbb éneke elnyúlik, fölös részek tolakodnak belé s megrontják egységét és kerekded alakját, melyekhez nem igen volt érzéke az idők verselőjének.

Jánóczi Andrástól van egy bújdosó ének, melyben övéitől búcsúzik, «mert itthonn inkább kedveznek az idegen jövevénynek». Az énekes el akarja hagyni hazáját, túl akar menni a tengereken s jó hírt-nevet szerezni magának: itt azonban senki sem fogja tudni, él-e, hal-e

szegény feje. Azután Isten angyalához fordúl, vezesse az bújdosásában mint egykor Tóbiást vezérlé.

A Bakonyban bújdosó fohásza (1703) az Istenhez fordúl, mert akárhová hajtsam fejem, te kivüled én istenem, nincs sohannand segedelmem, ha elhagysz, édes reményem! 1704-ből *Miszlai Andrástól* van két megható és költői vers: *A bújdosó éneke* és *Miszlai András bújdosó éneke.* Mindkettőt az érzés igazsága és melege hatja át, szép képek váltják fel bennök egymást, akad azonban egy-két érthetetlen is.

A nemzet elkeseredésének legigazabb tolmácsa volt az az egyszerű vers, mely így hangzik:

Ne higyj magyar a németnek,
Akármivel hitegetnek;
Mert ha ád is nagy levelet
Mint a kerek köpönyeged;
S pecsétet üt olyat rája
Mint a holdnak karimája:
Nincsen abban semmi virtus, —
Verje meg a Jézus Krisztus!

Thaly megjegyzése szerint az általános hiedelem Rákóczinak tulajdonította e verset, melyben több erő, több önérzet mutatkozik mint nagyon sok korabeli énekben. Bárki volt a szerzője, találóan ki tudta fejezni kora gondolkozását, ítéletét az osztrák hatalom magatartásáról. Ez a felfogás vezette a magyar nemzet hű fiait minden időben, ezer év óta visszhangzott minden hű magyar keblében, hogy ne higyjünk a németnek. Úgy látszik, ma már elértük az időt, melyben nincs értelme e versnek és társainak. Ma nem fenyeget a német császár elnyomása, Ausztriában is meggyengült a német nemzetiség hatalma s talán örökre letünt az a központosítás, mely a pusztulás rémét keltette föl a magyarban.

Legjellemzőbb költeménye volt e kornak a hírneves

Rákóczi-nóta. Ki szerzette nem tudni; de a sok változat, melyben ránk maradt, mutatja, hogy keresett és sokszor énekelt vers volt. Sokan leírták, de senkinek sem jutott eszébe, ha talán tudta is, odabiggyeszteni a szerző nevét; pedig művelt, tanúlt ember írta és nem a nép egyszerű fia, mert ez nem csinál ily mesterkélt verset:

Jaj régi szép magyar nép,
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod —
Romlandó cserép.
Mintegy ékes eleven kép
Voltál olyan szép
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz mint a lép,
Szegény magyar nép!
Mikor lész már ép?
Megromlottál mint cserép, —
Jaj hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép!

Jellemző nótaja az ujjászülött nemzeti eszme magyarjának! Sötét kietlen jajgatás, kínos feljajdulás, erőtlen panasz e költemény, melyet síró dallam kisért tárogatóval vagy török síppal. A jó énekes szive feljajdúl, hogy idegen nemzetség rabjai vagyunk, kegyetlen, embertelen nemzet van rajtunk, jaj magunknak, jaj maradékunknak, hazánkból az inségek el nem távoznak, a csúf ellenség a híres magyaroknak véréből épűl. Utóbb ritkán énekelték a verset, némileg feledésbe meríté a XVIII. század új eszméje, mikor pedig a század vége felé bekövetkezett az eszmei harcz korszaka, mikor a felvilágosodás és a nemzeti eszme küzdött a honfi keblében, nem tetszhetett ez a férfiatlan síránkozó ének, bár rossz óráiban elénekelte a nemzet egyik-másik fia. A lassú, siral-

mas dallamot sem tűrhette ez időszak magyarja, hanem magáévá tette a herczeg Eszterházy-gyalogezred hadnagyának átalakítását, ki e dallamból szerzé a híres Rákóczi-indulót, melytől minden magyar szive erősebben dobog s örömest hallgatják mindenfelé a művelt világon.

Az egyes magyar kitűnő férfiakkal, különösen a kurucz háború hőseivel gyakran foglalkozott a kor költészete, megénekelte hősiségöket, meg árulásaikat, gyászos történetöket. A nagy *Zrinyi Miklós*, a derék *Rákóczi László*, *Tököly Imre*, *Vak-Bottyán*, *Ocskai László*, *Bezerédi*, *Balogh Ádám*, *Ebeczki*, *b. Palocsay*, *Bercsényi Miklós* stb., de mindenekelőtt *Rákóczi Ferencz* gyakran szerepelnek ez énekekben. A fejedelem személyét nagy tisztelet veszi körül. Önzetlen és nemes gondolkodása, vallásos és gyöngéd lelke, türelme és jósága mindenkit lekötelezett, a kivel csak érintkezett. Híre-neve mindenfelé tiszteletben részesült. Bár kevés volt benne az erő, az alkotó képesség, a hadvezér leleményessége, a lázadó szervező tehetsége, mint ember minden hazafi tiszteletét kiérdemelte s azért nem csoda, ha sokszor megemlékezik róla a kuruczköltészet.

Rákóczi Ferencz éneke 1703. latin czíme csak anynyit mond, hogy Rákóczi Ferenczről, de nem lehetetlen, hogy maga a fejedelem szerzette. Versében kéri az istent, hogy kicsiny seregét vezesse szent lelkével s ne hagyja elveszni kis táborát, hisz tudja, hogy Krisztus nevében kötötte fel szablyáját; különben is gondja van az istennek a magyar nemzetre. Majd az árúlókhoz fordúl, kik várhatják fejökre az isten haragját, végűl buzdítja honfiait, hogy tartsanak össze és megátkozza Bécset, mely annyi rosszat hozott a magyar nemzetre. A megható ének az énekes szivéből szól, ki-kitörő fájdalmát mi is átérezzük és részvéttel olvassuk.

Rákóczi Ferencz nevénél meg kell emlékeznünk egy

más versről. Ugyanis megható névnapi köszöntő maradt fenn 1686-ból május 22-ikéről. Szent Ilona napján anyjokat köszöntötték Zrinyi Ilona gyermekei. A kilencz éves kis Rákóczi Ferencz kezdette és a 13. versszaknál a 13 éves Juliána folytatta. A lelkes anya, a nagy magyar nő oda írta a köszöntő után, hogy «Isten soha ne adjon anyának jobb gyermekeket mint ezek még eddig az ideig voltak, mert soha nem tapasztaltam egyebet bennök az igaz szeretetnél és engedelmességnél hozzám».

Nem hiányoztak e korszakban a gúnyos költemények sem. Számos ének csúfolja a németet, a labanczot, de a labancz is a kuruczot. Ez a gúny nem az erő szava. Gúnyolni, ostorozni, korbácsolni az ellenséget csak a felháborodott erő tudja legjobban. Ilyenkor tombol haragja vagy keserű gúnyban tör ki, mely vérig sérti az ellenfélt; ha pedig bekövetkezett csalódása, ha látja tehetetlenségét az idők árjával szemben, csúfolódása jobbadán humoros benyomást tesz az olvasóra. E korszak gúnyos költészetének maradványaiban nem igen akadunk az igazi gúny nyilatkozataira. Hisz nincs bennök szenvedély, harag, dűh, gyűlölet, szóval az erő nyilvánulása, hanem rendesen fájó, kétségbeeső elkeseredés. Mikor a szegény bujdosó katona leírja nyomorúságát, festői részletezéssel tolmácsolja súlyos helyzetét, végre is humorosan nyugtatja meg magát: «Ejh! eb az anyja, a mint élhetek, élek; kivetem hasamat a szép verőfénynek s ha éhezem, rágyujtok; majd eltengődöm én is mint más!» Bizony szegény bújdosó ilyen a te sorsod, mikor nincs erő a nemzetben és mégis harczolnia kell; mikor mindenki csendes tanyáján otthon boldogító békében szeretne élni, neked csavarognod, hazátlanúl bújdosnod kell! Soha sem érezzük annyira a hontalanságot mint épen az ujjászülött nemzeti eszme nyugalmas napjaiban. Szegény Rákóczi, Bercsényi, Forgách Simon, Mikes és a többiek fájdalma

határtalan lehetett, mikor idegen földre, talán a koldus tarisznyára utalva kellett menekülniök a hazatérés csekély vagy semmi reményével! Mondja is az egyik ének:

Hát én szegény, hogy indúljak más határára?

De hiába:

El kell mennem, noha nehéz szivemnek,
Nincs itt maradása árva fejemnek.
Orczáimon folynak sűrű könyveim,
Gyakorta sírnak én könyves szemeim.
Bánattal teljesek minden óráim...
Jaj, megemésztenek titkos kínaim!
Tudom jobb volna elseiben nekem,
Hogy koporsóban tétetnék testem;
Akkor megnyugodnék majd én tetemem,
Keserves bánatom is elmaradna tőlem.

Az egyik énekes imádságot tesz a kibujdosó Rákóczi ajkaira és meghatóan mondatja vele:

Im elmégyek országomból,
Drága kedves jó hazámból
Eddig való hajlékomból,
Költöznöm kell jószágomból.

Mutass Jézus kies földet,
Lakásomra adj jó helyet,
Ez életben csendességet —
Jövendőben idvességet!

A gúnyköltészet számos termékéből bemutatunk egy párt izelítőűl *Ungi lakodalom* czím alatt 1675-ben egy maccaroni vers jelent meg, mely latin-magyar nyelven enyelgő satyrával meséli el a kuruczok erősödését és furcsa gazdálkodását, a labanczok levetkőztetését.

Foemininus sexus könnyű öltözetben
Másként vulgo dicto: egy-egy tatáringben
Stabant lacrymantes mint az ludak rendben
Sok károkat vallván gyémántban és gyöngyben

A kuruczok ugyanis meglepték az ungi lakodalmasokat, kegyetlen és durva tréfát űztek velök s egyúttal kifosztották őket. Szilaj gúny és csúfolódás van a *Csinom Palkó, Csinom Jankó* kezdetű versben, mely a németről, a labanczról, a horvátról mond el sok rosszat, hogy végűl a kurucz bátorságát, vitézségét magasztalja. A verselőnek darúlábú, szarkaorrú, görbe hátú a nyomorúlt német, kinek toldott-foldott, tetves-redves minden portékája, korog-morog üres hasa, tátva-nyitva szája s bár majd eldűl a dióverőpózna, mégis a magyarok vesztére tör s így foly tovább a hosszú vers, mely épen nem tesz jó benyomást az olvasóra. Bár van szellem a verselőben, nem tud a gúny igaz hangján önérzettel és méltósággal szólani. De van e versben egy kedves, népies, vidám részecske, melyet úgylátszik megtoldva, külön is énekeltek:

Patyolatos a kurucz,
Gyöngy a felesége;
Hetes vászon a hajdú —
Köd a felesége . . . .
  Szántó-vető parasztember
  Szántó-vető parasztember —
  Szép a felesége.
  Szép a felesége.

Sárga lábú kis kakas
Kiugrott a gyöpre;
Patyolatos töröknek
Gyöngy a felesége . . .
  Kopasz fejű vén basának,
  Kopasz fejű vén basának
  Száz a felesége,
  Száz a felesége.

Ismeretes, hogy a labanczok is megpróbálkoztak a gúny fegyverével, ilyen volt az, melyet Tököli ellen írtak s *Hallottad-é hírét az új királynak* sorral kezdődik. Az

ismeretlen szerző, de búzgó királypárti szereti a középrímeket és erős szavakat használ a merész kurucz ellen:

Törökkel béllelt te nyúzó — fosztó,
Pártütő, prédáló, lator, kóborló,
Országrontó — és vérontó. békességbontó,
Te Thököly, papherélő. hazánkpusztitó.

Maga hát esztelen és istentelen,
Kardot vont az maga nemzete ellen;
Királyt üldöz — pogányt küldöz, maga is jelen,
Vélek mégyen, — hogy kárt tégyen ez a kegyetlen.

Az ujjászülött nemzeti eszmének korszakában rím- és ütemjáték lesz a verselés. Ritka mesterséget fejtenek ki a poéták a versek csengésében, bongásában, minél kevesebb az eszméjök, fogyatékos a gondolatjok, annál erősebb, zeneibb a formájok.

A sok kuruczdalra a labanczok is próbáltak egy-egy dallal felelni, ilyen volt a *Szepessy Pál bújdosó vezérről* (1672.) kit nagy pipájú és kevés dohányú Pálnak csúfol és a labancz énekes a bújdosó ajkára téve mondja:

Parancsolatját régi atyánknak
Megszegtem vala az Calvinusnak:
Hogy megmarjam véghazáját az pápistáknak,
Levágatnám,
Elfogyatnám,
Népét azoknak.

Úgylátszik, nagyon elterjedt gúnyos vers volt a *Nyalka kurucz* czímű ének, melynek több változata maradt fen. Élénk, egyöntetű és szabályos menete, könnyed verselése nagyon tetszhetett. Hihetőleg Dunántúl készült:

Hol vagy te most nyalka kurucz,
Ki oly voltál, mint egy szép strucz?
Már hazádba sohasem jutsz —

Ez világbúl is majd kifutsz . . .
Nyalka kurucz!
Nyalka kurucz!

A világhoz szabott ének (1675) az ország visszás állapotját akarja egy furcsa versben megénekelni, mikor nagy szorgalommal tizennégy versszakban állítja elénk a felfordúlt világot, hogy egér vadmacskát fog, galamb ölyvet kerget, ürge fog rákokat, czinege sast mellyeszt, kappan görényt eszik, bárány farkast emészt, szúnyog zúgásától teve szenved nyögést. Úgylátszik, mondja Thaly e versről, a terjedő kuruczsággal mindinkább izmosodó néphatalom túlkapásai ellen irányúlt.

A szerelem, az ifjúság is kedvencz tárgyai voltak a kor költőinek. A reactió második felében mindig erősebben jelentkezik az érzékiség, az érzéki szerelem, a gyönyör vágya; természetesen számos hivatott és hivatlan verselő foglalkozik velök. Némelyik igazán kedves, meleg és benső tud lenni, másik gyönyörű költői képpel, bájosan kifejezett érzéssel köt le bennünket. Mily gyönyörűen szólal meg például 1660-ban Szebenben a *Cantio de Amore* szerzője:

Mennyi csillag van az égen széjjel éjszakán:
Annyi jókkal áldjon isten, szép piros rózsám!
Mennyi fövény vagyon széjjel tengernek partján:
Annyi jókkal áldjon isten, gyöngyörű rózsám!

Hangos szavú fülemile kedves szólását,
Szép kertemben cziprusfámon hangicsálását,
Nem kivánom — csak óhajtom nyelved szólását,
Láthatnám szép ajakidnak rám mosolygását!

Többnyire az elhagyott kedves után fájó szív nyögései e költemények; bizonyosan jóval számosabban lehettek, de talán nem tartották érdemeseknek az eltevésre vagy épen a sok éneklés, használat folytán kallódtak el.

Van egy pár igazán megható, mikor például a költő szépen mondja:

Látom a tavasznak mindenek örűlnek,
Gyenge violákból koszorúkat kötnek:
De az én bánatim mind csak öregbűlnek,
Mert nehéz gyötrelmek szivemen nem szünnek.

Zengedez az erdő sok szép énekszókkal,
Tündöklik a mező sok szép virágokkal,
De én szegény fejem csak búval, bánattal,
Világbúl kimulok iszonyú kinokkal.

Találkozunk azonban erősen érzéki versekkel, pajkos szerelmi kötekedéssel, dévaj kópéságokkal, melyek tele vannak csúfolással, a szép nem enyelgő satyrájával. A *Megunt engem az én uram* (Debreczen 1688.) kezdetű versben az asszony maga énekli meg örömét a deákkal való szerelmeskedésén, úgy látszik, már akkor híresek voltak a debreczeni deákok, azért mondja az asszony, hogy nem adna egy deákot hatvan katonáért, hisz:

A szép asszony ugyan vígad, ha deákot láthat,
Annál inkább ha ő véle kedvére mulathat,
Mert gyönyörű szép csókokat orczája ott kaphat,
És patyolathoz hasonló testet tapogathat.

Áldott bizony az a magzat ki deákra talál:
Mert szerelem az deáknál ugyan parázson áll;
Ha szép nyelvet kiván: aztat csak deáknál talál,
Az hol bátor szív kölletik: ott mindenkor megáll.

A másik asszony meg egy fertály órára híja meg kedvesét, mert «nincs ura itthon, elment nagymessze, tudom, mikor lesz hazajövése, csak tegnap ment el, nem köll félnie».

Hogyha kivánod, majd hegedűlök,
Avagy cziterát vervén örűlök,
Lantot pöndítek, öledben űlök,
Gyönge orczádra szép csókot tészek.

Nem kerüli ki a gúnyt a részeges asszony, a veszekedő kardos teremtés, jó ízű tréfás gúny kisért másokat is s a ki csak a kapúfélfától vett bucsút, ezt kivánták neki:

Záporesső vezesse,
A forgószél kergesse;
Minden lova rugjon fel,
A rúd szege húlljon el,
Repedjen a gyeplőszíj,
Pinczetokja folyjon ki!

Az egyik vidék szintén csúfolta a másikat pl.:

Dunántúl a magyar iszik klázlibul.
Megeszi a roszprádlit czintálbul,
Dunántúl: klázlibul, czintálbul.

Tiszántúl a magyar iszik kancsóbul,
Eszik, fa-, cseréptálbul vagy bográcsbul;
Tiszántúl: kancsóbul, bográcsbul.

Dicsekszik is vele, hogy Tököli sem tudott jobban magyarul, mint a tiszavidéki ember, végül bocsánatot kér a tréfáért és ezt kiáltja: Éljen a sok dunaföldi magyar úr!

A XVII. század második felének sok verse láttára Arany László azt hiszi, hogy «sajátságos jellemvonás népünknél, hogy a bajban és bánatban költeménybe önti panaszait az is, a ki talán soha sem írt volna verset». Valóban a bujdosók tele vannak verssel. Bánatuk dalra fakasztja őket. A kiket börtönbe vetnek, a kik az akasztófát rettegik, a térdig vasban szenvedő rab, a földönfutó betyár, a szökött katona mind dallal vigasztalja magát, barátait, ismerőseit. Arany László nézetében sok igaz van s inkább csak azért hoztuk fel, mert egy régi állítást tolmácsol. A tévedés csak abban rejlik, hogy e sajátságot népünknek tulajdonítja, a mi általános emberi tulajdonság és nem tudja, hogy e sajátság leginkább az

újjászülött nemzeti eszme idején a tulajdonunk. Az új eszme és a harcz korszakában nehezen megy a verselés. Ilyenkor jobbadán csak a hivatottak és a merészebbek verselnek. Senki sem szereti a fűzfaverseket. De a mint a nemzeti lassankint legyőzi az új eszmét vagy részben magába olvasztja, a világ minden művelt népénél terjed a könnyű dalocskák, bánatos alagyák szerzése. Bár a nagy közönség kényelme szereti a pongyolább előadást, a könnyen gördülő prózát, mégis sok verselő akad, csak hogy ezek sem szoktak nehéz feladatokkal küzdeni, hanem főleg szerelmi, érzéki vagy más töprengéseiket öntik ki meleg dalokba, elegiákba. Napjainkban is sok az elég ügyes dalszerző, holott annyira szeretjük a prózát, hogy kevesen tudnak elolvasni nagyobb verses munkát. Irtóznak a hosszabb lyrai költeménytől is.

E magyarázat után érthető lesz az a föltevés is, hogy csak a fölkelések idején támad fel a nemzeti lelkesedés, a hév, a remény és a költői ihlet. Valóban a nyomás ellennyomást kelt, támadás idején kitör belőlünk a panasz, csakhogy a hangra nézve minden a támadás idejétől függ. Például a szatmári kiegyezés után nem sokára beköszöntött az új eszme, mikor a verselés más irányt vesz, mikor nem szeretjük a régi nemzetit, ezer kifogásunk van a nemzeti eszme minden eleme ellen. A reactió első felében, a harcz korában, legszenvedélyesebb a nemzeti költészet, ekkor nyilatkozik igazán erőteljes, férfias hangon. Ezt láttuk században kban a negyvenes évektől a hetvenes évekig. Ha ma forogna veszélyben nemzetiségünk és hazánk, nem igen tudnánk a lefolyt időszak férfias hangján szólani; hanem hazafias költeményeink nagy része a Tököly-Rákóczi-korszak siránkozó és erélytelen szavait pengetné vagy pedig ízetlen és durva álpáthos lenne. A legnagyobb nyomás sem ébreszthetné fel Petőfi hatalmas hangját.

AZ ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZET.

A kor elbeszélő költészete rendkivűl gazdag. Ez volt a régi magyar irodalom fénykora. Két oly nevet mutathat, mint Zrínyié és Gyöngyösié: közülök az elsőt napjainkban is csodáljuk, a másodikat pedig saját korában és jó sokáig ünnepelték, nevét mély tisztelettel említették.

Zrínyi Miklós a harcz korszakának napjaiban írt. Csakhogy már ekkor nálunk is végső győzelmeit aratta a nemzeti eszme és nagyon meghátrált vagy beléolvadt az új. Pár évtized múlva pedig általános lett az ujjászülött nemzeti eszme, mely nem barátja a fenségesnek, a nagyszerűnek, a hősinek s bármennyire becsűlte a nagy magyar államférfiút, a híres törökverőt, nem tudta élvezettel olvasni nyers, fenséges és zord époszát, a Zrinyiászt.

Az ujjászülött nemzeti eszme hajnalán lépett föl Gyöngyösi István. Müvei korán tetszettek. A kor embere mindjárt megértette, hogy az ő poétája. Müveiből hiányzottak a fenséges harczok, a nagy alakok, a félisteni hősök, hanem voltak mindennapi emberek, közönséges emberek, a kik örűltek és bánkódtak, gyönyörködtek és szenvedtek, csak úgy, mint mi szoktunk. Ezért lett Gyöngyösi népszerű költő. Együtt haladt a vele rokonszenvező nemzedékkel. Zrínyi müvének megjelentével nemsokára az a nemzedék is letűnt, mely gyönyörűséget talált epo-

szában; míg Gyöngyösi alkotását a XVIII. század számos fia, a kiket még nem ért az új szellem, élvezettel olvasta. Ez mindig nagy szerencséje a költőnek. Arany János is a nemzeti eszme hajnalán, a két eszme titáni harczában lépett föl s a jövő nemzedék még érezte e harczot, azért támogatta a költőt. Zrínyi nem volt ily szerencsés, ez a magyarázata, hogy csakhamar elfeledték s az ébredő nemzeti eszmének kelle őt a XVIII. században fölfedeznie.

Az elbeszélő költészet más formáival is találkozunk ez időszakban, némelyek folytatták a történeti verselést, melynek jobbadán a hűség az érdeme. Sok részben a történetírás segédeszközei, noha nagyon eltértek Tinóditól, a ki a hűség mellett tanítani és buzdítani akart. A mostaniaknál több a részletezés, a különféleség, a leírás, az elmélkedés, az amplificatio. Szeretnek egy-egy jelenetet, érzelmet, gondolatot kiszélesíteni. Tinódi és társai szivesen megragadtak egy fenséges képet, volt érzékök a nagyság iránt s mély erkölcsi érzékök tiszteletet kelt az olvasóban; míg e kor elbeszélői, kivált a későbbi időben, jobbára a szenvedők iránti részvétet óhajtják bennünk fölkelteni. Panaszkodnak, siránkoznak, könnyekre indítanak bennünket, de maguk is könnyeznek. Mily egész más volt az új eszmének és a harcz korszakának hangja! — *Szegedi István* (1560) mily nemes önérzettel szól az istenhez: «Ideje leszen már neked is, úristen, mi rajtunk könyörülni. Sárok vagyunk, uram, veled nem pörölhetünk. De ne engedd, hogy a kegyetlen török elpusztítson bennünket. Fordítsd haragodat már a pogány nemzetre, kik nem hisznek tebenned; hadd ismerjék meg örök veszedelmökre a Jézus Krisztust.» — Egy másik a zsoltár sorait így írja körül: «Ha nem kímélsz, sőt fogytig a földhöz versz bennünket, mit fognak mondani rólad a pogányok? Hallgathatod azután a sok nagy káromlást;

nem tudtad oltalmazni népedet. Nem mondják-e majd a hitetlenek: vajjon hova lett most a mi istenünk? Reménységünkért kicsúfolnak, hitünkért megpökdösnek minket.»

Van néhány balladaszerű költeményünk e korból, melyek az ujjászülött nemzeti eszme korában jobbadán lyrai szóbőségben szenvednek, kiszélesednek, de aránylag szépek.

De lássuk egyenkint a kitűnőbb elbeszélőket.

A magyar nép és történet egyik legszebb alakja, a magyar faj egyik eszménye a törökverő és költő *Zrínyi Miklós*, kinek nevéről lehetne megjelölni a XVII. század közepét. Igazán kiváló, igazán nagy ember. Bírta mindazon fényes sajátságokat, melyek kiemelik és szemünkben fölmagasztalják a férfiút. Nemes és előkelő magatartása: becsületes nyíltsága és mély erkölcsi alapja hatalmas szellemmel, beható értelemmel és fényes költői phantasiával párosúlt. Honszeretet és a hazafi erős ambicziója, mely tenni s a hazának élni kívánt, finom müveltség és a tudomány, müvészet és irodalom szeretete, mindez csak emelte a csodálatot, melylyel a magyar és az idegen szeme tekintett reá. Mint gazdag főúr, mint katholikus mágnás, mint Pázmány neveltje, az akkori időben is rendkívüli gyorsasággal emelkedett. Bizalommal tekintett reá a bécsi udvar és számos méltósággal ruházta fel a király, de csakhamar érezte, hogy bár hű emberrel, mindamellett igaz és lelkes magyarral van dolga, a ki jót akar ugyan a birodalomnak is, de mindenekelőtt hazáját szereti.

Ifjúságában még erős katholikus, nem hiába a jezsuiták növendéke, később azonban kiszorúlt lelkéből a vallásos elfogúltság: mindvégig hű maradt vallásához, jámbor, vallásos lélek, de becsül és szeret minden magyart valláskülönbség nélkül. Midőn az egész nemzet két táborra oszlik, melyről bátran elmondhatni, hogy az

egyik fél katholikus, a másik protestans volt; Zrínyi ragaszkodik ugyan királyához, de sok tekintetben ingadozóvá lesz és gyűlölettel néz az udvar irántunk ellenséges tanácsosaira.

Nagy műve, melynek czímlapján az *Adriai tenger syrenájának* nevezi magát, még alighanem a buzgó katholikus ifjúnak, a jezsuiták lelkes tanítványának agyában született meg. Egy esztendőben, sőt egy télben vitte véghez munkáját, melyet a magyar nemességnek ajánlott. «*Adja isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznosan neki dedicálhassam.*» Harminczhárom éves korában jelent meg a mű Bécsben 1651-ben. Az előszóban már *Szigeti veszedelemnek* nevezi. Mint maga mondja, csak *mulatságért* írta, semmi jutalmat sem vár érette, hisz más az ő professiója vagy mestersége, *nagyobb és jobb országunk szolgálatjára.* Ő csak mulatságból, szórakozásból akar poéta lenni, nem tartja magát hivatásos költőnek, a kinek nincs másra gondja: neki ez a legutolsó. Irt, a hogy tudott, noha a mint mondja, némely helyen jobban is tudott volna, de szánta rá vesztegetni munkáját. Igazában azért nem javított müvén, mert nem ért rá. Az ország dolga foglalta le minden idejét. Jól tudja, hogy van fogyatkozás a verseiben, de hisz saepe et magnus dormitat Homerus; azért *bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbáimat.* S mivel szegénynek találja a magyar nyelvet, azért török, horvát és deák szókat kever verseibe, *a ki historiát ír, elhiszi szómat,* — de különben szebbnek is tartja az idegen kifejezések belé vegyítését.

Mikor az új éposz megjelent, csak kevesen vették észre, pedig alighanem a kor szokása szerint sok példányt osztott ki a szerző. Már előkelő és nagy neve is magára vonhatta a figyelmet. A mű becse is követelhette ezt.

A magyar elbeszélő költészet alkotásai Zrínyi ko-

ráig legtöbbnyire nélkülözték a művész teremtő erejét, vagy fordítások, vagy gyarló és gyönge históriák, melyekből hiányzik a költő lelke. A verselők sem tudnak szerkeszteni, tárgyukat költőileg átalakítani, száraz és unalmas recitálók. És most egy igazi költő lépett föl, a ki csak véletlenül teljesítette ezt a küldetését. — Fájdalom, irodalmunk roppant veszteségére, csak egyetlen elbeszélést alkotott. Ez azonban igazi mesterre vallott.

Conceptiója kiválóan szép. Tehetségre vall, hogy a kis Szigetvár védelmét oly nagyszerűvé tudta tenni, hogy egy éposz tárgyává lehetett. Tagadhatatlan, hogy nem nagyszerű magában véve. Tasso *Gerusalemme liberata*-ja sokkal fenségesebb, Virgil *Aeneise* általános nemzeti érdekű, Homeros *Iliasa*, a naiv éposz e remeke, az egész görög népet foglalkoztatja, míg a Zrínyiász csak kevés magyar küzdelme a hatalmas török óriási serege ellen. Az egész inkább martyrhalál, mint nemzeti actió, Zrínyi halálát kívánja az egek ura, hogy megbékéljen, hogy kiengesztelődjék a magyarokkal, a kik *«a szép keresztyén hitet lábok alá nyomták, gyönyörködnek különb-különb vallásoknak . . . Nem szégyenlik istenöket elárulni.»* A költő megfordítja a protestansok támadását, hogy a katholikusok a bálványimádók, épen úgy találja, hogy a protestáns vallás felkarolása által lett a magyar bálványimádó, a katholikus ember szól belőle akkor is, mikor azt mondja a magyarokról, hogy *«jóságos cselekedetnek nincs keleti, sem öreg embernek nincsen tiszteleti.»* A reform korszakában, melynek kifejezése a protestantismus, letűnik a tekintély, az öreg ember tisztelete, az öregek nézeteinek elismerese, míg a katholicismus conservativ iránya mellett e tisztelet, ez az elismerés sokkal nyomatékosabb.

Zrínyi is Virgil és Tasso mintájára kezdi költeményét. Elül az invocatió jár. Ő, *ki azelőtt ifju elmével, játszott szerelemnek édes versével,* most *fegyvert és vitézt énekel,*

segítségűl híja a múzsát, a boldogságos szűz anyát, *aki nem rothadó zöld laurusból viseli koszorúját*, adjon *pennájának* erőt, hogy méltóan énekelhesse meg hősét, a ki *soha meg nem halhat, hanem örökké él.*

Azután kezdődik az elbeszélés.

A nagy mindenható *egy szemfordulásból* megnézi a világot s a magyarokon akad meg a szeme, látja bűneiket és elhatározza, hogy megbünteti őket. Hosszú isteni szózata szintén felhozakodik azzal a nálunk népszerű képpel, a zsidó és magyar nép Kánaánba és Pannoniába hozatalának képével, melyet több költő és számos egyházi szónok emlegetett, úgy, hogy alighanem a templomi beszédek közhelyévé lett.

A magyarok gonoszságán felháborodott isten Michael arkangyalát a pokolba küldi, hogy szabadítsa ki Alectót, a leggonoszabb fúriát, a ki Szuliman zultán szivét szállja meg s *nevelje magyarokra ő haragos mérgét.* Mielőtt útra kelne, könyörög az istennek, az ég ura azonban nem hallgatja meg s így távozik, hogy végrehajtsa küldetését. Alecto, hogy hamarább elhitesse és meg ne ijeszsze Szulimant, atyjának, Szelimnek alakját ölti fel és így ingerli a zultánt a magyarok ellen. Ez rögtön csauszokat küld szét egész birodalmába, fegyverre szólítja minden katonáját és Drinápolyba rendeli őket. A költő bemutatja a török sereg vezéreit, köztük Delimant, a tatár khán fiát, a ki szerette a szép Kumillát, a zultán leányat, de míg messze járt, azalatt Rustán bég vette el. Most azért *nyughatatlan bánattal áll vagy űl, untalan szegénynek szeme keservvel fűl.* Zrínyi már itt jelezi a bonyodalom egyik forrását, a két vezér versengését, midőn megszólítja Rustánt: *Őrizd, Rustán vezér, jól ettől magadat, mert mint dühös farkas lesi halálodat.*

A szerecsen hadak vezére Amirassen, a kinek Karabul nevű lovát is bemutatja, mely *Arábiában széltől*

fogantatott egy híres kanczában. Ezután három főkapitány következik: Az okos Olindus, kinek nevét Tassótól kölcsönözte, a szép Hamviván és a kegyetlen Demir khán, a birodalom legerősebb embere, *mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott, ököllel agyonvert egy nagy elefántot.* A szerecsen haddal jött Alderán, a bűvész, Demir khán bátyja. Ezután jönnek az egyptomi mamelukok, a cserkeszek, a *hadverő* Aigas basával és más népek. *Mint eget a felhő, ellepte a földet a sok roppant sereg és idegen nemzet.*

Ezalatt Arszlán bég, budai fővezér, a ki levélben hítta fel urát a háborúra, oktalan elhamarkodással megszállja Palotát, de visszaveri a magyar Túri György. Ez a kis igazi történet ide beszúrva a török hadak bemutatása és Szuliman megindulása közé, úgy látszik, legalább is fölösleges. Nincs igazi czélja. Megállítja a dolgok menetét, anélkül, hogy szükség volna reá. A háboru már el van határozva, a zultán dühe *eszeveszettségig* fokozva: hacsak a magyarok vitézségét és a török vezér ügyetlenségét nem akarta feltűntetni a költő, a mire épen nem volt szükség. Legfölebb azzal lehetne indokolni, hogy az egész harmadik ének érdekes tartalmának, a siklósi kalandnak létrejöttére szolgált alkalmúl: mert Arszlán elveszti állását, helyébe Musztafa boszniai basa jut, ezét pedig Mehmet foglalja el, a ki Siklós alatt megállapodik és rosszúl jár. De ez csak nem lehet indok?

A török megindulása, a zultán bemutatása hatalmas kép, melyet Pertev Gyula alá küldése és a vár megvétele követ. Míg a szultán azon tanakodik, Egert vagy Szegedet szállja-e meg, a költő a szigeti kapitányt mutatja be nekünk, a ki szép imájában hazájáért esedezik és felajánlja életét. Háromszor hajlott feléje a feszület, isteni szózat felelt ajánlatára és elfogadta áldozatát.

Az egész harmadik ének és a negyediknek a fele

a szép siklósi kalanddal foglalkozik. Ez az epizód legszebb gyöngye a Zrínyiásznak, mely compositió tekintetében is kiválóan indokolt, mesterileg magyarázza a hős Zrínyi jellemét, vakmerő bátorságát, szemes körültekintését, rettenetes hírét, nevét, nemes és lovagias gondolkozását s kedves idylli képet ad a török ifjú énekében.

Azonban a gyors hír szárnyára fölkele, mondja a költő híre ment Zrínyi hős tettének, a zultán összehíja vezéreit. Kadileskernek, a ki *főpap és érsek vala hitökben*, a sasoknak osztani ezer juhot adat, ez azonban rosszat olvas ki egy szörnyű sas megjelenéséből és óva inti a fővezért Szigetvárától. A helyzeten azonban nem lehet változtatni. Sziget alá kelle mennie, pedig a költő szerint mily nagy volt a törökök rettegése, a *két fene ló* éjjeli száguldásának története is mutatja. Az innen támadt lármára sokan azt hiszik, hogy Zrínyi támadta meg a tábort és oly zendülés keletkezik, hogy háromezer török életébe kerül. — Az egész jelenet azonban nagyon valószínűtlen, kisebb hadtesteknél könnyen megeshetik ily rémület, míg akkora hadseregnél, minő a török volt, minden lépten-nyomon előfordúlt egy-két ló kiszabadulása és körülnyargalása a nélkűl, hogy ebből valami csodálatos félreértés támadhasson. — Mindenesetre másképp kellett volna indokolni a költőnek.

Zrínyi azonban még nem bántja a törököt, hanem csak készűl ellene. A költő bemutatja a keresztyén had hőseit, köztük Farkasicsot, Deli Videt és másokat, majd fiát küldi egy szép levéllel a *magyarországi királyhoz*.

Nemsokára megérkeznek Szuliman követei, a kik felkérik Szigetvárát. Khalil bég, az udvarias, ravasz diplomata szép szavakat intéz a magyar vezérhez, hízeleg neki, csodálja vitézségét, politikai korrajzot fest ki, inti, hogy ne bízzék a németben, *ki tégedet a föld alatt kíván lenni. Ki nem ismerheti német barátságát? Leg-*

inkább magyarhoz gonosz akaratját? Hogy gyűlöli német a magyar katonát, ha akarod, adok neked ezer példát. Különben a német *rákháton* hozott segítsége sem használ a magyaroknak, mert akkorra már mind elvesznek. Zrínyi nemes büszkeséggel válaszolt és elutasította a követet. Mire Demirhám és a magyar őrség tüzes szavakat hallatott.

Szuliman tehát megindítja seregét Harsánytól; előre küldi Ozman pasát, a kit azonban Zrínyi megver Almás patakánál. E csatában Deli Vid elejti Hamvivánt és mentorát Kambert. Azalatt megérkezik hadával Szuliman, Sziget alatt táborba száll, Zrínyi kicsap. E győzelmes kirontás alkalmával találkozik Demirhám Deli Viddal s mivel az éj megszakasztja harczukat, megfogadják egymásnak, hogy folytatják a párbajt. *Ne féltsd Deli Vida mástól életedet, mert hozok tenéked császártól levelet, Demirhám csak maga leszen ellenséged* ... *Azután egymástól elválának, mint két erdei kegyetlen fenebikák, kik szarvakkál egymásnak nem árthattanak.*

Érdekes a török haditanács rajza, melyben Delimán és Demirhám a tábor körülzárolása ellen tiltakoznak, Rustem szavai után Delimán ugrik talpra: *Legjobb lesz, bújjunk el, vessük el kardunkat, hagyjuk veszni hírünket, vegyünk kapát vitéz kezeinkbe.* Különböző véleményöket jellemző drámai nyelven mondják el egymásnak, majd meg Delimán a császárhoz megy engedélyt kérni, hogy megvívhasson Zrínyivel. De mivel a szultán a vár ágyúzását rendelte el, el akarja halasztatni a párbajt.

Most Juranics és Radivoj vajdák kevésbbé helyes levélszállítása következik, melyet Sziget első ostroma követ. Ebben fordúl elő amaz antik époszba vagy népmesébe való történet, mely Delimánnak Szigetben rekedését adja elő.

A tizenegyedik ének tele van bonyodalommal; a

boszús Delimán megöli Rustánt s ezért, mikor büntetni akarják, visszavonúl mint Achilles. Majd Deli Vid és Demirhám folytatják párbajukat, de zavar támad, összecsap a két sereg és Vid eltünik. Zrínyi szerető szive pedig aggódik miatta.

A következő ének Delimán és Kumilla szerelmének epizódja. A Cupido és Mars ízetlen allegóriájával kezdődik a szép mese, melyet megront a vége, midőn Kumillát megöli a mérges sárkánynak Delimán szomakjába csöppent vére. Az elkeseredett tatár hős azután borzasztó dolgokat művel, halomra öldösi a törököt és tatárt, meztelen a fákat tövéből rángatja, nem kiált, de ordít oroszlán módjára, majd a keresztények ellen fordúl irtózatos dühe

A tizenharmadik énekben Deli Vid felesége indúl a török táborba férjét keresni. Tüzes, harczias menyecske, a ki mindjárt megöl egy szerecsent, majd meglátja Vidot és kivágják magukat a törökök sorából. A híres Karabul azután szerencsésen hazaviszi őket. Szuliman azalatt dühöng haragjában, hogy nem tudja bevenni a várat s már vissza akar térni, mikor a postagalamb levele utján megtudja a várbeliek ínségét s ekkor nagy ostromot parancsol, melyen Alderán is közreműködik a rossz szellemekkel. A harczban Deli Vid levágja Demirhámot, azonban maga is áldozatúl esik.

Az utolsó énekben *a bán végső óráját közelgetni látja*, azért összehíja kis seregét s a végső küzdelemre bátorítja. *Zrínyi pedig megyen a gazdag tárházba, minden drágaságot ő rak egy rakásba* és meggyújtja: maga azonban legdíszesebb öltözetét veszi magára. *két arany pereczet választa azután ... egy kócsagtollat is szegeze sisakján, száz aranyat kétfelé tett dolmányában.* Így készűl kitörni az ellenségre. Az ég ura is megszánja hős magyarjait és Gábor angyalt küldi le légiójával segitsé-

gökre. *Igy monda, de nem nyelvvel és nem szózattal, hanem tündöklő isteni akarattal.* S mikor Gábriel serege repül, mindenütt fénylik az ég, a szivárvány megnyitja kapuját, a tejes út kiczifrázza magát, a gönczöl szekere viszi a sok fegyvert. a vén Herkules pedig fohászkodik, hogy nem mehet velök, mert neki strázsát kell nagy botjával állania az égnek. Mikor a földre ért. legelőször is az imádkozó Zrínyi *eleibe tűnék, egy szép pálmaágat koszorúval együtt magasan föltartott,* melyeket Zrínyinek hozott. Mikor pedig meglátja Alderán ördögeit, elkergeti őket, kik azután *mint forgó szél keveregnek égben, keservesen üvöltnek sötét felhőkben* s magukkal ragadják Alderánt is, *testestűl-lelkestűl lőn az ő prédájuk.* A szigeti hős pedig kitör ötszáz vitézével, *gázol rettenetesűl vértóban, vérkataraktákat indít meg pogányban,* leveri Delimánt, majd zultán Szulimánt, míg *janicsár golyóbis* le nem teríti őt is. *Angyali légió ott azonnal leszáll, dícsérik az istent hangos muzsikával, Gabriel bán lelkét két tized magával, földrűl fölemeli gyönyörű szárnyával.*

Ez a költemény tartalmának rövid kivonata.

A mellékeseményekről Toldy megjegyezte, hogy lazábbúl függnek össze a mesével, hogy a négy közűl egy sem nyúl be az egésznek szervezetébe akár gátlólag, akár előmozdítólag, szereznek azonban változatosságot, adnak korképet, kibővítik ismereteinket, jobban belátunk a jellemekbe. A szerkezet elismerést csal ajkainkra. Az egésznek menete, fejlődése, emelkedése és leszállása van, mint egy igazi müvésztől várhatni. Zrínyi mint egy kitűnő hadvezér tudja beosztani, elhelyezni az egyes részleteket, nem száraz históriai egymásutánnal úntatja olvasóját, hanem a müvész érzékével tudja mit és hogyan kell előadni.

Kortársaihoz hasonlítva, messze túlhaladja őket.

Báró Liszti vagy Gyöngyösi gyarló kontárok a conceptió és compositió tekintetéből hozzája képest.

És mégis épen az ő conceptiója volt idegen a XVII. század második felének szellemétől. Az ország legnagyobb része vérzett a protestáns üldözésektől, városok, faluk feldúlva, lakóiktól megfosztva állottak a felekezeti harcz miatt. Az ujjászülött nemzeti szellem csakhamar nem akarta elhinni, hogy az isten haragja a szegény meggyötrött protestánsok miatt sújtja a magyar nemzetet, hisz ők mindenfelé háttérbe szorúltak, sokan hazátlanúl nyomorogtak, mások török földre menekűltek. Jeles magyar hazafiak, a kik szerették hazájukat és műveltebbek valának, érezték, hogy a török mellett Bécs is nagy ellenségünk, a ki terjeszti, erőszakos eszközökkel terjeszteti a katholikus vallást, mely népszerűbb lehetett a század első tizedeiben, de a második felében kevésbbé volt az. Ők már azt hitték, hogy mindkét vallás szépen megélhet egymás mellett és kezet fogva kell harczolniok a gyűlölt «német sógor» és a «kutya török» ellen.

Különösen a protestáns írók müveiben találkozunk a vallási türelem számos formáival. Ha bántják is a katholikusokat, csak megtorlásból teszik. Azt hirdetik, hogy a katholikus ember is üdvözűlhet, saját vallása boldogíthatja, csak becsületes ember, az isten szive szerinti ember legyen. E türelem azonban még nem a gondolkodó magasztos türelme, a ki meg van győződve az emberi tudás gyarlóságáról, ismereteink viszonyosságáról; hanem egy alsóbb fokú, de azért mégis nagyon nemes indok a forrása: a haza és nemzet eszméje. A nemzeti öntudat szólaltatja meg a derék protestánsokat és mondatja velök, hogy e nyomorú szegény hazának, e magyar hazának magyar gyermekei vagyunk; ne bántsuk és ne üldözzük egymást. Napjainkban az egyéni szabadság és akarat tisztelete követeli ezt a türelmet, a szabadság

merész tanának boldogító consequentiája ez; Zrínyi kora még nem emelkedett idáig: de megtörte a katholikus orthodoxia türelmetlenségének jegét s kezdette becsűlni embertársát, ha másért nem, csak azért, mert magyar. Továbbá az ujjászülött nemzeti eszme egy kissé már beolvasztotta magába a protestánsokat. Ők is magyaroknak érezték és érezhették magukat. A kálvinisták magyar vallásnak nevezték az övéket. Igaz, hogy még sokáig vitáztak velök a katholikusok, hisz még a XVIII. század végén is némelyek, mint Szeitz Leo, csak a katholikust tekinték igaz magyarnak: de már Zrínyi későbbi éveiben jelentkezett az ellenkező felfogás, a mi azonban ellenkezett a költő müvének tendentiájával.

Talán más sikert arathatott volna egy magyar költői tehetség, ha a század elején a katholikus szellem fényes hódítása idején írja meg e költeményt, mikor mindenki szent tisztelettel fordúlt a réginek, a fegyelem és rend legelső képviselőjének, a katholicismusnak hódítása felé. Most azonban, az ujjászűlött nemzeti szellem előestéjén, nem tetszhetett a magyarnak e merészen gondolt költemény alapeszméje.

Talán a tárgy megválasztása sem volt szerencsés. Nagyon új volt. Még száz éve sem múlt el Zrínyi hősi halálának és a költő egészen a naiv éposz mintájára rajzolta hősét és történetét. Kisebb volt már a század hiszékenysége, erősebb mint hogy szivesen fogadjon ily epikus történetet, melyben a hős vértanúhalálát ajánlja fel az egek urának a magyar nemzet megváltására. Tudták, hogy a török hódítani akart, roppant seregével birodalmát kívánta messzebb terjeszteni, ezért jött Magyarországba, itt ostromolta Szigetvárát, hol azonban az öreg zultán elhúnyt. Ismerték nagyon közelről ezt az egyszerű, bár kegyetlen történetet, hiányzott tehát a mondai elem,

a regeszerű háttér, a szép és naiv mese, melynek van epikus hitele.

Azután maga a történet is szomorú czáfolata volt a Zrinyiász alapeszméjének, mely végre is nem egyéb, mint az isten kegyelmének Zrínyi és a magyarok felé fordulása, melyet martyromságával érdemel ki, s mindamellett száz év múlva is borzasztó dolgokat müvelt a török és tatár, hisz épen a XVII. század hatodik tizedében, néhány évvel a Zrinyiász megjelenése után sújtotta Erdélyt és hazánkat a borzasztó tatárdúlás.

Különben Zrínyi nem volt kis tehetség, mint a conceptió és szerkezet mutatta; de mutatja többi inventiója is. Ilyen a csodálatos alkalmazása. Itt ugyan több helyen kevésbbé eredeti. Mint általában, szerette Homért, Virgilt és Tassót utánozni; e kiírás és elsajátítás daczára még sok marad a Zrinyiászban, a mi a szerző nevét magasztalja. Majd minden kritikus megrótta Tassónál a keresztény és pogány mythologia összezavarását, ugyanazt tevék nálunk Zrinyi kritikusai. A múzsáknak, Marsnak, az úr istennek, Krisztusnak, az isten anyjának, Alecto furiának, Mihály arkangyalnak, Pan istennek, Plutónak és Szerapisznak, Belzebúb, Harbad, Lucifer, Styx, Lethe, Cocytus, Briareus, Tantalus, Atreus, Lykaon, Diomedes, Therodaman, Buziris, Procrustes, Astragora, Mezentius, Phalaris, Geryon stb. stb. keresztény és pogány mythologiai neveknek egy költeményben szerepelése épen nincs helyén. Talán a vallás gyengülésének korszakába esik az ily dolgok büntetlen összevegyítése. A költő szükségből fordúl ugyan hozzájuk, de már az, hogy ily eszközökkel mert élni, nem a hitélet igaz lángolásának idejét jelenti. Egyébiránt a keresztyén mythologiának megvan a maga ördögi része is, kizárólag ehhez fordulhatott volna, mikor Alderan bűvész gonosz mesterségét akarta előadni.

Egy kis utánlátással el lehetett volna érnie az ördög hatalmának alkalmazását a török bűvész meghívására s így megóvta volna a költő a csodálatos egyneműségét, a mi az ő korában nagy lépés lett volna előre. Mert soha sem volt annyira divatos az ízetlen mythologizálás, mint éppen a XVII. században, mikor Amor és Cupido nélkül a szerelemről, Mars nélkűl a háborúról szólani sem tudtak. Ezzel azonban se Tassó, se Zrinyi nem sokat törődött, hanem összeírta mindazon mythologiai és mondai neveket, melyekről az iskolában hallott és görög-római költőinél olvasott. Ez az eljárás hidegebbé teszi a költeményt, melynek olvasása különben számos szép helyen fel tudja melegíteni az olvasó kedélyét. A kor szerette az allegorizálást, a mi sokszor használva nagyon hideg és ízetlen, de míg a többi elbeszélőnél minden lépten előfordul, Zrínyinél azonban nem, hacsak az isteninek görög-római képviselőit nem tekintjük ily allegorikus szempontból.

Zrínyi csodálatosának egyik-másik része ellen is felhozakodhatnánk ellenvetéseinkkel; természetes azonban, hogy az ily különnemű machina, melynek részei amúgy sem illenek össze, több kifogás alá eshetik. Mégis legyen szabad egyet megemlítenünk. Alecto fúria, midőn Szelim alakjában sokáig ingerelte a zultánt a magyarok ellen, a magával hozott mérges kígyót Szuliman ágyába bocsátotta. Ez a kígyó *válláról mellére, melléről szivébe csúsz el, mindent hágy méregben; gyújtja kemény szivét s hagyja lángos tűzben, haragban hentergeni és kevélységben* ... (azután) *felugrott: Fegyvert, fegyvert: kiált, mert szinte eszeveszett Alecto miatt.* Már az boszantó hiba, hogy a legnagyobb török zultán Szelim nyugodt szemrehányására és higgadt tanácsára valamikor ily eszeveszett dühben tör ki, a helyett, hogy komolyan fontolóra venné a dolgot és komoly elhatározással indulna a ma-

gyarok ellen; de a mérges kígyónak tulajdonított szerep sehogy sem természetes. Szuliman sem ijed meg tőle, a költő sem említi, mi lett belőle a zultán testének összevissza-csúszása után. Egy mérges kígyónak ágyunkba bújása, testünkön csúszása rémes félelemmel tölt el bennünket. S ha mégis ellenkező szerepet akart neki adni a költő, egészen máskép kellett volna rajzolnia.

A conceptió mellett Zrínyi ereje még a jellemzésben is rejlett. Kiváló emberismerete és beható értelme többnyire meg tudott birkózni a jellemzés nehéz feladatával. Mivel jól ismerte, közelről látta a török világot, mivel maga is benne élt a Deli Vidok, Farkasicsok, Juranicsok és Radivojok mindennapi harczában, mivel szüntelen találkozott Delimanok- és Demirhámokhal nem követett el afféle hibákat, minőket Tassónál találunk, a ki nem ismerte pogány hőseinek külső és belső életét és a művelt olasz költő dús képzeletével rajzolta idegen világukat. Nem csoda, hogy számtalan ethnikus hibát követett el. Zrínyinél ez nem fordulhatott elő. Látjuk és érezzük, hogy igazi törökökkel és valódi magyar-horvát hősökkel van dolgunk. Ő a kor elbeszélőinek e bántó hibáját ki tudta kerülni, e sajátságát azonban nem méltányolták eléggé, a kornak nem volt elég érzéke a geographiai és néprajzi való iránt. A mire újabb költőink, újabb színpadunk annyi gondot fordít, akkor nem kívánták meg a poétától, sem a képzőművésztől, a festőtől vagy szobrásztól.

Annyi történeti érzéke azonban mégis volt a kornak, hogy aligha tetszett neki, mikor Zrínyi lehetetlenségeket hajtat vegre hőseivel. A gyermek, a nép, kivált a műveletlen ember képzelete csodálatosan tudja nagyítani hőseinek tetteit. Óriások- és törpékkel rakja tele szűk világát. Nincs érzéke a tér és idő nagyságához. Nem tudja megmérni őket. A barbár ember, ha ébren van is, álmo-

dik. Nála egybeesik az álom és az ébrenlét. Rémes csodadolgokat lát álmában, ugyanazokat látja mikor ébren van, mert belefárad a kettő megkülönböztetésébe. Neki nem mindig sikerűl azt megítélni, hogy a mit valónak tart, egyszerűen csak álmodta.

A mindennapi dolgokra nézve nálunk is megtörténhetik ily csalódás, a rendkívüliekre azonban nem, mert körülbelül megtudjuk jelölni a való határát. Ma könnyen megmérjük a legmagasabb hegyeket, a szörnyű sivatagokat, tudjuk mire képes az ember, mit művelhet az egyes ember. A XVII. század polgárai még messze voltak a mi gondolkozásunk világosságától, azonban rég elhagyták a nép gyermeki felfogását is és kivált elég helyesen tudtak itélni akkor, ha modern emberekről volt szó, a kiket vagy atyáikat maguk ismerték. Ezekről tudták, hogy távol esik tőlök a lehetetlen és a csodálatos. Már pedig több ilyen van Zrínyi e műéposzában, melyeknek koronája a vitéz Deliman Szigetvárba nyomulása, a ki mikor egyedűl áll a várban, mikor minden társa elvérzett a harczban, «*mégis az ő szive oly bátorságban van, mintha volna közép török táborban. Sem szaván, sem kezén, sem bátor személyén nem ismerni félelmet, . . . mereven jár; tiporja, gázolja, öli kegyetlen keresztyén katonát, ki áll eleiben*». S ime e borzasztó embertől «*minden fut, kerüli mint lángot*; de csakhamar Alapi Gáspár és Stipán vajda egész *fegyvervárral* megy utána, a hős tehát megfordúl, kifelé megy egy szál karddal; van a ki rálő, más tüzet és vizet hány fejére, a hős azonban sértetlenül ballag kifelé, bár sokszor visszafordúl, mert *szégyenli futását, szégyenli mutatni keresztyénnek hátát*. Győz azonban okossága és csak ballag a szégyenuton; de ime a kapu zárva, nem lehet kimenni. Deliman nem jön zavarba. Talán mint jó ugró vagy jeles akrobata, keresztül ugrik a várfalon, hisz tudjuk, hogy mint az evet,

könnyen ugrik? Ezt azonban nem teszi, talán nem illenék oly kiváló hősnek, hogy mint valami macska vesse át magát a kerítésen. Neki a kapun kell kimenni. Csakhogy *nagy vaslakat* lóg rajta s neki nincs se bárdja, se buzogánya, annál kevésbbé kalapácsa, tehát mit csinál e nagy lakattal, *mely egy lóterh vala?* Talán valami rossz kulcscsal nyitogatni próbálja? Ėpen nem. Kurtán bánik vele: Leüti az öklével. Ez aztán az isteni ököl! A kapuhoz már hozzá sem akar nyulni, *lábbal rúgá* s ez elég volt, hisz a kapu kicsiny és kinyilik előtte. Itt azonban a várárok vize fogadja, melyen szerencsésen általúszik.

Szabad volt-e ilyeneket irni a magyaroknak a XVII. században, a kiknek örökké talpon kellett állani és minden nap mérkőzni a pogány ebbel? Nem mosolygott-e minden magyar a Deliman históriáján? Igaz, hogy még a XVII. században is nagy szerepet játszott a testi erő és ügyesség, nagy volt a személyes bátorság, vakmerő a kaland; de micsodák ezek Delimanéhoz képest? Ha ősidőkben játszik a mese, ha a mondák, gyermekmesék világából van merítve az elbeszélés, máskép ütne ki az olvasó birálata; de a puska és ágyú korszakában unokáknak nem szabad mesélni ily történetet, mely helyén lehetett az Iliásban, de nem Zrínyi munkájában.

Az sem utolsó, a mivel Zrínyi Juranics és Radivoj vajdák szép barátságának rajzát elrontja. A két lelkes barát nemesen vetélkedik Zrínyi levelének a török táboron keresztűlszállításával, végre is mindketten magukra vállalják a megbizatást; megigérik, hogy pontosan teljesítik; de a mint kiérnek a török táborba, a helyett, hogy dolguk után látnának, a részeg törököket konczolgatják fel egymásután, míg végre észreveszik, hogy nem jó a szerencsével játszaniok s mikor már kijutnának a táborból, Juranics a tatárőrség kezébe kerűl, mig Radivoj az erdőbe menekült. E biztos helyéből kijön és a három ezer tatár

középcsoportjába nyilaz és már hat muzulmánt ölt meg, mikor a vezér nem sejtve honnét jön a halál, Juranicson akar bosszút állani, Radivoj oda szalad: *Engem, engem vitézek, messziről kiált, engem öljetek meg, nem az én társamat!* Az ily katonai levélhordóktól mentsen meg az ég minden hadsereget. Könnyelmű suhanczoktól talán kitelhetik az efféle kémszolgálat, de nem előkelő tisztektől, a kik meg tudják fontolni, hogy néhány török katonának orvul legyilkolása százezernyi ellenséggel szemben nem nagy szolgálat a keresztyén had győzelmére. Jellemző lehet azonban a korra, melyben a portyázó csapatok szívesen meglepték és pusztították a törököt. Béke idején is összeállott néhány szegény legény és jó pajtás, rácsaptak fektiben a törökre, levágtak egy pár alvó spahit és jancsárt s lóra kapva menekültek valamely végvárba, mielőtt az ellenség üldözőbe vehette volna őket. Aztán ki hinné el a részeg törökök rajzát? Ez annál nagyobb hiba, mert Zrínyi tudta, hogy a török a világ legmértékletesebb katonája s mégis azt mondatja Radivojjal a szultán több százernyi hadáról: *Tegnap sok itallal terhelték fejöket, most bizvást alusznak, nem ismervén minket.* Kellő vigyázattal észrevehette volna Zrínyi ennek a kalandnak helytelen voltát, észrevehette volna, hogy az olvasó épen nem gyönyörködik levélhordóinak meggondolatlan eljárásán; előkelő vitézektől megvárja küldetésök komoly teljesítését. Tetteik épen nem jogosítják fel őket Zrinyi dicséretére, a ki azt mondja róluk: *Míg a nap meg nem áll, míg a magyar nemzet karddal oltalmazza a keresztény hitet, élni fog nevetek.*

E kisebb-nagyobb hibák mellett Zrínyi mégis tud jellemezni. A keresztény tábor legelső alakja Zrínyi, mondhatni a költemény központja, legjobban van rajzolva és a legnemesebb, de talán nem a legérdekesb jellem. Jeles vezér, nagy hős, bölcs és szerető atya, nemes szívű em-

ber, buzgó keresztény, vallásos lélek, fenkölt szellem. Deli Vid az első lovagja a keresztény tábornak, a ki bátor és hős, de egyúttal hű társa és alattvalója Zrínyinek. Neje is kiváló figyelmet érdemel, a ki szerelemmel csügg férjén; nem félénk, gyáva, sem pedig szelíd félrevonuló asszony, ki csak édes otthonát, a szerelem e boldog tanyáját kedveli, hanem merész és hősies, a ki férje megmentéseért a legnagyobb veszélynek is kiteszi magát és a szerető hitves kimeríthetetlen találékonyságával harczol érette.

A török táborban nem találtak egy érdekes központot a költő kritikusai. Valóban Szulimán alakja elmosódik, háttérbe szorúl a mű eleje után és sohasem tudja felébreszteni érdekeltségünket. Ez a két főhősnek, Deliman és Demirhámnak van fentartva. Az első a tatár khán fia, büszke, bátor és vad, de egyszersmind lovagias és nemes, a ki a szultán leányának szerelmét bírja. Más jellem Demirhám, ez vad és kegyetlen, de rettenthetetlen katona, a ki épen úgy gyűlöli ellenfelét, a minő odaadó szeretettel viseltetik barátja iránt. E két jellem legjobban ki van domborítva, ezeken kívül a császár veje Rustan, Szokolovics Mehmet, a fővezér; a ravasz követ. Halul; a boszniai basa Mehmet, a ki szivesen hallgatja a török ifju édes dalát és könnyelműen kiteszi magát a veszélynek, hogy azután fia vesztén felháborodva, mint igazi hős haljon meg.

Zrínyi jellemzése azonban sokszor egyoldalú, úgy hogy ritkán adja az egész embert. Emberei alig egyebek, mint csak katonák. Szeretnénk bennök más vonásokat is látni. Szeretnők tudni, hogy élnek. mivel foglalkoznak, ha nem forgatják a kardot. — Zrínyiről tudjuk, hogy vagy csatázik, vagy imádkozik, vagy levelet ír, vagy beszédet tart és tanácskozik. E körül forog egész élete. Már Deli Vidáról kevesebbet tudunk. A többiekről

annál kevesebbet. Az éposz sincs kivéve azon szabály alól, hogy igaz, teljes, való embert rajzoljon erényekkel és hibákkal. Csak a nép mondáiban lehet tisztán angyalnak festeni az egyik részt és ördögnek a másikat. Oly művelt lélek alkotása, milyen a költő Zrínyi Miklósé volt, a művészi teremtés törvényei alá esik. Jellemei nem lehetnek csupa angyalok, sem pedig tiszta ördögök. Már pedig a keresztyén tábor két jelese: Zrínyi és Deli Vid nem mutat semmi emberi gyarlóságot. Deli Vid házi életének rajzát szivesen olvastuk volna, hisz ott volt Borbála, az egyedüli asszony Szigetben; de a török tábori kalandot kivéve, mitsem hallunk ez asszonyról. A pathos hangjai mellett jól esik olvasnunk a két török vezér vacsoráját és a török ifjú énekét Siklós alatt. Szivesen olvasnók Szigetvárában is a magyarok belső életét, különösen a szép Borbáláét. — A török császár leányának, Kumillának szerelme alkalmas tárgy lett volna oly regényes színt adni a költeménynek, melyet minden század szeretett, Zrínyi azonban elejti vagy takarékosan bánik vele, nem zsákmányolja ki. Pedig a század kiválóan ebben gyönyörködött. Az édes, boldogító és mámoros szerelem rajza elragadta volna az olvasót. Az isteninek fenséges ridegségét és elvont fagyosságát fölmelegítették volna a hősök belső világának idyli rajzai. Ezekkel pedig fukarul bánt a költő. Lám Virgil mennyi művészettel illesztette költeményébe a szerencsétlen Dido szerelmét: s noha Zrínyi annyira utánozta Virgilt és Tassót, hogy számos jelenetet és mondatot kölcsönzött müveikből, épen a vonzóbb részeket hagyta el. A szerelem nálunk is már a XVII. század második felében el kezdi foglalni azt a tért, melyen napjaink költészetében uralkodóva lett. A szerelem központja költészetünknek, különösen a regenerált nemzeti eszme költészetének. Ez az emberi élet legszebb, legbájosabb és legédesebb tulajdona. Szegény

és gazdag egyaránt élvezheti, a pór kunyhajától a várúr kastélyáig mindenkit boldogithat. Ma már jeles költői erőnek is alig adatott oly müvet teremteni, melyben nem a szerelem játszaná az első, az uralkodó szerepet. Csak kevés munkával tudunk felhozakodni a jobbak közül, melyekben nincs igazi, forró, lángoló szerelem. S ha egykor a vallás üldözte a szerelmet vagy legalább annyira körülszabta, fékezte és szabályozta megjelenését; ha a régi világ erkölcse a szülői hatalmat annyira kiterjesztette, hogy a leány szerelme alig követhette szabad akaratát: ma a tudomány rendkivül magasra emeli a szerelem jogait. A XVII. század költői hirnökei voltak az új áramlatnak s míg az egyház mennydörgött a virágénekek ellen, az uj poéták lelkes és szenvedélyes szavakkal festették a szerelem boldogságát és boldogtalanságát. Kár, hogy Zrínyi nem ismerte fel a kor irányát. vagy pedig az egyházi nevelés meg talán korai nagy politikai és katonai szereplése némi lenézéssel tekintettek erre az érzelemre, melyet az új idők egyeduralkodóvá tettek.

A XVII. század második fele nem igen volt alkalmas az oly jelenetek komoly tárgyalására, sem afféle jellemzések hangoztatására, minőket Zrínyinél találni néha. Azt mondani, hogy Demirhám vastag fákat tud kirántani, öklével elefántot ver le, vagy Deliman egy lósúlyú lakatot csap le stb. stb., szabad ugyan Ariostónak, sőt mond biz az nagyobbakat is. csakhogy finom ironia kiséri az efféle beszédet, az olvasó egyik szemével bámul rajta, a másikkal azonban mosolyog. Zrínyi mindezt a pathos komolyságával mondja és mikor ő maga sem hitte, kívánhatja-e. hogy odaálljunk a jámbor hivők és bámulók közé? Pedig mai kritikusai szemére hányják századának, hogy nem tapsolt e mesés szólamokon. Az ilyenek a már tünedező harcz korszakának és a jelentkező regenerált nemzeti eszmének csendes napjaiban

épen ellenkezőjét érik el a kivánt hatásnak, megsemmisítik az aesthetikai gyönyört és kijózanítják édes mámorából az olvasót, kihűtik keble bűvös melegét. — Zrínyi költeménye annyira ünnepies és méltóságos, hogy csak türelmes tisztelőjét nem fárasztja ki, aki legjobb akarattal fog hozzá olvasásához. Csatái, harczai kissé egyformák és néha színtelenek. Kevés színnel dolgozott. Akárhányszor szürkére festi a szürkét. Igaz ugyan, hogy sokszor használ epikus jelzőket, mint *hadverő*, *világbíró*, *világrontó* stb., melyek néha szépen hangzanak, de nem egyszer fagyosak. Vannak szép, igazán találó leirásai, melyek erőteljes és találó képét adják a tárgynak, de általában kevés helyen tudja megragadni phantasiánkat.

Mindenesetre nagy hibája rossz verselése; alexandrinjaiban gyakran hiányzik a középmetszet, gyarló a rím, pedig a század már kezdett érteni a vers művészetéhez, a jó ütem titkához. És leggyakrabban ezt szokták felhozni annak bebizonyítására, miért nem tetszett a Zrínyiász másfél századon keresztül a magyar nemzetnek. Arany János is a zord, rythmustalan külsővel s a nyelv szabados összeforgatásával hozakodik elő, mely szerinte sokhelyütt egész a magyartalanságig ment.

Véleményem szerint ez a kifogás nem magyarázza meg a költemény elfelejtését. Bármily gyönge a költő verselése, mégsem annyira gyarló, hogy egy különben jeles müvet épen miatta ignoráltak volna. Helyenként elég szépek is azok a versek. Erőteljes, férfias komolysággal gördülnek.

Való, hogy nem elég simák, lágyak, kedvesek, behizelgők; nincs bennök bűbájos rhythmus, a melodia varázsa. De későbbi verstörlejtőink pongyola puhasága, lomha lapossága, meztelen banalitása sem boszantanak Zrínyinél.

Tehát másutt kell keresnünk az elfelejtés okait. Mi

legalább másutt kerestük, s azt hiszszük, hogy megtaláltuk. Arany János azt gondolja, hogy Zrínyi megelőzte korát és nem hatott reá. Mint fentebb láttuk, mi azt hiszszük, hogy a *Zrínyiász* egy kissé elkésett. Vannak mások, a kik azt tartják, hogy népünknek a XVII. században még nem volt érzéke *«az oly magas költői tulajdonok iránt, minő az alkotás egysége, formabeli telje és kerekded volta.»* Ezeket rég megczáfolta Arany János, mikor azt mondotta, hogy *«benne van ez az emberi természet alapjában, mint a köznép meséi, mondái, balladái bizonyítják.*

Jellemző, hogy másfél század után épen a classicisták, a görög-római remekek hű követői és csodálói, a nagy művészet, a mesteri compositió igazi tisztelői fedezték föl Zrínyi eltemetett szépségeit, Ráday Gedeon és barátjai ismerték föl a költemény nagyságát. Érdekes, hogy a francziák, németek, sőt maguk az angolok is akkor fedezték föl Shakespearet. Ez nagyon természetes. Az ujjászülött nemzeti eszme nem szereti a Shakespeare-i vagy a Zrínyi-féle erőt és fenséget. Neki nem kellenek az ily nagyszerű alkotások. Az új eszme pedig elfordúlt a keresztény középkortul, gyűlölte a katholicismust s mindazt, a mi erre emlékeztet; de a mint fölébredt 1770 körűl a nemzeti eszme, kitört a két eszme harcza, ünnepelni, bámulni kezdik Shakespearet épen úgy, mint nálunk Zrínyit. Igen, mert ez az időszak megint tudott gyönyörködni a müvészet fenséges alkotásaiban, rokonszenvezni kezdett a keresztyén középkorral, s nem gyűlölte a katholikus vallást. Valóban gr. Ráday s utána Kazinczy és mások csodálták Zrínyi conceptiójának nagyszerűségét, müve szerkezetének megalkotását, jellemeinek történeti igazságát és néhány kitérést és alanyi elmélkedést kivéve, előadásának tárgyiasságát.

Nagyon lehet és nagyon kell sajnálnunk, hogy a

fényes költői tehetség megelégedett egy antik éposz megalkotásával, s nem írt vagy nem írhatott többet, nem teremthetett számos elbeszélő költeményt, melyek miatt talán nem verte volna meg annyiszor a törököt; de lehet, hogy írt volna oly hatalmas magyar elbeszélést, melyet ma már az egész művelt világ saját nyelvén olvasna s régesrégen Petőfi előtt ismerte volna a magyar nemzet irodalmát, melynek csak lovagias bátorságát, büszke nemességét s vitéz huszárjainak, délczeg leventéinek sokszor barbár hősiségét rettegte és bámulta.

Nagy epikus alkotása mellett írt Zrínyi Miklós néhány lyraiepószi költeményt. *Négy idyllt* ismerünk tőle és *A feszületre* czímű vallásos éneket, melyeket majd az érzés mélysége és ereje, majd a könnyed, kedves és érzelmes hang ajánl. A vallásos ének költészetünk e nemű legszebb darabja, mig az idyllek classicus mintára készült versek, a görög-római idyll bájos utánzatai, melyek a szerző viszonyaira vonatkozhattak. Hogy számos lyrai költeménye elveszett vagy lappang, csaknem bizonyos, hisz maga mondja a *Zrínyiász* bevezetésében, hogy *azelőtt ifjú elmével játszott szerelemnek édes versével*. Néhány úgynevezett *Epigrammája* többnyire kedves visszaemlékezés a *Zrínyiász* hőseire.

A mi Zrínyi eredetiségét illeti, Arany János alapos tanulmányában fejtegette a kérdést és szorosan összevetette a Zrínyiász első énekeit Tasso *Megszabadított Jeruzsálemével*, a többiekre nézve Greksa Kázmér folytatta a munkát. Habár itt-ott feltünően egyezik az alak, a jelenet, a gondolat vagy a kép, az egész mű eredeti felfogását, magas conceptióját, hatalmas szerkezetét, zord fenségét senki sem merte tagadni.

Mily népszerű és tisztelt ember volt Zrínyi Miklós, mennyire csodálták és szerették a széles magyar hazában, kiválóan bizonyítja az a számos vers, mely az el-

hunytat siratja. *Deömeter György* Zrínyi Péternek ajánlva *Honor posthumus* czímű füzetet adott ki huszonhárom költő versével magyar, latin, görög és német nyelven. Tübingában Kerner Gergely nyomdájában jelent meg. *Ad suos patriae accolas in communi* czím alatt Deömeter magyar versben siratja a nagy hadvezér és költő elhunytát, «kit egész Európa s ez világ csudála».

E szép szavakat senki sem mondhatta *Liszti Lászlóról*, a ki 1653-ban adta ki nagy elbeszélő költeményét *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete* czím alatt. Se a költő élete, se munkája nem érdemelte meg a kiváló dicséretet. A mit életéről tudunk, csak elszomorító. Már régen tudtuk, hogy a vérpadon végezte napjait. Ujabban Komáromy András foglalkozott vele bővebben s több érdekes adatot hozott napvilágra, melyekből sokat tanulunk; de a legtöbb olvasója előtt csodálatos maradt, hogy a költő Liszti ily szörnyű bűnök elkövetője lehetett. Azért némelyek különbséget akartak tenni a gonosztévő és a költő Liszti között; két külön személynek tulajdonították a gonosz tetteket és az erkölcsös tartalmú költeményt; e jóravaló törekvés azonban haszontalan s a mint Komáromy bebizonyította, egy személy követte el mind a két dolgot.

Liszti valószinűleg szász eredetű; Oláh Miklós esztergomi érsek rokona, Liszti Kristóf nagyszebeni polgármester volt. Ennek János fia nőűl vette Oláh testvérének Lucretia nevű leányát s neje halála után a papi pályára lépett, utóbb győri püspök és kanczellár lőn. A már főrendű Liszti-család gyorsan meggazdagodott, királyi adomány és házasság előmozdította tekintélyét, befolyását és vagyonosságát. Liszti Ferencz Erdélyben elvette Wesselényi Pál özvegyét, Gyulaffi Zsuzsannát, a kitől László fia született 1620 körűl. Liszti Ferencz korán elhunyt, özvegye azonban gondosan neveltette fiát. Hihetőleg a jezsui-

ták kezébe került. 1646-ban nőül vette a hatalmas alsó-lindvai Bánffi család egyik tagját, a fiatal Hedviget. A mi keveset ezóta róla tudunk, mind kevésbbé ajánlatos reá nézve, gyanús hírek kezdettek szárnyalni felőle, aljas bűnökkel vádolták széltire, egy fertelmes szenvedélyét orczátlan cynismussal űzte, ellenségeit és czinkostársait orgyilkos módon tette el láb alól; mindezt tudták, de alig mertek ellene támadni, mivel a gróf Liszti László elég hatalmas volt arra, hogy kijátszsza a törvényt és megrettentse ellenségeit. És mikor mindenfelől fenyegette a veszély, elül-hátúl üldözte a törvény, még akkor is meg tudta vesztegetni az ország legfőbb bíráját, Wesselényi Ferencz nádort. Szerencsére mint hamis pénzverőt elfogták Bécsben, ott már nem tudott magán segíteni s 1662-ben decz. 22-én pallos általi halálra itéltetett. «Védelmére egy szavunk sem lehet, mondja Komáromy; a gyilkos, gyujtogató, méregkeverő sorsa szánalmat soha sem fog ébreszteni, bűnei nem a korra. de kizárólag az egyénre vallanak és sem a jelen. sem a jövő világnézet nem mentheti azokat». Kritikusai azonban meg akarták érteni, hogy lehet az, hogy oly író, kinek müveit emelkedett erkölcsi érzés, vallásosság lengi át, cselekedetei egy emberi szörnyetegre vallanak. Amott istenéhez emelkedik, itt megtagadja alkotóját. A hivő félelme, a keresztény büntudata, a honfi fájdalma nemzete pusztulásán, hogy férnek össze a gyilkosság, a méregkeverés sötét bűneivel? kérdi Komáromy. Azért némelyek Liszti őrültségében, mások második feleségében, Kecskés Éva rossz személyében keresték a magyarázatot. Mindenesetre nehéz megtalálni. Talán még kevesebbet tudunk róla mint a mennyi megszerezné a szükséges tájékozódást. Ha közelebbről ismernők, talán láthatnók, hogy sülyed fokonkint, hogy tér le a becsületesség utjáról, hogy lesz közönséges gonosztevő. Annyi tény, hogy élete épen a hódító nem-

zeti eszme végső napjaira esik, mikor az erős akarat az aljas eszközöktől sem riad vissza. Az új eszme hősei rendesen idealisták, önzetlenek s borzadnak a gonosz tettektől. A harcz korszakának idején, mikor az új eszme idealistái és a nemzeti eszme realistái küzdenek egymással és önmagukban, szoktak előfordúlni a nagy bűnök és nagy visszaélések. Máskor is leszállhat az emberi élet becse és értéke; máskor is szerepel az emberi gonoszság; de különösen a harcz korszakának második felében, az ideális önzetlenség megszorúltával gyakrabban találkozunk a becstelen eszközökkel, melyeket nagy államférfiak sem vetnek meg. Az ember erőszakosabb, kegyetlenebb és önzőbb. Ritkúlnak a tiszta kezű emberek. A társadalom tiltakozik ellene, a hol utóléri, bünteti is; de legtöbbször megnyugszik benne. A hódító nemzeti eszme végső erőlködésében sokan vannak ilyenek A XVII. század első fele mintegy 1670-ig, továbbá 1800 körül, valamint századunk ötvenes, hatvanas és hetvenes éveiben önzésünk erőszakos és gonosz tettekre vetemedhetik. Az ujjászülött nemzeti eszme napjaiban lágyabb, szelidebb, enyhébb lesz az emberi szív. Ritkábban fordúl elő a hatalmasoknál a nagy erőszak, az aljas eszköz, a becstelen fegyver Az államférfiak egy kissé tisztább kezűek. Nem igen veszik igénybe a hatalmas czinkosok támogatását. Jellemünk ugyan nem erős, nem határozott, nem férfias, de elborzad az aljasságtól is. Inkább gyönge, gyáva, erélytelen és hazudozó; de nem tud, nem akar szörnyű tettekre vetemedni. Könnyen meg tudjuk szánni az áldozatot. Több bennünk a részvét. Ilyenkor egész bensőnk felborzad az oly hóhérok ellen, milyen Caprara tábornok volt. A harcz korszakában az ily dolgokat többé-kevésbbé természetesnek találjuk. Ha Bismarck némi csekélységért súlyos börtönre itélteti és hazátlanná teszi gr. Arnimot, nem ütközünk meg annyira, mintha napjainkban tenné

ezt egy hatalmas államférfiú egy tisztelt és becsűlt emberrel, kire nagyon sokan az áhitat egy nemével néztek. Ennyiben, de csak ennyiben nem mernők Komáromyval mondani, hogy gróf Liszti László «bűnei nem a korra, de kizárólag az egyénre vallanak». Az ő gonoszságát hamarább elérte volna a bűntetés a század végén, mint elérte a közepén; nem merte volna támogatni, védeni az ország nádora, ha talán Liszti képes lett volna annyi gonosz tettet egymásra halmozni.

Liszti László müveinek olvasásakor azonnal fölmerűl a kérdés: Hogy lehet ily külömbség az író jelleme és müveinek iránya között? *A Magyar Márs* a XVII. század nemzeti eszméjének erkölcsi tanait vallja, tehát egy főrendű magyar katholikus vallás-erkölcsi és hazafias nézetei vannak elmondva müveiben, míg élete mindezeknek legkiáltóbb ellentéte volt. Igaz-e tehát, hogy az író oly hasonló müvéhez mint csak két tárgy lehet? Salamon Ferencz azt hiszi, hogy «kivált az erkölcsi oldal félreismerhetetlenűl kitűnik a költő müveiből. A jellemnek e minden felett uralkodó fellegvára legkevésbbé rejtethetik el. A meggyőződés ereje vagy gyöngesége minden léptennyomon kiüti magát». Ha pedig képmutató a költő, hogy ha nem igaz érzelmekkel áll elő, fel kell ismernie a bírálónak s csak saját ügyetlenségének tulajdonítsa, ha nem tudja kimagyarázni. A mi a tehetséget illeti, abban úgy látszik mindnyájan egyetértenek, hogy olyan az író müve, a milyen az értő és képzelőtehetsége Jobb nem lehet, mint a mennyit ezek megbírnak. Csupán az erkölcsi oldal tárgya a vitának. Némelyek azt tartják, hogy felismerhetetlenűl tud szinlelni a költő, mások tagadják e képességet. Annyi tény, hogy számos költőrűl csak életének behatóbb ismerete után tudunk ítéletet mondani. És ha Liszti viszontagságait, bűneit nem ismernők, talán nagy magasztalással ismételnők róla a sok dicséretet.

Annyi igaz, hogy a harcz korának írói, kivált a nemzeti eszme előhaladásával jobban le vannak kötve, szorosabb korlátok közé vannak szorítva erkölcsi eszméikre nézve mint akár az új eszme hősei, akár az ujjászűlött nemzeti eszme verselői. Az új eszme poétája és prózaírója rendesen czélzatos, neki vagy erkölcsi, vagy aesthetikai, vagy társadalmi eszméi vannak, melyeket meg akar honosítani, az olvasó szivébe akarja plántálni. Ő tehát nem szokott szinlelni, legfölebb ha olykor fél mindent elárúlni mint például Voltaire tevé egyik vagy másik munkájában. Általában elmondhatni rólok, hogy olyanok, a milyenek müveik vagyis az író oly hasonló müvéhez, mint csak két tárgy lehet. A nemzeti eszme győzelmének haladásával nem tűrjük az eltérést, a nemzeti eszme morálját kell hirdetni az írónak még ott is, a hol idealismusa vagy önzése mást követelne. Régibb időben kegyetlenűl sujtották az ily eltérést, könnyen máglyára kerűlt a vakmerő, ma ugyan nem bántják, de megvetik, lenézik, bolondnak, hóbortosnak tekintik. Trefort Ágoston úgy találta, hogy hiányzik nálunk a lelkiismeret szabadsága. A mit az öreg miniszter mondott, nagyon igaz volt, de nem csak nálunk, hanem mindenütt a müvelt világon. A hódító, a harczias nemzeti eszme nem tűri az eltérő erkölcsi. társadalmi, aesthetikai ideákat. Minden szerkesztő nagyon jól tudja ezt s kiváló figyelemmel van olvasóközönségének eszmekörére és nem engedi meg, hogy lapjában más fajta ideák is foglalhassanak helyet. Ilyenkor tehát nem egyszer szinlel az író és talán legtöbbet a szerkesztő. A tekintélyes irány erkölcsi, aesthetikai, társadalmi nézeteinek lesz tolmácsa. A bíráló nem könnyen ismeri fel az író képmutatását, hisz maga is az árral úszik. Az ujjászülött nemzeti eszme idején a helyi gondolkodásmód, a társadalmi osztály és a táj eszme-világa érvényesűl; ez is bilincs ugyan az egyes gondolkodóra

nézve, mert nincs kedvünk semmi újhoz, de legalább nem vagyunk erőszakosak, nem üldözzük azt, a kinek új, idegen eszméje van, legfölebb szánjuk és bolondnak, különcznek tartjuk. Tehát ekkor is előfordúl a képmutatás, nem ritka a szinlelés; de mégis kevesebb mint a nemzeti eszme hódító napjaiban, a mikor nagyon igaz lehet Bacon mondása: hogy némely emberek scientia tanquam angeli alati, cupiditatibus vero serpentes, qui humi reptant, tudományuk olyan, mintha szárnyas angyalok volnának, kivánságaikra nézve pedig olyanok, mint a földön mászó kígyók.

A mi magát Liszti László fő művét illeti, nem lehet sokat mondanunk róla. Hosszú történeti előadás hosszas elmélkedésekkel, bő leírásokkal magasabb conceptio és szerkezet nélkűl. Ajánlása a *nemes Magyarország statusihoz*, rendeihez szól. Szerény hangon van tartva, túlszerényen, mikor *vékony elméjének szennyes munkájáról beszél*, utóbb *erőtlennek*, majd *árvának* nevezi, «a kit csak mulatságúl és időmegcsalásúl írt» s ha szivesen fogadják, «az tovább való írásra és jelesen viselt vitézi dolgoknak pennám vételére nagyobb szivet adtok». Úgylátszik nem sokat használtak e keresett szólamok, sem a nagy alázkodás. Liszti munkája nem tőn nagyobb hatást, nem karolták fel, ő sem írt többet, nem müvelte a költészetet.

A *Clades Mohacsiana* első része mindjárt elmélkedéssel indúl meg. Két utja van az ember előmenének: a tudomány és vitézség. E gondolatot írja körűl, bővíti, magyarázza a költő, kit mint maga mondja:

Vékony értelemmel s magtalan elmével
Természet látogatott,
Nyelvem csak rebegő, haszontalan s pengő
Szólásához most jutott;
Ajakim is hígak, számban ingó fogak,
Iráshoz miért fogott?

Majd szultán Szulimánra tér át, kit az isten a magyarok büntetésére szemelt ki, tűzzel, fegyverrel s iszonyú erővel nyakukra igazított. Nagy beszédet mondat a szultánnal a dívánban s tanácsosai szavára összegyűjteti seregeit a drinápolyi mezőre, honnan a magyar ellen indúl:

Be nagy vérontás lesz s be sok nemzetség vert
Szegény magyar nemzetben!

A második ének Lajos királyt és a fő urakat mutatja be, a harmadik Magyarországot írja le mint az ismeretes *Kis Tükör*:

Európában mássa, hazánknak mint társa
S nincs is hozzáfogható.
Föld kerekségében, világ dücsőségben
Nincs felülhadható;
Isten irgalmából, egyedűl magából
Ennél jobbat adható.

A mint látjuk, az egész harmadik ének bátran elmaradhatott volna, úgyszintén a negyedik ének eleje, mely Ovidius négy időszakáról szól. Azután a történet részleteibe száll le, melyekben ismeretlen történeti adatok fordúlnak elő; költői becsük azonban nagyon kevés. Egykét hely a *Zrínyiászra* emlékeztet, mint például Lajos király apotheosisa; sőt némi csodálatosra is bukkanunk, ez azonban nem szövődik át az egész költeményen, melyet könnyed, lebegő verselése sem ajánlott az olvasónak.

A Magyar Márshoz a magyar vezérek és királyok rövid, többnyire magasztaló versei vannak csatolva. Utánok *A szerencsének állhatatlanságáról* szóló hosszú költemény perdűl le tömérdek történeti vonatkozással. Ötszáz esztendeig kedvezett nekünk is a szerencse, azután elfordúlt tőlünk:

Csillagát letörli magyar világunknak,
Meghomályosítá sugárját napunknak,
Török holdra írá részét határinknak.
Halomba rakatá testét atyáinknak.

Végre két ének következik, az egyik *A boldogságos szűz Máriához, Magyarország patronájához*, a másik az *ország czímeréhez.* Az előbbi a XVII. század magyar katholikusának érzését, gondolkodását fejezi ki A boldogságos szűz intézi a haza sorsát, védi, támogatja királyait és gubernatorait, ezt elismerte az ország, megmutatja pénzünk, melyet nem Junónak, de szűz Máriának czímerére verettünk; bizonysági a régi szép épületek. Most azonban elfordúltunk a szent szűztől: levénk farkasokká, goromba bakokká s kiugránk az akolból; újság után kapkodunk; ez a halálos méreg, észvesztő féreg emészt most országostúl a költő visszatér régi nagy asszonyunkhoz:

Vége verseimnek s e könyörgésemnek
Isten után csak te légy,
Kegyes irgalmadban s anyai voltodban
Halálomkor csak te végy,
Egész nemzetemmel, miként eleimmel
Kérlek téged, ily jót tégy.

Kóros embereknél néha két személyt külömböztetnek meg az orvosok és a lélektan búvárai, egyszerre társalognak e két személylyel, a kik mitsem tudnak egymásról. Talán e sorokat is a jó, a becsületes, a tisztességes Liszti írta, míg a másik mit sem tudott felőle?

A XVII. század második felének legnépszerűbb költője *Gyöngyösi István* volt. Előbb Wesselényi nádor belső embere, komornyikja, a kinek murányi kalandját versbe foglalta. Mikor született, nem tudjuk. Valószinű, hogy 1620 körül. Azt hiszik, hogy 1653-ban távozott ura házá-

tól, a mikor megnősült és elvette Békényi Zsófiát és Gömörmegye táblabírája lett. Később sokáig állt a vármegye élén mint alispán, majd országgyülési követ volt. 1704-ben mint elhunytról emlékezik meg róla a megye jegyzőkönyve.

Gyöngyösi István 1664-ben adta a *Marssal társalkodó Murányi Venus* czimű költeményét. Müvét Wesselényi Ferencz nádornak és nejének Szécsi Máriának, ajánlotta. «Az én kegyelmes uramnak és asszonyomnak egészséget, hosszú életet kivánok alázatosan», mondja dedicatiójában; a mi azonban nem teljesűlt, mert a nádor 1667-ben, neje pedig 1670-ben bécsi börtönében hunyt el. De a költemény, melyet szerelmes historiájokról írt, népszerűvé tette nevöket és az egész ország ismerte a regényes történetet, melynek megírásáért asszonya Babaluska faluval ajándékozta meg. Maga is érezte, hogy halhatatlanná teszi mind magát, mind hőseit; nyiltan kimondja ezt előszavában, hogy azért írta müvét, hogy «Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete, a következő időknek messze határira repűlvén, ... hiresűljön, ismertessék, terjedjen és éljen örökké.»

Költeményét nem otthon nyugalomban, hanem uton és zajos szállásokon irogatta; de mivel könnyen készűlt, lassan csak elkészűlt és átadta a magyar közönségnek, mely mohón kapta és szivesen olvasta.

Ugy látszik nem tréfa, a mit ez előszóban a mű conceptiojáról mond. Ő ugyan «A régi verseket csinálók irásiból úgy tanulta», hogy «poetai költeményekkel» azaz költői leleménynyel is szaporíthatja irásait, amennyiben belevonta az istenek beavatkozását «Venusnak és Marsnak tulajdonítván a Murányi dolgoknak szerencsés véghez menetelét.» Ugyanezt tette nálunk már a mult század vége körűl Tardy György, Rimai János stb. Csakhogy Venus és Mars nála nem igazi istenek, hanem a szerelem

és vitézség symbolumai, allegoriái. Ez az allegorizálás ismert gyöngéje a századnak. Gyöngyösinél pedig minden lépten előfordúl. de az isteninek, a csodálatosnak igazi igénye nélkűl. Az ő Marssa. Venusa, Cupidója s többi istene nem lépnek föl Zrínyi fönséges isteneinek méltóságával, hanem kissé nevetséges, tréfás. humoros szinben jelennek meg az olvasó előtt. Már maga a Murányi Venus kezdete is ily tréfás hangon pendűl meg, mikor a költő azzal kezdi. hogy bár írják meg mások a régi hősök, istenek kalandjait; «más én hivatalom, a melyet forgatok, kikről mások írtak, azokról hallgatok, erős Murány felé elmémmel hágtatok s annak dolgairól verset koholgatok». Vagy a hol komolyabban látszik venni őket, nála a költészet tényezőiként szerepelnek, azt hiszi, ha egyszerűen megnevezné azt az érzelmet vagy lelki állapotot vagy jellemvonást, melynek az istenség képviselője. nem volna elég költői. Azután az ilyen mythologikus alakhoz könnyebb a költői képet, hasonlatot megteremteni, vonzó szóképpel illustrálni, mint az elvont érzelmet láthatóvá tenni. A szerelem szó könnyen elhangzik; de Vénus, Cupido. Amor istenek nevére egész élettörténet jut eszünkbe.

A félig tréfás hang azonban az *előljáró beszéd* vagy inkább vers végén komoly és bánatos lesz. A könnyű poeta kebléből kitör a hazafi fájdalma és megható érzéssel kiált fel:

Veszni tért kis hazánk! forgasz mely sok koczkán,
Hányfelé vetett már a szerencse sarkán,
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.

Miképen sirassam ily romlottságodat!
Mivel könnyebbítsem nagy fáradságodat?
Melylyel építhetném romlott országodat!
Miként vigasztalnám szomorúságodat?

Midőn megszemléltem sok romlott bástyáját
Szegény országomnak s megtompúlt szablyáját,
Szélvész közt habozó bujdosó bárkáját:
Sóhajtással mondom keserves nótáját.

És valóban mindjárt az első rész kemény korholással kezdődik. A korcs nemességhez fordúl, azt szidja, rója s a régi hitet eleveníti föl, hogy *«a meddig egy szívvel fogott a magyar fegyvert»*, senki sem vett rajta erőt és úgy tér át Veselényi jellemzésére. Ez a jellemzés egy sereg mythikus nevet juttat eszébe, a nélkűl, hogy mélyebben belé nyúlna a hős characterébe. Azután Murány alá vezeti, hol mikor a vár megvihatatlan falain akad meg a szeme, az istenek jönnek segítségére, ők tanácskoznak, hogy lehetne a hős baján segíteni. Az isteninek, a csodálatosnak ez a szereplése félig comicussá teszi az elbeszélést. Az istenek ugyanis különféle terveket kovácsolnak, míg végre felálla egy közűlök és arra a körülményre figyelmezteti őket, hogy Veselényi özvegy ember, a ki «özvegy kenyérrel él, árvaság élete, hideg ágyban óhajt, nincs tüze mellette», *hasonlatosképen* gróf Szécsi Mária is «él Murány várában árva özvegységben». Az istenek tehát Vénusra bizzák Veselényi ügyét, a ki két nyilat ad Cupido fia kezébe, melyekkel Veselényi és Mária szivét megsebezze. Itt Cupido lakását írja le a költő. Két részből áll a háza tája. Az egyik a boldog szerelemé, a másik a kesergőé. Majd azután Cupido teljesíti feladatát és szerelemre gyulasztja Ferencz és Mária szivét.

Az isteni itt egészen más hatással van az olvasóra, mint egy komoly fenséges eposzban. Zrínyinél az ilyen Cupido-féle história valami bántó, míg Gyöngyösinél vonzó enyelgés, melyet a költő sem akar komolyan vétetni.

A második rész vagy ének a levélváltáson kezdődik, majd az istenek segélyével a találkozás következik. A harmadikban Mária furfanggal lajtorjákat s köteleket

szerez, melyeken Veselényiék bejutnak a várba, Mária testvérétől Évától megszerzik a várkulcsokat, öreg szolgálóját meztelenűl kapják, az őrséget meglepik, majd a király hűségére esketik. Ferencz és Mária pedig, a mikor *vasárnapi napra kelének, elérkezvén a pap, meg is esküvének, kedves lakodalmat gazdagon tevének, trombita, dobszó közt víg kedvvel levének.* Veselényi hősi kalandjának híre terjed, a *császár örűl*, a *császárné* pedig *neki levelet ír, melyben minden ige nagy ajánlással bír.* Szóval a magyar király hű alattvalója és a nemzet poetája majd mindig *császárt* emleget.

Ez a leghíresebb magyar elbeszélés egész a XVIII. század végeig, mikor a *Peleskei nótárius* foglalja el a helyét, melynek szerzője nagy csodálója volt Gyöngyösinek, hisz azt mondja róla, hogy «hozzá fogható poetát még nem szűlt anya e világra». Gvadányi kortársai azonban nem így gondolkodtak. Kazinczy például azt írja szerkezetéről, hogy «Gyöngyösinek egy latnyi compositiója sincsen», Toldy megengedi, hogy «az események egyszerű, természetes rendökben folynak», Arany azt állitja, hogy «a compositióban nem vitte tovább az események némi csoportositásánál». Véleményem szerint a Murányi Venust nehéz lett volna máskép és jobban szerkeszteni. Elég természetes, egészséges, átlátszó, végigtekinthető a szerkezet. Ebben nincs hiba.

Nincs benne szövevény, nincs erő, melylyel Veselényinek szembe kellene szállania, mely öntudatosan állana az utjába, a várbeliek nem is sejtik, mi történik velök. De épen ez volt a darab érdeme. A könnyű szerelmi históriát a mint a költő nem fogta fel komolyan, úgy kora sem. Tetszett nekik a kedves mulatságos kaland, melyet az istenek rendeznek, Veselényi Ferencz és Szécsi Mária pedig eljátszszák.

Hosszas leírásait nem találták annyira unalmasok-

-nak mint mi. A mint egy századdal s valamivel később a történeti regények ritka lelkesedéssel írják le a régi lovagvilág fegyvereit, ruháit, épületeit, úgy a XVII. században egy érzelem és lelki állapot rajza, bármily felületes volt, nagyon tetszett az olvasónak. Úgy látszik, hogy az ujjászülött nemzeti eszme szeret az érzelmekkel bibelődni, a lelki állapotot rajzolni. A szerelem, a kesergő és boldog szerelem, a remény, az öröm, a bánat, a fájdalom stb. festése, szélesebb rajza kedvencz tárgyai a realistikus költészetnek. Napjainkban is szivesen foglalkoznak vele a költők. Csakhogy ritkán sikerül nekik a mélyebb szenvedély rajza. Ide nagy tehetség és mély elme kivántatik. Gyöngyösi pedig nem tartozott a mély elmék közé. Szeretett elmélkedni anélkül, hogy nagy eszmék támadtak volna agyában. Ilyeneket azonban a magyar közönség sem kivánt tőle. De hogy sok kedvesség és báj van egyik-másik képében és gondolatában, kár volna tagadni. Százada legalább megtalálta bennök és élvezte őket. Jól megértette költőjének játszi lelkét, kedvelte morálját. mely a XVI. század mogorvasága és zord fensége és vallásos rajongása után feléledni és az élet szebb, kedvesebb örömei felé hajlani kezdett.

Gyöngyösi az üldözött és kiátkozott szerelemnek volt vidám és mosolygó énekese, melyet idáig csak óvatosan daloltak meg a költők s legalább is nem tulajdonítottak virágénekeiknek valami fensőbb becset s ime most a vármegye tisztelt és népszerű alispánja, a hatalom első képviselője áll be lelkes dalnokának!

És mennyi gyöngédség, melegség, bensőség ömlik el egyik-másik lapján. Például mikor a második részben egy fecskének apró személyét szeretné magára venni, piros hajnal előtt asszonya házánál röpdösni, fáradt szárnyait úrnője mosdó vizében füröszteni s sarából ajtajánál fészket rakni s ékes éneklését hajnallal kezdeni. S van

ilyen több is, hosszabb vagy rövidebb, de mindig meleg és édes tolmácsa a szerelemnek, mely neki mindene, öröme és bánatja, boldogsága és boldogtalansága.

Kazinczynak és társainak classikus aesthetikája nem gyönyörködött Gyöngyösi szószaporító fecsegésében, szavainak határtalan özönében, bántotta őket a gömöri költő sok elmélkedése és leírása, kik mindenben szerették a mértéket és mérsékletet, a szabályos rövidséget, epigrammai szűkszavúságot: míg ennél a történeti rész is csak arra látszik szolgálni, hogy tuláradó és csapongó érzelmeinek összekötő láncza legyen. Találóan jegyezte meg róla Arany, hogy «alkotásainak egyik idomtalan kinövése épen abban áll, hogy egy-egy tárgyat, egy-egy képet vagy gondolatot, mely elbeszélése folyamán esetleg előbukkan, megragad és mintha iskolában feladott thema volna, ír róla bőven, a mennyit tud, már amikép a tárgy s egyéni hangulata hozza magával: vagy puszta elmélkedést vagy szinezett descriptiót vagy más oly költeményt, mely mintegy különálló, az egészhez alig kapcsolt rész, akasztja meg az elbeszélést. S ilyenkor többnyire kitesz magáért, belehevűl a magának feladott themába s nem tágít, míg ki nem fárasztja magát is, az olvasót is. Eposzait ily themák csoportjára lehetne elosztani Például a «*Murányi Venusban*» (apróbb kitéréseket mellőzve) mindjárt elül: 1) Kivántatik a hír leírása: 2) Szózat a pártoskodás ellen; 3) A szerelem leírása példákkal; 4) Irassék le Cupido lakása ... Elmélkedések, leírások és több efféle minden nagyobb elbeszélő költeményben fordúlnak elő; de sehol oly gyakran s annyira csupán magukért, csupán ad vocem! illesztve be mint Gyöngyösinél.»

Tizenhét évvel a Murányi Venus után irta *Palinodia* (visszaéneklés) czimű költeményét. Ezt arra magyarázzák, hogy a költő lelke elfordúlt a királypárttól és a nemzetihez szegődött. Regi loyalitása elhalványodott, megszünt

a bécsi kormánytól reméleni a haza üdvét. A magyar Haza szólal fel lelkes énekében, melynek azelőtt voltak kiváló fiai, Scipiók, Catók, Cicerók, de most balra fordúlt a sorsa. Egykor ha az osztrák sas *tollait tépte is mérgében*, hogy elrontsa, *nem volt erejében*; ha pedig a török Hold bántotta, volt a ki *az ő sértésénél rajta nagyobbat szelt. De most mint árva madár, a ki magán szakadt, bujdosási után az ágon felakadt, verődése között ereje elszakadt, vesz, ha nem oldatik lába kötő lakat.* Eszterházy Pál nádorhoz, *a kardos griffnek szárnya alá folyamodik* tehát s tőle kér segítséget. Az üdvözlő költemény 86 versszakból áll.

1693-ban jelent a «*Porábúl megéledett Phoenix* avagy a néhai gyerőmonostori Kemény János erdélyi fejedelemnek Lónyai Anna asszonynyal levő házasságának, tatárországi rabságának, az török ellen viselt hadi dolgainak és végre hazája mellett vitézűl letett életének halála után is élő emlékezete, a melyet a magyar versekben gyönyörködőknek kedvekért ugyan magyar versekkel ennekelőtte egynehány esztendővel írt volt és elrongyollott első írásinak töredékibűl most újabb leírással kisebb rendben vett nemes Gömör vármegye vicispánja, Gyöngyösi István».

Gyöngyösi is mint kortársai szerette a hosszú czímeket, melyek az előszót pótolhatták volna, de a fecsegő öreg nem engedi el az előszót s fölemlíti benne, hogy *már régen elmult esztendőkben* megírta versét, melyet elvittek tőle s csak nehezen tudta visszaszerezni s akkor is csak *elrongyollottan* kapta kezéhez, sőt hiányzottak is egyes részei, melyeket ugyan nem érkezett kiegészíteni, hanem annyira-mennyire mégis összeállította.

Mivel Apor Istvánnak ajánlotta versét, illett volna Aporról vagy családjáról meríteni a költemény tárgyát, mert *seregekkel gyűnek elömbe azok az érdemes dolgok*, melyeket nagyon érdemes volna leírni, kedve is volna

hozzá, de törődött öregségében erőtlen keze is keveset győz, elméje is fáradékony, sőt elégtelen: továbbá csoportosan tóduló dolgai sem engedik, hogy újat írjon. Kiadta tehát Kemény Jánosát és elküldötte neki.

E költemény nem érte el a Murányi Venus népszerűségét. Nincs is meg benne az esemény egysége. Egy életrajz, Kemény János fejedelem életének rajza. S a mint egy ember élete nem igen alkalmas tárgy nagyobb epikus alkotásra, Keményé sem az.

Pedig mily érdekes történet! Egy fiatal ember szerelme, gyötrelmei, keservei, míg végre czélját érné, ha fejedelme a lengyelek ellen nem küldené. Ez az első rész. A másodikban Kemény háborúba megy. A költő azonban mit sem ír a harczról: a béke és a háború fölötti elmélkedés után Anna fájdalmát festi, ki mikor meghallja Kemény rabságát, kesergő szivével így beszél magában:

Feljebb napom fénye tehát nem mehetett?
Reménylett örömem csak eddig lehetett?
Még délre sem méne s immár estet vetett?
Ily hamar végzéje, kit későn kezdetett!?

Ah tündér szerencse, ezt csak megmutatád,
Ösmérnem sem hagyád, csak megkivántatád,
Alig szemlélhettem, megint elhunyatád,
Melylyel keservemnek új okát adatád.

Gyöngyösi elemében van az ily panaszoknál. Ilyenkor szabadon eresztheti hangját, tágíthat a féken s kihasználhatja az olvasó türelmét. A tárgy nagyon alkalmas volt az érzelmek rajzolására és a helyzet festésére, a mikben kivált a mester. Például mikor Kemény megadta magát, egy vitéz ajkai így festik a helyzetet:

Bíznánk, nincsen kihez; futnánk, nincsen hova;
Mennénk, nem mehetünk sem ide sem tova;

A veszedelemnek környüláradt tava,
Nyakunkon a fegyver, nem bocsát sehova.

Mint a júhakolban beesett farkasok,
Kiknek sok éhséggel üresűlt a hasok,
Vagy ludak seregét térengető sasok,
Úgy űznek, kergetnek a tatár nyilasok.

És így tovább élénken és szépen rajzolja a külső helyzetet és keblök érzelmét.

Példányszerű és nagyon ismert az a leírás, mely Kemény békóinak készülését adja elő:

Gyűjtnek azért össze számos míveseket,
De nem karmazsinnal bánó mestereket,
Sem selyem- s szkófiombocsátó kezeket,
Hanem vasforgató erős Bronteseket.

Melyek mintha jöttek volna az Aetnábúl,
Vulcanus mívének szennyes barlangjábúl,
Most is füst gőzölög némelyek szájábúl;
Hatan állnak elő kovácsok számábúl.

Vaspor szennye űlte hízott pofájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyakokat,
Sok szikra csipdezte feltűrött karokat,
Egy-egy pőröly telte befogott markokat.

Ritkúlt a szakállok csapdozó tüzekkel,
Éktelen homlokok pörzsöllett szemekkel,
Orczájok varasúlt gyakor égésekkel,
Merő fél ördögök kormos személyekkel.

De mint óriások temérdek tagokkal,
Hegyeket bírnának emelni vállokkal,
Lapdaként játszanak az űlő vasokkal,
Mindent végben visznek erős munkájokkal.

De ez csak a személyek külső leírása; utána kezdődik a munka, a fuvók szelelése, szikrák pattogása, pőrölyök zúgása, a forró vas hajnalszíne, lágyulása. A

nap hunytával végre elkészűl a láncz, mire a kovácsok leteszik a pőrölyt s megtörlik izzadt nyakukat és homlokukat.

Sok szenvedés után Kemény kiszabadúl fogságából s hazajön, hogy egygyé legyen azzal, kit insége előtt, alatt és után forrón szeretett, az ő Annájával.

Idáig egységes lett volna a költemény. A szerzőt azonban elhagyta aesthetikai érzéke s hozzácsatolta a harmadik részt.

A harmadik részben a török elleni hadjárata, majd fejedelemsége és ennek érdekében vívott háborúja és halála foglal helyet.

A Keményről szóló költői elbeszélésben hiányzik a csodálatos; kitünő tapintattal elhagyta a szerző. Mert míg nagyon helyén volt a Murányi Venusban, sértette volna az olvasót Kemény gyászos történetében. Ott a szerelem epedése, érzéki mámora festéséhez nagyon illett Venus és Cupido segítsége, az istenek félig-meddig comicus tanácskozása; oly kis dolgon, minő Veselényi és Mária szerelme, komoly töprenkedése és beavatkozása kedves játszi mosolyt ébresztett az olvasóban, annál inkább, mivel a két hős egymás iránti szerelme sem lehetett annyira forró és lángoló, — hisz nem is látták egymást, — a mennyi egészen komolylyá és fenségessé tehette volna az előadást. Veselényi legfölebb kiváncsi volt Máriára, de nem volt szerelmes. Ha mégis a költő ilyennek rajzolja, ezt azon a félig-meddig tréfás, enyelgő hangon teszi, mely néhány helyet kivéve az egész költeményen végig vonúl. És e hang nem akarja próbára tenni hitünket.

Más a *Keményiász.* Itt komoly történettel állunk szemben. Kevés vala benne a vigasztaló. A szörnyű rabság, a siralmas fogság, annyi ezer magyar szenvedése és

halála, Kemény fejedelemsége és bukása, mind olyanok, melyekben nincs semmi örvendetes.

Igazán lélekemelő is kevés van bennök. Legalább sehol sem kisért a fenséges. Gyöngyösi nem volt a hősi küzdelmek és rémes. harczok énekese, dalnoka. A hol csak lehet, mindig kikerüli a csaták zaját. Az ő lelki világában csak mosolygott vagy könnyezett az ég, de sohasem égetett vagy dörgött és villámlott. Nem ismerte a szenvedély hatalmát s nem bírta a nyelvét. *Keményben* is vagy mosolyognak, vagy epednek és sírnak; de sohasem tör ki a szenvedély; nem éget a szerelem, csak epekedik; nem pusztít, öldököl a gyűlölet, csak bánkódnak és keseregnek. Az érzelmek lajtorjáján mindig a középfokon marad Gyöngyösi, ez volt az ő természete, de a mi nem elégíti ki az olvasót egy komoly, fenséges eposzban. Van a XVII. század e költőjében sok kedvesség, báj, bensőség, de nincs benne igazi hév és erő. Szivesen áradozik, képeket képekre halmoz, melyekkel érzelmeit akarja festeni, kimeríthetetlen lyrai özönnel áraszt el bennünket anélkül, hogy egyszer is meg tudna ragadni és a fenség magasztos vagy zord világába emelni.

Ezért nem tett nagyobb hatást a Keményről szóló elbeszélés, míg nagyon tetszett a *Murányi Venus*. Az előbbi költemény azonban szebb és vonzóbb leirásokat foglal magában. A gazdag és változatos cselekvény, a más-más szinhely, a különféle nemzetek, a számosabb szereplők mind nagyon sok alkalmat szereztek a költőnek, hogy lyrai festéseivel, színes .rajzaival, az eltérő szokások, erkölcsök, viseletek stb. képeivel gyönyörködtessen bennünket. Igaz, hogy mint Arany mondja, egy nadály szivósságával csügg rajtok s addig ott nem hagyja őket, míg minden oldalról ki nem facsarta, mint a czitromot.

A mi jellemzését illeti, már eddig is láttuk egy-két

árnyoldalát. Mindenekelőtt meg kell mondanunk, hogy Gyöngyösi nem ismerte az embereket. Az emberismeret sajátságos éles látást kiván. A jó epikus alig látja, tekinti meg emberét s már is észreveszi feltünő sajátságait. Nem hiába az arcz tükre a léleknek, az elbeszélőnek csak be kell néznie e tükörbe, hogy lásson benne és olvashasson belőle mint valami könyvből. A jó elbeszélő előtt készen áll az ember minden hibája- és gyarlóságával, de látja jó tulajdonait is. Gyöngyösi emberei jórészt egy fajták. Nem tudja ellesni jellemző sajátságaikat. Egyetlen egy alakja sem domborodik ki s marad meg emlékezetünkben. Ha jellemezni akar, összeszedi mythikus ismereteit s elmondja Veselényiről:

A lova Pegasus, maga Hector rajta,
Mint sas a darvakat, sok pogányt úgy hajta,
Földhöz veré tőre, kit el nem szalaszta,
Sok kötött ellenség kezében óhajta.

Vállaiban Atlas, Hercules szivében,
Nyelvében Ulysses, Antenor eszében,
Szerelmében Páris, Titán személyében,
Házánál Pilades, Achilles mezőben.

Értéke kővárak, úrirend nemzete,
Ideje legjobb kor, vitézség élete;
Dícséret, jó példa, díszesség termete,
Járása gyorsaság, ráró tekintete.

A jellemzés ez a módja csak kezdetleges. Megtanúljuk belőle, hogy Veselényi vállas, nagy termetű, legjobb korú, gyors járású, gazdag, úri származású ember volt. Ennyit tudunk külsejéről. Azután jön a belső vagyis erkölcsi és szellemi világa. Vitéz, eszes, szerelmes, vendégszerető, erkölcsös, szemes és jó barát volt. Mivel ezek legnagyobb része csak az általánosban evezik, az olvasó tovább, beljebb akar hatni és Veselényi tetteiben keresi

jellemzőbb vonásait, alig talál valamit. Pedig az ily egyén iránt mint Veselényi, még volt némi érzéke a költőnek, legalább Arany talált egy kedves helyet, melyben Gyöngyösi hősének gyöngéd udvariasságát emeli ki, midőn Máriát palástjára ülteti, mert a «sűrű köd hullatván harmatot, megnedvesítette a szép pázsithantot» — és oly igazi, annyira a helyzetből fakadó szavakkal mondja neki :

Boldog az az óra, melyben láthattalak !
Sok óhajtásomra ide várhattalak,
Ismeretlen szolgád kézen foghattalak,
Özvegy palástomon megszállathattalak !

mely vonással szépen egyezik később ama lovagiasság, a mint a vár titkos elfoglalása által meglepett és megijedt Evát, Mária testvérét, bátorítja és vígasztalja, úgy hogy e két vonással tökéletesen elénk állítja Veselényit mint lovagias férfiút.

Annál nehezebb neki más fajta lelki vonások rajzolása. Rendesen az általános emberinél marad. — Megelégszik egy-két általános vonással s nem akar a lélek mélyébe hatolni. Például épen Veselényinél alkalma lett volna a különféle kedélyállapotot és erkölcsi vonásokat részletesen előadni, mert a mit ő nyujt, nem magyarázza meg a hős eljárását.

Különben ha nem is tudta a jellemzetest kikeresni és embereinek belső világát kitárni, meg kell adni, hogy legalább lélektani igazságra törekedett. A kor realistikus iránya igazságra kivánt szert tenni. Legalább a menynyire a XVII. század második fele erre képes volt, Gyöngyösi kevés hibát követett el ellene. Jellemzése nem igen mutat belső ellenmondást és ez nagy érdem. Jellemzése inkább hiányos és felszines, de nem ellenmondó. A lélektani igazság az ő korában figyelmet érdemel ; azért is

mondhatja róla Arany: hogyha tanulmány tárgyává teszi a jellemrajzolást, ha nagyobb gonddal dolgozik e tekintetben, szerencsésen tudott volna jellemezni.

Mit írt Gyöngyösi? Eposzt, költői elbeszélést vagy verses regényt? Toldy verses regények írójának nevezi s ez az elnevezés nagyon el van fogadva irodalmunkban. Arany úgy találja, hogy nem annyira regény a mit Gyöngyösi ír, mint novella (új esemény) a szónak első, eredeti értelmében; azt hiszi, hogy a mozgató alapeszmét, a szerelmet és választott tárgyait tekintve, el lehetne fogadni a regény nevet, de mivel compositiója nem tud kikerekedni és jellemzése is nagyon hiányos, továbbá a tárgy úgyszólván napi tárgy volt, jobb lesz novellának mondani.

A kerek szerkezet és a hű találó jellemzés minden elbeszélő, sőt minden aesthetikai műnek szükséges kelléke, melyek azonban épen a XVI. s XVII. században sokszor hiányosak. A kerek compositio és mesteri jellemzés gyéren található sajátságok. Ebből a szempontból tehát hiába tiltakoznánk a regény elnevezés ellen. A novella nevével pedig ellenkeznék a terjedelem. Kemény Jánosban például egy élet történetét adja a költő. Az hogy csak tegnapi a tárgy, nem akadályozza meg, hogy regénynek nevezzük. A szerelmes tárgy pedig épen a regény nevét ajánlja. Különben másodrendű e kérdés. Ma már nem szeretjük oly szigorú válaszfallal körül szabni a műfajokat, mert tudjuk, hogy lehetetlen. Minden műalkotás egy külön individuum, melyet magából kell megitélni. Hogy minek nevezzük, keveset nyom a latban. A költő kiválóan szerelmi históriát akart adni a magyar közönségnek s ha ez elég, ha a *Phoenix* egy egész kötetre terjedő elbeszélését veszszük, bátran mondhatni regénynek vagy nagyobb verses elbeszélésnek. Mivel ma már alig van szigorúbb határvonalunk e műfajokra nézve, nehéz

eldönteni ezt a vitás kérdést. Hisz van még regényes eposz is, mely szintén idevág. Legkönnyebb talán a *Murányi Venust* osztályozni, mely csak egy szerelemi kaland s hamar rá lehetne mondani Arany után, hogy nagyobb költői beszély vagy verses novella. A többit már nem lehetne ily könnyen valamely műfaj fiókjába szorítani.

Gyöngyösi előadása a legkitünőbb volt a maga korában. Ugy senki sem tudott a nyelvvel bánni mint ő. Jól tudja, hogy más a próza vagy mint ő nevezi, folyóírás nyelve, más a verses előadásé vagy szerinte poezisé. Verseinek némely helyén *«a szók nem a közönséges magyar beszéd szerént tanáltatnak»*, ez a *versek kedviért* történt, melyek szoros rendje nem vehet úgy be minden szót mint a folyóírás tágasabb mezeje. Ísmeri a latin verselők számos szabadságát, a metaplasmus (más formára vonásnak) alakjait, melyek közül használta a syncopet, egy hang vagy szótag kihagyását pl.: *győzelem* pro *győzedelem*, *guzslya* pro *guzsalja*; a syncopet két szótag összevonásával, pl.: *lány* pro *leány*, *mért* pro *miért*; majd a szó végén hagyott el egy hangot *Veselényi* helyett *Veselény*; alkalmazza a tájszólásokat, ha versei kivánták; nem ellensége az új szóknak pl.: *misége mivolta* helyett. Van érzéke a szórend és szóvonzat változásai, az inversio iránt. Készakarva úgy construálta a szókat, úgy szedte össze egy mondatba, a «hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon» pl. *Bellona sisakját kevés a ki vágyja* e helyett *kévánja*. Azért szívünkre köti, hogy ha efféle eltéréseket talál az olvasó az ő verseiben, *ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak*, hisz *azok a verseket ékesíteni szokták inkább, hogysemmint valami disztelenségére szolgálnának.*

Gyöngyösi ismeri a szó és mondatfordulatok becsét s annyi ízléssel tudja őket használni, hogy újításai

és változtatásai nem sértik a magyar fület és csak az újság ingerével hatnak.

Nyelve szines, virágos. Van érzéke a jó hangzat iránt, mely a szép képben kifejezett gondolattal párosúlva kedves, fülbecsengő olvasmányúl szolgált a nemzetnek. Igazán költőileg szépen tudja magát kifejezni pl. (az öngyilkos) tulajdon vérének borul biborába; olyan mint a gyenge papirosnak teste, kín innét is látni, ha ki mit túl feste; (a boglárok) a napot híják fényekkel csatára; esőző szemével orczáját hintette; (a süveg) tolla vitorláját a szél hajtogatja; egeket ostromló szives óhajtás; déllel játszó nap ragyogványi (vagyis a délibáb) stb. De vannak e képek között keresettek is, melyeknek édeskés báját talán nem érezték a XVII. században, nekünk azonban kelletlenek és émelyítő ízűek.

Gyöngyösi rhythmusai a legjobban gördűlnek kora poetáinak versei között. Gondosan megtartja a közép metszetet. Arra törekszik, hogy minden sora egy gondolatot vagy gondolattöredéket fejezzen ki. Egy-egy sorban egy mellérendelt vagy alárendelt mondat áll. Nála ritkán szakad ketté a mondat, hogy alany vagy állítmány a következő sor elejére essék, a mi nagyon sérti a vers zeneiségét. A mint az ütemmel végződik a szó, a sorral kikerekedik, csattan a gondolat.

A mi a magyar költő eredetiségét illeti, Rupp Kornél szigorúan összehasonlította Gyöngyösit Ovidiussal, latin mesterével. Tömérdek párhuzamos helyet mutatott fel fáradságos dolgozatában: vannak oly részek is, melyeket fordításnak vagy közönséges plagiumnak nevezhetnénk és világosan mutatják, hogy a magyar költő szivesen felhasználta az idegen gondolatot és képet s nem tartotta tilos dolognak más tollaival ékeskedni. Arra legkevésbbé sem gondolhatott. hogy észre nem veszik, mert századában minden iskolás magyar ember jól ismerte Ovidiust.

Meg kell emlékeznünk Gyöngyösi néhány más művéről is. A kor szelíd, ájtatos szelleme arra bírta a szerelem poetáját, hogy *Rózsakoszorú* czím alatt vallásos munkát írjon. Gróf Kohári Istvánnak ajánlva 1690-ben adta ki. Jézus Krisztus és a Bold. szűz öt öröme, keserűsége és dicsősége «fehér és piros rózsáiból van kötve» ez a koszorú. A középkori ascesis naiv alkotását szedte versbe a költő. Mindez nem tartotta vissza, hogy a bevezetésben, melyet «a rózsakoszorú kötéshez való készületnek» nevez, sorra ne vegye a görögrómai isteneket és félisteneket s ne említse kalandjaikat s közbe ne szője a keresztyén legendát. Mégis attól tart, hogy «a sok fabulás régiség és poetai költeményes dolog és nevezet» érthetetlen és unalmas némely olvasó előtt; azért tegye félre és fogjon a *Rózsakoszorú* olvasásához és jó lesz, «ha mindenik rózsa után egy miatyánkat és üdvözletet ragaszt.» A költő feneketlen szószaporítása és fecsegése azonban nem igen emeli az áhitatot, hanem e helyett kifárasztja olvasóját.

Állitólag 1695-ben tette közzé. *A csalárd Cupido... nyilait kerülő tiszta életnek geniusát*, melynek első kiadása elveszett, de a XVIII. században többször megjelent.

Az öt részből álló tanköltemény mythosi és más példákkal inti olvasóját a tiszta életre. Maga a költő szerepel müvében, ő találkozik Venussal, kinek felszólítására eltévedt fiát, Ámort megy keresni. Útjában Ámor rabjaira akad, látja ezek bajait és megkívánja a tiszta életet, azért ennek istenasszonyát, Dianát, keresi föl, a ki megvédi Cupido üldözése ellen és megismerteti számos csalárságával, sőt még ott sem hagyna békét a költőnek, ha Diana el nem kergetné. *Az új életre hozatott Chariclia* pedig, mely 1700-ban jelent meg, hosszú verses regény. Új életre hozatottnak mondja, mert „némely régi versek rongyábúl és azoknak sok fogyatkozásibúl ujabb és jobb rendbe

vette", sőt szentkirályi Andrássy Péter ama bírálatát is: „kár hogy olyan rendetlenül vagyon a Chariclia históriája", magáévá tette a szerző, midőn azt írja, hogy „azon história mind a benne levő dolgokra, mind a versekre nézve merő rendetlenség volt". Gyöngyösi tehát gondjába vette e müvet és hosszú ajánló levelével ellátva kiadta. Az eredeti regény Heliodoros híres görög elbeszélése a Theagenes és Chariclia históriája, melyet később Dugonics is feldolgozott. Ez mondja, hogy a XVII. századbeli névtelen magyar átdolgozó a nyolczadik könyvnél elhunyt és egy másik ismeretlen saját felfogása szerint írta hozzá a többi öt könyvet. Annyi tény, hogy a magyar *Chariclia* teljesen szabad átdolgozás, mind a mellett annyira megkötötte Gyöngyösit, hogy nem öntötte bele ismert sajátságait, a hosszú kitéréseket, a terjengő leírásokat és elmélkedéseket.

Még egy munkáról kell emlitést tennünk, melyet a hagyomány Gyöngyösinek tulajdonít: „*Cuma városában építtetett Daedalus temploma, melybe ment volt Aeneas király Trójából való kibujdosásában stb.*" E müvet a költő állítólag ifjúságában írta és csak halála után jelent meg ujabb és ujabb kiadásokban.

Gyöngyösi után mindjárt egy hosszú versről kell megemlékeznünk, mert sokan valószínűnek tartják, hogy ő a szerzője. E vers:

Az ki régen fegyvert fogott hazájáért kezdetű ének, mely Tököli Imréről és Zrínyi Ilonáról szól 1683-ból. Az egy híján ötszáz versszakos költemény valóban Gyöngyösi István műveire emlékezteti az olvasót. Könnyű, gördülékeny zenei előadása, széles festései, kedves, de szószaporító elmélkedései, a sok jelképes kifejezés mind azt mutatja, hogy ha nem Gyöngyösi a szerző, legalább hű követője volt. Nagyon ragaszkodott előadásához, csodálta, bámulta és a mennyire tehetségében állott utánozta. Ez pedig egy szinvonalon állott az országos hírű poetáéval.

Mivel az ének nem történeti költemény, nincs is benne história; csak a helyzet rajzolása, a politikai viszonyok részletezése, a szép dicső mult emlegetése. Annál több a leírás, a festés, melyet annyira szeretett a *Murányi Venus* poetája. Ilyen például és nem utolsó a mennyasszony képe, a ki már túlélte tavaszát, de nyarának most van legkedvesb színében, rózsák az orczái, alabastrom a nyaka, czedrus a dereka, tekintete ráró, egész teste hattyú, engedékenysége a galambé, szerelme a gerliczéé, szemes mint a darú, mindamellett «csendes erkölcsében nincs negédes elme».

Úgy tetszik, az merre lábai indúlnak:
Azok helyén mindjárt virágok újúlnak;
Az mikor ajaki beszédre mozdúlnak:
Szép szavai között nádmézek is hullnak.

Szóláshoz készűlő ajaka nyílása:
Úgy tetszik, hogy piros hajnal hasadása;
Vidám személyének helyből mozdulása:
Mint az derűlt napnak az égen járása.

Ez a sok kép, hasonlat nem árúl el nagyobb művészi erőt, el vannak koptatva, ki vannak használva. Venus, Cupido szereplése sem új, hazánkban és külföldön számos költő belévonja történeteibe, vagy a hol nincs igazi történet, velök csináltat históriát. E költemény szerzője is az istenek végzéséből Zrinyi Ilonához küldeti Venust, a ki hajnalban látogatja meg, hosszan eldicséri neki a magyar vezért s tudtára adja az istenek üzenetét, hogy

Az kinek az nevét szivedben jegyzették,
Attúl tovább se légy idegen, üzenték.

A vers végén a Hazát lépteti fel az énekes, a rongyolt Haza lábához borúl új urának és könnyezve mondja el,

hogy csak Tököliben van reménysége, csak ő állíthatja helyre épségét;

Te mint igaz vére édes nemzetemnek.
Jobban érzed kínját sokféle sebemnek!

Thököly haditanácsa (1680—81) czímű hosszabb ének, melyben négy sor Lipót király üzenetéről értesít, hogy azután az egyes vezérek nyilatkozatát fűzze hozzá. Az első nyilatkozat Tököli Imréé, melyben előadja a császár igéreteit, de tudtokra adja társainak, hogy *lépes beszédivel horogra nem keríti* a német, mire a sereg is *fegyvert, fegyvert!* kiált. Majd az alvezérek szólalnak fel egyenkint. Szepesi Pál hosszas beszédet mond, melynek az az alapeszméje, hogy török és német közé vagyunk ékelve, egyik házi kereszt, másik merő fene; ezzel mint kígyóval van kebelünk telve, másik vérünk szopó telhetetlen medve. Kende Gábor, Keczer Menyhért, Harsányi György, Petneházi Dávid rövidebben szólanak, gondolataikat ez utóbbi fejezi ki találóan, mikor azt mondja, hogy nem lakik némettel soha is egy helyben: így nyilatkoznak a többiek is, míg végűl Wesselényi Pál mondja:

Sangvine fundatum est hoc regnum,
Sangvine crevit,
Sangvine succrevit,
Sangvine finis erit.

Úgy látszik e latin szavak fejezik ki a nemzet egy részének akkori gondolkozását, elkeseredett, vigasztalan álláspontját. Ez a hatalmas párt érezte, hogy vérét kell ontania hazájáért; de a vér ára nem szabadság, nem dicsőség, nem fényes jövő lesz, hanem pusztulás és megsemmisülés: elvéreznek a haza derék fiai, *sangvine finis erit!*

Dr. Rómer Flóris 1874-ben Varsóban fölfedezte *Kőszegi Pál* egy verses munkáját, melyet sok évvel utóbb

Csontosi János lemásolt és röviden megismertetett. A mű czíme *Harmadik könyv*, melyet megmagyaráz az ajánló levél. Ebben elmondja a szerző, hogy előbb irt egy könyvet gr. Bercsényi Miklós ifjúkori vitézi tetteiről, egy másikat első házasságáról, melyek azonban elvesztek és egy harmadikat, mely a gróf életének öt évével, különösen második házasságával foglalkozik. A hosszú költemény hat részből áll. Az elsőben a gróf nejének kora elhunytáról, a halál törvényéről, Ungvár megvásárlásáról, a gróf ungi főispánságáról szól, csak a második részben fog a költő tulajdonképi tárgyához, a házasság történetéhez, mely egészen Gyöngyösi modorában van előadva, úgy, hogy ha nem tudnók szerzőjét, könnyen a gömöri alispánra gondolnánk. Hosszas leírások, szószaporító elmélkedések sok képpel és hasonlattal, mythoszi és allegorikus vonatkozások jellemzik a *Harmadik könyvet*. Verselése is közel áll Gyöngyösiéhez. Ritmusa rendesen nagyon jó; nyelve pedig hangzatos és néha festői.

Emlékezzünk meg itt pár sorban *herczeg Eszterházy Pál*ról, az ország nádoráról, a ki buzgó munkása volt a vallásos irodalomnak; de nem vetette meg a költészetet, még a világit sem, lyrai, elbeszélő és leíró költeményei ügyes verselőre mutatnak.

Maradtak reánk ez időből balladaszerű költemények is, minő például *Oláh Geczi*, a kinek lova a hű barátja s ezzel áll szóba, mikor egy őzet lát utjában: Édes lovam, fakó lovam, érjük el amaz nagy őzet. A ló azt feleli: Ne kergess én rajtam őzet, ha törököt nem fogsz, nem vágsz. Mikor pedig lovastul egy gödörbe zuhan és arra kéri lovát, hogy vigye ki:

Vigy ki innét jó lovacskám,
Szépen nevelt jó maczkókám.
Hidd el bizony meghízlallak.
Azután már nem nyargallak.

Megint a ló biztatja: Ülj fel hát, ne félj a töröktől. Oláh Geczi szavát adja és a török ellen megy. A kis ballada könnyen és élénken halad, ritmusa is elég zenei, a szerző eszejárása pedig kedves népies.

Igazán gyönyörű költemény az *Esztergom megvételéről* szóló vers. Az első versszakokban népiesen és melegen rajzolja a helyzetet. A tábor a síkságon *torpad*, Rákóczi sátora halmon áll, melyet csak tegnap dombolták a kurucz vitézek, *a földjét kezekben süveggel hordották*:

Urunknak tábora magas helyen legyen.
Szép tábora fölött végig tekénthessen!
Aranyos zászlója lobogjon magasan,
Messzérül mindenki mindgyárst megláthassa!

Nagy Rákóczi azonban nem pihen, hanem a gyönyörű mezőben jár, kardja villog a kezében, kardjával fölmutat Esztergom várára, vár tornyán lobogó császár zászlójára:

Mire a fényes nap háromszor felsütne —
Hejh! magyar lobogó lesz oda feltűzve!

S ím megbődülnek Rákóczi ágyui és megrendülnek Esztergom tornyai: hiába bízta el magát a *tokos*, mert mikor

Hasad az szép hajnal, piros az hegyoldal...
Esztergom várában Rákóczi felnyargal,
Esztergom utczáin szikrát hány patkója,
Esztergom bástyáin lobog az zászlója!

A ballada kedves ismétlései, parallelismusai, drámai szerkezete és előadása, zenei verselése szép alkotása a névtelen költőnek, a ki a vár bevétele után nemsokára megírta versét.

A ballada egy érdekes darabja az *Ócskai Lászlóról való ének* (1710), melyet mindjárt az áruló vitéz kivégeztetése után szereztek, mert Csajághy János dandártábornok

nemsokára beküldi Bercsényi Miklósnak. «P. S. Minémő verseket fundáltanak itten Ocskairúl, — imé alázatosan includáltam Excellentiádnak pro curiositate». Ocskayt január 3-án végezték ki, a levél pedig január 12-én kelt. Bár drámai a vers, nem hiányzik belőle az élénkség, de nem egyöntetű és kerekded. Némely része ki van nyujtva. Egy-egy hely igen szép. Például mikor feltűzték Ocskai fejét a bástya fokán egy nagy árboczfára:

Nagy fekete hollók sűrűn szálldosának —
S ott környűl kerengvén, ekkép károgának:

Kár, kár, kár, kár volt Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak!

De nem kár hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni fekete hollónak!

A népies ballada egyik szép példánya *Kerekes Izsák* (1706—7.), melyben a vitéz Kerekest először az édes apja figyelmezteti a ráczok jöttére: hát bizony jődegél nagy fekete sereg. Majd az édes anyja ébreszgeti, de csak megfordúl a második álmából. Harmadszor szép gyönyörű mátkája ment fekhelyéhez, a lovak jászlához: Kelj fel, szivem, kelj fel; itt van az ellenség! Ekkor felugrik, felköti a kardját, felszökik jó barna lovára és rohan az ellenségre:

Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!

Noha egyedűl van Kerekes Izsák, megrohanja a ráczokat s egy elémentébe gyalogösvényt vága, visszajöttébe szekérutat vága köztük, de ekkor megbotlik a lova, leesik és addig vágják, «a míg egyet sem rúg s nem is vergelődik».

Igy pusztították el Kerekes Izsákot,
A ki a kardjával levága sok ráczot.

De legszebb, igazán megható ballada a *Bujdosó Rákócziról* szóló, melynek eredete azonban későbbi is lehet. Talán a XVIII. század második feléből, a feltámadt nemzeti eszme korából való. Nagyon lehet az is, hogy az *Esztergom megvételérűl* szóló ballada költője szerezte a *Rákócziról* szólót. Ez a munkácsi sánczra állítja Rákóczit, a mint reá támaszkodik pántos pallosára és reá rivalkodik rézdobosára s parancsolja neki:

Ugy verd: a föld rengjen,
Ég is visszazengjen.
A ki él, meghallja,
Sőt azt is, ki halva
Fekszik, felriaszsza:
Rajta, rajta, rajta!

De nem sokára Károlyi Sándor árúlása a majthényi páston leteszi a fegyvert, Rákóczinak távoznia kell:

Kovácsom, kovácsom,
Udvari kovácsom!
Fordítsd meg a patkót
Hódos paripámon,
Az elejét hátra —
Ne fordúljon vissza,
Úgy sem jövök vissza
Szép Magyarországra!

Eljön még az idő
Szegény Magyarország!
Megátkozod te még
E keserves órát.
Idegen nemzetnek
Be súlyos a járma;
Régi vezérének —
— Tulajdon vérének —

Sírva néz utána,
Sírva néz utána!

Szeret Magyarország.
Óhajt Erdélyország.
S hóltig szán, hóltig bán —
Még a gyermekök is
Tudom, visszakíván!
Mikor rég elmentem:
Visszasóhajtatok!
Mikor rég meghóltam,
Akkor is sirattok.
Haló porombúl is
Feltámasztanátok. —
Összeszednétek még
Porhanyó csontimot!
A merre tenger zúg,
A merre a szél jár,
Csillag lebanyatlik, —
Ott nyugszom meg én már.

Hosszas a lyrai rész, de a meglepően kedves népies gondolatok és nyelv, szépen csengő és alliteraló sorok tetszenek a olvasónak.

Térjünk át a balladákról a más fajta elbeszélésekre, a történetekre, melyek egyes derék hazafiak szenvedéseit akarták megörökíteni. Ilyen például:

A Jézus Krisztus hű tanúbizonyságának, nagy hírű s nevű Czeglédi Istvánnak, a kassai keresztény helvetica ekklesiának hűséges lelkipásztorának életebeli, sok szenvedéseiről, arestáltatásáról, Pozsonyba czitáltatásáról és utjában a nagyszombati búzavetések között lett boldog kimúlásáról és Pozsonyban lett tisztességes temetéséről iratott síralmas versek. 1710. E hosszú czím alatt egy könnyen gördülő verset kapunk, melynek vannak megindító részei, pl. mikor írja:

Egy estve a német házára rohana,
Bétörvén az ajtót Krisztus szolgájára,

Eleget protestált a szent ekklezsia;
De oroszlán ellen semmi egy báránka.

Midőn már kötözve vitetnék az utczán
Előtte s utána hallgatói sírván;
Magának is könyve lecsorog orczáján,
Szép nyájára fordúl s beszéle ilyformán:

Kassa, édes nyájam, én első szülöttem,
Krisztus szent serege, a kit legeltettem
Meg ne ütközzetek szerelmesim bennem,
Rossz életemért ezt tudod, nem szenvedem.

A közbörtönbe, majd onnét *egy nagy búzás boltba* rekesztik, utóbb kezesség mellett szabadon bocsátják; de jön a Pozsonyba idézés, a hivek könnyei közt szekérre ül Czeglédi, a halálos beteg, s úgy indúl neje kiséretében a hosszú útra. Nagy-Szombat vetési közt megható szózatot intézett feleségéhez, azután meghalt. Az énekes elmeséli hogyan temették el Bonis Ferencz hamvai mellett Pozsonyban.

Megható történetet szedett versekbe *Beregszászi Pál*, a kit a tatárok rabságba hurczoltak. Épen az isteni szolgálatot végezte, mikor neje kisebbik fiával, ő pedig a nagyobbikkal más-más tatár kezébe jutott. Új gazdája istrángot kötött a nyakára, fiát pedig lován ölébe vette s így hurczolta őket. Éhség-szomjúság gyötörte szegényeket. Kisebbik fiát az útszélen eldobta az édes anyja, hol vadak, madarak elesége lőn; a nagyobbik, a ki atyjával volt, egyszer csak megszólalt: «Oh édes atyám, adj ennem immár, mert ehetném szörnyen!» A mi a szegény apa szivét szagatta. Majd egy éjjel a Berettyó mellett elmenekült, de az atyai szív visszavitte, majd a tatár a Maros vízébedobta a szegény gyermeket, a ki kétségbeesve kéri apja segítségét, azután egy töröknek adja el kis fiát és hallania kell: «Ne adj el engem, szerelmes atyám, mert megvér

az isten». De mikor a Dunánál sok rab a vízbe hányta gyermekét, megvigasztalódék. Egyszerüen, igénytelenül meséli el többi szenvedését, a rabok örömét, hogy paptársuk is van, végre kalandos menekülését és újabb fogságba esését adja elő. Hét esztendeig nyomorgott egy kegyetlen tatár pap házánál. Innen írogatott a főrendeknek hazájába, hogy váltsák ki, de könyörgésének válaszát nem látta. Versei azonban világot láttak, *Keserves zokogó sírással teljes história* czím alatt jelentek meg 1696-ban.

A letűnt műfajok nem szoktak teljesen elenyészni. Akad egy-egy író, a ki századok múlva is megpróbálkozik rajtok. Az áramlat nem pártolja, a nagy közönség nem karolja fel; mégis jelentkezik egy müvész, a ki nem idegenkedik tőle. Ilyen müvész volt «*nemes székelyhídi Paskó Kristóf*». Úgy látszik, jól ismerte és keservében megszerette Tinódi lantját. Az 1658—60-iki szörnyű tatárpusztítás eszébe juttatta a régi lantos verseit és egy nagy költeményben énekelte meg Erdély pusztulását. Versei: *A nemes és régenten híres Erdélyországának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom* 1663-ban jelent meg. Maga azt írja, hogy 1652-ben készítette, a mi vagy sajtó-, vagy íráshiba 62 helyett, mert a történet 1660-ban is játszik. Az ének nyolcz részből áll, az elején a tatárpusztítás borzasztó rajzát adja, majd egyes erődök elfoglalását és végre Nagy-Várad meghódítását meséli el «a mint láthatta s tudhatta igazán szinezés nélkül». Müve csupán verses krónika, igazi versbe szedett história, melyben hiányzik a müvészi szerkezet. Nagyon lehet, hogy a derék Paskó, a ki személyesen is résztvett a harczban, nem tartotta méltónak e rémes történet előadásában költőtársainak eszközeit, motivumait használni, a gyászos eset nem volt alkalmas költői alakításra s ő nem tanúlta meg, hogy csak prózában lehet az ilyet elmesélni, mert ez a

historia nem kerek történet, hanem három évi pusztítás siralmas elbeszélése. Paskó munkája nem is aratott nagyobb sikert, nem adták ki újra meg újra, de bizonyosan könnyes szemmel olvasták mindazok, a kiknek kezébe került.

Kőröspataki János mezőcsávási lelkész 1655-ben megírta *Lupuj vajdáról* és *Az havasalföldi harczról való históriát.* Egy kis elmélkedéssel kezdi, majd a helyzetet festi, siratja Máthé vajdát, a ki a meddig élt, végvárúl szolgála a magyaroknak, úgy hogy «nem jöhetett reánk könnyen töröktatár, Havasalföldében sem lett volna romlás, nem hallatott volna annyi sírás rívás.» Halála után azonban pártütés támadt, a magyaroknak is harczra kelle készűlni. Fejedelmünk karvasba, sisakba öltözve forgódott a harczban. A verselő felhozza Dávidot, a kinek azt mondották vitézei, maradjon otthon, «mert, ha lész elesve, annyit tész egyedül személyedre nézve, mintha mi közűlünk tizezer elveszne.» Talán szólottak így a magyar vitézek is, de nem használt semmit, a fejedelem nem engedett. Az énekes külön-külön versszakban emlékezik meg egy-egy kapitányról és csapatairól, végül hálát ad a győzelemért Istennek és békességet kíván *szegény nemzetünknek*:

Valamíg a nap s hold az égen fenn lesznek,
Sűrű szép csillagok oda fel fénylenek:
Mindaddig békesség adassék földünknek.
Ne árthasson senki szegény nemzetünknek.

Több harcz, diadal és pusztulás emlékezetét tartották fen históriás énekek. Ilyenek: Egy *névtelentől: Az illyfalvi veszedelem*, (1658)., egy másiknak éneke *Az híres nevezetes nemes, nemzetes és vitézlő Tunyogi Sámuelről* (1689.); *Siralmas krónika Tésla Mihályról* (1696.); *Gyászének a holdvilági és feketehalmi harczról* (1704.); *A neustadti harcz* (1703.); *A szomolányi diadal emléke* (1704.);

Gyászének a koronczai harczról több változatban, *Szatmár vára megvételéről* (1704.); *Kolozsvár a kurucz ostrom alatt* (1706.); *Kecskemét pusztulásáról* (1707.), mely rendkivűl hosszú és részletes elbeszélés, szintén nagyon bő *Dálnoki Veres Gerzson verses krónikája a kuruczvilágból.* E harczok rajzai némileg eltérnek Tinódi Sebestyén históriáitól. A mult század antosa főleg a történeti hűségre törekedett, több benne az elbeszélő elem, míg a mostaniakban nagyobb tért foglal el a kesergés, a fajdalom, a kétségbeesés hangja. Mélyen leszállott a magyar önérzete, meggyengűlt, megalázódott büszkesége. Még a győzelemnek sem tud igazán örűlni. Nem tud igazában föllelkesedni, annál kevésbbé magának a harcznak örűlni. A mult század közepétől körülbelül 1670-ig maga a harcz csábítja, vonzza a haza fiait, örűlnek a csatának, a küzdelemnek; most pihenni, nyugodni szeretnének és gyötri őket a háború zaja és veszedelme.

1697-ből a *Cantio Tokai* a tokaji veszedelmet rajzolja, de az egész egy sötét, kétségbeesett lélek jajkiáltása s nagyon szépen mondja:

Ha mennyi rótok van az egész világon —
Mind egyet értene ezen az egy dolgon:
Szörnyű veszedelmünk ki nem tudnák irnia,
Annak sok romlásit előszámlálnia.

Ugyanezt siratja a *Cantio flebilis de periculo Tokajensi.* Magaba olvasztja az előbbinek egyes részeit, belészövi a protestans hívő kétségbeesését, mint a ki hiába dühösködött a papokra, csuklyás barátokra, ártatlan életű Ignácz fiaira, római egyháznak az ő szolgáira.

Meggyőztek már minket pápisták oltári,
Aranyos, ezüstös sok szentölt bálványi.
Töródelmes buzgó sok bucsujárási,
Istenhez nyújtandó gyakor óhajtási.

Megemlékezünk még a szerző ismert nevéért *Tótfalusi Kis Miklós Siralmas panaszáról*, melyben az Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragját, abból származott egynéhány súlyos ostorát és iszonyú tűzzel való pusztítását énekli meg. A szegény Tótfalusit e verse miatt is több gáncs érte, rossz néven vették tőle a város erkölcseinek kíméletlen vagy tapintatlan rajzát. Hisz 1700. körűl is el lehetett mondani, hogy bűneinkért ostoroz bennünket az isten; de csak általában. Ha egy kis városról kezdi valaki részletezni a bűnök számos fajtáját, nem vagy alig lehet kikerűlni a személyes vonatkozásokat, vagy ha a szerző ki is tudja kerülni, könnyen kiegészíti és kimagyarázza sorait a város közönsége. Különben is a vastag realismus napjaiban senki sem szereti az erkölcs szigorú bíráit. Ilyenkor nincs érzékünk az emberi gyarlóság ostorozásához, nem egy-könnyen háborodunk fel, anyagiságunk csak akkor zúgolódik az erkölcstelenre, ha érdekeinket sérti, ha bennünket is bánt; még ha csak másnak tesz egy kis kárt, kivált erkölcsi és nem anyagi kárt, talán nevetünk is rajta. A jó Tótfalusit az vígasztalta meg, hogy «egy más vallású nemes ember relatiója szerint . . . a méltóságbeli asszonyok is már majd mint a miatyánkot úgy tudják» versét. Lehet, mert dallamával együtt adta ki, talán búzgón énekelték.

Kedvelt forma volt az enyelgő satyra. Ilyen az a leíró költemény, melyet *Szent-Mihály-falván* «a Küküllő mellett Barcza mező hátán» *egy névtelen* Lucianust követve adott. Megírta a köszvény dícséretét. mely *Laus Podagrae* czím alatt jelent meg. A köszvény hasznai közt olyan bajokat említ, melyekbe a szegény szenvedő nem kerűlhet, hogy nem kénytelen háborúba menni, hogy kitérnek neki az utczán, hogy *colesszában* megy vendégségbe és így tovább. A szerző szómagyarázatát is felhozhatjuk. hogy a köszvény neve onnét

ered, mert a baj *köz ez csak vénnek*. Különben a verse ritmusos, könnyen gördűl, mint a kor nagyon sok éneke.

Hogy ki ne maradjanak, ide csatoljuk még néhány leíró és tanító költemény czímét, melyekben éppen a költői elem hiányzik. Ilyen *Oroszhegyi Mihály* verse: *Vad erdőknek szelíd élőfája* vagy a fenyőfa hasznos voltáról (1655), *Nádsíp* azaz a nádnak dícséretére irott versek (1675), melyre nemrég akadtak rá a nemzeti muzeumban és a *Könyvszemlében* jelent meg; *Örvendi Molnár Ferencz Lelki Tárháza* (1666), mely a biblia egyes részeinek tartalmát szedi versekbe és minden szárazsága mellett többször látott világot; *Menyői Tolvaj Ferencz* erkölcsi szabályai Enyedi Sámuel Praecepta Morum czímű munkája után készitve stb.

A SZÍNI IRODALOM.

Nem egy adatunk van róla, hogy a XVII. század folytán egyes főuraink palotájában színi előadásokat tartottak. Ritkán múltak el nagyobb előkelő ünnepélyek színi előadások nélkűl. Ismeretes például, hogy Bethlen Gáborné 1628-ban fejedelmi udvarában színi játékot rendezett, melyben a mi főúri rendünk harmincz tagja vett részt. Maga a fejedelemasszony játszotta Mars isten szerepét. Magyar színtársulat azonban nem alakúlt. A nagy országos ünnepélyek ritkák voltak, a városok lakossága kevésbbé művelt és nem igen magyar, így nem alakulhatott oly társulat, mely színi előadásokból tarthatta volna fenn magát. A protestáns üldözés, az országos harczok és zavarok sem kedveztek neki. Igaz, hogy az ujjászülött nemzeti eszme napjaiban nálunk is lábrakapott a fényűzés, egyes gazdag főurak sokat költöttek a fényre, pompára, mint a művelt világ más országaiban; de bár udvaraikban néha föllépték egyes színtársulatok, ezek valószínűleg idegenek valának.

Ugy látszik, csak a század végivel mert egy magyar ember ily társulat szervezéséhez fogni. Előbb azonban engedélyt kelle kérnie. *Felvinczi György* író és kolozsvári polgár Bécsbe fáradt és kieszközölte Lipót királynál az engedélyt, hogy „költeményeket és rímes verseket mind latin, mind magyar nyelven szerkeszszen, öszszegyűjtsön, elrendezzen, fölszereljen vagy előadasson és ezen általa párbeszédileg fölvonásokra és jelenetekre

felosztott comico-tragikus és vígjátékokat Erdélyben és a hozzátartozó részekben mindenütt alkalmazzon, felhasználjon és gyakoroljon a végből, hogy abból némi nyereményecske kínálkozván, ennek segélyével mind adósságait leróni, mind magát a szegénység kínjából kibontani törekedhessék.“ Felvinczi György megkapta az engedélyt, hogy Erdély városai, mezővárosai, várkastélyai és falvai piaczán főleg vásarok és más összejövetelek alkalmával nem trágár és fajtalan, hanem tisztességes színjátékokat adhasson elő, melyeket a törvényhatóságnak kelle megvizsgálni, esetleg kijavítani.

Hasznát vette-e Felvinczi a királyi okiratnak, nem tudjuk; de valószínű, hogy megkísérlette. Habár idegen nyelvű társulatról van tudomásunk, hazairól nincs. Magyar társulatról hallgatnak levéltáraink s így Felvinczi első kisérlete követők nélkül maradt, s mivel nem voltak színészeink, drámairodalmunk sem fejlődhetett. Előadás reménye nélkül nem szoktak drámai müveket írni. Ha egy-két író meg is próbálkozik vele, müveik visszhang nélkül enyésznek el. Pedig sok hazánkfia megjárta a külső országokat, sokan ismerék Londont és a szárazföldi nagy városokat, tehát láttak színházakat és színi előadásokat, de felvidéki városainkban csak egyes osztályok, jobbadán az előkelők beszéltek magyarul, a nagy többség német és tót szóra hallgatott. Hozzájárult, hogy a hódító nemzeti eszme letűntével bekövetkezett az ujjászülött nemzeti eszme korszaka, mikor a család, a falu, a vidék szempontja lesz uralkodó, mikor társalgásunk és részben az irodalom nyelve is pongyola, házias, kényelmes lesz, nem erőtetjük senkire a nemzet nyelvét, kivált a XVII. század utolsó negyedében általános lett a latin szókkal kevert nyelv. A felvidék számos úri családjának kényelmesebb kezdett lenni a cselédekkel használt tót nyelv, keleten a ruthen, az oláh és az ujjá-

szülött nemzeti eszme sokkal gyöngébb, ernyedtebb, mint hogy erőtette volna a nemzeti nyelvet. Ez időszakban elvesztjük erőnket, nincs bátorságunk és kitartásunk mások nyugalmának megbolygatásához; azt sem szeretjük, ha valaki a miénket háborgatja, szóval nem terjedt, nem hódított a nemzeti nyelv, csak a hol a kényelem támogatta. a hol többségben volt; az oly városok mint Pozsony, Nagyszombat. Kassa stb., melyek a XVI. század második felétől a XVII-iknek utolsó negyedéig bár lassan, de folyton magyarosodtak: az utolsó negyedben és a következő század első felében mind jobban vesztének magyarságukból. Az oly városok- és falvakban, melyekben a hódító nemzeti eszme idején egy kis magyar elem támadt, ez az ujjászülött nemzeti eszme inertiája folytán gyengűlni, később pusztúlni kezdett és a XVIII. század első felében beolvadt a többségbe. E tüneményt idáig az osztrák befolyásnak tulajdonították s nem egy adattal lehetett támogatni e nézetet; mindenesetre az osztrák-német befolyás is hozzájárúlt; ez az ok azonban nem magyarázza meg a nemzeti kisebbség nyelvének meginduló hanyatlását. A német nyelv terjedését különben előmozdította a korszak fényűzése, pompaszeretete is. Az ujjászülött nemzeti eszme szereti a pompát. a fényt. A gazdagok utánzása, az előkelő családok követése általános kezd lenni. Befolyásos német urak szivesen látott vendégek lesznek a magyar urak udvarában, kedvükért nem riadnak vissza a német szótól. Nagy urak és gazdag emberek a bécsi egyetemre küldik fiaikat s míg a hódító nemzeti eszme idején mindenkit magyarrá akarnak tenni, a század vége felé az előkelő magyar németül kezdett tanúlni, hogy részese lehessen a német pompának és úri társalgásnak. Az erkölcsi erő hiányában hanyatlik az egyéni önérzet, a materialis gondolkodásmód mindenkit az anyagi jólét megszerzésére sarkall, hizelegni. símulni, a nagyok. a hatalmasok

kedvében járni kíván minden ember. A polgár nemességre törekszik, a középnemes nagy úr akar lenni, e vágyának feláldozza a köz-czélt, a nemzeti közjó emelését, csak magát, családját tekinti. A haza eszméje enged a falú, a vidék, a megye eszméjének. Míg az új eszme magas eszmény után tör, az országot, a népet fensőbb színvonalra akarja emelni, az új és a nemzeti eszme harczias napjaiban a nemzeti lesz a főczél, magyarok, igaz magyarok akarunk lenni, fenn szeretnők tartani nemzetünket, sőt magyarrá tenni mindenkit; addig, ha beköszönt az ujjászülött nemzeti eszme erkölcsi erőtlensége, már csak magunkkal, családunkkal s legfőlebb vidékünkkel törődünk. A mint a müvészetben, az irodalomban az új eszme idealis, a két eszme harczkora idealreal és az ujjászülött nemzeti eszme realis: úgy erkölcsi felfogásunkban is az új eszme önzetlen, mindenkit magához ölel, boldogítani akar, egyetemes, általános, elmondhatni, hogy nemzetében az emberiséget szereti és viszont; a harcz korszakában már jobbára csak nemzetünk javáért epedünk, a magyar nemzet boldogsága, nagysága, dicsősége áll előttünk, az eszményit a nemzetivel párosítjuk; az ujjászülött nemzeti eszme realismusa csupán egyéni, családi és helyi önzésünknek felel meg s nincs érzékünk a nemzeti nagyság megértéséhez.

Mindez együttvéve nem kedvezett a magyar színészet fejlődésének. A harcz korában talán felkarolta volna néhány főúr, a ki hallott az angol színtársulatokról, a derék Felvinczi jóakaratú szándékát: hogy emeljék vele nemzetök műveltségét és dicsőségét, talán némi kitartással támogatták volna; most azonban ellankadt, elernyedt a közszellem, a nagy közönség nem érezte még akkor a színtársulatok szükségét, a nagy urak pedig többnyire nyugaton laktak, a hol már erősen dolgozott a német világ.

A mi Felvinczi Györgyöt illeti, írt vagy átdolgozott egy pár színművet. Mindjárt az engedély megnyerése után kiadta 1693-ban *Comico-tragédiáját Plutó és Jupiter egymás közti villongásáról*, melyből hiányzik az igazi cselekvény. Mindössze annyit látunk, hogy Plútó tömérdek alattvalójával nem fér meg a szűk alvilágban, nem bírja kormányozni s felszólítja Jupitert, hogy növelje országát vagy ne szaporítsa alattvalóit s mikor Jupiter nem teljesíti követelését, haragjában a földre küldi hiveit, hogy sok bajt okozzanak. Most kellene megindúlni a két isten harczának, az érdekes bonyodalomnak, de nem történik semmi.

Felvinczinek vannak más müvei is. Némelyek igazán jelentéktelenek. Ilyen a *Procuratoria dicsérete* 1697. továbbá az *ő felsége erdélyi protonotáriájának és cancellariájának hütes notáriussinak és íródeákinak illendő dicsérti* 1699. czimű munkája: egy-egy példája ama haszontalan és fecsegő hízelgéseknek, melyeket mindenkor szeretnek papírra tenni az irodalom szegény napszámosai, hogy a hatalmasok alamizsnájából tengődhessenek. Felvinczi is efféle koldus író lehetett, a ki a nagyok elhullatott fillérei-ből éldegélt. Egyébiránt munkájából tanúlunk is egyet-mást, az akkori jogi és politikai viszonyokra, az iroda belső életére vet némi fényt. Annál kedveltebb munkája volt a «*De conservanda bona valetudine liber scholae salernitanae*» az Anglia országban levő salernitana iskolának a jó egészségről való megtartásnak módjáról írott könyve stb.“ 1694. könnyen gördülő versekben nyújtja az akkori idők népszerű egészségtanát. E munka többször megjelent, de pl. az 1743-iki kiadás már nem említi Felvinczi György nevét, kihagyja a latin szöveget is

Megemlítendő még *A Jerúzsálemből Jerikóba menő ember állapotjáról* szóló munkája (1689) és a *Természet próbája* (1701), melyeket nem ismerünk. Elvesztek vagy lappanganak.

De ha nem voltak színtársulataink, ha nem volt világi drámairodalmunk: az iskolákban mégis javában folytak a színi előadások. Ezeknek kedvezett a korszak. A század közepe táján veszített erejéből a hódító nemzeti eszme, a közoktatás erélye hanyatlott, abban hagyták a sok tanúlást, enyhűlt a tudás szigora, a közeledő realismussal vele járt az oktatás formai oldala. Gondot kezdettek fordítani az ifjúság külső megjelenésére, választékos magaviseletére, csinos előadására. A nemzeti eszme fokozatos győzelmével nem követelték a tudás nagy mennyiségét; azt hitték, hogy kevesebb is elég lesz, csak azt a keveset értelmesen, világosan és választékosan adja elő az ifjú. Több figyelmet szenteltek a növendék testi képzésének. Szorgalmasabban tanították a tánczot, többször szavaltatták, időt engedtek neki a játékra, testedző mulatságokra.

A bátor megjelenés, ügyes föllépés, nemes magatartás elsőrendű iskolájának tekinték a színi előadásokat. Nagyobb egyházi és intézeti ünnepek alkalmával megnyilt az intézet nagy terme, esetleg theatruma, színi helyisége s az iskola növendékei latin, magyar, német, franczia, tót vagy horvát nyelven egy-egy színdarabot adtak elő: a mi a XVI. század végén vagy a következő elején csak ritkább esetben történt, most a század második felében általános lőn. Majd minden középiskolának voltak szinházi szerei, melyek évenkint egyszer vagy kétszer tisztító kéz alá kerűltek. Néhol a gépezet sem hiányzott, a jelmez pedig általánosan elterjedt. A költségek fedezésére többnyire akadt egy-egy jótevő, olykor egy főpap vagy főúr, máskor a város vagy a vármegye közönsége. A realismus gyarapodásával még jutalmat is kaptak a szinjátszók, sőt követeltek is. Sopronban az Eszterházy-család alapitványából részesűltek jutalomban az oly tanúlók, a kik sikert arattak a szinpadon. Főleg

a jezsuiták iskolái művelték e drámai előadásokat, némelyiknek saját színpada volt.

Az iskolai színművekről a tanárok gondoskodtak. Legtöbbször más, talán külföldi intézetektől kapták vagy maguk írták. Eleinte bibliai és allegorikus darabok, úgynevezett moralitasok czímeivel találkozunk, később már a történetiek sem ritkák. Valószínűleg ily iskolai színmű az a *Comico-tragoedia*, melyet 1683-ban Brewer Sámuel Lőcsén adott ki. Toldy Ferencz azt hiszi, hogy még a XVI. századból maradt reánk. Beöthy Zsolt is azt tartja, hogy „alapeszméjével, hangjával, fenyegetőzéseivel és tréfáival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke." Szabó Károly szintén e nézetet vallja. Ritmusos verselése, könynyed folyékony nyelve, józan egészséges nemzeti morálja, és gondolkodása azonban inkább a 17-dik századra mutatnak. Legalább is át kelle dolgoznia valakinek.

A „*Comico-tragoedia constans scenis quatuor*, quarum 1. agit de virtute et vitio, 2. de divite purpurato et paupere Lazaro; 3. de milite scelerato: 4. de praefecto tyranno" latin czíme elmondja a mű tartalmát is, melyet a későbbi kiadások magyarra fordítanak. Ezekből tudjuk meg, hogy e mű „négy szakaszokból álló, rész szerint víg, rész szerint szomorú história", hogy a négy scena vagyis szakasz „a jóságos cselekedetről és vétekről, a fényes gazdagságról és a szegény Lázárról; a híres lator katonáról és a kegyetlen tiszttartóról" szól. Az első scena első actusában az égből leszálló *virtus* tart hosszabb szózatot, a másodikban a *constantiával* száll szemben a *vitium*, a *timiditas*, a *voluptas*, az *injustitia*, az *inconstantia*; majd más bűnök is szerepelnek; míg végre a *virtus* legyőzve érzi magát és a *tolerantiát* meg a *patientiát* e földön hagyva visszaszáll az égbe, a min megörül a *vitium* s hozzálát munkájához:

S így *inconstantiát* az udvariakhoz, küldöm *molestiát*

zöndűlt parasztsághoz, hogy rossz kedvek légyen az urak dolgához.

Impatientia mindenütt regnáljon,
Az egész országban mindenütt megháljon,
Paphoz s plébánushoz egyaránt bészálljon.
Injustitia is törvénytételekből,
El ki ne maradjon nagy s kicsiny tisztekből,
Megjelentse magát kalmárszekerekből.
Az *ingratitudo* mindenütt nyargaljon,
Ira vitézeknél tajtékot túrjon,
Crudelitas pedig mindenütt csak nyúzzon.
Három aranyalmát adok *voluptasnak*,
Cupido egyiket adja szép ifiaknak,
Másikat pedliglen szüzek s virágoknak.
Superbia menjen a főfőrendekhez.
Néha ellépéntsen szűrös köntösökhez.
Hozzá szabja magát minden emberekhez.
Ebriatus pedig gazdagnál, szegénynél,
Jó szívvel tobzódjék egyaránt mindennél
Valaki ég alatt a nagy föld szinénél.
Igy jó karban hagyván e földön dolgomat
Elmegyek meglátom egyszer szállásomat,
Senki nem is hallja többé szóllásomat.

A második scena, a tobzódó gazdag és a szegény Lázár bibliai elbeszélését dramatizálja; a harmadik a híres lator katonáét, a negyedik a kegyetlen tiszttartóét. Az egyes actusokat dallamosan lehetett előadni; élükön jelezve van; pl: Ad notam lyricam odes: *Ime mely ujság;* notae odes militaris: *Segítségül a nagy istent;* ad notam odes historicorum: *A sz. írás mond.* stb.

Némelyik scenában meglepő az erős, találó realismus, mely jellemző mondásra, tényre törekszik, úgy, hogy a beszéd egyúttal cselekvény is. A szerény történetek ugyan nem igen alkalmasak a dramatizálásra, az erős erkölcsi is nagyon kiri belőlök; az előadás azonban nem egy helyen igazán drámai Bárki volt szerzőjök, értett a a drámai nyelvhez, beszédhez.

A SZÉPPRÓZA.

A nemzeti eszme haladásával gyarapszik a széppróza. A közönség egy részének fárasztó kezd lenni a vers kötött előadása, ritmusos menete. Könnyen folyó, fesztelen nyelvet kíván, mely minden nehézség nélkűl ömlött az író tollából.

A széppróza első megjelenésének okait külföldön régóta kutatták. Természetesen a legkülönfélébb okoknak, tényezőknek tulajdonították az írásművek e fajtáját. Irányadó elv nélkűl csupán egyes tünemények után indúlva a legtarkább magyarázatokkal találkozunk. Némelyek szerint az ember első megnyilatkozása, kezdetleges beszéde ritmusos volt. Első bölcseségét és a közmondásokat versekbe szedte. Játékos mondásai, gyermeki elbeszélései, furcsa productiói, lyrai ömlengései verses alakban jelenhettek meg. E verses alak segítette az ember emlékezőtehetségét. Az írás megtanúlása és gyakorlása után vesztett becséből a vers. Nem kelle többé a ritmussal támogatni emlékezetét. Lassankint el foglalta helyét a próza s csak kivételes esetekre maradt fenn a verses előadás.

E magyarázat nem elégít ki bennünket. Bármily nagy volt a verses, a ritmusos beszéd szerepe a kezdetleges ember nyelvében, ezt nem az írás szorította ki vagy apasztotta meg; hanem a győzelmes nemzeti eszmének kényelme, lágysága, házias pongyolasága. Minél tovább halad a nemzeti eszme, annál jobban kivetkőzik

az eszményi feszességéből, ünnepélyes méltóságos hangjából, annál jobban szereti a realt, az egyszerűt, az igénytelent, a háziast, a fesztelent. Az ujjászülött nemzeti eszme realismusa szokta háttérbe szorítani a vers idealismusát.

Hogy a XIV. században erősebben föllépett a próza és csak növekedett, gyarapodott a XV-ben, e tüneményt is sokféleképp iparkodtak magyarázni. Elenyészett a lovagias eszmény, elhanyatlott a nemes idealismus és elszállott a nőtisztelet tiszta levegője. Anyagiasság váltotta fel az ideált, érzéki vágygyá törpült a nőtisztelet s titkos czéllal volt egybekötve az udvariélet. A nemesek nem foglalkoztak többé a költészettel, a papságnak sem volt érzéke a nemzeti költészet iránt.

Mind e jelenségek épen semmit sem magyaráznak meg, ellenkezőleg egy csomó kérdés támad bennünk, melyekre nem tudnak felelni. Miért enyészett el a lovagias nőtisztelet, miért hanyatlott az idealis világnézet, miért köszöntött be az anyagiasság; mind e kérdésekre csak mi tudunk válaszolni.

A XIII. századot az új és a nemzeti eszmének nagy háborúja tölti be és foly körűlbelűl a jövő század végéig. A XIII. század első felében érte el a harcz tetőpontjat. Angliában megalkotják a Magna Chartát, nálunk az Arany bullát, Németországban behozzák a római jogot. stb stb. Ekkor jut legmagasbra az egyházi hatalom. A két eszme harcza még sokáig tart ugyan, de mindinkább hanyatlik az idealis elem, több tért enged a reálisnak, úgy hogy a XIV. században rendkívűl halavány lesz, a XV.-ben pedig majd egészen elenyészik. Ime ez a magyarázata annak, hogy e századokban erősebben léphetett föl a széppróza.

A vers'és ritkulásának okát a polgári elem gyarapodásában is keresték. Igaz, hogy emelkedett a polgárság, de ez nem magyarázza meg a vers hanyatlását, mert a

XVI. század közepe táján megint nagyon verseltek, sőt a prózai történeteket is versbe szedték. Azután semmi sem tiltja, hogy a polgár ne szeresse a verset és nem parancsolja, hogy kedvelje a prózát. Azt mondják, hogy a polgárság ízlése elütött a nemességétől, verses lovagregények helyett erkölcsös történeteket szeret olvasni. Nem mondhatnók. A XV. század polgára jobban szerette Boccacciót és az érzéki elbeszéléseket mint az erkölcsös históriákat. Ezeket csak a XVI. század új eszméje karolta fel és pedig többnyire verses alakban, a XIV. és XV. század folytán pedig érzéki és regényes históriákat szeretett olvasni a polgár legtöbbször prózában, úgy hogy még a régi lovagvilág mondáit is kivetkőztetik verses formájokból és prózába öntik. E két század kedvencz olaasmánya lesz a *Gesta Romanorum*, e prózai elbeszélések gyűjteménye és a prózában írt számtalan legenda.

Mások a könyvnyomtatás, a sajtó feltalálásában keresték a próza elterjédésének okát. Nem kell mondanunk, hogy hiába; nincs közöttünk valami erős kapocs. A sajtó szaporította ugyan a könyveket, növelte az olvasók számát, de legalább oly könyveket adott a közönségnek, a minőket szeretett: az ujjászülött nemzeti eszme napjaiban jobbára prózát, míg az új eszme idején többnyire verset. Meggondolatlan állítás, hogy a könyvnyomtató könnyebben szerezhetett prózában írt történeteket, ezért adott prózai elbeszéléseket, mert a nyomdász mindig oly müveket nyomtat, melyek vevőre találnak, rendesen az üzleti szempont vezeti s ha nem figyel reá, bukással végzi.

E téves nézetek rövid czáfolása után lássuk korszakunk széppprózai olvasmányait.

Az első ilynemű munka 1651-ben jelent meg: *Az Fortunatusról íratott igen szép nyájas beszéd,* könyvecske, miképpen az ő erszényéhez és kívánt kedves süvegecskéjéhöz jutván és több történt sok dolgairól stb. czim

alatt. A magyar nép már ismerte Fortunatus históriáját a XVI. század verses feldolgozásában, e korszak azonban prózai előadásban kivánta s így nyújtotta neki a magyar kiadó. Az *Elüljáró beszéd* nem tájékoztat bennünket a munkáról és fordítójáról, csupán rövid kivonatát adja hőse történetének. A német eredeti különben Augsburgban 1480-ban jelent meg. Eredetéről többen és sokféleképp írtak. Schlegel Vilmos franczia regénynek tartotta, Görres angolnak vélte, Ondrio spanyolnak gondolta, mások másfelé keresték a historia első és további nyomait. Ha egyes fordúlatok, motivumok, jelenetek emlékeztetnek is más népek, különösen a keletiek és a görögök elbeszéléseire, nem teszik valószínűtlenné azt a nézetet, hogy német írta és a német sajtó tette közzé az ujjászülött nemzeti eszme virágzó napjaiban. Mint a realismus korának terméke mindjárt szemünkbe ötlenek ide vágó sajátságai. Mindenekelőtt jól van elbeszélve, érdekesen és igénytelenül tud szerzője elmesélni, minden hatás-vadászat nélkül regélni. Nincs semmi czélzata. Nem akar irány-regényt írni, csak az olvasó képzelmét gyönyörködtetni, legföljebb földrajzi és ethnographiai ismereteit gyarapítani. Az úgynevezett erkölcsi alapeszmét nehéz benne megtalálni, legalább nem igen találták meg a bírálói, mert a realismus elbeszélései egy darab érdekes életet szeretnek nyújtani minden mellék czél nélkül, kerek történetet adni az ólvasónak nem tanúlság végett, hanem gyönyörködtetésére. Ha a XVI. század közepe táján készűlt volna a Fortunatus, talán elkölcsi tanulságot is öntött volna belé a szerző; akkori magyar átdolgozója legalább is versekbe szedte.

Szerzője szemmel tartotta a valószinűség határait. Iparkodik megjelölni a helyeket és körülményeket, melyek valószínűvé teszik előadását. Jól rajzolja hőse különböző helyzetét, tárgyiasan festi a viszonyokat és elég jól ala-

kítja szereplőinek jellemeit. Irálya folyékony, könnyed és zenei, úgy hogy kellemesen olvashatni. A magyar fordítás sem közönséges tehetségre vall, iparkodik az eredeti szépségeit elsajátítani, folyékony nyelven elbeszélni, habár nem egyszer bánt bennünket germanismusa, idegen szólásmódja.

Hosszú meséjét kissé nehéz röviden elbeszélni, de a múlt idők e keresett népkönyvének tartalmát annál inkább meg kell ismertetnünk, mert eltér a verses átdolgozásétól. Fortunatus Cyprus szigetén Famagusta városában egy előkelő nemes fia volt. A nemes eltékozolta vagyonát, az úri mulatságok felemésztették kincseit. Fortunatus észrevette atyja búját, mivel nem akart szüleinek terhére lenni, titkon elhagyta a szülői házat és egy flandriai gróf szolgálatába állott, a ki Jeruzsálemből viszszatérve Famagustában kötött ki. Ez megkedveli, mint ügyes bevásárlót és derék vívót kitünteti, a mi fölkelti társainak, különösen Rupertnek, *a vén ravasz lovagosnak*, irigységét és megfogadja, hogy kitúrja a *búcsújáró legényt*. Egy éjjel titkon elmondja Fortunatusnak, hogy urok neje szolgálatában akarja alkalmazni, de nagyobb biztosság okáért meg akarja kappanoztatni. Az ifjú Londonba menekül. Itt egy gazdag flórenczi kereskedőnél felügyelő lesz, de mivel gyilkossággal gyanúsítják, futnia kell. Bretagneba kerül. Itt a mezőn egy medvét ejt el, mire egy szép asszony, Fortuna, jelenik meg előtte és választást ajánl fel neki a bölcseség, gazdagság, egészség, szépség és hosszú élet között. Fortunatus az ujjászülött nemzeti eszme izlése szerint a gazdagságot választja. Erre a szép asszony egy erszényt ad neki, melyből minden fogásra tíz darab aranyat vehet ki. Csak három föltételt kötött hozzá, hogy e napot Fortunatus mindig megülje, hogy azon ne kövessen el házassági dolgot, hogy e napon házasítson ki egy szegény leányt. Most egy világlátott nemes ember

társaságában bejárta a legkülönfélébb országokat, Irlandban sz. Patrik purgatoriumába szállott le, Konstantinápolyban az ifjú császár koronázását nézte meg, majd «által menvén Törökországon jutának Oláhországban, melyben uralkodik vala Tracola vajda, azután Boszna országban, Boszniából Horvátországban, Horvátországból Dalmácziába s Dalmácziából Magyarországban, onnan Lengyelországban, onnan Dániaországban és így a több országokon általmenvén jutának Velenczében.» Tizenöt évi távollét után visszatér hazájába Famagustába. Szülei elhunytak. A régi ház helyébe fényes palotát építtet és egy grófleányt vesz nőül. Tizenkét évig nyugodtan marad, két gyermekök születik, ezután útra kel, hogy a világ másik részét, a pogányokét látogassa meg. Innen hazatérve az alexandriai zultán megmutatja neki roppant kincseit, közöttük a süvegecskét, mely láthatatlanná teszi viselőjét és odaviszi, a hová akarja. Fortunatus fejére teszi és azt kívánja, hogy a kikötőben várakozó gályára vigye és hazaszállítsa. Nehány év mulva halála közeledtével két fiának, Ándolosiának és Ampedónak adja át az erszényt és süveget, meghagyja nekik, hogy együtt tartsák. Azonban Andolosia útra kel az erszénynyel, királyok szolgálatába áll. Az angol király leánya rászedi és kicsalja tőle az erszényt, most a süveg segélyével elrabolja a királyleányt, visszaszerzi az erszényt, majd gazdagsága miatt elfogják, Ampedo sejti ez okot, megsemmisíti a süveget és bánatjában meghal, Andolosiát pedig addig kínozzák, míg elő nem mutatja az erszényt s végre is megölik.

A mese, mint e rövid kivonat mutatja, kettős történet, az apáé és a fiuké, egység tehát nincs benne, szerzője tovább is szőhette volna az unokákra hagyva a csodás kincseket és tarkábbnál-tarkább helyzetekbe juttathatta volna őket; az elbeszélő azonban azt hitte, hogy

elérte czélját, bemutatta a keresztény és pogány világot. Mint említők, nehéz volna a mese forrását kutatni, de talán van egy kis alapja annak a nézetnek, hogy a süvegecske a német Wuotan isten széles kalapjára, a Fortuna erszénye pedig breton eredetre mutat. A mese második része, Fortunatus fiainak története, a *Gesta Romanorum* 120-ik elbeszélésére emlékeztet. Fortunatus históriáját többen dramatizálták. Decker, Shakespeare kortársa, Hans Sachs, Tieck stb. színpadra alkalmazták.

1876-ban jelent meg «*Kedves és nyájas história az szép Magelonáról, Neopolis királynak leányáról és egy Péter nevű vitézről* az ezüstös kulcsokkal, ki egy provinciabeli gróf fia volt. Francziа nyelvből német nyelvre megfordíttatott Spalatini György küldött levelével együtt M. Warbeck Vitus által, mostan pedig németből magyarra fordította *Tesseni Wenczel* az magyar olvasók kedvéért.» Tesseni Venczelt Gyirva Venczelnek tartja Szabó Károly, ugyannak tartja, a ki Brewer lőcsei nyomdásznak és kiadónak két müvet fordított: *Krisztus beszélgetését szent Péterrel és Sibilla jövendőlését.* Beöthy Zsolt nem tartja lehetetlennek, hogy a fordító azon Tesényi család tagja volt. mely a Habsburg kor elején Komárom vármegyében virágzott. A Károly-mondakör e szép tagjának megírását némelyek a XII. századra viszik vissza, állítólag Bernard de Trevies pap írta volna le. Menzel Menglőd mythosában keresi eredetét. Utóbb Petrarca dolgozta fel; 1480-ban pedig egy franczia népkönyv jelent meg, mely prózában mesélte el a regényes históriát. Ezt fordították le németre és adták ki 1536-ban Spalatini ajánló levelével. A magyar fordító Spalatíni, a hírneves reformator. sorait szintén leforditotta. csakhogy a mit ez a német viszonyokról mond, a magyarra alkalmazza. Az elbeszélés mind külföldön. mind nálunk kedvencz olvasmánya lőn a népnek. A nemzeti eszme

napjaiban mindenfelé szivesen olvasták és már 1569-ben Harder Mihály német nyomdász 176 példányt adott el belőle. Ugyanakkor *Ponczíánusból* 233, *Fortunatusból* 196 példány fogyott el. Nálunk sokszor kiadták és ma is találkozunk vele a ponyván. Toldy Ferencz azt hitte, hogy már a XVI. században megjelent és elveszett az első kiadás, de positiv adattal nem támogatta e nézetét.

A regény tartalmának rövid kivonata ez:

Péter provençi gróf világot akar látni s a híréből hallott szép Magelonát megismerni. Nagy nehezen kinyeri szüleinek engedelmét, három drága gyűrűt kap emlékűl s jól felszerelve útnak indúl a szép Nápolyba. Ott értesűl, hogy nemsokára fényes kopjatörés fog tartatni az udvarban és díszesen felöltözve megjelen az ünnepélyen s mint ismeretlen az utolsó helyet foglalja el. Mindnyájok bámulatára küzd és győz. Nemsokára a király leánya, Magelona, kedvéért új harcz és kopjarontás történik. Péter részt vesz benne és mindnyájokat legyőzi, s mikor származásáról kérdezősködnek, csak annyit mond, hogy Francziaországból való és egy szegény nemes fia. Mind ő, mind a királyleány egymásról álmodoznak s végre is öreg dajkáját küldi hozzá Magelona s nyer kedvező választ. Találkozást adnak egymásnak. Péter felfedi előkelő származását s gyűrűit adja emlékűl kedvesének. Kalandos jellemök szökésre indítja őket, menekűlésökben egy erdőbe jutnak, hol Magelona elszunnyad kedvese ölében. Péter csókolgatja, sőt melle zsinórjait is feloldja s ott találja vörös takaróban a három gyűrűt, melyeket egy kőre tett maga mellé «de az Isten megmutatá néki, hogy ez földön kevés gyönyörűség volna, sőt inkább csak merő keserűség, azonban egy prédával élő madár eljuta, ki a vörös tafotát látván, azt alítá, hogy hús volna, felragadá a tafotát s elrepűle véle.» Péter felháborodik, palástját teszi a szép Magelona feje alá s kövekkel üldözi a madarat. Ez a tengerbe ejti

a gyürűket; Péter pedig sok keresés után ladikra talál, a tengerre száll és a támadó szélvész messze, nagyon messze viszi. Azalatt felébred Magelona, jajgatva keresi szerelme tárgyát, míg végre beesteledék s egy fára mászott fel, nehogy a vadak áldozata legyen. Reggel leszállott a fáról, széteresztć lovait; maga pedig az országutját keresé, melyen Rómába menjen. Nemsokára egy szegény búcsujáró asszony vetődék hozzája, a kivel ruhát cserélve indúlt Rómába, ott „mint egy búcsújáró úgy jár vala minden nap az szent Péter templomában s elvégezé vala ott imádságát nagy keserves sírással, bízván az Úristenben, hogy még végtére meghallgatná az ő imádságát. Eszébe jutott, hogy Provençeban mégis többet tudhatna meg Péterről, azért hajóra szállott és oda utazott. Ott értesült kedvese szüleinek számtalan jótettéről, különösen az általok épített kórházról. Magelona itt húzta meg magát, itt értesűlt arról, hogy egy hal gyomrában megtalálták a három gyűrűt. Míg a derék leány a betegeknek áldozta életét a kórházban, Péter messze tőle, de sohasem felejtve őt, nagy kitüntetésekben részesűlt a babyloni zultán udvaránál. De bármily nagy örömben úszott, szive mégis haza kívánkozék. Azért a zultán engedelmével és ajándékaival Alexandriába ment s onnét hajón szülőföldére indúlt. Sagona szigetén partra szállanak, hogy édes vizet hozzanak; Péter pedig elalszik, elkésik s a szigeten marad. Kincseit a kórházba vivék s midőn Magelona felbontatá, bámúlattal vette észre, a roppant sok drágaságot s azt hivé, hogy csak az ajándékozó kedvét teljesíti, ha nagy templomot és kórházat építtet belőle. Végre Péter is új hajóra akadt s így jutott szülőföldére s Magelona díszes kórházába, hol felismerik egymást s megegyeznek, hogy Magelona elmegy Péter szüleihez, megkéri, hogy látogassák meg és nála találkoznak Péterrel.

Mikor elérkezik a fogadás napja, Magelona elment

a grófi családhoz, elmondá nekik egy álmát, hogy az üdvözitő Krisztus egy szép ifjat vezete hozzája s mondá neki: «Ez ám az, az kiért te, az te urad és asszonyod ennyi ideig könyörgettetek.» Igy bizton reméli, hogy nemsokára meglátják Pétert s vasárnapra tűzték ki a szent Péter kórházi templomába való rándulás napját. Eljött a gróf és grófné, végtelen örömben folyt le a viszontlátás órája, s miután elbeszélék szenvedéseiket, a szülők akaratával frigyre léptek egymással s tizenöt napig tartó fényes lakodalommal ünneplék meg házasságukat. Még vagy tíz esztendeig élt az öreg gróf és grófné s kimulásuk után Péter becsületesen temeté őket az Magelona szent Péter templomában. Holtuk után őket is oda helyezék. «szép fiok» Nápoly királya és Provençe grófja lőn; a kórház pedig a költő szavai szerint «mindez mai napiglan is áll, az holott mostan vagyon az szent Háromságnak temploma.»

Magyar Aesopus azaz Aesopusnak egész élete és fabulái 1673-ban jelentek meg Brewer kiadásában németből fordítva. A meséket hosszabb életrajz előzi meg, mely a rabköltő ismert históriáját, jóízű tréfáit és furfangját adja elő. A mi a meséket illeti, annyi fordításon és bővítésen mentek keresztűl, hogy alig ismerni rájok. Megvan ugyan a czímök, sőt a történet is sokszor úgy hangzik, de kiszélesítve, kinyújtva. A mi a görögben néhány sorocska, az a magyarban féllap vagy még több. A hosszas életrajz miatt kevés mesét is ad a névtelen fordító könyve s azok sem mind Aesopuséi. A szerző, úgy látszik, főleg oly meséket gyűjtött össze, melyek az előhaladott reactio eszméjének meg tudtak felelni, nem ellenkeztek gondolkozásával. Kedveltségére mutat, hogy még e században, 1687-ben újra megjelent.

Egy kézirat van a Nemzeti Muzeum könyvtárában, mely a híres indus mesegyüjtemény, a *Pancsatantra*, for-

dítása. Fordítója *Rosnyai Dávid*, Apafi fejedelem török deákja, a ki 1641-ben született, korán bejutott az udvarhoz, 1667-ben mint török tolmács szerepelt Konstantinápolyban, diplomatiai megbízásai is voltak, utóbb négy évig fogságra vetette Apafi, melyből 1682-ben szabadúlt ki és nemsokára visszanyerte régi állását. Lehet, hogy fogságában dolgozgatott a mesegyűjtemény fordításán. Latin czímet adott müvének: *Horologium Turcicum et speculum continuum* de rebus in orbe externis et internis ridiculose, interdum tamen observando legendis; authore Davide Rosnyai de M.-Vásárhely. Rosnyai ugyanis nem az eredetiből, hanem török fordításából készítette a magyart. Sylvester de Sacy, Loiseleur, Weber, Leon de Rosny, de különösen Benfey, Landau vizsgálódásai után ismeretes ezen indus mesék tartalma, iránya és vándorlásának története, hogy fordítják a VI. században pehlevire, utóbb syr és arabra, majd a XV. században törökre számos módosítással és csakhamar több európai nyelvre. Nálunk Beöthy Zsolt ismertette bővebben. A gyűjtemény meséket foglal magában. A bevezetés úgy mutatja be a müvet, mint a fejedelmek számára készült politikai és erkölcsi nevelés kézi könyvét. Az öt főmese ugyanannyi szakaszt alkot, innét ered *Pancsatantra* neve. Ez öt mesébe hatvankilencz kis mese vagy elbeszélés van beillesztve, melyeket különféle állatok mondanak el nézeteik támogatására. A főszerepet két sakál viszi; a prózai előadást számos vers szakítja meg. Már hazájában több változáson mehetett át a gyűjtemény; az idegen földön még több kéz alakította át, különösen tetemes módosításon ment keresztül a török fordítás, a *Humajun-náme*, melyet Apafi török deákja szabadon ültetett át magyar nyelvre. A mi Rosnyai fordítását illeti, egyike a kor legízléstelenebb széppprózai dolgozatának. Kevesen használták az irodalmi nyelvet oly gondatlanúl, mint Rosnyai tevé. A hivatalos világ keverék-

nyelve, latinos magyarsága szólal meg fordításában, úgy a hogy az újjászülött nemzeti eszme házias pongyolasága és realismusa szerette. A lapos és ízetlen prózának, a kor megromlott ízlésének és lomha gondatlanságának ritka példánya. «A Horologiumban már vannak mondatok, melyek kizárólag deák szavakból állanak. Talán nem tévedünk, mondja Beöthy Zsolt, ha ebben bizonyos szándékosság nyomát keressük. Ali Cselebi ben Szalih töröksége, melyre Bidpait fordította, mint Rosnyai megjegyzi, arabbal és perzsával volt keverve, a mint ez a török udvari nyelvben már szokásban volt. Ezt az udvari nyelvet kívánta ő utánozni a maga módja szerint azon a deákkal kevert magyar nyelven, mely az «erdélyi udvari expeditiókban szintén ususban ment.» Kissé messze mennénk. ha ennyit tennénk fel Rosnyairol. Korának realismusa szerette vagy megtűrte az irodalomban is azt a nyelvet, melyet a közéletben használtak minden feszesség, választékosság nélkűl. Ezzel élt Rosnyai, ezt kívánta a realismus igazsága; megegyezett vele a magyar fordító kényelme, mert saját rendes nyelvét használhatta. «Különben korának deákosodó divata is nagy befolyást gyakorol rá,» mondja Beöthy Zsolt. Idáig az efféle tüneményeket egyszerűen divatnak keresztelték. A divat pedig olyan lenge szokás, néha bohó szeszély, melynek ki tudná magyarázatát adni? Ezután nem szabad így beszélni. A divatnak is megvan a maga törvénye s olvasoink tudják, mi volt a latinos magyarság divatának igazi oka. «A nyelvkeverék, mely körűlbelűl egy század mulva a purismus reactióját szülte, egész tudákos furcsaságával megkezdődik és hódítani kezd,» folytatja Beöthy. Mi tudjuk, hogy a purismus az új eszme actiója nemcsak nálunk, hanem a művelt világ minden népénél, megtaláljuk a németek, francziák, olaszok, angolok, lengyelek, csehek stb. irodalmában. A nyelv lapos, pongyola, házias és kevert volta szintén előfordúl az ujjászülött

nemzeti eszme realis napjaiban minden népnél majd ilyen, majd más formában. Ekkor terjednek el és honosodnak meg az idegen szók, melyeket azután megtámad az új eszme actiója.

A kor szellemének hatása alatt dolgozott *Haller János* is, mikor a *Hármas Istóriát*, a kedves magyar népkönyvet, teremtette. Ez sem eredeti munka. A derék magyar államférfi négy évi börtönében két nagy munkát állított össze, mindkettő fordítás. Az egyiket már ismerjük. A másik a *Hármas Istória*, mely három részből áll. Az első rész Nagy Sándor dolgait foglalja magában. A középkori Sándor-meséknek előadása ez, melyekben kevés az igaz. Merő csodás és kalandos elbeszélés. Állítólag az első Ptolomaeusok idejéből Alexandriából származik. Haller *Liber Alexandri de proeliis* régi munkának 1494-iki strassburgi kiadásából fordította le.

A második rész a híres *Gesta Romanorum*. A XIV. és XV. század e kedvencz olvasmányának eredetéről nagyon keveset tudunk. Némelyek Angliában, mások Francziaországban keresik első nyomait. Példák, mesék, élczes válaszok, rászedések, kis regényes és csodás elbeszélések és hasonlók gyűjteménye, melyeket a szent beszédekben és vallásos tanításokban szivesen használtak az egyháziak. Számos effajta könyv jelent meg, de míg azok elvesztek a múlt ködében, ezt számtalanszor lenyomtatta a sajtó és nemcsak latin eredetijében, hanem fordításaiban is közkézen forgott. Haller János oly kiadást használt, melyben az egyes mesékhez tanúlság is volt csatolva. A mint láttuk, a gyűjtemény nehány novelláját ismerte a magyar irodalom, *Jovenianus* és *Apollonius királyfi* históriáját közzé tette a sajtó.

A harmadik rész *Trója veszedelmét* meséli el nem Homerus vagy más régi író szerint. Colonnai Guido «Messana város birájának» compilatiója ez, melyet eredetiben

és fordításban mindenfelé szivesen olvastak. E három részből, úgy látszik, a középső tetszett legjobban, melyet Haller *Példabeszédeknek* nevezett el. Ezt olvasta legszivesebben a magyar nép, több kiadásban jelent meg és néha most is látni a ponyván.

Haller fordítása a realismus könnyű és egyszerű nyelvén szól hozzánk. A mint tudjuk, megrótta a deákos embereket, hogy latinnal elegyítik a magyar szót, ő maga nem is használja, de azért még sem tud művészi lenni. Toldy nem találja benne a szépirodalmi elbeszélő irályt, egész lényegében históriainak tekinti és különbözőnek tartja XVI. századbeli regényprózánkról, mely szerinte még egészen a biblia nyelvében van elfogúlva. Beöthy is utána mondja Hallerről, hogy nem a bibliai ünnepélyesség jellemzi, az egyházias styl merev komolysága nála megenyhűl, szűk volta kiszélesedik. A történeti előadás komoly és nyugodt lassusága lép helyébe stb. Mindezek jórészt üres szólamok, melyeknek nincs értelmök. A bibliai ünnepélyesség helytelen beszéd, hisz a bibliában megvan a könnyű népies elbeszélés, a naiv enarratio irálya, a komoly egyszerű történeti, a lyrai áradozó, a fenséges ódai styl, a melyik tetszik. Majd mindenféle hanggal találkozunk benne, csak a komikussal nem. Nem lehet tagadni a biblia befolyását a nyelvre, itt-ott a szóvonzatra és a mondatszerkezetre; de ha többet akarunk mondani, jobbára érthetetlenek leszünk. A protestáns új eszme korában szónoki, áradozó, ünnepélyes, feszes, nehézkes, sokszor körmondatos a népek irálya, ilyen tehát a magyar is többé kevésbbé. A két eszme hosszú harcza alatt némely íróban tovább tart az új eszme szónoki irálya: másikban megjelenik a nemzetinek kedves és könnyed, józan és egyszerű, meleg és benső stylusa. Akad olyan író is, a ki a maga helyén mindkettőt fel tudja használni. Végre az újjászülött nemzeti eszme iralya rendesen lapos, müvészietlen, könryed,

erélytelen, házi és pongyola. Kevesen érzik a komoly, nemes választékos előadást. Ha valamit szépen, elegánsan és ünnepélyesen akarnak kifejezni, példáúl könyveik előszavában, pártfogóikhoz és a kegyes olvasóhoz intézett ajánló soraikban, ízetlenek, homályosak, dagályosak, émelygősek lesznek. Még az oly író is mint Gyöngyösi, a ki szépen tud verselni, milyen émelygős irálylyal szól Koháriról! Az irodalomtörténetek eddigi jellemző szólamait, régi meghatározásait sutra kell dobnunk. Ez az ítélet azonban nemcsak a mieinkről, hanem a külföldiekről is áll. Kifogásunk mindnyájokra vonatkozik. Mert az effajta phrasisok, minőket idéztünk, megtalálhatók minden nép irodalmában.

Toldalékúl itt közöljük egykét római író fordításának rövid ismertetését. A *Csoma-codex* magában foglalja *Virgil Aeneisének* nehány énekét is, de nem jelent meg; a XVI. századtól kezdve itt-ott találkozunk egy-egy római költő versével és olyanokkal, melyek nagyon emlékeztetnek reájok. Korszakunkban különösen két fordítás jelent meg a sajtó utján. Az egyik *Balog György* munkája: *A Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak híresnevezetes hadi fejedelmeknek életükről és cselekedetükről írt könyve.* Most pedig magyar nyelvre fordíttatott Balog György által Sopronban 1700. esztendőben (Lőcse 1701.). A másikat egy erdélyi tanító munkássága adta közönségünknek.

Dálnoki Benkő Márton marosvásárhelyi iskolamester 1702-ben lefordította *Lucius Annaeus Florus* négy könyvét *A római viselt dolgokról.* A fordító nagyon tart attól, hogy munkájának veszett nevét költik, «kétségem nincs benne, hogy ezzel nem annyira kedvet és a felőli való jó emlékezetet, mint balítéletet és becstelenítést nyerek, mivel e mostani világnak természete ez, hogy magát ugyan a henyeségben foglalja; de ha valamire valakinek igyekezetét látja, egész napjait annak czirmolásában és szólłásában tölti el.» Az újjászülött nemzeti

eszme szelíden folyó napjaiban nem igen becsülik az erkölcsi erőfeszítéseket, a derék tanító buzgósága is érezte a kor meddőségét, azért vádolja henyeséggel embertársait. Fordításáról különben maga is bevallja, hogy sokszor nem tudta magyarúl kifejezni a szerző «igen rövid, homályos és fontos stylusát» ; egyébiránt azzal vigasztalja magát, hogy «minden nyelvnek a szólásban vannak kiváltképpen való tulajdonságai, úgy hogy egyik nyelven a szólásnak formáit soha hathatósan és a maga erejében a más nyelven való szólásnak formáival kitenni nem lehet.» Különben mindkét fordító munkájának becse közel áll egymáshoz. Balog György és Dálnoki Benkő Márton fordítása valóban a kényelmes és körűlíró fordítások közé tartozik. Ez utóbbi maga is mondja, hogy a mit a latin történetíró egy-két szóval fejez ki, «sok szóból álló sententiákkal tette ki,» azt írja ugyan, hogy a könnyebb megértés volt eljárásának oka, de hihetőbb, hogy a kor pongyola és lapos irálya vitte reá. Könyvének hosszú ajánló levele és előljáró beszéde bő tanítást nyújt a római szokások és intézmények megértésére.

Végűl a korszak még egy termékéről kell szólanunk. A külföldet ismertető müvek száma még mindig kevés volt nálunk ide tartozik azonban a kis füzet, mely «*Constantinápoly városának* és ahoz tartozandó részeinek az ő veszedelmének az görög birodalommal együtt rövid leírása» czím alatt Lőcsén 1688-ban jelent meg. A könyvecske nem a város földrajzi leírását közli, mint czíme után ítélnők, hanem nagyobbrészt meghódításának, elestének szomorú története; csak utóbb rajzolja elénk a szerailt, a császár palotáját, a hét tornyok várát, a sz. Sophia mecsetjét. Néhány sorban megemlékszik Görögországról is, melynek három tartományát: Epyrust, Achaját és Moréát «az méltóságos velenczei respublica nagy győzedelemmel viszszanyerte.»

A NEMZETI SZELLEM SZUNNYADÁSÁNAK KORA

BEVEZETÉS.

A XVII. század fényes irodalmi alkotásai után az újjászülött nemzeti eszme önmagával való megelégedése, rend, osztály, kaszt szelleme következett. Láttuk, hogy már a mult század végén megkezdődött e szellem uralma. Az újjászülött nemzeti eszme meg lévén elégedve önmagával, nem tűri erkölcsi ideáinak bolygatását. Önmagukba zárkóznak az osztályok, kasztok, felekezetek, vidékek, városok, csak a maguk bajával törődnek, apró, kicsinyes, helyi érdekeiket dédelgetik. Nyugodt, csendes az ország, a nemzet. Lecsillapul a nagy érdekek országos küzdelme, élet-halál harcza. Az erkölcsi eszme csak a végső szükségben tudja felrázni a nemzetet, az egyes osztályok bajaival nem törődik az összeség, elszunnyad az összetartozás hatalmas érzete. Nemzetek, nemzetiségek, törzsek, osztályok, felekezetek, megyék, községek csendesen maguknak élnek. Közös eszme nem melegíti, hevíti keblöket. A békés családi élet, az anyagi jólét, a külső fegyelem megtartása, a hagyományos, megállapodott erkölcsi eszmék tiszteletben tartása, a létező jogi, politikai viszonyok megbecsülése a fő. — Igazában támadni, erőszakoskodui nem tudunk. Szeretjük a békét, a nyugalmat. Nem bolygatunk másokat, de azok se bolygassanak bennünket. A hol a korlátlan uralkodó vasakarata megtámad valamely erkölcsi eszmét, helyzetet, bizonyos fokig tűrjük; de alkotmányos államban, a hol

módunkban van megakadályozni. erélyesen föllépünk ellene. Ha valamely osztály, felekezet, nemzetiség elnyomásról panaszkodik, megyék, városok érdekeik sérelmével állanak elő, a béke kedvéért egyben-másban engedünk nekik, mert nem tudunk harczolni, gyűlölködni. Kivált ha magunk kára nélkül dobhatunk oda nekik egyet-mást, nem engedjük késhegyre vinni a dolgot. Nagyon érezzük a béke becsét. Gondolkodásunkat, vágyainkat főleg az anyagi érdekek kielégítése tölti be. Csak ezt ne bántsa senki. Oly jól esik a megszokott eszmekörben, a megállapodott rend és fegyelem korlátai között vidáman éldegélni, napjainkat lemorzsolni. Külső és belső béke, háborítlan jólét, a test ápolása, jó egészsége, bő és kellemes táplálkozása, édes gondtalanság ezek azon czélok, melyekre minden ember törekszik. Vallásosak vagyunk szokásból, megtartjuk hitünk szertartásait, tiszteljük az istent, mert úgy tanultuk, úgy hallottuk. Tiszteletben tartjuk a hatóságot, loyalisak vagyunk a fejedelem, a kormány iránt lelki szükségből. Bánt bennünket, ha egy alsóbb rendű mer a hatalmasabbak ellen felszólalni, ha érvényre akarja juttatni véleményét. Ez igazán a tekintélyek kora. Az állás, a hivatal maga a tekintély, nem pedig az ember, a ki benne ül. Kitünő állásokra nem keressük a kitünő embereket, azt tartjuk, hogy mindenki megállja a maga helyét. Nincs érzékünk a nagy erkölcsi sajátságok iránt. Tiszta idealis munkásság, önfeláldozó tevékenység valamely eszme érdekében nem tud lekenyerezni bennünket. Nem is tudjuk elhinni, hogy ilyen létezzék, vagy szegény jó bolondnak tekintjük. Jaj annak, a kinek valamely nagy erkölcsi eszmétől duzzad a kebele, sehol sem talál elismerést, támogatást. Mindenki óvakodik tőle, magára hagyják s veszni engedik. Máglyára ugyan nem kerül, de belső tüzétől pusztúl el. Különben ritka az ily jellem, mert a tehetség is rende-

sen valamely testület, osztály, vagy kormány szolgálatába áll. Önállóan függetlenűl föllépni e korban nem szabad, nem lehet. A testületi szellem nem tűri az egyéniséget, az önállóságot.

Az anyagi jólét a kor fő jellemvonása. Mindenk jólétre, gazdagságra, gondtalan és kényelmes életre törekszik. Ilyenkor fényűzők vagyunk. Finom drága butorok, ruhák, ékszerek és más kincset érő holmik halmozódnak fel az úri házakban. Pompaszeretetünk határtalan.

A müvészetben a realismus, naturalismus és trivialismus uralkodik. Az ember érzéki, testi életét szeretik festeni. Nagy érzékök van a müvészeknek a formához s kevés az eszméhez. A költők nem tudnak idealis alakokat rajzolni, egyéneik mind olyanok, minőkkel mindennap találkozunk az életben. A vers csengő-bongó ritmus, melyekben kevés az eszme. Könnyed, hangulatos lyra uralkodik mindenfelé. S mivel könnyen terem a kadenczia, azt hiszik, hogy meglehet tanulni a költők mesterségét. A dráma és epos realis ugyan, az előadás jellemzetes, de hiányzik belőlök a fenség. A nyelv többnyire lapos és kényelmes. Hanyatlik az orthologia, mert egy közös eszmét karol fel, a hódító nemzeti eszmének kifejezése s helyét mindenfelé pongyolaság váltja fel. Terjednek az idegen és tájszók, zűrzavaros, kevert nyelvet használunk társalgásunkban.

Az állami és jogi élet terén ilyenkor gyarapszik, uralkodik a szokás. A hódító nemzeti eszme hatalmas kapcsai meglazúlnak, a nemzeti egység érzete elszunnyad, a helyi érdekek kiegyenlítése magával hozza az összeszorító központosító törvények lassú gyöngülését, lanyha végrehajtását. Mivel csak kevesen törődnek a közös nemzeti czélokkal, lassankint, észrevétlenűl helyi szokások támadnak, melyeket utóbb törvényeknek tekintenek.

A hódító nemzeti eszme idején erkölcseink simúlni kezdenek az egyetemeshez. Megbecsüljük a jóízű magyaros szokásokat, viseletünkben, magunk tartásában igazán, teljesen magyarok akarunk lenni. Most a helyi, a vidéki lassankint uralomra jut az egyetemes, az általános, a közös rovására. A város, a vidék nyelve, beszédmódja, ruhája és más divata visszaszorítja a nemzeti, az általános szokást.

Ime ily érzés-, ily gondolkodásmód uralkodott, mikor II. Rákóczy Ferencz a majthényi páston letette a fegyvert. Az erkölcsi erőtlenség, tehetetlenség napjai voltak ezek, melyekről egy felfogás uralkodott az eddigi magyar történetírók között. Többé-kevésbbé mindegyik látta a kor tüneményeit, nagyjából megtaláljuk náluk is e vonásokat, melyekre rámutattunk, de nem tudták másnak tulajdonítani, mint a nemzet kifáradásának. A kétszáz évig gyötrött magyar nemzet aludni, pihenni óhajtott. Kétszáz eszdeudős ébrenlét után álomra kelle hajtani szegény fejét.

E magyarázat hihetőleg idáig sem elégítette ki a gondolkodókat; de mindig úgy volt az emberiség, hogy oly kérdésekre, melyekre nem tudott helyes választ adni, elfogadott hagyományos feleleteket és vita nélkül adta tovább. Mi mást tudott mondani a szegény történetíró, mint hogy kifáradt a nemzet? Hazai erkölcsi, társadalmi viszonyaink azonban általánosak, európaiak voltak. A németek, francziák, angolok, olaszok erkölcsi, aesthetikai, társadalmi állapotja sem volt más. Ugyanoly erkölcsi eszmétlenség uralkodott náluk is mint e szegény országban. Csakhogy ők már többnyire rég élvezték a békét, a jólétet, a gazdagságot, a csendes nyugalmas családi és társadalmi életet. Gyönge, eszmétlen államférfiak vezették ügyeiket, kevés kivétellel üresfejű emberek parancsoltak mindenfelé, vagy ha volt eszméje, vad zsarnokság utján vihette ki mint Nagy Péter czár.

Az anyagi jólét, az országos fényűzés sok országban eltakarta ezt az erkölcsi lazulást vagy legalább kevésbbé tűnik fel a szemlélőnek, nálunk azonban az ország súlyos anyagi helyzete nagyon érezteti s láttatja a hiányokat s nem csoda, ha a század első felének történetírói megvetéssel és felháborodással emlékeznek meg róla. Legújabban Grünwald Béla foglalkozott vele behatóan. De ő is csak a régi húrokat pengeti, azt hiszi, hogy «a szatmári békében egy kimerült, lemondó nemzet megadja magát a gonosz sorsnak, mert kétségbeesve látja be, hogy hiábavaló ellene minden küzdelem. A szatmári békekötéssel kezdődik a magyar nemzet történelmének legdicstelenebb korszaka, mely egy századnál tovább tart. Történetíróink akár politikai, akár irodalmi viszonyainkat irják le, egyhangúlag a sülyedés, az elnemzetlenedés korszakának nevezik s jellemzésére a legerősebb kifejezéseket használják. Őseink gyalázatáról, a nemzet elaljasodásáról beszélnek ... A csapások legnagyobbika súlyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket vesztettük el, méltóságunkról feledkeztünk meg, elaljasodtunk.» Ime a hangzatos itéletek, kárhoztatások! Mi volt e gyászos helyzetnek oka? Viszonyunk Ausztriához, a rendi alkotmány természete s végre az országnak kedvezőtlen gazdasági és társadalmi alakulása a multban: ezek szerinte mindent megmagyaráznak.

Pedig nem. Csak keveset magyaráznak. Más országokban is fennállott a rendi alkotmány, kedvezőtlen volt a gazdasági és társadalmi helyzet, talán vegyes házasságban is állhattak más országokkal.

A mi első nagy bajunk az volt, hogy e haza földjén számos nemzetiség lakott és a XVIII. században is sok költözött be. A felvidékre menekült magyarság a XVII. század utolsó negyedéig jobbára megőrizte nemzetiségét, sőt hódított is. De a XVIII. század első felében

semmi gatja sem volt a helyi patriotismusnak, a többség lassankint fölemésztette a kisebbséget. A szláv, a román cselédség, az idegen nyelvű béres és jobbágy a templomban és iskolában úgy mint a családi szentélyben a gyér magyarságra erőtette nyelvét. A nagy nemzeti kapocs híján a felvidéki magyar egy magán állott és elszlávosodott. Magyar városrészek és faluk lassankint eltűntek, bár igaz, hogy ugyanazon törvény erejénél fogva másutt idegenek magyarosodtak el. A kor szelleme kedvezett a a katholikus többségnek, a protestánsok el voltak nyomva, a felvidéki megyék papsága, sőt másoké is jó részben szláv fiukból került, a kik sokszor magyar nevök daczára sem tudtak magyarul s csupa kényelemből terjesztették a szláv nyelvet, mert könnyen ment. Erőszakot sehol sem alkalmaztak, a nagy kisebbség csakhamar megadta magát.

Utóbb beköszöntött az új eszme, mely támadólag lép fel a nemzeti eszme minden eleme ellen. Mindenütt javítani, tökéletesíteni akar. Szivesen magáévá teszi az idegen jobbat, sőt követendő példányúl tűzi ki magának.

Az új eszme idején már sok magyar alig vagy épen nem tudott apái nyelvén szólani s a kik tudtak is, akárhányan szégyelték a magyar müveletlenséget. Tudjuk, hogy a mult század felvilágosodása eleinte leginkább az előkelők, az urak körében hódított. Számos fejedelem, miniszter, főúr állott a mozgalom élén. Valószínűleg azért is, mert az új eszme alsóbb munkásait könnyebben elnyomta a rendi alkotmány. A szegény ember fia nehezen indíthatott politikai, társadalmi és vallási mozgalmat. Könnyen elnémította a rendi alkotmány, összetiporta a megye. A magyar főurak pedig már elnémetesedtek, francziáúl, németűl fejezték ki gondolataikat. Ők jól ismertek Voltairet, Montesquieut, Diderot-t és a többieket; de nem beszéltek felőlük és róluk magyarúl. A felvilágosodás behatott hazánkba is, sokan megveték a

vallást, szabadabb lőn a szellem, megvetéssel hangoztatták a középkori butaságot, a bárbár szokásokat és erkölcsöket, dicsérték a német, franczia s leginkább a klassikus költészetet, gondolataikat azonban még azok sem írhatták le magyarúl, a kik értették e nyelvet, mert nem engedte a censura, a könyvvizsgálat.

A magyar nemzetet tehát sajátságos nemzetiségi viszonyainál fogva sokkal erősebben sujtotta az újjászülött nemzeti és az új eszme találkozása, mint más országokat. Ezek előbbre haladtak a nemzeti nyelv dolgában, az ujjászűlött nemzeti eszme erkölcsi erőtlensége nem fosztotta meg nyelvétől a nemzet egy részét, habár uraik szivesen beszéltek francziául, de nem felejtettek el németűl, lengyelűl. S mikor az új eszme hatása alatt ápolták a francziát, saját német, lengyel stb. társadalmuk bajaival szivesen foglalkoztak.

A kor, melyről most szólunk, épen azért nevezetes, mert két eszmeáramlattal találkozunk benne. Az elsőt már jól ismerjük, a második egy új üstökös, minő a XVI. században tünt fel. A felvilágosodás, az illuminatismus korának szokás nevezni. 1730 körül lép föl erősebben. Ekkor szembetünőbb, de még mindig gyönge. Csak a század közepén rohan előre túlnyomó lelkesedéssel. Támadása ezután folyton gyarapszik, a folyam árja nagy tereket önt el, 1760 körül már meghódította a fél világot, de most sem áll meg; hanem tizenhárom év mulva eléri egyik legnagyobb diadalát, 1773-ban a pápával eltörölteti a jezsuita rendet. Épen jókor, mert ezután mutatkozott a nemzeti eszme visszahatása s megkezdődött a két eszme harczkora, melynek azonban egész a nagy forradalomig túlnyomóan idealis szelleme van.

A mint látni fogjuk, irodalmunk kevesebb jelét mutatja fel az új eszme hatásának, a kik lelkesedtek az új eszméért, nemzetök felvilágosodásáért nem írtak magyar

müveket. Ugy sem engedte volna meg a censura. Talán anyagi viszonyuk, állásuk sem tette lehetővé, hogy mint Voltaire, külföldön nyomassák müveiket és úgy csempészszék be az országba. Nekik csak epedniök, zugolódniok lehetett.

De hogy kellett hatnia az új szellemnek, az is mutatja, hogy III. Károly és Mária Terézia nagyobb ellenzés nélkül tudnak reformálni az országban. A nemesség kissé tűrte jogainak megtámadását. Zúgolódott, de nem tört ki, nem állott ellene. Ezt nem a királyné személye szülte, nem a tisztelet okozta, habár ez is hozzájárult, hanem az új eszme hatása. Különben találkozunk ezzel az irodalom terén is.

De hát honnét származik az az egyetemes kárhoztatás, melyre minden jelesb irónál akadunk? Miért gyűlölik annyira e századot, noha elismerik, hogy tudományos müveltségünk tetemesen gyarapodott, hogy eszmekörünk szélesbedett? Azért, mert a kik ez időkről írtak, rendesen a fölébredt nemzeti eszme felháborodása alatt tették papirra benyomásaikat. Fájó szívvel emlékeznek meg a nemzeti nyelv elhanyagolásáról s a legtöbben a nagy királyné németesítő befolyásának tulajdonítják. Véleményök szerint az a kegyes jó királyné Bécsbe édesgette, mindenütt kitüntette a magyar urakat s megengedte, hogy a királyi és császári hatalom verőfényében sütkérezzenek. Képzelőtehetségök kiszínezi az eseményeket, úgy hogy az olvasó kénytelen belátni a királyné germanizáló sikereit. Pedig a mint láttuk, nem a királyné sikere volt főuraink elnémetesedése. Az ujjászülött nemzeti és az új eszme közös hatása alatt felejtették el uraink nemzeti nyelvöket: Mária Terézia szivesen látta a német és franczia nyelv elsajátítását, de hiába dédelgette volna magyarjait az eszmék harczának idején; hiába akarta volna germanizálni, a magyar semmiféle királyi

hatalomnak és szeretetnek sem áldozta volna fel édes anyai nyelvét.

Különben e korszak tudományos haladását rég elismerték, még azok is, a kik a nemzeti szellem szunnyadása miatt neheztеltek reá. Igaz, hogy kiválóan latin nyelven szólalt meg a tudomány és aránylag kevés volt a magyar mű, de tetemes gyarapodást mutat a műveltség. A nagyobb tudományos müvek mellett számtalan latin könyv és értekezés látott világot vagy maradt kéziratban, melyek az új eszme győzelmes haladását árulják el. Ez értekezésekből látni, hogy hazánkban is sokan állottak a kor színvonalán. Előbb az ujjászülött nemzeti eszme decentralizáló, széthúzó, különálló és reál irányú szelleme mutatkozik. Később az új eszme hódító erővel lép föl. Kivált az iskolákban észlelhetni ezt, természetesen jobban a protestánsoknál, mint a kik függetlenebbek valának és az egyéniség inkább érvényesíthette befolyását. Ők már korán érdeklődtek a tanügy iránt. mindenfelé javítani iparkodtak rajta; néha erélyes és kemény hangok is hallatszottak. Deccard soproni tanár 1738-ban, mint a jenai latin társulat választott tagja beküldi székfoglaló értekezését az iskolatanítók állapotjáról Magyarországon. Sötét képet rajzol a tanítók és tanárok helyzetéről; vádolja a patronusok tudatlanságát, értetlenségét, a muzsák iránti közönyét, uralomvágyát s mivel nem tudta visszavonni kifogásait, elmozdították tanári székéből. Bél Mátyás befolyása is tetemes változásokat idézett elő. Komolyabb irányt vesz mindenfelé a tanítás. Nem adnak annyit a külsőre, a formára, az ifjuság megjelenésére, magatartására. A jobb intézetekből kezdenek kiveszni az iskolai színjátékok, a kakasviadalok, a Gergelynapi és vízkereszti járások stb. Utóbb a katholikus iskolákban maga a kormány is szabályozza a szinielőadásokat. Az ifjuság erkölcse szintén komolyabb lesz. Terjed ugyan a bárdolatlanság,

hanyatlik a simaság, vagy legalább veszít hatalmából az érzékiség, nem járnak leányok után a nagyobb tanulók, nem kötnek czifra nyakkendőt, nem bodorítják hajukat mint Bessenyei György mondja, hiányzik nálok a *világi manér*, a *galántság*, hanem az egész intézet a tiszta erkölcsökre törekszik. Maróthi Debreczenben javítja az énektanítást, a görögrómai klassikusok művelését, sürgeti a vitatkozásokat, a verseny élesztését, az iskolai szünetek rövidítését 's más egyebet. S így megy többé kevésbbé mindenütt.

A VALLÁSI PRÓZA.

A nemzeti szellem szunnyadásának korában (1711—1772.) két időszak jellemvonásai találkoznak, az ujjászülött nemzeti eszme és az új eszme vonásai. A negyvenes évek végeig kevés nyomára akadunk az új eszmének. Mint egy bástya vett körül bennünket az osztrák vám s megakadályozta, hogy a felvilágosodás termékei határaink közé juthassanak, benn pedig a könyvvizsgálat elnyomott, kitiltott minden új gondolatot. A szegény protestánsok nem nyomathatták ki müveiket, vagy ezer bajjal sikerült egyiket vagy másikat kiadniok s ha akadt volna oly világias szellem, a ki az angol vagy más gondolkodók müveit akarta volna nyelvünkre átültetni, lehetetlen feladatot tűzött volna ki magának. Ez utóbbiakról szó sem lehetett. Csak lassan terjedhetett az új eszme scepticismusa és hitetlensége Inkább társalgás mint könyvek utján. Olvasnunk kellene a családi levéltárak elsárgult papirjait, hogy megismerjük a felvilágosodottabb szellemek gondolkodását. De hogy jelentkezett a felvilágosodás, azon iratok is mutatják, melyeket ellene intéztek.

A vallásos irodalom első termékei a bibliafordítások. Az első volt *Bél Mátyás* pozsonyi kath. lelkész, a ki Károlyi bibliáját némi javitásokkal rendezte sajtó alá 1727-ben. *Torkos András* 1736-ban görögből forditva adta, melyet fia, József rendezett sajtó alá. Torkos for-

dítása könnyű és találó nyelven szól hozzánk. A szerző úgy látszik mindenekelőtt jó és könnyed magyarsággal akart szólani és nagyobbrészt el is érte czélját. Egyszerű, igénytelen és keresetlen az ő nyelve Nem hajhászsza az újat, a rendkivűli szót, jól tudja, hogy az írás nyelve nem lehet más, mint a nép egyszerű, könnyen gördülő nyelve.

Mennyire különbözik tőle *Bárány György*, a ki névtelenűl bocsátotta közre bibliaforditását 1754-ben *A mi urunk Jézus Krisztusnak új testamentoma* czím alatt. Terjedelmes előszavában röviden elbeszéli a magyar bibliafordítások történetét, mindamellett, hogy becsüli elődeinek munkáját, jogosúltnak tartja a maga fordítasát is; hisz a *jobbíthatatlanságnak dicséretét* nem nyerték el a többiek, azután senki sincs «*valami előre bévett balvélekedéshez való ragaszkodás nélkül*» és ha más országokban sincs olyan fordítás, melyen *gyalulgatni* nem lehetne, mennyivel inkább hazánkban, a hol «ezer akadályoknak nagy kövein kell által verődni, minekelőtte a a tudományoknak legszükségesebb részeit megkóstolnánk.» Bárány György ugyan felhasználta elődeinek jó tulajdonságait; bő magyarázatai, becses jegyzetei szintén figyelmet érdemelnek, tudománya elismerésre méltó, a nyelvnek azonban nem volt olyan mestere, a ki jeleset adhatott volna. Bár nem tagadhatni, hogy némely módosítása elég szerencsés, Bárány azonban annyira az új emberének látszik, hogy most nehézkesnek, keresettnek, feszesnek találjuk egyes helyeit. *Sartory János* nemescsói prédikátor és *Bárány János Bárány Györgygyel* szövetkezve az eredetiből forditották le az ószövetséget, de nem tudták sajtó utján közzé tenni. A század közepén talán veszített a biblia fontosságából, az új eszme kritikája nem kedvezett a hitéletnek, vagy a mi szintén valószínű, a protestánsok, mindjobban megszerették Károlyi bibliá-

ját, féltek bolygatni tekintélyét s így a jámbor fordítók munkája nem került sajtó alá.

Úgy járt *nagymegyeri Besnyei György* madari református lelkész is, ki a debreczeni könyvtárban helyezte el kéziratát. Zsoltárfordítása azonban *Kis biblia* czim alatt világot látott.

A vallásos irodalom tulnyomóan az ájtatos elmélkedésekre és imádságos könyvekre szorítkozott. Az ujjászülött nemzeti eszme hajlandó a mysticismusra, a vallásos tépelődésekre és jámbor gyakorlatokra. Francziaországban elhatalmasodott a jansenismus, mindenfelé gyökeret vert a pietismus, mely nálunk sem hiányzott. A vallás buzgóbb hivei nem töprengenek a dogmákon, untatja őket a rideg hitvita, üresen hagyja a szőrszálhasogató polemia. A szívből a szívhez akarnak szólani. Főleg ezért fogyatkozott meg egész Európában a vallásos vitatkozás s nálunk még a censura szigora is segítette.

Akadt azonban e haza földjén is néhány vitázó szellem, a ki érdeklődött a dogmai kérdések iránt. A fő kérdés, mondhatnók egyedűli, az urvacsora, az oltári szentség kérdése volt. Ezt kelle védeni. Protestáns alig egy-kettő szólalt meg: de annál buzgóbbak a katholikusok.

Bernárd Pál minorita atya müve, a *Lelki beszélgetés* (1735) keltette fel a figyelmet.

Helmeczi István prédikátor felelt Bernárd müvére *Igazság paizsa* czím alatt 1741-ben. Csak Utrechtben adhatta ki. És mennyi bajjal! Saját neve helyébe *Melianus Gnatereth* szókat teszi. *Melianus* körösfai, *Gnatereth* pedig koronát, stephanust jelent zsidóúl. A nyomtatás helye *Miaburg* azaz egy város, a nyomdász neve pedig Uranius Nathanael, szintén költött név. Helmeczi válaszol egy névtelen minorita 1721-iki bátori predikácziójára is, mely röviden adja, a mit *Bernard* bővebben fejt ki. Egyúttal mindkettőt plagiummal vádolja, a mennyiben

mindketten Pázmány „*Kalauzát*“ irták ki. El kell ismerni, hogy Helmeczi ügyes és szellemes vitázó, a ki éles észszel és tudománynyal bonczolta ellenfeleinek nézeteit. Bár mily nehéz volt a helyzete, még sem bántja az elkeseredés, nem sérteget, nem használ aljas kifejezéseket, a minek oka talán az üldözéstől való félelem is lehet; de azt hiszem nagyobb oka az új eszme hatása.

Helmeczi 1752-ben *Éneklésben taníló mester* czim alatt egyházi énekeket ajánlott hitsorsosainak, melyek *francziai rendes nótákra* voltak írva. Tanuló éveiben Jézus csodáinak jelképes magyarázatát adta három füzetben.

A vallásos polemia e legérdekesebb tárgyához, az oltári szentség, az úrvacsora kérdéséhez szólott *Gusztinyi János* egri kananok is, ki nagy munkájában az *Üdvözség mannája* czim alatt Kelemen minorita szerzetes védelmére kel, kit «újabb-újabb nyomtatott irásokkal, többire mocskosan és illetlenül rútalmaznak». A nagy mű szerzője logikus fő, a ki világosan, értelmesen megtudja magyarázni a katholikus tant, sőt nyelve is erőteljes, férfias, magyaros; képeit, hasonlatait az életből szereti venni, de mégis érezzük, hogy midőn a szegény protestansokat czáfolgatja, oly ellenséggel küzd, mely nem sok bajt okozott az egyháznak. Talán maga is érezte e vagdalkozás hiábavalóságát, mert mikor könyve végén felszólitja a protestánsokat, hogy czáfolata után térjenek vissza a régi törzshöz, keresi a megátalkodás okát s a hinni nem akaró hivalkodás vétkének mondja, «melyet ti okosságnak s bölcsességnek szoktatok keresztelni. Tudni illik a philosophiával tündérkedtek, némely aprólékos emberi okoskodásokat összefűztök, a természeti látszatos nehézségecskéket ugratjátok, sok torzomborz, éktelen, rémítő chimerákat elméteknek pulyaságában nevetséges fáradsággal fúrtok, faragtok.»

Telek József ferenczi szerzetes *Négy világitó úrnapi lámpások* czím alatt szintén hozzá szólott az oltári szentségről szóló vitához. Telek, mint számos társa erősen emlegeti a katholikusok régi huzamos birtokát, ősi hitét Kalvin újításaival szemben. Ügyesen belészövi hazánkat is. «Mondják meg: ezen hajdan virágzó magyar hazánkban, melyik király országlása alatt vették észre magyar eleink, hogy a Szent István által beplántáltatott hit s katholika anyaszentegyház tántorogni s keringősödni kezdett? Hogy az oltári szent misét nem úgy mint eleinte Sz. István idejében mondotta volna?» Ez az okoskodás helyes volt a nemzeti eszme napjaiban, sőt a közönség egy részénél ekkor is döntő vala, csakhogy a műveltebbek bizalmatlanul hallgatták. Az új eszme emberei megvetéssel néznek a történeti érvek szemébe. Mit bizonyít az 1763-ban egy művelt ember előtt, hogy Szent István király alatt már hitte ezt vagy azt a megtérő magyar! Telek felhozakodik azzal a régi érvvel is, hogy van *reformatio*, újítás *ad aedificationem* építésre és *ad destructionem* romlásra. Az elsőt a törvényes hatalom emberei hajtják végre, a másodikat olyanok, a kiknek nincs joguk. A XVIII század új emberének haszontalan volt ilyesmit mondani. Egész lelke azt sugallta, hogy újítani kell, meg kell szüntetni a régi butaságot; reformálni de nem a hatalom szellemében, hanem az új idők irányában.

E hitvita, még a következő korszakba is átnyúlik, mert *Nagy Ignácz* 1777-ben, *Kovács Ferencz* 1775-ben és mások vitatják az oltári szentség dogmáját.

Berzeviczi János jezsuita 1731-ben *Egy eltévelyedett juhocskának mennyei pásztorától kért s nyert vezérlő oktatatása* czímű munkát adott ki, melyben a kath. egyház tanait értelmesen és komolyan védi, a nélkűl, hogy éles kifejezéseket használna a más hitűek ellen. A könyv jó

benyomást tesz az olvasóra. Némi pártatlanság, józan kimélet hangja ömlik el az egészen. *Az eltévelyedett juhocska* teszi föl a kérdést, jelzi a tárgyat, melyet azután a *Mennyei pásztor* fejt meg; de még ott is, a hol a más vallásuak ellen szól, ezt némi atyai, pásztori jósággal teszi. Áradozó stilusa pedig az új eszme közeledtére látszik mutatni.

Gál Tamás minorita *A római katholika ecclesiának igazságát* 1753-ban «egy bizonysággal erősítette», tulajdonkép a felekezeti vitát ébresztette föl, a kath. egyház igazságát a régi fegyverekkel nagyobb tehetség nélkűl bizonyítgatta. Irálya és előadása alacsony szinvonalon áll.

Az elnyomott unitariusok ellen is felszólaltak a jezsuiták. *Rajcsányi János* jezsuita, a ki számos deák vitás művet írt, latin munkáját magyarra forditotta *Miháltz István* rendtársa s 1770-ben *Utazó s a jövevény unitárius vallásról beszélgető catholicus* czím alatt kiadta. A XVIII. században is erősen folyt az eretnekek térítése, a görög-keletieknek a római egyházzal egyesítése, a kik azonban egyszerűen letették a kath. hitvallást, míg ha valamelyik unitárius tért az egyház kebelébe, «azt minden személyválogatás nélkűl ujólag megkeresztelék.» Ezt akarák a jezsuitaírók indokolni, megmutatni, hogy nincs keresztség az unitáriusoknál, majd egy régi névtelen unitáriusnak 1702-iki munkáját czáfolni. . «Mindezeket, hogy annál jobb ízűen olvastassanak, a két személynek egymással való beszélgetésébe foglalják.» El kell ismerni, hogy e beszélgetések élénken folynak, Rajcsányi vitázó tehetsége sem mindennapi, a magyar fordító nyelvét is könnyen olvassuk.

Miháltz István leforditotta még szerzetestársának *Neymayr Ferencz* jezsuitának *Okosok hite* (1765) czímű theologiai munkáját, mely tekintettel van az új időkre, «az hidegvette indifferentismus azaz közvallásra» a na-

turalismusra, vagyis a természet törvénye szerint való vallásra, a libertinismus, syncretismus, separatismusra. Azért bizonyítgatja az Isten létét a gondviselést, hogy a természet törvénye követeli a vallást s más efféle nézeteket, melyekkel a XVIII. század folytán annyiszor találkozunk s egyeseknél az újjászülött nemzeti eszme idején fejlődtek ki.

Demeter Márton károlyfejérvári nagyprépost 1732-ben *Pennalósa Ambrus* jezsuita *irásiból kiszedegette A szent háromságnak...istenségekről* szóló munkáját. Miután kifejtette a katholikus dogmát bebizonyította az ó és újszövetségből, az egész harmadik részben az unitariusokkal foglalkozik, a kiknek vallástételét pontonkint czáfolgatja. Előadása világos és értelmes, nyelve könnyed és folyékony.

A számos valláserkölcsi, kegyes és lelkipásztori művekből elég lesz a feltünőbekről megemlékezni. E műveken is többé-kevésbbé meglátszik a kor hatása. Míg a század elején a szelíd pietista szellem ömlik el rajtok, utóbb némi erő és fenség, erkölcsi hév és tűz jelentkezik bennök. Irályukon is többnyire megérzik a kor hatása. Az előbbiek irálya egyszerű, igénytelen és értelmes; míg az utóbbiak rendesen ünnepélyesebb, feszesebb stylt használnak. Fel akarják rázni az olvasó lelkét, megrémíteni, hogy felébredjen dermedéséből; bár néha egy kevéssé meglátszanak megfeledkezni arról, hogy lenéző, megvető emberekkel van dolguk, a kikkel nem lehet könnyedén elbánni.

Ilyenek: *Kollenics András* pálos szerzetes, a ki 1729-ben kiadta *Vita moriens* czímü latin munkáját, *Orosz Ferencz* szerzetes társa pedig utóbb magyarra fordította a szépen írt ájtatos m[illegible]nkát. Nincs ugyan benne újabb eszm[illegible] kedett irály az új időkre emlék[illegible] derék terméke az áj-

tatos elmélkedések e gyűjteménye, de megérezhetni rajta az új eszme érzelmes hangját is. A forditónak tetszik a gondolat, mely hosszas halálnak fogja fel az életet, szereti Jóbot, a «pogány, de nagy dicséretre méltó» Márk Aurélt stb. emlegetni, fordítása a latinismusokat kivéve elismerést érdemel.

Dombi Mihály ájtatos elmélkedései *Vízből és vérből készíttetett üdvösséges fürdők* czím alatt jelentek meg 1742-ben. A szerző azt hiszi, hogy nemcsak a hitszakadás miatt haragszik reánk az úr isten, hanem a czégéres vétkek elszaporodása miatt is. Nagy élénkség és sok hév ömlik el Dombi sorain, mintha mélyen átérezné korának romlottságát, mintha az új eszme lángjától emésztve egész benseje undorodnék korától. Az új eszme idején mélyen bántja a lelkes embert a nagy tömeg lelketlensége: innét van, hogy rendesen szónoki hév szól egész lelkéből. Valóban más ez elmélkedések hangja mint a XVII. század végén vagy a XVIII. elején irottaké.

Gidófalvi János új tordai lelkipásztor 1744-ben adta ki *A felséges Istennel a kegyes léleknek édes beszélgetéseit*. A jámbor elmélkedések még 1717-ben készűltek s a szerzőnek gyöngéd pietismusát látszanak mutatni. A dogmatikus tant, mint a Krisztus elégtételéről, a teremtésről, a gondviselésről stb. mindig az áhitat benső melegével veszi körűl s könyve igazi *édes beszélgetés.*

La Placette János a koppenhágai franczia egyház papja megírta *A keresztyén ethikának vagy erkölcsök tudományának rövid summáját*, mely 1750-ben magyarra fordítva jelent meg Debreczenben. Mind az eredeti, mind a fordítás jól írt munka. A szerző különösen korának, az ujjászülött nemzeti eszmének, müvelt emberét tartotta szem előtt, «a kik a világ szerint tisztességesen élnek, a kikben vagynak ugyan holmi pogányi és filosofusi virtusok, de valóságos kegyesség épen nincsen» Ezt a ke-

gyességet akarja a kor hitetleneibe belé oltani vagy felébreszteni. Nem vitatkozik a keresztyén felekezetekkel, nem ostorozza a katholikus vagy más erkölcstant, hanem csak a közönyös lelkeket óhajtja megtériteni. Mindezt lelkesen, itt-ott szónoki hévvel, erős érzéssel teszi a nélkül, hogy valamikor a mult idők felekezeti harczainak durva kifakadásait követné.

Bertalanffi Pál Keresztyén Bölcseség czímű munkája 1754-ben jelent meg és a keresztyén erkölcstannak érdemes terméke. A szerző józan és okos, mérsékelt és higgadt felfogásán és előadásán mintha megéreznők a kor hatását. Talán épen a szinlés, tettetés, ravaszság többszörös megrovása az ujjászülött nemzeti eszme idejére mutat. Bertalanffi szereti hazáját, elég helyes fogalma van a hazáról, a haza iránti kötelességekről s becses az a fejezete, melyben *az egy nyelven szólást* köti olvasóinak szivére, mert az egyességet és a szeretetet őrzi meg a haza fiai között. Itt is megérzik ugyan az új eszme hatása, melyben kiemeli az idegen nyelvek tudásának becsét, de azután hozzáteszi: «Ha valaki a házája nyelvét elmulasztván, csak egyedűl valami idegenen kapna, merő rút negédesség volna ám ez és a hazának nemzetségétől való dölyfös idegenség, melyből az ilyen, ő új nyelvével, sok új ellenkezésekre egy néminémű új nemzetséget akarna támasztani.»

Végre emlékezzünk meg az egyházi szószék müveiről. Számos ily munka jelent meg, de egy sem aratott nagyobb sikert, a mi természetes és nyilvánvaló. Az ujjászülött nemzeti eszme magyar hitszónokai közül egyik sem emelkedett magasra, a század új eszménye pedig nem kedvezett az egyházi szószéknek. Még a tehetség is elnémult volna a kor ellenszenves magatartásán.

Csúzy Zsigmond pálos szerzetes vasárnapi szentbeszédei *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönyözött*

három kenyér czím alatt jelentek meg 1722-ben. E beszédek a keresztyén erkölcstannal foglalkoznak. Csúzy mint a kor fia nem szereti a hitágazatokat feszegetni, hanem az uralkodó erkölcs kérdéseiről elmélkedni s míg maguk a beszédek általában elég egyszerű világos nyelven folynak előttünk, addig az előszó czikornyás keresettséggel ajánlja őket: «vélem, hogy csiklándoztató szájok ízin nem lészen azoknak, kik nagyra-vágván mindenkor, mindenütt és mindenekben ékes szófodorgatast, álomhüvelyező nyájas fabulázást s nyughatatlan elmefuttatással hizelkedő szófia beszédet kivánnak.» Ugyanez ismétlődik a *Zengedező sípszó* (1723) czímű beszédgyűjteményében.

Baranyi Pál jezsuita halotti beszédei 1712-ben jelentek meg *Imago vitae et mortis*, *az életnek és halálnak képe* czím alatt. E beszédek tulajdonkép az előbbi korszak termékei, osztozik is azok jó és rossz sajátságaiban. Előadása tapintatos, körültekintő, kihagy mindent, a mi bánt, izgat, felháborít. Nyelve az ujjászülött nemzeti eszmének könnyű, világos és keresetlen nyelve. Szépen kerekdeden folyik s szivesen olvashatni. A XXIII. beszéd egyes részeit versek választják el. Elismeréssel kell megemlíteni, hogy a sok dicséretet, az elhunytak számos érdemeit óvatosan hozta fel. A hol lehetett, ki is kerülte s szentbeszédeivel inkább a hallgatóság erkölcsi emelését, mint a gyászoló család megríkatását tűzte ki nemes czéljáúl.

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök neve a század közepén a gyűlöltebbek közé tartozik. Esze és befolyása sok bajt okozott a protestánsoknak. Tevékeny és erőszakos főpap volt, a ki *Enchiridion* czímű latin munkájában az eretnekek kiirtásáról álmodozott. A protestánsok, úgy látszik, II. Frigyes porosz király befolyását vették igénybe; maga a pápa is beavatkozott a kérdésbe

és pedig Bíró Márton ellen, úgy hogy Mária Therézia elkoboztatta a veszprémi püspök e munkáját. Oly erős volt a század közepén a vallásellenes mozgalom, hogy a miért más időkben dicséretet aratott volna a főpap, most megrovásban részesűlt. Különben Bíró kitűnt mint egyházi szónok, *Micae et spicae evangelico-apostolicae azaz evangeliumi kenyérmorzsalékok* és *a pokoli buzakalászok* czímű és más müveiben védte az egyház tanait. Számos nyomtatott munkája, irályukat kivéve, a mult katholikus gondolkodására mutat. Bíró egyedűl áll a főpapok között, kik többnyire az új eszme hatásának kitéve nem törekedtek irodalmi téren az eretnekek megtérítésére. Megelégedtek a politikai hatóság külső támogatásával, mely III. Károly és Mária Terézia alatt úgy sem szokott elmaradni.

Az egyházi szónoklat müvelői közül megemlítjük még *Szabó István* jezsuitát, kitől számos szentbeszéd jelent meg, továbbá *Gyalogi János*, *Jambresich György*, *Nádudvari Péter*, *Jegenyei János*, stb. neveit. *Kamarási György*: *Emlékezet kövét* stb.

A TÖRTÉNETÍRÁS.

E korszak történetírása kiválóan latin. Számos történetírónk van, a kik komoly tudománynyal fogtak munkájukhoz, nyelvök azonban nem magyar. Bennünket közelebbről a magyar írók érdekelnek, az ő működésükről kell bővebben szólanunk.

Pethő Gergely krónikájának egyik folytatója *Spangár András* jezsuita 1738-ban adta ki müvét Kassán. A negyedrétű munka több részből áll, melyekben sok az új kiadó toldása, pótlása, a kinek rosszúl esett, hogy ha történetét akarja ismerni a magyar, idegen írókhoz kell folyamodnia. *Isteni rendelésnek tulajdonítja*, hogy reá szállott a sor Pethő Gergely müvének kiegészítésében, mint a ki *sok szép tudósításokkal, toldalékokkal* szaporította. Sőt a czímben még többet is igér, a *Magyarok bibliothékáját*, mely a magyar írók és könyveik sorozatát foglalta volna magában, ezt a részt azonban hiába keressük. Úgy látszik a mű terjedelme vagy más kiadói okok miatt külön kötetben akarta közzétenni, mely a *Magyar krónikának társa* lett volna. Spangár a XVIII. század harminczas éveiben már nem tud annyira tárgyias lenni, mint Pethő Gergely, bizonyos lyrai és szónoki hangulat vesz erőt rajta, hosszabb-rövidebb verseket rakosgat prózai előadásai közé, melyben *Hunna* (Hunnia) és *Fama* szerepelnek. A hetedik toldalék a magyar- és erdélyországi eretnekségek krónikáját adja elő, nem kell mondanunk, erősen felekezeti

szellemben. Könyvében örömmel hirdeti: «Végtére vagyon oly rendelés, hogy a lelki hentesek kiüzettessenek.» E hentesek a különféle eretnekségek, kiket Spangár szelleme nem tekint igaz magyaroknak, nála a katholikus vallás lényeges része a nemzeti eszmének.

Szintoly terjedelmes, de kevésbbé szétágazó *M. Kovács János* munkája. Ő *Pethő Gergely* müvének második folytatója volt. 1750-ig terjed krónikája, mely józanabb és mérsékeltebb; századának történetét pedig nagy részletességgel adja elő, az utolsó évekről bőven szól, szereti a politikai és katonai dolgokat apróra szedni; nyelve azonban nehézkes, szereti az idegen szókat használni, melyek eléktelenítik előadását.

Meg kell említenünk *Csatári János debreczeni magyarnak* munkáját, mely 1749-ben Hálában jelent meg. Az előszó azonban nem a szerzőé. Strahlemberg írja, melyben a könyv történetét meséli el, a mi épen nem válik a *debreczeni magyar* dicsőségére. Az előszó huszonnégy lapja megtanít bennünket reá, hogy Csatári mint a német Schmeizel tanítványa lefordította mestere előadásait és saját neve alatt kinyomatta; de mivel a nyomda költségeit fedezni nem tudta, pár évi vajudás után idegen előszóval jutott e mű napvilágra, a mi igen kevés plagiummal történhetett meg. Ifjabb Szinnyey József tanár ismertette e munkát, melyről mulatságos helytelenségeket mond. Részletezi az előszó tartalmát is, megdicséri Csatári «bámulatos szorgalmát», fölemlíti, hogy «néhol a kritika sem hiányzik, ámbár állításai nem mindig helyesek.» Pedig ha megtekinti a mű előszavát, azonnal tájékozódhatott volna a mű valódi szerzőjéről és kritikai becséről.

Az emlékiratok között előkelő figyelmet érdemel *Cserey Mihályé*, ki 1668-ban született és szigorú nevelésben részesült. Viszontagságos élete pályáját részle-

tesen leírta *Historiájában*, melyben labancz felfogás és kálvinista felekezeti szellem nyilvánúl. Egyes évek történetét időrendben adja és sok melegséggel tudja elbeszélni az országos bajokat épen úgy, mint a magáéit. Iránya az újjászülött nemzeti eszme könnyed és egyszerű elbeszélése. Sokan a memoire-irodalom egyik mesterének tekintik s valóban jól esik olvasnunk. Mikor például József fiának halálát meséli el, annyi érzéssel és naivsággal tudja tenni, hogy meghat bennünket. «Halála előtt való napon én a boltban feküdtem betegen, oda behozatta magát, mellém feküdt s a gerendába felnéze, nagyot kaczaga, arról is mindjárt gondolám, hogy meghal.... Halálára szép selyem köntöst készíttettem vala s még életben volt, de betegen, felvette a dolmányát s a süveget fejében tétette.... Ki nem mondhatom, most is minemű keserűséggel vagyok utána és noha a ki engem ismert, egy erős férfitermészetű embernek tartottak engemet; de most is, mikor ezt írom, a könyveim szaporán hullnak szememből, mert soha annál életemben jobb indulatú s természetű gyermeket nem láttam.» Elhiszszük a jó embernek, a mit mond. Az újjászülött nemzeti eszme idején kiválóan érezzük a családi élet örömeit, sok örömünk telik a gyermekekben s boldogok vagyunk, ha szivünk óhajtása szerint nevelhetjük őket. Máskor is megható egy jó gyermek elvesztése, de az új eszme és a harcz korszakában jobban elfoglal a közérdek, izgatnak az országos dolgok s könnyebben szórakoztatnak; míg az újjászülött nemzeti eszme kiegyenlítő napjaiban jobban törődünk családunk ügyeivel és érdekeivel. Cserei *Historiája* az 1661-ik évtől kezdődik és 1712-ig folyik, mint a kor igazi gyermeke szereti a részleteket, kerüli az általánositásokat. Bizalmatlan a szereplők iránt, kétkedve fogadja mások nézeteit, állításait, nem ragadja magával a lelkesedés, ellenszenvvel tekint a tö-

rekvőkre, kapaszkodókra. Igénytelenségével jár, hogy néha pongyola nyelvében, nem idegenkedik a latin szóktól, az időszak keverék-nyelvétől.

Az erkölcstörténet mezején reánk nézve fontos munkát adott *altorjai* báró *Apor Péter*, a ki *Metamorphosis Transsylvaniae* azaz Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldusságra való változása» stb. czim alatt a régi szokásokat, erkölcsöket írta össze (1736) s páratlan mű irodalmunkban. Ezzel nem akarunk valami különös dicséretet mondani, csak jelezni, hogy effajta müvet más senki sem irt nálunk. Hatvan éves öreg volt, mikor bevégezte munkáját alsó-torjai udvarházánál. Köszönettel, hálával tartozunk neki, hogy megmentette a régi szokások, erkölcsök ismeretét számunkra, könyve nélkül mennyi fáradsággal kellene fölépitenünk, összeállítanunk a legtarkább iratok- és levelekből, hogyan ettek-ittak, lakomáztak, minő házat vezettek, hogy temették el halottjaikat stb. eleink a két század találkozásánál. Ezért nagybecsü b. Apor Péter magyar munkája. Egyúttal jellemző is. Az újjászülött nemzeti eszme embere az új eszme hajnalán elkeseredésében elkezdi a multat dicsérni s ócsárolni a jelent. Már az újjászülött nemzeti eszme fény- és pompaszeretete, jólétre, kényelemre törekvése, puhasága és decentralizált élete sok olyat megenged magának, a mi a forradalom után, a hódító nemzeti eszme idején, mikor nemzeti szokások- és erkölcsökre törekszünk, csak lassan megy a tömeg vérébe; de minél jobban pirkad az új eszme hajnala, annál gyorsabban terjednek az idegen szokások, az idegen erkölcsök. Ez fájt az öreg Apor egyszerű és kedves, jámbor és becsületes lelkének. Az újjászülött nemzeti eszme jólelkű magyarja megbotránykozott a német ételeken, magyartalan szokásokon, me-

lyeken kapkodott az új nemzedék. Bántja őt a *«náj módi, új módi, rossz módi»*, melyet 1687 óta vagyis a német első bejövetelétől számít; bántja az. «hogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és czifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen és különbnél különbféle drága étkeket nem főz.» Meg akarja menteni a magyar szokások emlékezetét, azért írja le, hogy midőn a még fenlevő szokások is «elmulnak, mégis *maradváink* emlékezzenek meg régi alázatos együgyűségiben Erdélynek gazdagságáról, az náj módi mellett való koldusságáról.» Tudjuk, hogy a koldusság nem volt üres szó, mert már III. Károly alatt megkezdődött az osztrák kereskedelmi politika, mely az országot gyarmattá tevé és az örökös tartományok rovására kizsákmányolta, rendszeresen elszegényítette. A loyalis öreg nem zugolódik a kormányra, a hatalomra, csak az fáj neki, hogy a magyar kivetkőzik nemzeti szokásaiból. Nem látja, nem érti az újjászülött nemzeti eszme petyhüdt morálját, nem látszik felháborodni az igazi, a családi erkölcsök lazulásán, az erény hanyatlásán, a nemes önzetlen gondolkodás envésztén, mert mindent a külsőségben, a formákban szemlél. Gyermekkora óta az újjászülött nemzeti eszme moráljában nőtt fel, nem ismeri a nagy idők szebb, nemesebb gondolkodásmódját; de ismerte a régi jó magyar szokásokat, a külső formákat, melyekben ifjuságát töltötte el s látta, mikép fogytak, apadtak, változtak meg lassan, úgy szólván, észrevétlenűl.

Kínos benyomást tesz az öreg magyarra a huszas-harminczas évek gyorsabb változása és sötét lemondással végzi be müvét, mert csak «Isten tudja, ír-e utánam valaki vagy sem.» E sötét lemondás mutatkozik az öregek keblében, kik nehezen viselik el az átmenetet az egyik

korszakból a másikba. Napjaik alkonyán szivesen szállanak sírjokba, mert idegenek lettek e földön, nem értik meg az új nemzédéket és az sem érti meg őket. Némelyik testi ereje még annyira ép, hogy nem követeli az élet megúnását; de lelkök van elfáradva, ez akar örökre megpihenni.

Az újjászülött nemzeti eszme idején nagyon kedvelik az emlékiratokat, önéletrajzokat és naplókat s mikor annyian írtak, *gr. Károlyi Sándor*, a szathmári béke egyik legfontosabb tényezője, is engedett az iránynak, jegyezgetett, *önéletírást* készített, melyben noha csak övéi számára irogatta, s nagyobb gond nélkűl tárja elénk a multat, számos becses adatot őrizett meg az utókor számára. Naptára üres lapjain is sok becses jegyzet maradt reánk. Kéziratai között reá akadtak *Pulay Jánosnak a Szathmári békességről* irt munkájára, melynek igazi szerzője szintén gr. Károlyi Sándor, Pulay inkább csak szerkesztője, az adatok összeállítója.

Az emlékiratok kedves példánya *gr. Székely László önéletírása*, melyet a gróf halála után neje született gr. *Thoroczkay Zsuzsánna* folytatott, s mikor a grófné is elhunyt, a jószágigazgatója *gyulafejérvári Kis Zsigmond* vette át a szót. A protestans gróf pár évi ifjukori kicsapongás után szigorú erkölcsös és vallásos életet élt, hisz ötvenkétszer olvasta el a bibliát; neje pedig annyira tudta, hogy mikor Bécsben a kanczellárnál voltak ebéden, a téritgető egri püspök azt mondotta: «Életemben sok emberrel vetélkedtem: de soha ily szentirást *ad unguem* tudó személyre bizony nem akadtam, mint ez a kis grófné.» Az új szellem tehát nem olvasmányaik utján hatott rájok. Nem bántotta őket a század felvilágosodása, de hogy ők sem kerülték ki bizonyos fokig a simulást, talán az is mutatja, hogy a zenekedvelő erdélyi püspök bandájával látogatta meg őket. A főpásztor a

század modern papja volt, mint annyian hazánkban és külföldön, kik szerették a világias életet, az új tudományokat és nagyon sokan a zenét. Székely László lefordította a cseh protestantismus történetét is, de reánk nézve fontos munkája bő életrajza, melyben számtalan érdekes adatot olvsshatni az erdélyi úri élet szokásairól. A szerző verseket is írt, versbe szedte bő életrajzát s megénekelt néhány fontos alkalmat.

Meg kellene még emlékeznünk *Borsai Nagy Pál*, *Barrabás Sámuel* történeti munkáiról, *Balla Gergely* nagykőrösi krónikájáról, valamint számos kisebb-nagyobb naplóról, melyek iratásuk kora szerint nem egy nyomát viselik az uralkodó eszmének, de félünk, hogy nagyon beléereszkednénk a részletekbe. Térjünk át a magyar irodalom- és egyházi történet nagy munkására, kinek érdemeit alig tudjuk eléggé méltatni.

A theologiai s kivált az irodalom- és egyház-történeti ismeretek elsőrendű kutatója *Bod Péter* magyarigeni reform. lelkész volt. A század derekán roppant szorgalommal és sikerrel munkálkodott, megjárta Hollandiát, Németországot, szerzett tömérdek ismeretet anélkűl, hogy mélyebben érezte volna az új eszme hatását. Az új eszme idealis lelkesedésével élt a multban, a majd fényes, majd sötét magyar múltban. Mintha csak az érdekelte volna őtet, a mi magyar. Az új eszme idején az előkelő szellemek, a nagyobb tehetségek, ha történetírásra adják magukat, soraikba belé öntik az új szellemet. Bod nem igen törődött vele. Ő csupán a tényeket látta, ezeket kereste, kutatta s boldog volt, ha megtalálta őket. Tömérdek munkát írt, melyeknek nehéz számát adni. Művei nem csekély fáradsággal jártak, kivált az ő korában nehéz volt felhajhászni az adatokat. Bod azonban sohasem fáradt ki. Nem volt kiváló tehetség, nem nagy gondolkodó; magasabb felfogást hiába keresnénk műveiben;

de egyszerű, értelmes és munkás fő, a ki szerette a tudást magáért a tudásért. Azok közé tartozott, a kik az új eszme idején is még mindig a regenerált nemzeti eszme napjait élik. Tudjuk, hogy sokan vannak ilyenek, a kik az új eszmének csak egy-egy sugarát kapják, a kik például csupán erkölcseikben, vagy nyelvökben, vagy más valamiben idealisak, a többiben mintha érintetlenek maradnának. Kívált eleinte csak kevés ember lelkét ragadja meg úgy az új eszme, hogy a nemzetinek minden elemén javítani, átalakítani akarjon. A faj, vallás, nyelv, irodalom, művészet, az erkölcsi, jogi, politikai, társadalmi élet minden terén csupán előkelőbb szellemek újítanak, az alsóbbak többnyire csak az erkölcsi téren eszményiek. Ha nem tévedek, Bod is ily szellem volt. Idealis erkölcsökkel, önzetlenűl vetette magát a régi magyar irodalom és történet kutatására. Ezekre vonatkozik magyar és latin munkáinak nagyobb része.

Egyébiránt tévesen ítélnők meg a jeles tudóst, ha csupán az erkölcsi emelkedést találnók meg nála. Az új eszme nagy hatással volt az ő nyelvére is. Purismusra törekedett és kárhoztatta az újjászülött nemzeti eszmének zagyva nyelvét. Ezért mondja: «Eleitől fogva bévették, nem tudom micsoda okból, szóllásaikat akarták-e czifrázni vagy a dolgot hathatósabban előadni, a magyarok azt a kelletlen szokást, hogy a magyar beszéd közé sok deák szókat elegyítenének, melyek idővel megmagyarosodtanak. Sőt sokan magyar könyveknek is deák titulusokat írtanak.» Nyelve valóban kerüli a latin szókat, a hol lehet, óvakodik az idegentől és 1766-ban, az ébredező nemzeti eszme idején panaszképen látszik fölemlíteni: «Most (közönséges) kezdett lenni a franczia nyelv, a mely annyira elterjedett Európában s oly szükségesnek kezdett látszani, hogy Erdélyben és ezután talán az oláh gyermek is azon kezdí el bölcsőben való

sírását.» Igen, Bodnak, a lelkes magyarnak, csak a tiszta magyar nyelv tetszik idegen elemek nélkűl. Különben szigorú és hű protestáns volt, igaz hite beléolvadt a magyar nemzeti eszmébe, mely gyűlölte a vallási, jogi állami stb. reformokat. Erre látszanak vonatkozni következő szavai: «A mostani időre is reá illik, a mit a régiek mondottak: Esse nunc scientiae multum, conscientiae parum, sok a tudomány, kevés a jó lélek, mert *most a tudatlan is tudós*, a tudós sem kegyes, sőt eruditos esse pejores, azok gonoszabbak. A ki ezek iránt akarná mentegetni az embereket, akár a mi nemzetünkben s akár másban, az egyátallyában az embereknek életekre s cselekedetekre vagy nem figyelmezett, vagy a maga ügyének akarna patronusa lenni.» Bod Péter régi keresztyén felfogásának és az új eszme hatása alatt nemes erkölcsének rosszúl esett látni kortársainak keresztyéntelen magaviseletét. Az ily ember csak ott érzi jól magát, a hol hasonlók környezetében van. Így élt ő maga hat esztendeig mint a tudós Bethlen Kata udvari papja «lelkének felette nagy s ki nem irható gyönyörűségével» úgy hogy a kik látták élete folyását, azt mondották: «Csak az angyalok élnek jobban az égben! Mi kellett Bodnak a szigorú valláserkölcsön kívűl, mint egy «igen szép magyar bibliothéka,» ez pedig meg volt Bethlen Kata házánál, a ki évenkint drága pénzen gyűjtötte a magyar müveket. E könyvtár és szent magány segítette Bodot műveinek megírásában. Theologiai és egyháztörténeti munkái: *A szentírás értelmére vezérlő magyar lexicon* stb. 1743; *A szent bibliának históriája* 1748, melyben a magyar fordítások történetét is részletezi; *Szent Heortocrates avagy a keresztények közt előforduló ünnepeknek stb. szentek rövid históriájok.* 1756; *Az isten vitézkedő anyaszentegyházának a jelen való időig sok változásinak históriaja* 1760. E müvek nagyobb része

több kiadást ért. *Smirnai szent Poliárpus avagy ... erdélyi református püspököknek históriájok* 1766. Mivel e főpapok rendesen az irodalom munkásai is voltak, Bod ezen érdemeiket szeretettel rajzolja. De legjobban érdekli a magyar irodalom-történet müvelőit *Magyar Athenas* czímű munkája (1766), melyben páratlan szorgalommal és ernyedetlen munkássággal állította össze a magyar írók müveit és életrajzát. Mennyi kutatás, mennyi levelezés gyümölcse ez! A múlt század súlyos viszonyai között emberfölötti munkásságnak látszik ily mű megalkotása. Hálásan emlékszik előzőiről, *Zvittinger Dávid* latin müvéről, melyet szivesen fogadtak s azt igérte a szerző, hogy ha rá ér, «bővön megfogja dolgozni azt a matériát... Ideje volt, mivel Selmeczen a maga házájában hivatal nélkűl egyes állapotban sokáig élt; de az írigy és rágalmazó nyelvek meghátrálták jó igyekezetében s irópennáját elvetette.» Méltatja az álnevű *H. M. Rotaridest*, a ki nagy költséggel és fáradsággal dolgozott munkáján; «de mikor észrevette volna, hogy házájában tőrt vetettek neki s ki akarják mindenéből fosztani, alattomban elment Németországba a készületével együtt.» Rotarides ott is folytatta kutatásait, bejárta a nagy könyvtárakat, azután letelepedett Wittenbergben, hogy megírja nagy munkáját, de tüdőbaja véget vetett életének és csak egy müve látott napvilágot. *Spangár András* kiadatlan *Bibliothékáját* nem ismerte Bod. úgy hogy ez időszakban majdnem egyedűl áll a magyar műveltség-történet anyagának összehordásában. Ha ő meg nem menti számunkra, ma már számos adat ismeretlen marad előttünk. Sok latin müve és nagy egyháztörténelme mind becses a tudomány embere előtt, mert szerzőjök csak megbízható forrásokból szeretett meríteni. Latin egyháztörténelmének egy része most került meg és jelent meg Utrechtben. Bod 1768-ban húnyt el, a le-

genda szerint öngyilkossággal akart menekülni a zaklatások elől.

Mily hatalom az új eszme, mennyire besugározza a legelzártabb osztályok és egyének kebelét is, nemcsak Faludi, hanem *Molnár János* jezsuita, utóbb szepesi kanonok példája is mutatja. A rendnek, mely kétszáz év óta a nemzeti eszme vallási elemének leghajlíthatlanabb támasza, a rendnek egy lelkes tagja, mint merész újító lép fel a magyar irodalomban, a magyar nyelv, különösen a verselés terén. Ujítani, javítani akar, nem fél attól, hogy mi magyarok leszünk a kezdők, a mi talán rosszúl illenék müveltségünkhöz, szerénységünkhöz. Nem tart a gondolattól, hogy mi magyarok leszünk az elsők. «Azt kell-e várni, míg mások el nem kezdik? Csak az a jó-é, a mit másoktól veszünk? Nem gyalázom, meg nem vetem az egész Európában bévett szokást, mert méltán jégesőt várhatnék fejemre; de valljon:

Oly szent és oly szép az avít rámára tekert vers?

«Ha oly ránczos szemmel tekintettek volna a régiek minden újításra mint mi:

Nem látnánk sok avít könyvet vagy régi találmányt.

«Ha jó útra találunk, ki állhat előnkbe? Én, akárki mit mondjon, neki bátorodván, a régi szokást otthagytam és minden verseimet deák rendbe szedtem. Azok készítésében csak a természet volt szemem előtt, a mely szót az megkettőztet, meghosszabbít, azt hosszasan ejtem; a mit megrövidít, azt megperdítem én is ... Ha ebben és másban a kívánt út előttem felszabadúl, hazám dicsőségére mindenkor gondom lészen?»

«Merem mondani: szebben megtarthatják nálunk az igaz valóságos szóejtést az afféle versek mint amazok, melyek szüntelen csak ugyanazon egy húron pendűlnek; afféle versnek néha se füle, se farka, egy rakásra vette-

tik mind a rövid, mind a hosszas szózat, egy szóval a haszna kevés; emebben mindent válogatva helyheztetünk, számát sokra kell tartanunk. A ki a szép magyarságot gyarapítani kívánja, lehetetlen, hogy ily munkához látván, nagy hasznát ne vegye.»

Úgy látszik, ő sem tudta, hogy Európában és másutt is föllépett az új eszme s megtámadta a «bévett szokást.» Nem csak ő, hanem mások is érezték a régi vers egyhangú laposságát, szokott könynyűségét, valami feszesebb, erősebb, keményebb, ünnepiesebb után vágyakoztak. «Meg nem unta-é már testetek, lelketek azt a sok lejtős verset, azt az Evander idejében termett kadencziát? S hát soha se lészen-é szabad abban a nyelvben, melyhez minden illik, másféle verset előállítani?» kérdi Molnár János. Pedig már többen megkezdték az új verselést. A jezsuita czellája azonban nem ismerte a kezdőket; úgy látszik, azt hitte, hogy ő lesz az első, s ad példát a magyar nemzetnek. Csalódott ugyan, mint később mások is csalódtak, csalódásuk azonban egy nagy igazságot derít fel; azt, hogy az új eszme hatása alatt többen a világ más tájékain ugyanegy irányban, ugyanazon ösvényen haladnak.

Ennyi azonban elég Molnár János verseiről. Csak a szellem nyomását akartuk megértetni, azért hozakodtunk fel újításaival. Azt se kell gondolnunk, hogy a jámbor jezsuita újító szelleme a nemzeti eszme egész vonalán támadólag lépett föl; mert bámulatos munkássága lehetőleg békén hagyta a többi elemet. Igaz, hogy számos munkája nem árúlja el a XVII. század szellemét; de legalább iparkodik hű maradni a régi felfogáshoz. Legfölebb még a nyelvben újít. *A régi jeles épűletekről írt kilencz könyveiben* (1760), melyek díszes negyedrét alakban jelentek meg, kijelenti Ciceróval, hogy szereti «a beszédet, de csak akkor, ha szép»; szereti az

ékesszólást, tehát az ünnepies nyelvet és előadást. Megvallja, hogy nem ad a tekintélyekre. «Egy-két szóba se Tsétsi János, se Páris Ferencztől tanácsot nem kértem, mert nemcsak ők szoptak magyar tejet: ez egy; más az, hogy még mind ki nem hányjuk az idegen népektől hozzánk kerűlt szókat, addig egy-két szózatért vagy szóejtésért engem senki pörbe ne keverjen.» A mű maga ismeretterjesztő munka, melynek nincs valláserkölcsi theologiai iránya, bár itt-ott becsempészi a katholikus nézetet. Különben vannak ily irányú müvei is, van egy nevéléstani munkája levelekben; de itt csak nagy egyháztörténelmi müvéről emlékszünk meg.

Az anyaszentegyháznak történeti (1769.) három kötetes munkája a tizenhetedik század elejéig beszéli el a történteket különös figyelemmel hazánkra. Molnár magyar munkát akart honfitársainak nyújtani, mert «mit ér idegen nyelven írt mű, melyet vagy nem értene, vagy jó kedvvel nem olvasna» a közönség. Iparkodik független és önálló lenni, nem szabni magát más müvekhez. Meg van győződve, hogy a hitnek ágazati változhatatlanok, de «a rendtartás magához újjulást ereszthet.» Nem riad vissza megbélyegezni az egyháziak bűnös életét, mert «nem élete példájának: hanem törvényes hatalmának és méltóságának tartozunk engedelemmel.» És valóban hiába titkolná, itt-ott megérzik müvén, hogy a felvilágosodás századának gyümölcse.

Az újító szellem azonban eltünedezett a szepesi kanonok későbbi alkotásaiból. Roppant munkássága soha sem szűnt meg hosszú élete folytán; pedig nem sokára felébredt a nemzeti eszme. 1770 körül beköszöntött a harcz kora s a tudós theologus mind jobban simúlt a régi felfogáshoz, elkeseredve kárhoztatta az újítók vad tombolását.

Például 1797-ben az öreg Molnár ostorozza a sza-

badkőmiveseket, az új gnostikusokat, hol már cserben hagyja a görög-római verselést:

Magyar propaganda! Óh mennyit ártottál,
Sokféle gonosz klub! Mi sokat rontottál;
Miattatok a hit mi sok helyen omlik,
Bujtogatástokkal nyelv, toll és szív romlik!

Magyar könyvház czímű nagy munkájának számtalan kötete rövid életrajzok, apróbb értekezések, kurta bírálatok és zsidó nyelvhasonlítások gyűjteménye. Az öreg tudós néhány sorban itéletet hoz kora könyveiről, szorgalmasan elmond egyet-mást a régibb és újabb magyar írókról és a nyilvános élet embereiről. Molnár szerette a történetet, ismerte a világ és hazánk múlt és akkori eseményeit, felfogása azonban nem osztozott az új idők rajongóinak nézetében; a visszatérő és hódító nemzeti eszme jámbor híve lőn, a ki szerette a rendet és fegyelmet, híven ragaszkodott katholikus vallásához és lelkesedett mindenért, a mi magyar volt, kivált, ha magyar katholikus volt.

Szilvási István 1731-ben adott ki egy magyar legenda-félét: *A kassai három bajnokoknak, Krisinusnak, Pongrácznak és Grodecziusnak vérek bársonyával ékesittetett virtusok stb.* Erős, gyülöletes felekezeti szellemben írta munkáját a szerző, korképet ad a XVII. század első feléről, melyben sötéten rajzolja az eretnekek, a magyar kálvinisták borzasztó kegyetlenségeit. A három bajnok szenvedésének és halálának elbeszélése után megemlékezik gróf Dóczy András főkapitány életéről és boldog kimeneteléről is. Végül a *jeleket és csudákat* meséli el, melyekkel Isten a maga szolgáit megtisztelte. Ezek nem afféle csodák, «melyeket vagy az költött hír a község közé hintett, vagy a bizonytalan beszélőktül vakmerőtül vitetett,» hanem olyanok, «a melyek ugyancsak a tör-

vénynek zsinórmértékére szabattatott kettős inquisitióból értetésünkre estek.» Mint a sorok is mutatják, a szerző előadása és irálya nehézkes és kezdetleges.

Kollarics Joákim pálos atya megírta *Boldogemlékezetű Csepelléni Györgynek életét és halálát* 1770-ben. A jámbor pálos szerzetes 1674-ben «az igaz hitért Eger tájékán az eretnekektől megölettetett.» Mikor a szent férfiúról számos csodadolgot kezdtek emlegetni, az egyházi hatóság inquisítiót tartott. Az ekkori vallomások alapján írta meg Kollarics legendás munkáját, mely élénken rajzolja az eretnekek kegyetlenségét, a szegény szerzetes sok szenvedését és csodáit.

A BÖLCSÉSZETI IRODALOM.

Számos latin bölcselő vizsgálódás jelent meg ez időszakban magyar szerzőtől, de nemzeti nyelven tisztán bölcsészeti munka alig egy, azt is jobbadán a régi felfogás jellemzi. Többen foglalkoztak a gyakorlati bölcsészettel, kiket e rovatban fogunk fölemlíteni. Igaz ugyan, hogy keresztyén jellemök miatt a valláserkölcsi iratok közé kellene soroznunk müveiket; de mégis annyira világiak, hogy talán itt is szólhatunk róluk.

Sartori Bernát: Magyar nyelven filosofia czímű munkája talán még 1760 előtt elkészült, de csak 1772-ben jelent meg. Előszavában (1770) felpanaszolja: «Most annyira való elhagyatását tapasztaljuk, hogy tulajdonfiai elhagyván született magyar nyelveket, a külső nyelveken kapkodnak, mervén állítani, hogy a magyar nyelv sovány, magtalan és a jeles tudományok megtanulására elégtelen, azért kapkodnak mondám a külső nyelveken. Oh, ha most feltámadnának a régi magyar eleink! Mit mondanának az ilyes fiaknak? bizony talán megköveznék vagy legalább maradékoknak lenni nem ismernék ezeket. Hiszen a magyar nyelv egyik az elsők közűl, szaporaságára, bővségére, termékenységére nézve minden nyelvek között helyt áll, akármi dolog fejtegetésében nem szorúl idegen nyelvekre.» E lelkes szavak feltárják előttünk a helyzetet, a külföldi nyelv, müveltség, tudomány iránti tiszteletet s a hazai megvetését, de mutatják azt

is, hogy ezzel az áramlattal szemben müvelni akarják a magyar nyelvet és magyarul írnak a magyar ifjuságnak, *kiben még nem hült a magyar vér*, mondja Sartori. Igazán akkor kezdett csak ébredezni, 1770 körül kezdet lelkesedni a magyar ifjuság a nemzeti eszméért. A század közepén 1749-ben Borosnyai Lukács János udvarhelyi tanár és erdélyi ref. superintendens Bod Péter egyik munkáját vizsgálva, kitör keservében, hogy senki sem veszi a magyar munkát, noha nem dézma, még sem kell senkinek; hanem a moly vagy egyéb emészti meg. «Szánja meg isten nemzetünknek e nagy nyavalyáját s orvosolja!» kiált fel lelkes magyar szívvel. A hetvenes években a közönség egy része vágyakodni kezdett a magyar után, lobbot vetett szivökben a magyar nyelv és irodalom emelésének és szeretetének lángja. Ez a láng égett a jó minoríta keblében is, ki bölcsészetet akara adni nemzetünknek. Nem volt idegen az új eszme iránt sem, legalább nyelvében akart modern és új lenni, míg munkájának felfogása a régibb időkre mutat vissza. Különben az ő munkája nem sokat bölcselkedik, legkisebb része a bölcsészet, tetemes része épen természettan, melyben sok az elavúlt régiség. Nála is jelentkezik a szegény kath. theologusok és természettudósok izzasztó törekvése a bibliát összeegyeztetni a tudománynyal. Századok óta hány jámbor hivő lelkét nyugtalanította az új tudomány, kiket vallásos gondolkodásuk a teremtés bibliai történetéhez, a napnak Józsua-féle megállításához és hasonlókhoz lánczolt. Az ébredő nemzeti eszme, mely görcsösen kapkod a régi vallásos eszmék után, a jó szerzetes munkájában is megpróbálkozott a nehéz feladattal és bizonyosan elegen akadtak, a kiket megtudott győzni tudományával.

Moralistáink között figyelemre méltó *László Pál* nagyváradi kanonok fordítása. 1720-ban ültette át a ma-

gyar irodalomba *Petrarcha Ferencznek: A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról irott két könyvecskéjét.* Párbeszéd alakjában van írva. Az első részben az *öröm* és az *okosság*, a másodikban a *fájdalom* és az *okosság* vitatkoznak egymással. Minden vitát egy elmélkedés fejez be. László Pál fordítása a kor irályának egyik érdemes példánya, melynek szerzője gondos és jó magyaros nyelvre törekedett s a mennyire tehette, kiküszöbölte a latin szókat.

A század kiváló moralistája *Faludi Ferencz* jezsuita volt. Férfi korának több évét Rómában töltötte mint magyar gyóntató, ott kezdett írni mint maga mondja, «hogy messze bujdosásimban ki ne kopnék élő nyelvünkből, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót adnék a hivalkodóknak, jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerűlt elméket». Prózai munkái talán egynek kivételével mind fordítások. Ilyen az *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember* (1748.) Angolul írta Dorell József, olaszból fordította Faludi. *Nemes asszony* Dorell után (1748). *Nemes úrfi* (1771) Dorell után. *Udvari Ember* (1750) Amelot de la Houssaye után. *Szent ember* (1773). *Bölcs ember* (1778). *Téli éjszakák* (1787). Ez utóbbit eredetinek vélte Toldy Ferencz, de alighanem Beöthy Zsoltnak van igaza, a ki egy németre fordított spanyol könyv, a *Noches de invierno* átdolgozásának sejti, melyet a bevezető párbeszédben Hollósi emlit. Mindezen munkák az erkölcs emelésére akarnak hatni a dogmák feszegetése nélkűl. A mint tudjuk, ez utóbbit nem szereti az újjászülött nemzeti eszme és nem igen lett volna helyén a század új eszméjének támadásával szemben sem. Az iratok legnagyobb része azonban az újjászülött nemzeti eszme erkölcseit ostorozza s ez a magyarázata, hogy nemcsak külföldön, hanem nálunk is több kiadást értek.

A ki ismeri a XVII. század utolsó negyedének és a XVIII. első felének erkölcseit, mindjárt ráismer Faludi fordításaiban a jellemző és találó helyekre. Például az újjászülött nemzeti eszme idején az általános decentralisatio miatt az osztályok, a családok játszanak nagy szerepet, ezekben pedig a nők. Hatalmas központosító eszmék hiányában a család központja a nő lesz, a társas élet kútfeje, forrása, szokatlan befolyásra tesz szert, cselszövényeivel hatalommá fejlődik, úgy, hogy a nőuralom korszakának mondhatnók. Jól mondja ez időszakról Faludi, hogy «*Venus* leverte helyéről *Bellonát* és *Minervát* ... Hivalkodással, hívsággal, haszontalankodással kínálja, tartja, terheli a világot. ...Még neme szerint is megváltozott a mostani világ, a férfiak asszonyokká és ezek férfiak lettek.... A férfiak régenten erősen beszéllettek; most oly gyengén, hogy szoros társa is alig értheti: ellenben az asszonyok oly fennyen és nyersen, hogy falon által is meghallik. Erő, bátorság a férfiakról az asszonyokra szállott; a félelem, gyengeség, kényesség az asszonyokról a férfiakra. Ertsed titkos erejét is a fehérnépnek: egy pár csurgó könnyhullatással többet viszen végbe, hogysem valami nevezetes vitéz sebeit mutatva, vérét ontva. Egy piros mosolygás, egy udvari mély térdhajtás előbb kelő, foganatosabb, hogysem egy nevezetes úri embernek sok és nagy érdeme... A vizözöntől fogva nem volt annyi böcsülete Éva leányainak, mint mái nap.» Az erkölcsi erő gyengülésével, az eszményi érzés, magasabb erkölcsi felfogás hanyatlásával, a hizelkedés, a furfang, vagy mint Faludi mondja, *az ezer mesterség* uralkodik. Hizelkedéssel «mutatja a mostani világ udvariságát, nyájasságát, hajlandóságát, barátságát... Nem tudja megemészteni a száraz igazmondást, az igyenes erkölcsöt, emberséges beszédet.»

Nincs ugyan kifejtve Faludinál, de nagyon találó,

hogy hizelkedés e korszak barátsága. Elmondhatni, hogy az újjászülött nemzeti eszme nem ismeri a barátság fogalmát. A testületi szellem és az egyéni érdek feltétlenűl uralkodik. Nemes, tiszta barátság ismeretlen valami. A gyermekeknél is ritka, a férfi és nővilágban pedig épen lehetetlen. Az új eszme idején és az eszmék harczának szakában számtalan példáira akadunk a nemes barátságnak, míg az újjászülött nemzeti eszme napjaiban el kell enyésznie. «Sokféle lánczos kötelék» tartja fogva az emberek tetemes részét s ez a kötelék: «A kényes érzékenység, a puha élet, a testi kivánság.» Ez azonban csak egy jelensége a kor erkölcsi életének. A főáramlat jelleme az új eszme idején az erkölcsi idealismus, a harcz korszakában a szeretet és az önzés harcza vagyis ideal-real irány, míg az újjászülött nemzeti eszme napjaiban csak a realismus, az önzés uralkodik s nincs érzékünk az erkölcsi eszméhez. Ilyenkor, ha csak valami kiáltó aljasságot nem követünk el, a cselszövények hullámain megélünk a világon. Hizelkedjünk, szolgáljunk, alattomoskodjunk, toljuk a hatalmasok szekerét, nem lesz bántódásunk, sőt nekünk is hullatnak egy-egy morzsát. Ha pedig türelmesek vagyunk odáig, hogy kivénűlnek a hatalmasok, vagy másképen reánk kerűl a sor, nekünk is juthat a nagy koncz vagy jobb rész belőle. A fődolog a kitartás, az alázatos magatartás, az önálló vélemény hiánya, szóval a jellemtelenség. Ilyenkor az előkelő állásokra is csak szolgákat alkalmazunk. Hű, odaadó szolgáknak jut a legkitünőbb falat. A harcz korszakában felkeressük a kitünő tehetségeket, a hatalmas, a nagy érdemű férfiakat, mert szükségünk van rájok; az ujjászülött nemzeti eszme idején minden ügyes lakáj betöltheti a legelőkelőbb helyeket. Innét van, hogy az új eszme elején, mikor még csak egyesek keblében él, rendesen csupa tehetetlen, üres emberek vannak a hatalmon, a kik

felháborodnak az újítók merész, követelő hangján. Sérti őket e kis emberek szemtelensége.

Ez röviden elég Faludi fordításainak tartalmáról. Nem lévén eredeti, idegen gondolkodók eszméit adja; de ezek egy része, tetszett nálunk is, mert az újjászülött nemzeti eszme erkölcsi közönyét korbácsolja. Azért új meg új kiadásban jelentek meg

Volt azonban e müveknek egy más becses vonásuk s ennyiben mindnyájan az új eszme gyermekei, t. i. új nyelven szólaltak meg. Az ujság azonban nem volt merész. Az idegen szöveg, előadás, stil megkötötte a magyar szerzőt. Ez magyarázza meg, hogy prózája az újjászülött nemzeti eszmének könnyed és kedves, folyékony és vonzó stilusától kevéssé tér el. Müveinek nagy részéből hiányzik az új eszme szónoki és ünnepi irálya. Könnyen gördűl, hangzatos, numerosus, mint kevés társaié. E mellett azonban megérzik rajta az újság nemes hangja is. Kerüli az idegent. Csak magyarúl és magyarosan akar mindent kifejezni. Nagy csodálattal szólanak róla ismertetői és bírálói. «Geniusa a nyelvet hódította meg magának, mondja Toldy, melynek classicai kezelése által a legújabb irodalom atyjává lett.» Mások máskép magasztalják. Magyarázataik azonban rendesen hibásak, tévesek. Faludi egyik fő varázsa abban rejlett, hogy kitünően ismerte anyanyelvét és az új idők elején és közepén munkálkodott s így óvakodott a szélsőségtől, a túlzástól. Mert minél tovább halad az új eszme, híveiben annál vakmerőbben lép föl. Láttuk, hogy a protestans új eszme is Lutherrel kezdte, Kalvinnal folytatta, az unitáriusokkal haladt tovább, a szombatosokkal tetőzte be. Faludi, Bertalanffi, Bod csak purismusra törekedtek, csak a latin szók és szólásmódok kiküszöbölésére szoritkoztak, ha új szavakat alkottak, a régi analogia utján csinálták; Barczafalvi Szabó Dávid már félre lökte a régi analogiát,

Kazinczy pedig végre a magyartalanságokkal akarta szépíteni a nyelvet. Főleg onnét ered Faludi szerencséje és erénye.

Mint az új eszme embere tudott lelket önteni előadásába; új szellemet önteni nyelvébe és irályába, a nélkűl, hogy felforgatta volna a magyar nyelvtant. Férfias erő nyilatkozik stilusában. Vannak lapjai, melyeken az új eszme szónoki irálya sem hiányzik. Komoly, fenséges hang ömlik el rajtok. Néha rövid apodictitus sorokban fejezi ki magasztos gondolatait, melyek ünnepi hangulatot ébresztenek az olvasó keblében. De legtöbbször nemes középfokon marad, mely annyira tetszett a későbbi kor olvasóinak, mert szellemes, csipős íze mellett megfelelt az idők emelkedett hangulatának.

Kollarics Joakim pálos szerzetes munkája *Keresztény-világi intések* (1766) tulajdonkép latinból vannak fordítva, melyeket szerzőjük, úgy látszik, deákúl szerkesztett össze. A jámbor szerző megvallja, hogy «összezagyvált, széjjel szórt s rendetlen összefoltoztatott remeket» adott; de kéri az olvasót, ne tekintse *abajdóczнak*, hanem olvassa el többször is. Valóban Kollarics művét érdemes gyakrabban olvasgatni, szellemes észrevételei, noha nem eredetiek, jó ösvényt mutatnak az élet pályáján. Igaz, hogy az ily útmutatások rendesen habozóvá teszik az embert, vagy épen a habozók szokták szivesen olvasni; de a kinek szüksége van rájok, nem egy találó gondolatot vagy érzelmet keltenek fejében és szivében. Kollarics művét egy vers előzi meg, mely a komáromi földrengést akarja költői leleménynyel rajzolni előnkbe. A verselő azonban nem csak szórúl-szóra írja ki a Zrínyiász első versszakait, hanem még a nagy költő inventiójának egy részét is magáévá teszi és alkalmazza a maga históriájára.

Illei János Boetziusnak öt könyveit a filosofiának

vagyis Bölcseségnek vigasztalásáról fordította magyarra és adta ki báró Orczy Lőrincz költségén 1766-ban. A forditó azt látja, hogy «majd sírban nem szállott nyelvünk egy nehány esztendőktől fogva: de ugyancsak még sem temettetett el egyáltaljában, sőt naponként előbb meg előbb veszi magát és szebben meg szebben virágzik. Mert szaporodnak imár lassan-lassan könyveink s a kik bennök gyönyörködnek; és pedig sokkal inkább mint sem az idegenekben.» Illei hiszi, hogy nyelvünk visszanyerte hajdani «becsületit» egész hazánkban, hogy nem tanuljuk *mint ezelőtt nem szinte oly régen; hanem mint nagyemlékezetű eleink, anyánk tejével szopjuk.* A derék jezsuita az ébredező nemzeti eszme hajnalán forditotta le a késő latinság e jeles termékét, nyelve kissé emelkedett és nemes, hangzatos és magyaros. Elég gördülékenyek a könyvben előforduló versek is, bár az ütemek és rimek kedvéért köznapi, lapos szólamok, mondatok sem hiányoznak.

Borosjenői gr. Székely Ádám lefordította Locke híres müvét: *A gyermekek neveléséről* 1769-ben. Székely Adám azonban nem az eredetit, hanem *Coste* franczia fordítását használta. Ismeretes, hogy az angol bölcsész a XVII. század második felében virágzott, neveléstani munkája megfelel e kor paedagogiájának, mely a görög és kissé a latin nyelvet is mellőzni kivánta, a nemzetit sürgette, az oktatást czélszerűség, hasznosság szempontjából fogta fel és könnyíteni akart az ifjúság terhén, gondot forditott testi nevelésére, egészségére, külső megjelenésére. Úgy látszik maga a szerző is érezte, hogy Locke munkája a mult idők terméke és védekezik e gondolat ellen, mikor azt mondja, hogy a miket Locke Angliáról írt, azok a mi hazánkra is *szabattathatnak* s habár Angliának «más a klimája, más igazgatásának formája, más természetű lakósai, más törvénye, más szo-

kása, életének is más a módja, mégis lehet az anglus neveltetésének módjáról nékünk hímet varranunk.» Mind a mellett szükségesnek tartotta néhol változtatni az eredetin, például épen a latin nyelvre nézve ő is kívánja, hogy e nyelvet kitűnően értsük és beszéljük. Természetesen nem írhatott másképen az új eszme idején, mikor uton-útfélen a görög-római remekek szépségét hangoztatták. Csak az volt a baj, hogy Székely Ádám keveset változtatott az eredetin és majd mind benne hagyta, a mit az új eszme kárhoztatott. Ennek folytán kevesen olvasták a munkát, nem keltek el a példányok, úgy hogy 1829-ben Burián Pál könyvárus leszedte a régi czímlapot, előszót és úgynevezett borítékkiadást rendezett belőle. Megint szerencsétlenűl. Mert újra felütötte fejét az új eszme, míg tizenöt évvel korábban talán figyelmet keltett volna a *második kiadás.*

A LYRA.

Korszakunk lyráján szintén megérzik a két időszak hatása. az újjászülött nemzeti és később az új eszme hatása. A Thököli és Rákóczi-féle szabadságharczok letűntével a béke vánkosára hajtotta le fejét a nemzet. Mindenki csak a nyugalom után epedett. A fegyvert letenni és a megyei, városi közigazgatásnak, az iparnak és a szerény gazdálkodásnak élni kívánt a nép, a polgár és a köznemes, a béke ölében pihenni és a bécsi kormány bölcs vezetése mellett a császár kegyeiben megnyugodni óhajtott a főnemesség. A legjámborabb világnézet és a legalázatosabb jobbágyi hódolat fogta el a kebleket. Míg Rákóczy és bújdosó társai minden lehetőt megtettek külföldön a nemzet felizgatására, itthon senki sem hallgatott rájok, tudomást sem szivesen vettek rólok, az irányadó körök ignorálták vagy épen ellenségesen viselték magukat irántok. Az eszme hatása alatt az uralkodó család is óhajtotta a békét, mint gr. Károlyi Sándor önéletrajzában mondja: «Tapasztalva tapasztaltam, hogy a fölséges udvar és az egész ministerium tapasztalhatóképen kívánta egész állandóságát a szathmári pacificatiónak.» Csak két szenvedély nem hallgatott el: a túlloyalis magyar főurak kincsvágya zavarta az óhajtott béke megszilárdulását és a római kath. papság izgatott a protestánsok vallásszabadsága ellen.

Utóbb jelentkezett az új eszme és megtámadta a

nemzeti eszme minden hazai elemét. E támadás jeleit azonban legkönnyebb épen a költészet terén keresni és megtalálni. Mert míg politikai és vallási jelenségeit hamar elnyomhatta vagy megakadályozhatta a censura, nyelvi és költészeti tüneményeit ártatlanoknak tekintette és nem bántotta.

A költészeti tünemények között első helyet foglal el az új verselés. Rádai Pál fia, *gróf Rádai Gedeon* volt, a ki a többi között legerősebben érezte a régi verselés laposságát, kadencziáinak egyhanguságát; valami új felé tört a szive-lelke s ez a görög-római és a nyugoti formák meghonosítása volt. — Egyébiránt terméketlen szellem, a ki hosszú élete folytán nagyon keveset írt, csak a jó szándéka nyugtalanította. Gondosan fordítgatott Horatius, Virgilius, Anacreon, Macpherson, Gellert s más költőkbül. Ő volt az, a ki felismerte a *Szigeti veszedelem*, mint Arany mondja, «az elfeledett, a soha nem méltányolt história» szépségét, átírja nemes prózába, megkisérli hatméretű sorokba önteni, majd a *Török ifjú énekét* (III. ének) nyugoti alakra változtatni. S mily szépen hangzik, mennyi nemesség, választékosság árad szét sorain! Sőt egy hősköltemény-ről, mint maga nevezi «bajnoki énekről» ábrándozik, bele is fog *Árpádjába*, melynek bevezetése az 1787-iki *Magyar Muzsában* jelent meg. Nyolczas versszakokban van írva s reánk nagyon tanúlságosak; de a mi legfontosabb, hogy *Tavaszi estvéje* állítólag már 1735-ben készült. A péczeli magány és dús könyvtár e szelíd lakosa lelkében már ekkor izgatott az új eszme s megkezdette az első támadást, melynek annyi derék folytatója lett. Müveit Váczy János gyűjtötte össze.

Szilágyi Sámuel superintendens, ki görög, latin, franczia, német, magyar verseket írt, páratlanúl vívott, szellemesen társalgott, már 1750 előtt fordított Horatius

és Klopstock ódái közűl. Bizonynyal sokan érezték e müvek új szépségét! 1760-ban, mint láttuk, Molnár János, akkor még jezsuita, ostorozta a régi verselést és próbált idegen formákat ültetni a magyar irodalomba.

De nemcsak a versforma, hanem a nyelv újságára is törekedtek költőink. *Kalmár György*, e bizarr nyelvész, grammatikus, verstaníró és poeta, *Prodromus* czímű munkájában (1770) tette közzé az új eszme hatása alatt készült dolgait, közöttük egy 4634 sorra terjedő tankölteményt meg verses útleírását hatméretű sorokban. Az előbbi zavaros költeményében mondja:

Elméddel, magyarom, menj vissza a régi helyedre,
Oh, kérlek, menegess vissza s hozz nyelvet is onnan!
Hajdani szépségét, kérlek, hozd vissza e nyelvnek,
Hozd ide, én vérem, minden kertbéli virágát;
Nemzetem! óh szedd meg minden szép ritka gyümölcsét.

Egy szelíd, de zavaros lélek versei ezek, egy bomlott fej gyönge termékei, melyekben nem a müvészet, hanem csak az újság kapja meg a gondolkodót, az eszme történelmének buvárát.

Valóban bomlottak nyelvi nézetei. Mint valami chinai a szó eltérő, erősebb vagy gyöngébb hangoztatásából más értelmet akar kivenni pl. *csudál*, *csuddál*, *csudáll*, *csuddáll*, melyek mind mást jelentenének. *Magjar* különbözik a *magjarr*-tól (hungarus, elegans, excellens, adcuratus). De mikor a magyar nyelv eredetiségét kell védeni, mikor a német, ruthen és tót nyelvtől kell megóvni a szók magyar származását, mily ékesszólásban tör ki a lelkes ember, kit az új eszme szélsőségekre ragadt, gyönge itélőtehetségét a bohó nyelvészkedés posványába terelte. Mily lángoló szeretet van szivében e nyelv iránt, melyen javitani akar, mert most meddőnek és talán kevésbbé müveltnek látszik; de meg van győződve, meg is

írja Van Swieten miniszternek, hogy magára fogja vonni a kerek világ (cunctus orbis) figyelmét; be fogja bizonyítani, hogy más nyelvek fölött annyira kitünik ez, annyi méltóság van benne, hogy kétségkivül mindenkit csodálatra ragad. Ennyi lelkesedés kell hozzá, hogy valaki újító lehessen! Nem neki való a gondolkodó száraz elemzése, rideg bonczolása; ezzel nem hóditja meg az új eszme rajongó lelkeit, neki tűzzel, lánggal kell dolgoznia, ezek hatnak a kor gyermekeinek keblébe, belső világába. Mikor *Prodromusát* nyomatja, egy kerti nyaralóban tölti a telet, fázva, koplalva s nyakiglan ülve a szalma közé, de mikor látja, hogy senkinek sem kellenek tanai, mind jobban bomladozik; durva sötét-kék nadrágban, baraczkvirágba csapó violaszin kabátban, koponyájától messzire elálló parókában jár az utczán. Kiaszott feje, szederjes, pattanásos arcza, bolondos ruhája és magatartása egy szelíd őrűlt benyomását teszik a nézőre s mikor két fiatal ember egy levelet mutat neki, melyben azt írják, hogy «felőle nevetséges dolgoknál egyebet nem mondhatni», nyugodtan adja vissza a levelet, megtört lelkét már nem lehet megkeseriteni vagy megvigasztalni.

De lássuk egyenkint a kor figyelemre méltó dalnokait, tekintsük meg alkotásaikat. Lássuk először:

Rádai Pált, ki 1715-ben adta ki *Lelki hódolás* czímű imakönyvét, melyben vallásos énekeit közölte. A könyv számos kiadást ért s mind imái, mind versei tetszésre találtak a magyar protestánsok előtt. Énekei az újjászülött nemzeti eszme édes vallásos érzésének válaszékos tolmácsai. Lágy, pietista melegség ömlik el sorain, mely közbecsülést szerzett nevének nemcsak kortársai, hanem az irodalomtörténetírók szemében is, többi között Toldy és Arany magasztalással emlékeznek meg róla. Erre az édes, meleg vallásos érzésre mutat az is, hogy

a protestáns költő kétszer is lefordította sz. Bernát gyönyörű hymnusát. E kor pietismusa különösen szereti azt az édes elolvadó vallásos érzést, melyet némely költői lelkű egyházatyánál és a nagy mystikusoknál találunk. Különben is rendesen az újjászülött nemzeti eszme napjaiban éli világát a mysticismus. Neki szolgáltak a nőírók, mint *Ozolyi Flóra*, *Ujfalussy Judit*, *Bethlen Kata*, *Viczay Anna*, *Dániel Polyxéna*. E korszak verselői szeretik a forma apróbb változatait: nem a gyökeres átalakításokat értem, hanem a kisebb eltéréseket. Rádai Pál is szerette a különféle rímeket, melyeket tarkán helyezett el. Arany fölveti azt a kérdést is, valljon írt-e világi verseket? Nagyon valószínű. Az újjászülött nemzeti eszme embere nem igen szokott kizárólagos lenni. Herczeg Eszterházi Pál Mária-tisztelete szintén megfért a világi költészettel.

Ha Gyöngyössi versekbe szedte a Rózsakoszorút, *Nagyajtai Cserey Farkas Szűz Mária lytániáját* öntötte át verses előadásba 1722-ben. Első pár versében keresztrímekkel találkozunk és nyolcz meg hét szótagu sorokkal. Ezek után a kor kedvencz Balassa-féle versszakaiba fog és végig énekli velök a lytaniát. Nem lehet megtagadni a szerzőtől az izlést, a tapintatot; az érzés igazsága, való melege ömlik el sorain, melyekben a kifejezések némi nemessége és választékossága is mutatkozik.

Az erdélyi úri nép halotti bucsuztatója *Verestói György* superintendens volt. Számos halotti beszéde és verse maradt reánk, melyek kinyomatásáról vagy ő, vagy jóakarói gondoskodtak. Halála után egy részét összeszedték és újra kiadták. A kiadók nagy véleménynyel vannak az elhunyt püspök iránt, kinek lakodalmi és halotti versei «olyanoknak ismertettek minden ahoz értéktől, hogy ama magyar Ovidiusnak, Gyöngyössi Istvánnak, elmés versei mellé akármely thékába méltán tétethetnének.» Szerin-

tök a püspök latin versei *szintén* jelesek s megérdemelnék, hogy sajtó alá kerülnének, *de bizonyos okokra nézve*, a magyar versekkel akartak próbát tenni. A szegény Verestói énekei *Magyar versek* czim alatt 1772-ben jelentek meg, de kevés örömet okoznak a müvelt olvasónak. Tehetség nélkűli verselő volt a buzgó ember, ki a régi mintára és az urak szolgálatjára faragta össze bucsuztató sorait. Müveiben nem érzik meg a század szelleme, úgy látszik jámbor szolga lélek volt. a ki hizelegni és koldulni tanult meg. Nem tagadhatni. hogy könnyen folynak ritmusos sorai, hogy elég jól tudott verselni; de eszmétlen lapjai mutatják, hogy ily szerény tehetség is szerepet tudott játszani a hatalom emberei előtt.

Korra nézve *várkonyi báró Amade László* következik, a ki 1703-ban márczius 12-én született. A nagyszombati jezsuiták keze alatt tanúlt, majd Gráczba ment, hol 1725-ben a bölcsészettudorságot nyerte el. Hazatérve aranyos ifjuságát élte. Mint költeményeiből gyaníthatni, vígan tölté napjait, jó pajtásaival sorban látogatta a magyar nemesség vendégszerető házait.

«Olykor barátságért ket-három pajtásom
Velem jött, hogy vigabb legyen utazásom.
A hova szállottam, kedvesen is láttak,
Jó szivet, vig kedvet bővebben mutattak,
Ha bucsuzni kezdtem, tovább marasztottak,
Csak az héja volt, hogy kézen nem hordoztak.
Mademojzellák közt gyakran vigadoztam,
Ezzel diskuráltam, amazt megcsókoltam,
Amarra titkosan néha pillantottam,
Valamit szerettem, úgy karazéroztam.
Mulatságnak napja, hogyha rendeltetett,
Táncz és mulatságnak vége nem lehetett,
Péntek vasárnappal együtt tiszteltetett,
Ünnepnek tartottam néha egész hetet.»

Ha valaha, a szellem ily nyugalmas évei kedvez-

nek a gyönyörvadászó ifjuságnak. A politikai és társadalmi életet épen nem zavarják ama nagy kérdések, melyek gondolkodásra és komolyságra késztetnek. A mindennapi élet egyhanguságában jól esik a zene, a táncz és a jó bor, legalább szórakozást nyujt a kedélynek és elmének, mivel másutt úgy sem találna foglalkozást. Csallóközben pedig sok nemes lakott, akkor még több mint napjainkban, kik szivesen látták a jókedvű fiatal embert, a mulatni szerető és tudó ifjú mágnást. Ha összejött egy-két család, közel volt a czigány, (maga Amade is tartott ilyeneket) s könnyen tánczra kerekedtek. E mulatságos időkben írta azután kis szerelmes költeményeit, melyek nem annyira mély, mint könnyen fellobbanó szive ömlengései, bohó töprenkedései. Nem egy tartós és lángoló érzés diktálta e sorokat, hanem azon rövid időre kötött és felületes viszonyok, melyekben soha sem tudjuk, ki a rászedő és ki a rászedetett.

De ennek az életmódnak is eljött a vége. A könynyen hevülő fiatal ember 1729-ben megnősült. Orczy Zsuzsanna lőn felesége. Úgy látszik, két egészen ellenkező természet került bennök egy hajlék alá. Amade vidám, neje komolyabb, a férj könnyű vérű és világias, a nő erélyes és jó gazdasszony, a férj szelid és elnéző, a feleség heves és türelmetlen, egyike azon kardos magyar asszonyoknak, kiknek rend van a házánál; de jaj azoknak, kik e rend bontóiként szerepelhetnének. «*A házasság által elvesztett szabadságnak megsiratása*» czimű költeményében írja:

»Hegedümet immár fogasról levette,
Flautát furuglyával pad alá vetette,
Szoknyáját, strikrokját oda függesztette,
Sok dibdáb ruháját rendrehelyeztette.
Egyik sarkantyuját letörte csizmámnak.
Az egész szerszámát kidobta pipámnak.

Mondván : nem szenvedi füstjét a dohánynak
Ott kinn dohányozni kell mint a kutyának.»

Neje, úgy látszik, e mellett nagyravágyó is volt, és épen nem elégítette ki a szűkös csalóközi élet ; míg Amade derült és érzékeny szive csak édes szórakozást keresett, neje némi fényt és elegánsabb háztartást akart vinni, legalább erre lehet következtetni a szegényszégre vonatkozó panaszából. Az elnyomott férj lassankint elhanyagolta magát, nem adott többé semmit a szép ruhára, kevesebb lett karmazsin csizmáinak száma, parádés ruhájának lekopott a rojtja, sőt kedves paripájának is restebben járt a lába.

«Az egész életem siralomra fordúl,
Keserves sorsomon könyvem ugyan csordúl,
Olykor az elmém is csuda, meg nem bódúl,
Mivel a sok fátum halmonként rám tódúl.
Jobb lett volna nékem a Tatárországban
Elbujdosnom épen alsó Indiában,
Csontomat letennem a szép szabadságban,
Mintsem nyomorognom így a házasságban.
Mert vajmi keserves ilyeket szenvedni.
Egy hitvány asszonynak kedvéért epedni.
Az ő ...... mellett így megöregedni,
Talán jobb lett volna disznókat őrzeni.»

E sorok nem oly tréfás versek, melyeket jó kedvű férjek is írnak az asszonyokról, sőt annyira komolyak. hogy nejétől való elválásának apologiájául vehetnők azokat. Csakhamar elhagyta feleségét és az 1734-ben alakított Hávor János-féle huszárok közé csapott fel. 1742-ben a nemzeti fölkelők egyik ezredese lőn, majd két évvel utóbb ugyanazon seregben vezéri szárnysegéd.

E katonaéletére vonatkozik néhány kedves költeménye, melyek közűl «*A szép fényes katonának*» czimű vers egyik legjobbja katonai poesisünknek. Noha vitéz

és bátor a magyar, a katonáskodástól sem idegenkedett, mégis nagyon kevés nyoma van költészetünkben a katonai életnek, mert német vezetés és nem magyar tisztek parancsa alatt soha sem dicsekedhetett a nemzet igazi rokonszenvével. Azonban a Tököly- s Rákóczy-korból fennmaradtakat nem említve, Mária Terézia és a 48-ki szabadságharcz idejéből maradt ránk több ily katonai költemény; a fennemlített is alighanem a nagynevű királyné korában készült. Ha összeakarnók hasonlítani a 48-ki katonai költészet jobb darabjait Amade ily versével, azonnal szembetünnék a rendkivüli különbség a felfogásban, mert míg amazokban a haza szeretete lángol, és a harcz mezején elesni, a nemzet szabadságáért vérét ontani a katona legfőbb dicsősége, addig Amadénál előfordúl ugyan a haza és szent korona, de csak mellékesen; a fődolog a katona gyöngy élete, hogy «nyer az ellenségtől«, «nyer a menyecskéktől», «a szép dámák és leányok sokszor vetik ágyát», «koczkáz, kártyáz sátor alatt, pipa a szájában, markotányos háta megett nem szolgál hijában» ; «nem parancsol ... viczispány, sem a szolgabiró, robotára senkit sem hajt ispány vagy tiszttartó», «kényén, kedvén házasodik, nem fizet a papnak», «itthon rajtunk eret vágnak, kiontjuk vérünket, nincs becsület, fizetnünk kell, érezzük sebünket, rossz élet, gaz élet, gazabb ennél nem lehet: hopp hát jőjjön katonának, ilyent ki szeret!» Egyébiránt inkább verbungos éneknek látszik e költemény, mely a nép fia előtt előnyösen akarta rajzolni a katona életet, melyet azonban a szerző 1750 ben odahagyott és a magyar udvari kamarához tanácsosnak neveztetett. Ettől fogva egész haláláig (1764.) Pozsonyban lakott. Nyilt és vendégszerető házánál gyakran megfordultak rokonai és barátjai, kiket ebéd közben nem egy verssel tisztelt meg az öreg úr, mert a mint egy-egy gondolat és kép villant meg agyá-

ban, irónt kért s gyorsan leírt egy kis költeményt. Rendesen magyar nyelven tette; de jó kedvében a latin, német és tót nyelvvel is megpróbálkozott. 1755 ben (Bécs, Kurtzböck betüivel) egy kötet vallásos költeményt bocsátott világgá ily czímen: *Buzgó szívnek énekes fohászkodásai.* Ezeket tartotta méltóknak arra, hogy a nyomda megörökítse, míg világi költeményeit, melyekben igazán otthon volt, a mily könnyen szerzette, oly könnyen felejtette is. Kultsár István sokat összegyüjtött belőlük, de kiadásukban meggátolta a halál, míg végre dalaiból gr. Amade Tádé adott ki egy kis kötetet 1836-ban. Számos kézirati éneke van a nemzeti muzeum birtokában is Nagy István gyüjtéséből. Újabban Négyessy László gondos keze rendezte sajtó alá Amade összeszedett verseit; de nem tudta megtalálni a fonalat e költő müveinek megértéséhez. A mint láttuk, Amade ifjusága az újjászülött nemzeti eszme idejére esik, főleg innét ered az a léha, könnyed hang verseiben, melyen az új eszme erkölcsi emelkedettsége sem tudott változtatni. Hatott azonban verseinek formájára. Új, majd ritka formákban önti verseit, nagy leleménynyel változtat versalakjain; csupa változatosság és újság. És mily könnyen alkotta e formákat! Tünődés, hosszú elmélkedés nélkül látszanak teremni nála e versalakok. Igaz, hogy számos költeményén meglátszik a kellő gond hiánya, meglátszik a gyors készítés, melyhez ritkán járulhatott a javító keze. Ő az újjászülött nemzeti eszme léha gyermeke volt; lehet, hogy később sem tudott egészen kivetkőzni a kor gondolkodásmódjából, megmaradt annak a vidám, jó kedvű legénynek öreg napjaiban is: de mégis hatott rá az új eszme a verselés reformjában. Ha ismernők élete folyását, politikai nézeteit, felfogását a társadalom fejlődéséről, a vallásról s a nemzeti eszme más elemeiről, talán meglátnók, hogy más téren is újított; most azonban

meg kell elégednünk annak kijelentésével, hogy Amade László nem csak kedves költő, hanem a magyar vers egyik reformátora is volt.

A korszak másik kedves poétája *Faludi Ferencz* jezsuita volt. 1704-ben, tehát egy évvel később született mint Amade s valóban a mily közel esik a két férfiú születési éve, oly közel állott egymáshoz költői lelkök is. Pedig Faludi egészen más térre lépett. Életének tizenhatodik évében a jezsuiták közé vétette föl magát, hogy tagja legyen oly egyházi rendnek, mely az előbbi század katholikus ellenreformátiójában annyira kiváló részt vőn, mely épen ez időszakban dicsőségének, vallási és politikai befolyásának nem egy diadalát aratta. Meg volt ugyan már benne a hanyatlás első hajtása, hisz oly óriási polyp, mely az egész müvelt és barbár világot átölelte, nem maradhatott sértetlen, és szédítő hatalma előidézte a kellő reactiót, mindamellett a többi rendhez hasonlítva, a fegyelem és benső összetartozás eszméje e rendben még erős lábon állott. Faludi e szigoru rend tagja lőn, s mint alkalmaztatásából kivehetjük, nagyra becsült tagja, mert Grácz, Bécs, Lincz és Buda városában részint mint tanár, részint mint hitszónok és lelkivezető működött. 1741-ben Rómába került magyar gyóntatónak.

Ha előbbi életét szerény munkásságban töltötte és számos, más-más körű teendője nagyon igénybe vette minden idejét, itt az örök városban annyi édes otiummal, az igazi müvészet e nélkülözhetetlen föltételével rendelkezett, a mennyi folyton ébren tartotta benne a szunnyadó költői erőt. Már előbb is dolgozgatott, itt azonban tétlensége újabb irodalmi munkásságra ösztönözte Az olasz világ is hatott lelkére, bár az időszak Rómája csekély szellemi életet tanusított. A nagy ellenreformátió bevégződött és a diadalmas katholicismus a lelki nyugalom és tespedés éveit élte.

A szerzetesek szigorú fegyelme bomladozni, az önmegtagadás angyalai messze szállani, az alázatosság jámbor hivei eltünni kezdettek. Az akkor uralkodó XIV. Benedek tőn ugyan egyet-mást az egyházi tudományosság előmozdítására, sőt maga is nagy tudós hírében élt; de mindez épen nem hozta vissza a mult század exaltatióját, mely az egyház irodalmát oly fényes virágzásra emelte. A pápa irodalmi és tudományos működése csekély sikert aratott; de sokkal több elismerésre tett szert humorával, kedélyes tréfáival. Ebben a kor szellemének hű kifejezője vala. E szellemes kedélyességet találjuk számos kortársánál s magánál a római magyar jezsuitánál is. Őt nem ragadták meg a régi Róma colossalis romjai, a görög és római müvészet előbb és akkor kiásott remekei nem indították a szép és fenségesnek a költészet terén kifejezésére, szelid lelke csak ritkán magasztosúlt fel annyira, hogy az isteni közelébe szállott volna, hanem rendesen megmaradt a jó kedvű és enyelgő verselésnél, mélység és erős érzelem helyett a kedélyes tréfánál.

Nem a választott életmód s klastromi nevelés volt az, a mi Faludi kitünő lyrai képességét gazdagabban nem engedte kifejlődni, hanem saját és a kor lelke, melyet nem ihletett az isteni és csak a föld közelében szeretett maradni. Csupán apró szeszélyes dalokra, józan és derült világnézlet bohókás költeményeire volt fogékony ifjú korának szelleme.

Ilyeneket írt Faludi: Az *Oda provocans* és az *Oda respondens* szerelmes kötődése, a *Klorinda*, az *Addio*, a *Szerencse*, az *Utravaló*, a *Tarka madár*, a *Szakácsének*, a *Phyllis*, a *Nincsen neve*, a *Forgandó szerencse* stb. mind ily jó kedv és enyelgés szüleménye. Az egyetemes korlátoltságban hiányzott az erő és helyét a kellemes és kedves foglalta el. A gondolkodó fők meddő scepsisnek áldoztak s a müvészetek mesterei a rococo bohóságaiban

leledztek. Később az új eszme hatása alatt akadunk komolyabb szenvedély, erősebb hang nyomára is, minő *A győzedelmeskedő Nádasdi* czímű költeménye, melyről azt állították, hogy «csupa erő és nyers tűz.»

Meggyőztük burkus kölkeit,
Fejünkre esküdt ölyveit:
Már dicsekedjetek!
Megvertük kevély táborát!
Vágtuk mint barmokat:
Letéptük sűrű sátorát,
Raktunk testhalmokat:
Gázoltuk büdös véreket,
Patvarba űztük lelkeket:
Kin örvendezzetek! stb. stb.

Ez a nyerseség azonban dagályos előttünk, de mindjárt igaz lesz, mihelyt a természet apró örömeit kezdi rajzolni, minden egyes virág barátja neki, az erdei madárkák csak az ő mulattatására zengenek és bőven pótolják a városi élet gyönyöreit:

Isten hozzád, város, azért
Boldog, a ki ide tér:
Mulatságért, víg óráért
Senki vámot itt nem kér.

A természethez való ragaszkodása azonban nem a Roussseau-féle rajongásban mutatkozik; ő nem eped úgy a természet után, mint a mult század második felében uralkodó sentimentalis költészet; nem mondja, hogy elestünk, eltértünk tőle és feszült viszonyba jöttünk vele, hanem azonosítja magát a külső világgal és otthon érzi magát benne, mindenek előtt jó barátjává teszi, a kivel kedélyesen el tud beszélgetni. Gondosan ellesi a növény és állati élet sajátságait és felhasználja kis dalaiban, mint ezt a *Tündérkert, Az erdő, A hajnal* stb. költeményeiben láthatni. Az első egy álmot beszél el, mely-

ben virágai kedves tánczot járnak, ott van a páratlansága miatt bánkódó napvirág, a csendes liliom, a bokros puszpán, a tagjait jól viselő tulipán, a kebelét fitogtató rózsa, mely még öltözik és festő fűvel kendőzik; megjelenik a tarka homlokát féltő szegfű, jön a csengővirág s nyomában a százszorszép, Flóra előtt kedves kép. Elmondja, hogy a csipkebokor az egressel nagy nehezen kél tánczra, két lépéssel járnak távol egymástól, de mégis egyszer-kétszer ölbe kapván megvérzették magokat s az úti fűnek kellett őket tapogatni s meggyógyítni. A kalaposgomba forgolódik a talpán és hippet-hoppot emleget, a répa retek csingolódik, a tök és dinnye hason jár, az ugorkák forgolódnak, a káposzták otthon hagyják redős nagy szoknyájukat stb.

Mint Amade, ő is írt néhány vallásos éneket. Egyszerű és jámbor szív gyöngéd áradozásai, legkedvesebb közöttük a *Feszülethez* czímű, melyet és *Az úr Jézushoz* intézettet napjainkban is elzeng a hivő nép. Van továbbá néhány pásztori vagy idylli költeménye, melyekben, kívált az utóbbiakban, egész allegoriát nyújt. A jezsuita rend eltörlésére vonatkozva mondja Thyrsis:

Pásztor az ő nyáját már maga széljeszti,
Ártatlan csordáját szánszándékkal veszti.
A révész elveti evező lapátját:
Al- s felszélnek hagyja hánykodó csónakját.

De az utolsó költemény végén örömmel hirdeti Menalcas:

Tarka hírrel jöttem: a Pánt (pápát) eltemették.
Az új Pánt víg szóval székébe ültették.
Kulcsos városokban már fenjen hirlelik.
A folyó pos'ák is pofásan kürtölik.
Fele neve Pius, felét elragadta.
Ki nagy szél fújt akkor, fülem nem hallhatta.
Pánnak termett mondják, égig magasztalják:
Az égből adatott minnyájan azt vallják.

Okos, igaz, bátor, nyája megőrzője;
Ellenkezőinek erős ellenzője.
Farkas-gyapjút nem rúg ő pálczája alatt:
Ment lészen mellette öreg s apró falat.
Nyáját és pásztorit előkeresteti,
Tátvahagyott aklát megint betéteti.
Tágas legelőhelyt ád a juhászoknak,
Jussát, igazságát megszerzi azoknak.
Feltámad meginten a pásztorok napja,
Ama dicső névnek elborúlt csillagja.
Fogyott seregének kiterűl zászlója.
Napkelettől nyugtig forog lobogója.

Így énekelt a bús öreg rohonczi magányában, hová a jezsuiták megszüntetése után vonúlt, görögös pásztori költeményben adván kifejezést egészen régi fájdalmának és új reményének. Az új pápa valóban visszaállította szent Ignácz fiainak rendjét, melyet az új eszme hatása alatt eltörült az elődje.

Báró Orczy Lőrincz szintén e kor poetája volt. 1718-ban született. Atyja István a kunok kapitánya volt, fia Lőrincz pedig a hét éves háborúban a kunok, jászok és hajdúkból egész lovas ezredet állított királynéjának. Maga is katonáskodott, sőt kitűnt vitézsége által, úgy hogy 1764-ben, mint tábornok léphetett ki a hadi szolgálatból. Ezóta a polgári pályán működött ugyanazon jóakarattal és buzgósággal, odaengedéssel és loyalitással. Előbb mint Abaújmegye főispáni helytartója, utóbb mint főispánja szolgálta Mária Teréziát és Józsefet. Ez utóbbi a szent-István-rend középkeresztjével diszítette föl. De 1784 után a jó Orczy sem vált be a nagy reformátor kész factorai közé. A hűségen fölül vas szigor és kitartó erély is kivántatott a megyék vezetőitől. A régi főispánság nagy részben tiszteletbeli hivatal volt. A megyétől távol kényelemben élhetett s úr volt a szó szoros értelmében. József alatt mindez megváltozott. Ekkor már

dolgoznia kellett. Minthogy a fejedelem szigorú és hazafiatlan parancsai kevés embernek kellettek, s a tisztviselők csak úgy zúgolódtak ellene mint a nemes urak: a főispán kötelessége lőn őket megnyerni magának és a rendeleteknek. Abaúj e tekintetben a szelídebb megyék közé tartozott s mégis elég bajt okozott a jámbor lelkű főispánnak, kivált a fejedelemnek a tisztviselőkhöz intézett 1784. mart. 8-diki levele után, melyben komolyan követeli mindazon rendeleteknek és elveknek végrehajtását s teljesítését, melyeket eddigelé elhanyagolva látott. De miután april 13-ikán Bécsbe vitetett a korona s május 6-ikán kiadatott a németesítő és aug. 16-kán a népösszeíró rendelet, a jó szívű aggastyán belátta, hogy nem neki való az új teendőkkel elhalmozott főispáni hivatal és szeptemberben le is tette azt.

Ezentúl Pesten és Tarna-Örsön tartózkodott, szüretre pedig Tokajba rándúlt mint Barcsay énekli róla: «Ott hagyád hát Örsön görbe csoroszlyádat s kétszarvú kertészi kicsiny kapácskádat, Szórásról szüretre hivád víg Muzsádat, Hagy halljad döngetni a sok mustos kádat.» Magyaros gazdálkodása mellett a költészetnek, e régi hajlamának élt. Már ifjú korában is írt, de nem adta ki. Első költeménye 1756-ból való s Thomas után készült: «*A szegény parasztnéphez beszéd.*» A magyaros irályon kívűl azon jóakaró hang tetszik benne, mely a múlt század előkelő nemes fiát még nemesebbé teszi előttünk, mikor a szegény jobbágy iránti szeretetét és becsülését mutatja. Egyébiránt több eredeti költeménye is van, melyek a pórnép ügyét rokonszenvesen tárgyalják s kifejezői azon idylli hangulatnak, mely a boldogságot nem a gazdagok, hanem a szegények körében vélte megtalálni. Becsületesség, nyiltság és őszinteség csak a kunyhó lakosainál van. «Nagy városokban nagyobb a romlottság mint rongyos falukban, a nagy urak-

ban kevésb jót találok mint rongyos pórokban.» Panaszkodik a lelketlen formaságra, a conventionalis etiquettere és a hivatalos bókolásra. Legjellemzőbb költeménye ez irányban a *Nincs igaz gyönyörűség a nagyok között.* Elmondja, hogy «összegyűlnek, egymást megölelik, a jámbor gazdasszonyt, mondják, hogy tisztelik; de fülét hitetlen szavakkal terhelik, mivel alattomban mindnyájan gyűlölik.» Mindezt az új eszme hatásának kell tulajdonítanunk, mely a múlt idők rideg formasága, külső udvarisága, az etiquette szabályai iránt gyűlölettel viseltetett. Az úri társaság sima formái, nyájas füllentései nem elégítették ki az új eszme fenkölt erkölcsi gondolkodását, nemes komolyságát. Nem csoda, ha némely hívei azután a nép egyenes és egyszerű fiához fordúltak, nála remelték megtalálni azt az őszinte nyiltságot, melyre szükségök volt. Orczy nem ment tovább, de a formaság, a külsőség e megvetése tovább haladt némelyek belsejében. Rousseau és hívei már a nép fiában is észrevették a romlottságot és a vad népeknél keresték a szív romlatlan állapotját. Mennyi ékesszólással, mennyi szónoki fogással védelmezték ezt a képtelen doctrinát, melyből számtalan következtetést vontak le.

Hogy Orczy nem volt ellensége az új eszmének, talán az is elárúlja, hogy független ember létére hivatalt vállalt. Úgy látszik, hatni, javítani, a mennyire tőle tellett, boldogítani akart. S mikor felébredt a nemzeti eszme, mikor József császár újításait nem tudta megegyeztetni nemzeti meggyőződésével, mikor a hivatalos tennivalók nagy erőfeszítést követeltek tőle, birtokára magányába vonúlt, hol semmi sem zavarta lelke harmoniáját. Erre törekedett a tarnaörsi «philosophus» s talán el is érte, mert épen nem volt philosophus, a ki a metaphysicai, az eszmei világ bányáiba óhajtott volna leszállani. El kell ismernünk, hogy becsületes és egyszerű, nyugodt

és kevés kivétellel elégedett is volt. Jó ízű kedelyessége és derült lelke kinyerte barátai szeretetét és alattvalói ragaszkodását; leereszkedése és embersége pedig mindazok tiszteletét, kik valaha érintkeztek vele. Igazán magyar józan esze mindentől óvakodott, a mi kételyt támaszthatott volna lelkében. Inti Bessenyeit, a scepsis emberét, térjen meg a sok vizsgálásból, mert semmi haszon nem jön rája e munkából. Csalóka tudomány, Plato ködös elméje, Newton és mások «elmúltak, minket setétségben hagyván, vakoskodunk habozó kétségben.» Azért, «hagyj fel mély dolgoknak szoros fejtésével.» «Országlásnak módját hagyd bölcs királyokra, vallást, hitnek dolgát a tanúlt papokra.» «Hagyd el ködös füstjét ama nagy városnak (Bécsnek), melyben becse nincsen a magyar okosnak, jőjj le a sík földre, tanúlj majorkodást, henye tudósokra hagyd az okoskodást.» Mily tehetetlen resignatio a jó öregnél, a ki egy-két versében nemcsak ügyes versificator, hanem költő is tud lenni! Legalább *A bugaczi csárdának tiszteletére* írt verse, melyet Kazinczy átdolgozásra méltatott, ezt sejteti velünk; bár itt is kisért az együgyűség, mert elmondja, hogy «bizony nagy hívság van a sok építésben, az ország elmerült ezen betegségben...Együgyű eleink egy tálhoz ültenek asztalnál, egy házban együtt megfértenek, nem kárpitos ágyat, ponyvát kerestenek, együtt feküdtenek, fel együtt keltenek...Sem haszon, sem szükség, sem alkalmatosság az ilyen épület, ez csak merő hívság.» Az új eszme idején egész a forradalom időpontjáig az emberek nem szeretik a fényűzést még az épületekben sem. Rendesen a hódító és az újjászülött nemzeti eszme napjaiban emelkednek a díszes paloták, a hatalmas középületek, a jólét és pompaszeretet e bámulatos tanúi. Még a fenséges templomok remekei is többnyire ez időkbe esnek.

AZ ELBESZÉLŐ, LEÍRÓ ÉS TANÍTÓ KÖLTÉSZET.

Az új eszme nem kedvez az elbeszélő költészetnek. Nem igen van elbeszélni valója, vagy legalább nem szeret csupán azért elbeszélni, hogy gyönyörködtessen, mulattasson, mint a reactio szokta, hanem főleg tanítani, oktatni kíván. Azért nincs is igazi elbeszélésünk e korszakban, hanem annál gazdagabb a leíró és tanító költészet. Az új eszme embere szivesen olvassa a verset. Feszesebb, ünnepiesebb, méltóságosabb mint a próza, kivált nemesebb az újjászülött nemzeti eszme könnyed és néha pongyola prózájánál. Azért vers az eleme, versben írnak életrajzokat, történetet, földrajzot és egyebet, melyek sajtó alá kerültek vagy pedig kéziratban maradtak reánk.

Mike István: *Lélek javára szereztetett Mulatságos vadászat* (1748) czím alatt írt egy verses hitvitázó munkát. Jellemző, hogy épen versben czáfolgatja egy *fundumentomos pápista* egy új pápistának, a ki csak most tért a katholikus hitre, kételyeit, lelki szorongásait. A szerző maga is ilyen új pápista «convertita» a ki azért írt versben, hogy «talán jobban fogja az elmét az olvasásra vonni és az olvasónál vagy csak mulatság kedvéért jobban fog magának helyet találni,» noha olykor homályos lesz szavainak értelme, a minek az oká «mind a rövidségre való szándékoskodás, mind a poeticus stylusnak természete lehet, hozzájárúlván a mi magyar

nyelvünknek is szoros és szűk volta.» A nyelv szűk voltának emlegetése előfordúl ugyan más időszakban is, de soha sem érzik annyira mint az új eszme korában, mikor számos író lelkét betölti és nyugtalanítja ez a gondolat. Különben Mike István elég értelmesen kezeli a nyelvet, előadása érthető és világos, nem szorúl meg a szókban, bár néha dagályos a szólamokban; könnyen gördűlnek versei. Felfogása a régi katholikus világnézet, még az ellenvetések, az úgynevezett *akadályok* is csak a régi hitvitából vannak kölcsönözve. A század új eszméit nem ismeri, kételyei nem aggasztják, lelkiismeretét nem nyugtalanítják. S ha versben, e feszes kötött formában nem írná dolgait, semmi sem emlékeztetne az új eszme hatására.

Bertalanffi Pál jezsuita 1750-ben kiadta *A nagyra vágyódó világ fiainak az embernek változó sorsáról siralmas panaszát.* Tanító költeményén erősen érzik a kor hatása. Nemcsak a verses forma mutatja ezt, hanem a tartalom is. Czáfolatai főleg a század ellenvetéseire vonatkoznak, minő hogy nincs isten.

Sok pap, hogy élődhessék,
Henyélve tengődhessék
Istent kigondolá,
Szentírást koholá.
De bölcset meg nem fognak,
Azért csak ott kullognak,
Hol a tanúlt elmék
Őket nem rémítik;
De mégis eltűrhetjük
Őket; s megköszönhetjük
Azt nekik, hogy köznép
Törvényből ki nem lép.

Isten a műelteknek csak *puszta név*, nincs pokol, nincs menyország csak a parasztok számára, ez oly el-

lenvetés, melyet kivált a XVIII. században hangoztattak, kiknek nem volt érzekök az emberiség történeti fejlődéséhez és a papok csalásának tekinték a vallást. A jámbor jezsuita védi a papságot, tiltakozik a *finnyás úri nagyságok* lenézése ellen, *kényes fülükbe* mondja a vallás igazságait. Ugy látszik az új eszme hatása alatt óvakodott a poeta dörögni a protestánsok ellen. Hisz az ő ellenfelei nem az eretnekek, hanem az új eszme hitetlenei, *a hitetlen világ fiai* voltak, ezeknek szólott hosszú és áradozó versében. Bertalanffi nem fárad ki a szószaporításban, bő lére ereszti sovány gondolatait, számos képpel, hasonlattal diszíti magyarázatait, melyeket szivesen fogadhatott a papság, mert tizenegy év múlva új kiadás kellett belőle. Erősödni akartak általa a még hivő lelkek ; s hitre szert tenni azok, a kiké már elenyészett. Az úri nép közt számosan lehettek ilyenek, őket világosította fel leginkább az új eszme fáklyája, őket kelle megnyerni a vallásnak: Bertalanffi azonban kevés reménynyel szól hozzájok, mint a kik megvetik, lenézik tanait. A XVIII. század új eszméjével szemben nehéz volt a papság helyzete. Szavait nem vették komolyan, a középkori setétség, butaság emlegetése mellett fogadták, legfölebb szükséges rossznak tekinték őket, a ki a parasztok fékentartására való, de ne lábatlankodjék a müvelt embernek.

Rendkivül érdekes épen Bertalanffinál az új eszme hatása. Mint pap nem feszegeti a vallás dogmai oldalát, erkölcstani nézetei is az egyházéihoz illeszkednek ; nyelve azonban az új eszme hatása alatt áll. Nála találkozunk legelőször feltünőbb purismussal és neologiával. Vaskos földrajza melynek első része bölcsészeti és természeti ismereteket nyújt, tiszta magyarságra törekszik, szemlátomást kerüli az idegen szókat. Bertalanffi szent István királynak verses legendáját is megirta.

Dudás Imre conventualis minorita pap 1764-ben kiadta *Az igaz lelki édességekre vezérlő kalauzát.* A jámbor szerzetes versben írta meg erkölcsi intéseit, jóra buzdító tanácsait. Élénk szinekkel tudja rajzolni a világi élet örömeit és keserűségeit, melyekben hiába keresnők, nem találnók meg az *édességet*, melyhez könnyebben hozzá fér a szegény mint a gazdag. «Könnyebb a szegénynek lelni édességet, mert érez magában lelki csendességet; de a gazdagságok okoznak inséget.» Int, hogy ne hajhászszuk a gazdagságot mert csak nyugtalanságot szerzünk magunknak: «Azért, lelkem, ebben édeset ne keress és nagy gazdagságot ne is szeress, hogy azzal lábadra nagy vasat ne veress, a melylyel órrodra te véletlen ne ess.» Habár a tan maga a régi vallásos ascesis magasztos doctrinája, a keresztyénség eszményi nézete; mégis a szegénység ily emlegetése az új eszme hatására látszik mutatni. Dudás részletesen leírja a világi jólét egyes örömeit, egy-egy rajza élénk képet nyújt, verse azonban a régi iszapos mederben foly. Alexandrinjeinek csak az első sorát kezdi nagy betűvel, a versszak másik három sora kis betűvel kezdődik.

Lázár János gróf és gyalakuti lib. báró *Florinda* czimű verses *históriája* (1766.) tulajdonkép leíró költemény vagy verses földrajz, mely megismertet bennünket Spanyol-, Olasz- és Francziaországgal s e földrajzi ismeretek tára van Florinda történetének keretében előadva. A szerző azzal rekeszti be könyvét, hogy soha sem járt ezen országokban, csak a mit olvasott, «zárta versekbe». Különben a szakácshoz és a jó muzsikáshoz hasonlítja magát. Az első virágokkal czifrázza a drága étkeket, hogy a száj mellett a szemnek is kedvezzen, az utóbbi nem nézi csupán a leírt kótákat, megczifrázza, közbeejt kedves trillákat. Ugy tett gr. Lázár is, mikor történetébe geographiát szőtt. Magyarúl írt és versekkel, mert

a magyarokat, különösen az *asszonyi rendeket* tartotta szem előtt, a kik sokkal készebbek és serényesebbek a versekre. S valóban kedvelték, jó ideig olvasták e verseket, melyek az új eszme idején ismeretlen világot tártak fel a magyar olvasó előtt.

Olószteleki Kolumbán János sződemeteri házában melancholiái közt foglalta versekbe *néhai tordai hadnagy Vida György tréfálkodásinak históriáját* (1758). Nagy garral indúl meg az ének, a szegény énekes panaszkodik a magyar nemzetre, hogy jeleseinek emlékezetét elhanyagolja, míg más népek megírják históriájokban jeles embereik történetét:

Mint a magyar nemzet, nem restelkedtenek,
Feledékenységben azért nem mentenek.

Kolumbán sem volt rest, hanem megírta Vida Györgynek bohó tréfáit, melyekben kevés az épületes, csekély a tanulságos. Gyönyörködtetni sem tud egy mai müvelt embert; de az újjászülött nemzeti eszmének léha napjaiban el tudtak nevetgélni az emberek az ilyen sületlenségeken is. Vida üres kópéságai tetszhettek a helyi patriotismus korában, mikor a jólét, az eszem-iszom jókedvű napjai folytak, mikor az ügyes hazugság, kisebb-nagyobb rászedés meg csalás mosolyt idéz ajkainkra; bár nem valószínű, hogy a jó Kolumbán munkája nagyobb népszerűségre tett volna szert. Egyébiránt érdekes munka müveltségtörténeti szempontból. Mert ha jó részben igaz a történet, csak azt árulja el, minő dolgokban találtak mulatságot a mi uraink a XVII. század végén, minő ügyvédje volt az erdélyi törvénylátásnak és milyen hadnagya volt Tordának, miféle mulatságban telt kedve a híres generalis Teleki Mihálynak! Például abban, hogy Vida egy tréfája után:

Ott a generalis, megjutalmaztatta,
Egy szalonnával; de közből kivágatá.

S szegény Vidának nyakában adatá.
A sok kopót-kutyát mind rá uszíttatá.

Húzzák, vonják szegényt; az urak nevetik.
A földre lerántván, magát is sebhetik.
A kutyákat róla végre elkergetik
S mint hólt elevenen szállásra vezetik.

Másnap felhivatják Vidát, megjelenik; de némán, hallgatagon úl. Hogy kiengesztelje a generalis, egy *öreg sajtot* adat általvetőjébe. Vida azonban egy nagy követ is keres, mert az általvető meg nem áll egy sajttal, azért még egyet adnak neki s «hogy jobb kedve legyen, erősen itatják.» Kolumbán versei könnyen folynak, nyelve sima. de régi, lapos. Egyébiránt mint prózairó szintén ismeretes. Ő írta magyarúl az első görög-római mythologiát a classikusok könnyebb megértésére. Könyve: *A régi pogányoknak az ő istenekről és isteni tiszteletekről való história* (1766) czím alatt jelent meg. Régies a czíme, a minő régies a szerző szelleme, ki előszavában «némely gonosz természetű és a kivánságoknak s *minden szabadságok végben vitelére hanyatt-homlok rohanó* embereknek» tulajdonítja a pogányságot. Alighanem kora új szelleme, az új eszme kisértete állott előtte.

Tsízi István cs. és kir. őrnagy 1763-ban megénekelte *Buda várának a török iga alól lett fölszabadítását*. Loyalis hangon, de némi hévvel mesél a históriás énekek módján. Még öreg napjaiban sem szünt meg verseket csinálni. Ekkor adta ki *Harmincz reggeli gondolatjait*, melyeket szűz havában 1798-ban agg muzsája hangicsált.

Van a nemzeti muzeumban egy kis kézirat, melynek czime: *Három historia Luther Mártonról.* Az első: Luther Márton házasodik: a második: L. M. ördögöt űz; a harmadik: L. M. haláláról. A szerző verse végén megmondja, hogy *1731-nek fogytában* az időt mulatva, szedte strófába históriáját. mely érdeme szerint csak

kéziratban jutott az utókorra. A vers után e szavak vannak írva: «*Hriágjel Márton* Gömörvármegyében, Sajó-Püspöki névő helységben die 2-a Maji 1758. esztendőben.» Hriágjel csak lemásolhatta e költeményt, mely huszonhét év előtt készűlt. A sajó-püspöki prédikátor aligha készített ily verset, mely élénk képet rajzol L. gyarlóságairól, halála után az ördögök kezébe kerültéről s azt se mondja egy prédikátor verse végén: «Kivánom, ne lépjünk Luthernek nyomában.» *Hriágjel* azonban mégis költő volt. Versekbe szedte *Telemachus* (1757) és *Nagy Sándor históriáját* (1758) Curtius után tíz könyvben. Mindkettő kiadatlan.

A kor számos verséből, mint *A czigányok romlása*, továbbá *Heptalogus, azaz Görögországi hét bölcsek jó erkölcsre oktató rövid mondási és Cato közönséges erkölcsre tanító bölcs parancsolati* (1750). *A jó szerencsének irigyei ellen* (1753), *Országunkban sok kárt tevő sáskák* (1749). *Catónak versei*, melyeket magyar nyelvre fordított *Felsőbüki Nagy Lajos* (1756 és többször); *A jó erkölcsre tanító Catónak bölcs versei* P. *Pius Füssi* által (1762 és többször); *Keresztyén Virágocskák, melyek Seneca leveleinek gyönyörűséges kertiből szedettek és versekbe köttettek Miháltz István által* (1766 és 1768) stb.-vel nem hozakodunk fel, egy sem jutott nagyobb jelentőségre.

A DRÁMA.

E korszak alatt számos külföldi társulat járta be hazánkat, sőt a nagyobb német városok és gazdag főurak állandó szinházra is tettek szert. A magyar múzsa azonban az iskolákra szorult, melyekben gyakran játszottak latin, magyar, sőt más nyelvű darabokat is. Az újjászülött nemzeti eszme kedvezett e müveknek, melyek az ifjuságot szép magatartásra, bátor, nemes megjelenésre, ügyes előadásra, könnyed szavalásra tanították. Sőt az új eszme idején is folytak a szinjátékok, kivált a félreeső helyeken mint Csík-Somlyón még a mysteriumok, a passio-játékok is. Nagypénteken kedvező időjárás esetén a «*Szenthegyre*» rándult az ifjuság s a «*Jézus hágóján*» adta elő passióját. A legenda szerint oly jól játszottak, hogy egyszer Krisztus kínzóinak ábrázolóit bántalmazni kezdette a nép. De nem csak Somlyón játszhattak mysteriumokat, hanem másutt is, mutatja talán *Juhász Máté* nagy passiojátéka, melyet Jász-Apáti város költségén adott ki (1761).

Az előkelőbb iskolák azonban felhagytak a passióval és szindarabokat adtak elő, moralitásokat, bibliai, hazai és világtörténeti tárgyakat. Némely iskolában háromszor is játszottak egy év alatt. Azért sok darabra volt szükségök, melyekről a tanárok gondoskodtak. Eredetit nem sokat írhattak. Rendesen fordították, kéziratban küldték el egymásnak, néha azonban kinyomatták.

Ismertebb müvek: *Kozma Ferencztől*: *Jekoniás* (1740), *Faludy Ferencztől*: *Constantinus Porphyrogenitus* (1750), *Caesar* (1749), *Kunits Ferencztől*. *Sedeciás* (1753), *Illei Jánostól*: *Salamon*, *Ptolomaeus*, *Titus* (1767), *Tornyos Péter* (1789), *Kereskényi Ádámtól*: *Cyrus*, *Mauritius* (1767), *Billisicstől vagy Szabadhegyitől*: *Kocsonyáék*, *Táncz Menyhérttől*: *József* (1765), továbbá ismeretlen szerzőktől: *Heros Sinensis*; *Ama hires, bátor Szent Judith asszonynak* dolgairól iratott rövid história tragédiás magyar versekben (1749), *Bakhus* (1765).

A csik-somlyói gyüjtemény 48 darabot foglal magában, melyekből egyet kivéve a többi mind magyar, csakhogy négy moralitáson kivül csupa mysteriumok.

Latin mű azonban nagy számban fordúl elő. Drámai becsük rendesen kevés, a szerzők nem voltak hivatott drámaírók, csak tanulságos darabokat óhajtottak az ifjuság számára késziteni. Még eredeti darabjaikról sem tudjuk, mennyi bennök az eredeti.

Igazi szomorújáték épen az erkölcsi tanulság kedvéért alig jelent meg szinpadjaikon. A bűnös rendesen jó útra tért, megjavult, az erény elvette jutalmát, a vétek büntetését. De már némelyik komoly játék hangjának és nyelvének nemességén megérzik az új eszme hatása. Jobban sikerültek a tréfás darabok, a közjátékok, a komédiák. A drámai szerkezet ezeknél sem valami kiváló; de a kor realismusa kedvezett a vigjátékoknak s természetesebb jellemeket tudnak elénk állitani, mint a komoly drámában. A XVII. század *Actio curiosája Gaude uramjával* még gyönge, ha Kocsonyáékkal vetjük össze. Ez utóbbi egy mult századi népszinműnek tünik fel. Berbencze Péter kurta nemes és felesége meg elvirágzott leányuk, ennek kérője Kocsonya Mihály, azután a biró, a kántor, a szomszédasszony játszanak benne csattanós élénkséggel, sok tréfával, noha pórias trivialitással. Bi-

zonyára meglep bennünket, hogy pl. e művet vagy pedig *Bakhust* szerzetesek írták és tanították be, ifjaikkal játszatták el, kiket hihetőleg szivesen megtapsolt a közönség. Az új eszme periodusa alatt, mikor még csak egyesekben lángol az idea, mikor a nemzeti eszme még nem igen támadt fel ellene, a nagy tömeg erkölcsi szinvonala igazán lesülyedt, valóban alacsony. Ez erkölcsi mélységből emelkednek ki az új eszme harczosai s küzdenek a szebbért, jobbért és nemesebbért. A magyar egyháziak jórésze csak oly léha életet élt, mint a külföldiek. Ezekről számos történeti mű szól hozzánk, megörökiti gyarlóságaikat. A magyar papság erkölcsi sülyedéséről még nincsenek ily részletes rajzaink; de a mi keveset tudunk, elég arra, hogy ne tagadjuk a törvény általánosságát. A korszak vallásos irodalma épen oly kevéssé mozditotta elő az erkölcsi élet nemesbülését a papok és világiak körében, mint a hazai *Societas nobilium*, melyet szivesen pártolt és buzditott az egyház feje. Semmi sem tudta meggyujtani a hitélet fáklyáját, mely a testiség puha vánkosán oly édesen pihent, hogy például az osztrák és magyar papokat egy csipős nyelvű poéta hatalmas foliansokhoz hasonlította, melyek hátukon e feliratot viselik: «*Egyetemes nagy szakácskönyv.*» Az ily papság azután nem ütközik meg *Kocsonyáék* tréfáin, a nagy közönség szintén jóízűen mulat rajta.

Egyébiránt az új eszme némi hatását látom abban, hogy nálunk 1765-ben oly vigjátékot adnak elő, mint a milyen a *Bakhus* czimű bohózat. Az isteninek kicsufolása, még ha a görög mythos körébe tartozik is ez az istenség, a vallásos élet némi hanyatlásával jár. Mikor erősen él bennünk az isteni, csak a harcz hevében szoktuk bántani a másokét, különben óvakodunk kigúnyolásától. Itt azonban egy szerzetes intézet csúfolja ki vallásos ifjuságával együtt a görög-római isteni világot és

olyanokat mondat az egyes istenekkel, a minőket tisztességes társaságban soha sem hallani. Ez esetben tehát talán két hatás játszott össze, az egyik a nagy tömeg léhaságából származott, a másik pedig az új eszme vallástalan irányából eredt. Az első jóízűen nevetett rajta, a másik őrült neki

Mivel kivált a jezsuiták iskolái gyakorolták az iskolai drámát, azt hihetnők, hogy felhasználták a protestánsok ellen. Pedig csak néhányban találni idevágó helyeket, legnagyobb részükben hiányzanak még a célzások is. Magyarázata az, hogy e szinművek különösen az ujjászülött nemzeti eszme idején virágzottak, mikor vallási, erkölcsi, társadalmi nézeteiért senkit sem szeretünk megsérteni. Embertársaink erkölcsi felfogását szabadjára eresztjük. Bezzeg a hódító nemzeti eszme idején nem vagyunk ily kiméletesek.

ány
kántor, a sz
élénkséggel, sok

A SZÉPPRÓZA.

Az olvasó gyönyörködtetésére szánt prózai müveket csak pár írótól mutathatunk be, az egyik az újjászülött nemzeti eszme gyermeke, a másik az új eszméé, az első *Mikes Kelemen*, a másik *Haller László.*

Midőn a «nagy fejedelem» Rákóczy 1711-ben hazánk földét idegennel cserélte föl, a számos bujdosó közt egy lelkes, és a fejedelmet egész odaadással szerető erdélyi ifju is volt: Mikes Kelemen. 1690-ben születve, mint huszonegyéves ifju, tele hazája és nemzete lángoló szeretetével, de még annyi keserű tapasztalással is, hagyta oda hazáját, hogy soha se lássa azt. 1717-ig Francziaországban tartózkodott. Hihetőleg itt ismerte meg a fensőbb műveltséget, melynek megszerzése hazájának örökös harczai és saját maga hányatott gyermek- és ifjukora miatt lehetetlen vala. Az előkelő és finom franczia társaság, melyben Rákóczy és társai megfordultak, hihetőleg buzditólag hatott a tehetséges ifjura, hogy szorgalom által üsse helyre azt, mit a körülmények okoztak. Nem hihető azonban, hogy Mikes rendszeres tanulmányozást üzött volna. Bizonyos szak aligha fogta el lelkét annyira, hogy abban mélyebb haladásra tehetett volna szert. Ha mégis valamire különös sulyt fektetett, ez a történeti lehetett, főleg egyház- és állam-történeti. Különben a «*Törökországi Levelek*» egyetlen pontja sem szól arról, miként tölté szabad — ez pedig sok volt — idejét Fran-

cziaországban, nem említi az olvasott szerzők nevét, úgy hogy ezekről teljes homályban maradunk.

1717-ben Rákóczy «bujdosó magyarjaival» keletre Törökországba vándorolt, hogy gyönge eszköze legyen egy folyton gyengülő hatalomnak, Törökországnak; hogy ijesztőjeül szolgáljon egy mind inkább erősödő birodalomnak, Ausztriának. Új hazájokban Drinápoly, Bujukdere, Jenikő, Rodostó jelöltetett ki tartózkodási helyökül, a porta elég nagylelküen gondoskodott élelmezésökről, a jó szomszéd vendégszeretetét az utolsó emberig, — ki maga Mikes volt, hálával tapasztalták, de sem a tenger mérhetetlen képe, sem a vidék bája nem semmisíthette, csak enyhítette, a fájdalmakat, melyeket a számüzetés magánya szült. Erdélytől, attól «a kedves tündérországtól» távol, Mikes, mint Toldy véli, naplózott, melyekből később állítá össze azon *Törökországi Leveleket*, melyeket talán báró Tót Ferencz mentett meg, Kulcsár pedig 1795-ben és Toldy Ferencz 1861-ben a szerző saját kézirataiból sajtó alá rendezett.

Leveleinek száma 207-re rúg, az első kelte Gallipoliból Anno 1717. 10. octobris, az utolsóé: Rodostó, 20. decz. 1758. «Az első levelemet, a midőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendős voltam, eztet pedig hatvankilenczedikben írom» mondja utolsó levelében. E levelek gyöngéd megnyugvása a gondviselés változhatatlan rendelkezésében; azon minden kitörés nélküli vallásos resignatio, melynek egyhanguságát csak egyes egyes hazai dolgok megpillantása zavarja meg; azon derült, édes keserű felfogás, humoros világnézlet, mely első levelétől az utolsóig mindnyáján alapjellegként tünik fel, nem negyvenkét, hanem legfölebb nehány év lefolytára mutat. A kéz, mely e leveleket írta, nem a 27 éves fiatal emberé, hanem a hatvanas öregé. Mi sem mutat e levelek egymástóli oly messze időtávolára, míg egész tartalmok és

hangjok elárulja, hogy szerzőjök egy a sors csapásain kissé megtört s reméllni megszűnt, de épen e csapások által mélyen megtisztúlt s önmagával kibékűlt szív. Az a józanság, melylyel a tényeket megitéli; a mérséklet, mely az európai bonyodalmakban és azoknak a török által felhasználtatásában mindíg hazáját s Magyarországot s főleg Erdélyt félti, nem egy fiatal számüzötté, ki bukott fejedelmét idegen tájakra kiséri, hogy onnét ismét győzelmesen térjenek vissza az elnyomott hazába. Igaz, elmondja, hogy «az öreg fejedelmet igen szerette» és bujdosását «az urához való vak szeretete okozta», de e nyilatkozatát a késő idő látta, s tudjuk, hogy véleményünk a multakról az évek nyomása, a szerencsétlenség sulya alatt mennyire átváltozik. Az átélt eseményeket, az elmult világot mily más üvegen nézzük hatvanas éveinkben, kivált midőn saját személyünkre vonatkoznak. A jó öreg azon felfogása bujdosása felől, melyet *Leveleiben* nyujt, a számüzetés hosszú és unalmas éveiben fejlődhetett ki. A megőszült remete keresve kereste hazája elhagyásának, a franczia- és törökországi bujdosásnak indokát, s csak a nagy fejedelem egyéniségében találta azt, s nem jutott eszébe, hogy a huszonegy éves ifju, midőn a szülőhaza határait átlépte, vezére- és társaival azért távozott, hogy rövid idő mulva ismét számoljon a némettel. Természetes, hogy idővel, mikor az ifjukor e vágya füstbe ment; mikor a török hatalom tehetetlensége mi reményt sem nyujtott; mikor évek során át tapasztalta, mily rosszul «foly ennek az imperiumnak a dolga»: akkor a folyton munkáló keresett és talált is egy új okot, a közösen csodált fejedelem személyét.

A *Törökországi Levelek* tárgya Mikes és a bujdosók kisebb-nagyobb élményei, törökföldi tapasztalásai, s ha más tárgy hiányzott, egyes fölvetett, nem egyszer vallási kérdések, «egyházi szokások.» Szól a templom-

rend eltöröltetéséről, a nagyböjt eredetéről, a pápák primatusáról, a püspökök fényes hintóiról stb. Egy aristocrata és feudalis ur meggyőződésével védi ez utolsót, midőn mondja: «Mit mondanának most egy tolentinumi érsek felől Spanyolországban, a kinek három- vagy négyszázezer arany jövedelme vagyon esztendőre, hacsak egy szolgálót tartana, a ki babot főzne ebédjire és egy szamáron kerülné meg a dioecesisét.» A hitigazságok kérdéseiben dogmatice correct kath. nézeteket vall, kételyeket nem ismer, s noha Erdélyben és Törökországban nem egy vallással állott szemben, ez kath. hitét meg nem rendíthette. A lelki és egyházi dolgokról általában nagy tisztelettel szól, de mindez nem tartja vissza, hogy enyelgő tréfáját ily pontoknál is ne alkalmazza, mint például az 58-ik levélben, hol a nőknek papi pályára léphetését kedves tréfája tárgyává teszi. «Már látja, hogy a nagy böjtből igen kicsidet csinálnának, vagy talán kitörülnék a kalendáriumból és annyi idővel meghosszabbítanák a farsangot ...... mely hosszu volna a gyóntatás .... de meg ellenben könnyű penitencziát adna.»

De vallásos lelkének legszebb vonása marad azon őszinte megnyugvás, melynek számos levél végén kifejezést ad. «Hogy pedig azon végezzem el levelemet, amin elkezdettem, hogy ajánljuk Istennek bujdosásunkat, és ha suhajtunk is, ne törődéssel suhajtozzunk; mert igen sokan vannak olyanok, a kik rosszabbul vannak nálunknál. Erre azt mondja ked, hogy a nem nagy vigasztalás, és mi haszna vagyon egy éhelhalónak abban, hogy Kolozsvárt jó kenyeret sütnek? A való, hogy a nyughatatlansággal való vágyódás az istent megbántja ..... A suhajtás mind könnyebb, mind hasznosabb leszen, ha aztot az istennek ajánljuk és ha csak az ő segítségét suhajtjuk.» De ismét hasonlíthatlan szerénységgel magát azon paphoz hasonlítja, ki népének jó tanácsot ad, de

maga nem követi, s midőn szemére hányták, felelé: «Én csak nektek prédikállok, nem magamnak: Talán én is azt mondhatom kednek szerencsés jó étszakával együtt.»

Hazája- és nemzetének szeretete vonzó tárgyát képezi e leveleknek. A bujdosó lelkében e szeretet a távolság által csak erősbülhetett. Midőn 1738-ban a török hadak élén Ausztria ellen nyomulának, hazáját félté a pusztítástól, s midőn visszatérve Nikápolynál az édes Olt vizét megpillantja, «csak azt sem láthatta suhajtás nélkül; mert olyan édes hazából foly ki, a honnét 31 esztendőtől fogvást ki van rekesztve.» Szerette nemzete nyelvét is, a magyart, s mélyen fájt nemes szivének, midőn a nagy Rákóczy bécsi nevelésben részesült fiát látva, észrevevé, hogy nem tud magyarúl, de még «azt sem tudja, mi légyen a nemzetihez való szeretet; mert soha a nemzetivel nem társalkodhatott.» Fájt szive, mikor a bujdosók új fejedelmét derék atyjától annyira elütni látta. Elkeseredve mondja: «Vigasztalásunkra vártuk ez ifjut: de szomoruságunkra jött. A szép rendtartást, a melyet az atyja szabott volt közöttünk, és a melyet oly igen igyekezett annyi esztendők alatt megtartani és megtartatni velünk mind holtig, azt a fia harmadnap alatt felfordítá és annak elrontásán kezdé az itt való életét úgy annyira, hogy olyan kevés idő alatt abban a keresztyéni és fejedelemhez illendő rendő tartásban csak egy kis fűtocska sem marad meg. Minden eltöröltetett, és csak a nagy rendetlenségnek ködi szállotta meg a házunkat ... A rendet nagy rendetlenség követte, az okosságot hebehurgyaság, a kegyességet a harag és idegenség, úgy annyira, hogy harmincz esztendőtől való bujdosásunk oly súlyosnak nem tetszett, mint már ez a három holnap Most suhajtjuk leginkább a mi megholt urunkat; mert szomorúan kell néznünk az atyja és a fia között való nagy különbséget.» 74. l. Mégis midőn hazájáról beszéll,

Erdélyt szereti kiemelni Magyarország felett. Jellemző az, mit a 32. levélben ír: «Ha magyarországi volna ked, tartanék valamitől; de erdélyi levén, ott a nemes asszonyoknak a szavok olyan állandó, valamint a brassai havas .... egy erdélyi asszony nem ér-é annyit mint tiz magyarországi? .... Mikor Magyarországon fogyatkozás vagyon a napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényességet ad.» E merész nagyitástól maga is megszeppenve, támogatni törekszik s azért hozzáteszi: «E nem dicséret, hanem igazmondás.«

Majd a törökök és földjükön lakó más népek, mint a görögök és örmények, szokásait festi, a mint egyik-másik ily szokás épen alkalmilag tolla alá kerül. Vagy néha, kivált utóbbi leveleiben, melyekben a tárgy hiányozni látszik, bizonyos rendszerrel is. Előtte a hanyatló Törökország, látja mint csapatnak le a képtelen vezérek, és mint emeltetnek helyökbe ismét egy favágó, egy mészáros, kik az állam- és hadügyekhez mit sem értenek, s mikor már valamit tanultak, a női cselszövény megbuktatja őket. Fájdalmasan veszi a társasélet hiányát keleten, az ő rokonszenves enyelgése, kedélyes tréfája keresve kereste a társaságot, de a magyarokon kivül sehol sem találta meg. A társas élet e hiánya képezi ezerszer ismételt panaszát: «Az unadalomra mindennap elég alkalmatosság adatik; mert ezek a bóerok olyanok mint a medvék az idegenhez.» 150. l. Bukarestből írja: «Nem tudom én, micsodaféle emberek ezek, de ezekkel nem lehet társalkodni.» 155. l. A törökökről mondja: «Való, a törökök bennünket szeretnek, semmi fogyatkozásunk nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt; mert semmi ismeretséget. barátságot nem tehet. Ez a nemzet a keresztényt nem utálja, de megveti. Azt nem kell várni, hogy valaki a házahoz hijjon bennünket. — Bizony nin-

csen is az a nagyravágyódásom, hogy valaki magához hijjon; mert ugyanis miért? Ott ad egy pipa dohányt, egy findsa kávét, azután egy-két szó után a hosszu hallgatás; — — mikor pedig a füstölőt elé hozzák, már az arra való, hogy el kell vakarodni a háztól. Azt ugyan talán meglehetne kérdezni a gazdától, hogy: mint vannak a ked gyermekei? — de azt kérdezni, hogy: mint vagyon a ked felesége? azt nem jovallom senkinek, mert botokkal kisérnék ki a háztól. És a gazdasszonyról nem is kell emlékezni, mintha asszony sem volna a világon.» Képzelhetni mennyire ellenkezett e fagyos életmód Mikes könnyű és kedélyes modorával, a török hallgatagság az ő szivélyes csevegésével, a keleti indolentia és lassu mozgás az ő élénkségével.

Végre hogy megszünjem a tartalomról szólni, csak pár gazdasági és nevelési levelét hozom fel, melyek hazája iránti szeretetének való jelei. A török gazdaság két ágát, a gyapotét és selymét ajánlja; részletezi a gyapot és selymér gondozási módját, s hiszi, hogy hazájában is tenyésznének. Kiváló becsüek a nevelés-oktatásról írt sorai. Mikes látja, hogy «a mi boldogtalan országunkban a jó neveltetésre alkalmatossága nincsen egy ifjúnak, noha mindezekre olyan alkalmatos volna, mint akármely nemzet.» De meg van győződve, hogy mégis jobban neveltethetnének, ha az atyák gondosabbak lennének. Majd a hazai nevelést rajzolja: «A gyermek tiz vagy tizenegy esztendős koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolába jár, megtanúl olvasni, de az olvasással sok paraszti szokást is tanúl. Ha iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, a ki nem törődik azzal, hogy a fiába valamely nemesi és keresztényi erkölcsöket oltson.» És így tovább. — A huszonnégy éves ifjú kijön a collegiumból s evés ivás, apja vendégeinek részegítése, va-

dászat és lovaglás lesz összes teendője. Többi idejét «Venus udvarában» tölti el. Mikes az újjászülött nemzeti eszme hatása alatt megrója oktatásunkat, a realiák elhanyagolását, és egy gyakorlati politikus józanságával hirdette, hogy mult századi szerzetes és más iskoláink csekély tényezői voltak a müveltségnek. «De mit tanúlt volt annyi esztendeig?» Kérdi bosszusan, s azonnal megfelel: «csak a deák nyelvet.» Valóban a gymnasialis oktatásnak nem csak sarkpontja, de kizáró mindene a latinnyelv megtanulása, latin verselgetés, latin rhetorika szabályai, egy kis philosophia a scholastica pedanteriájával volt. Jól mondja Mikes, hogy «a physicából annyit nem tud mint a molnárja vagy a kovácsa;» mert a real ismeretek e szegény tanodákban igazán nevetséges semmit képeztek. Olvassuk csak azon néhány physicai munkát, melyeket e szomorú időből bírunk, mily szivesen foglalkoznak ily hiábavaló kérdésekkel: Quomodo magi per daemones momento inducere tempestates, vibrare fulmina, ventos immittere, coquere grandines aut nives possint?[1]) Jól mondja Mikes a philosophiára vonatkozólag: «Ha ott (az országgyülésen) úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranek székéről s felkiáltaná: Nego majorem. De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt.» Mind e vádjaiból, «nem azt akarja kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondja, hogy egy nemes embernek idővesztés annyi esztendőkig csak azt a nyelvet tanúlni; mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanúlhatna, s egy paraszt ember gyermekinek még haszontalanabb és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterséget tanúlni; mivel a

[1]) Lásd Quaesita Physica Serio-curiosa etc. Tyrnaviae 1720. A hires Kazy adta ki.

mesterségek és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban.» Az öreg földművelők, úri szolgák, borbélyok és más mesteremberek jutnak eszünkbe, kik az öt-hat gymnasiumi osztályt elvégezve, az iparhoz tértek át: mennyire hasznos lett volna ezek számára ipariskolákat állítani! Egyébiránt Mikesnek e nyilatkozatai az újjászülött nemzeti eszme oktatásának gyakorlati czélját árulják el. E periodus közoktatása mindig a gyakorlati haszon szempontjából indul ki.

A *Törökországi levelek* a hazai leány-nevelést is felhozzák és elitélik. Mikes 27-ik levelében nénjét az idegen nyelv tanulására buzdítván, szemére hányja a szülőknek, «hogy még csak az írásra és olvasásra sem kénszerétenék a leányokat, hogy ha csak azoknak nem volna arra kedvek.» Pedig mint helyesen jegyzi meg, a női vallásosság is megkivánná, hogy «holmi jó könyveket» olvasson, és ha «ura,» férje távol van, levélben tudósíthassa «nem csak a hagymáról és dezmaborról, hanem más egyéb egyességből, szeretetből származó gondolatairól is.» Megemlíti «némely csúfos és rövid eszű anyák» önvédelmét is, «hogy nem jó egy leánynak, hogy írni tudjon, azért hogy szeretőinek ne irhasson.» «Óh mely okos beszédek ezek!» kiált fel a rodostói bujdosó, s valóban a felhozott érv épen nem külömbözik azoktól, miket a népoktatás terjesztése ellen egykor bizonyos körök állítottak fel. Levélírónk azonban ismét enyelgésbe csap át: «Mindezekre tudom, azt fogja ked mondani, hogy még házas nem vagyok, mégis az asszonyoknak akarok leczkét adni.....Isten adjon olyan feleséget, aki írni és olvasni tudjon, de, ha nem tudna, azon lennék, hogy megtanítanám, ha több esze nem volna is mint egy macskának.»

E levelek jellemét az igénytelen, minden keresettség és erőtetés nélküli kedvesség teszi. Mikes szerény

enyelgése rokonszenvet s részvétet költ olvasóiban. Szelidsége, melyet csak pár helyen szakít meg a keserűség, midőn például a nagy fejedelem kis fiára neheztel; s könnyed mozgékonysága, mely minden monotoniát elűz, és sohasem nehézkés és szegletes; szeretetre méltó pongyolasága, mely minden ünnepélyest és fárasztót kerűl: mindjárt megbarátkoztat olvasásával. E könnyűség humorral párosúl, mely a komolyat is tréfával tárgyalja, anélkül, hogy komolyságát megsemmisítené, csak a leverőt és fárasztót veszi el tőle. Bármily komoly dolgot pendítsen meg; lehet a tárgy magában véve száraz és egyhangú; lehet az ismétlés által unalmas: Mikes majd egy ellenkép, majd szokatlan összekötés, eszmetársítás utján érdekessé tudja azt tenni. Kivált leveleinek vége számtalan ily összekötés tanuja, úgy hogy a legbúsabb tartalmú levél is a végén tréfába csap át. Mikor Mária Terézia koronáztatásakor a hazatérés reménye újra erősebben nyilatkozott lelkében; de a sülyedő nemzet övéire gondolni megszünvén, ez édes óhaja is füstbe ment, mily kedves szeszélylyel igazolja a kormány eljárását: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tiszttartóval, se számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket. A gazdasszony zsémbelődésit nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nekik.» (165. levél).

A *Törökországi levelek* irálya könnyű, folyékony és gyökeresen magyaros. Mondatalkotása egészen ará-

nyos, anélkűl hogy túlarányos lenne. Már maga a levélalak segíté szerzőt, hogy tárgyában és irályában a legnagyobb változatosságot tüntesse föl. Szereti a gondolatjátékokat, szeret elmés lenni, szivesen felhasználja a magyar vagy idegen közmondásokat. Idegen szavakat gyéren használ, nem úgy mint korabeli számos magyar író.

Mi a levelek nyelvi sajátságait illeti, Mikes iratai a provincialismus, még pedig az erdélyi, jellegét viselik magukon, bár a Rákóczy közelében élő magyarok társasága az ő nyelvezetére is lehetett hatással. Helyesirása gondatlan; legalább a Toldy gondozása alatt megjelent konstantinápolyi levél (1759. jan. 5-én) ezt tanusítja, mert semi, Ferentz, inkáb, szenvedet, alkudhatot, ötsém, groff, valo, stbit ír.

1873-ban *Farkas Lajos* gyűjteményével Mikes Kelemennek tizenöt kötetnyi kézirata kerűlt a nemzeti muzeum birtokába. Művei elbeszélések mint a *Mulatságos Napok*, elmélkedések, bibliai magyarázatok, káték stb. *Mikes* életírója *Abafi Lajos* kiadta a *Mulatságos Napokat*, melyeket *Gomezné Poisson Magdolna-Angelika* (1684—1770), ez a termékeny és könnyű, de felszines írónő *Les journées amusantes* czim alatt 1723-ban írt. Regényes históriák, novellák ezek, melyeket kedvelt a kor, többször lenyomatták, de ma már alig tudjuk elolvasni s mivel magyar fordításuk csak most látott világot, hatásuk sem volt a magyar irodalomra. Csak azt mutatják, hogy a szegény magyar bujdosó irogatással űzte el számüzetésének unalmát és fordítgatott oly müveket, melyeket hihetőleg szivesen olvasott. E novellák az új eszme hajnalán keletkeztek, sejtetik megérkezését, kalandos, phantastikus meséik, gyarló, hiányos jellemzésük, a való iránti csekély érzékük mind erre mutatnak, ha az nem jelezné, hogy épen az új eszme napjain több kiadást értek. A fordító irálya sem láttatja többé a *Tö-*

rökországi levelek kedves, könnyed, enyelgő stilusát; nem nehézkes ugyan, de nem is oly meleg és vonzó. Inkább szintelen és egyhangú.

A külföldi és hazai irodalomtörténetek az egyes írók stiljának megitélésénél ritkán tévednek. Rendesen egymás ítéleteit irják át szellemes változattal. Annál több tévedést követnek el, mikor a stilus sajátságának okait a jelenben és multban keresik, az átmenetet akarják megmagyarázni, az idők kapcsait óhajtják velünk megértetni; a mi nem csoda, mert nem ismerik a haladás törvényét. Nem is szemrehányáskép, hanem magyarázatul álljon itt egy példa.

Mikes Kelemen irályáról szóltában Beöthy Zsolt számos helytelen állítást koczkáztat, pl. «Magyari István, a derék sárvári prédikátor, képezi az átmenetet a múlt idő *panaszos hangjáról* az újnak erőteljes írásmódjára.» Ismeretes, a protestáns actio szenvedélyes, erőteljes és hatalmas támadása, ünnepélyes és fenséges hangja a catholicismus ellenében. A ki reformálni akar, nem szokott pityeregni. Előfordúlt ugyan a panaszos hang is, de csak mellékesen. Ez a visszahatás erélyes ostroma után lett általánosabb a hitújítóknál. Ekkor a katholikusok és az erdélyi orthodox protestánsok sajátították el az erő hangját. «Magyariból még élénken hangzik a múlt század mysticismusa» megint tévedés; a XVI. század mozgalma nem volt igazi mysticismus, ez a lelkiállapot jobbadán a reactio némely képviselőjénél jelentkezik, s kivált az újjászülött nemzeti eszme idején szokott terjedni, míg az új eszme hatalmas egyénei tetterős, munkás férfiak. «A pathos megható emelkedésére és nemes lendületére vannak Magyarinak és Zrínyi röpiratának lapjai, melyek ma is megilletnek, sőt elragadnak s a melyekhez hasonlókat Pázmánynál és követőinél hiába keresünk»; igen mert mindkettőnél erős kitörésekben

nyilatkozik az a *panaszos hang*, Magyarinál a reactió támadása, Zrinyinél a hódító nemzeti eszme hanyatlása és az ország romlása miatt. Pázmánynak nem igen volt oka panaszban kitörni, mert az egyik diadalt a másik után aratta. De szent beszédeiben találni ilyeneket is. «Sikerességöknek egyik fő eszköze beszédök népies jelleme volt, mely a magyar protestáns stilaris hagyományokat magába fogadta s először képezte ki egész gazdagságukat és hatalmasságukat. Másfelől egy német népies egyházírói iskola állott előttök élén a XV. századi kaisersbergi Gailer Jánossal.» Pázmányék aligha hallották hírét. Geyler kenetes szent beszédei, melyekben sok a bensőség és melegség, kevés rokonságot mutatnak Pázmány prédikáczióival. Az első a reactio második felében élt, az erkölcsi eszme sűlyedésekor, midőn nem szerették a dogmák fejtegetését, hanem annál jobban a mysticismust. Az utóbbi a reactio első felében harczolt a protestansok ellen, mikor a tanok, a dogmák feszegetése volt napirenden, ezért egészen más az ő iratainak és beszédeinek hangja; a XV. század újjászülött nemzeti eszméjének szelíd, lágy, könnyed és meleg stilusa nagyon elüt a XVII. század hódító nemzeti eszméjének hatalmas és szenvedélyes irályától.

Gróf Haller Lászlótól 1755-ben jelentek meg először *Telemakus bujdosásának történetei*, melyeket franczia nyelven írt Fenelóni Saligniák Ferencz kameráki érsek. Az ifjuság e kedves olvasmánya húsz év alatt négy kiadást ért. A kiadók tudtunkra adják, hogy «e munka csak szófia beszéd és költés, nem történt valóságos história.» A közönség azonban, melyet idáig rendesen szép históriákkal gyönyörködtettek, szivesen fogadta a kedves elbeszélést s a kiadók újra meg újra «nyomtató satu alá bocsátották.» Fenelon müveiben már jelentkezik az ujjászülött nemzeti eszme. Mysticismusa, quietismusa sok

kellemetlenséget hozott reá. A vers ünnepies, feszes formáját sem szereti, hanem az egyszerű és könnyed, de választékos prózát, ebben írja híres *Telemakusát*. Két magyar fordítója: *Haller László* és *Zoltán József* az új eszme napjaiban fogtak a jeles főpap művének átültetéséhez. Nyelvök más korszak nyelve volt. Azért pl. Haller ordítása kissé ünnepélyes, körülíró és széles. A mit a franczia szép kerek mondatba önt, nála kiszélesedik, kibővűl. Mégis szivesen olvasta az új eszme embere, talán éppen ez a terjengőbb előadás is tetszett neki. Nem vette bírálat alá a fordítás művészi sajátságait, a hűség elleni vétségeit, hanem megelégedett a vonzó és erkölcsi rányú történettel.

A széppróza szerényebb alkotásai közé számíthatni *Bod Péter Szent Hilariusát*, melyben szellemes mondásokat, talalós meséket, üdvös erkölcsi tanításokat, történeti példákat olvashatni. «Nincsen e könyvben semmi olyan, a melynek olvasása tisztességes keresztyén embert meg nem illetne. Annál inkább olyan, a mely valakit személyében vagy vallásában megsérthetne.» Kellemes, szórakoztató kérdések- és feleletekben tálalja fel a gyüjtő erkölcsi tanításait és mulatságos történeteit. Vannak benne korjellemzők is nagy számmal pl. mikor azt mondja Olaszországról, hogy a testnek paradicsoma, a léleknek pokla, az erszénynek purgatoriuma.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

B.

C.

D.

I.

J.

K

L.

M.

N.

O.

P.

Qu.

R.

Sz.

T.

U.

V.

TARTALOM.

